

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

JENS ENGBERG

DANSK
FINANSHISTORIE

I 1640'erne

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS 1972

Dansk Finanshistorie

i 1640'erne

*Udgivet med støtte
fra
Statens humanistiske Forskningsråd*

Omslagsvignet:

Christian IVs kronede navnetræk og valgsprog
R(egna) F(irmat) P(ietas), fromhed styrker rigerne,
således som det findes på bindene af
rentemesterregnskaberne

ISBN 87 504 0291 9

AARHUUS STIFTSBOGTRYKKERIE A/S

Forord

Ved udsendelsen af denne bog vil jeg takke Århus Universitet, som har givet mig lejlighed til at skrive den, og som har understøttet mine arkivrejser til København. Videre vil jeg takke rigsarkiverne i Oslo, Reykjavik, Stockholm og København samt Landesarchiv på Gottorp, der har sendt arkivalier til min benyttelse her, og Erhvervsarkivet, som har modtaget dem. Jeg takker min kollega *Ole Degn*, der har givet mig gode råd, stud. mag. *Gert Poulsen*, som har hjulpet mig på forskellig vis, og *Statens Humanistiske Forskningsråd*, som har bekostet bogens trykning.

Jens Engberg.

Indhold

	Side
Indledning	13
Arbejder vedrørende dansk finanshistorie i 17. århundredes første halvdel ...	16
Rentekammeret	
Opståen, forholdet til Danske Kancelli	29
Funktion og personale	37
Rentemestrene	39
Kongen og rentemestrene	43
Renteskriverne	49
Rentekammerets regnskabsføring, rentemesterregnskaberne	54
Register (kvittance) bøgerne	78
Tegnebøgerne	81
Restancebøgerne	82
Registerprisegodsskriveren, klædekammerskriveren og hofmønsterskriveren ..	85
Rentekammerets arkiv	88
Det jyske renteskriveri	92
Rentekammeret og hertugdømmerne	93
Rentekammeret og Norge	93
Revisionen	97
Rentemesterregnskabernes indtægtsbeløb	105
Rentemesterregnskabernes udgiftsbeløb	111
Rentekammerets overslag	114
Rigshofmesteren	129
Lenene	
Lenene og forleningsformerne	152
Lensreformen 1646–7	161
Indtægterne af lenene, beregningsmåden	171
Indtægterne af lenene, de indkomne beløb	181

Skatterne	Side
Skatterne i Danmark og Norge	189
Lande (unions) skatterne	189
Generalkommissærerne	200
Generalkrigszahlkommissæren	204
Indtægten af unionsskatterne	210
De særlige skatter	220
Landkommissærerne	222
De norske landekister	239
Skatterne i hertugdømmerne	239
Landkommissærernes regnskaber	241

Rigets samlede indtægter

Toldindkomsterne af rigets og kronens tolde	245
Toldindkomsterne, strømtoldene	251
Størrelsen af de samlede indkomster	253
Kongens eget Kammer	266

Dansk og europæisk finansadministration

Frankrig	276
England	278
Sachsen	281
Brandenburg	283
Holstein – Gottorp	284
Sverige	285
Danmark	287
Dansk og europæisk finansforvaltning	289

Bilag

Tabel I–XXVI	294
Fortegnelse over citeret utrykt materiale	325
Fortegnelse over citeret litteratur og trykte kilder	331
Summary	338
Person- og stednavneregister	350

Tabeller i teksten

Alle tabeller anfører alle tal i rigsdaler afrundet til nærmeste 100-tal, bortset fra tabel 1, 2, 3, 4, 9, 22, 23, 25, 26, 28, 32, 35, 41, 65, 66 og XXVI.

	Side
1. Oversigt over Rentekammerets personale i august 1646	38
2. Saglig gruppering af kongens ordrer til rentemestrene	47
3. Rentemesterregnskabernes indtægtskonti	58
4. Rentemesterregnskabernes udgiftskonti	59
5. Rentekammerets beholdning i gangbar mønt ved regnskabsårets afslutning 1641-8	71
6. Rentemesterregnskabernes indtægtsbeløb 1.5.1641-1.5.1648 i underkonti	106
7. Rentemesterregnskabernes indtægtsbeløb 1.5.1641-1.5.1648 i hovedkonti	108
8. Rentemesterregnskabernes samlede indtægtsbeløb 1.5.1641-1.5.1648 i hovedkonti	109
9. Rentemesterregnskabernes indtægtsbeløb 1.5.1641-1.5.1648 som indeks	110
10. Rentemesterregnskabernes udgiftsbeløb 1.5.1641-1.5.1648 i underkonti	110
11. Rentemesterregnskabernes udgiftsbeløb 1.5.1641-1.5.1648 i hovedkonti	112
12. Rentemesterregnskabernes samlede udgiftsbeløb 1.5.1641-1.5.1648	113
13. Hovedkonti i overslagene 1602, 1608 og 1630	117
14. Indtægtskonti i 1642-overslaget	119
15. Udgiftskonti i 1642-overslaget	120
16. Underskud ifølge 1642-overslaget	121
17. Indtægter i 1642-overslaget og rentemesterregnskabet 1642-3	123
18. Toldindtægter i Rentekammeret 1638-43	125
19. De norske toldindtægter 1643	125
20. Udgifter i 1642-overslaget og rentemesterregnskabet 1642-3	126
21. Udgiftskonti i 1646-overslaget sammenholdt med 1642-overslagets udgiftskonti	128
22. Forleningsformer i Danmark, Norge og hertugdømmerne, april 1642, hovedlenene	155
23. Forleningsformer for herrederne i kongeriget Danmark uden Gotland og Øsel april 1642	157
24. Indkomsten fra lenene i kongeriget Danmark under forleningsformer ifølge 1642 overslaget	157
25. Priser på rug, byg, havre og smør i rd. 1641-8 efter takstebog og antegnelser	177
26. Forhøjelse i pct. på renteritaksten benyttet ved omregning af naturalieangivelser til penge	177
27. Indkomsten af 6 len i forskellige år efter grupper af indkomster	180
28. Indtægterne af lenene i Danmark 1641-8. Indeks 1641-2 = 100	182
29. Lensindkomster ifølge 1642-overslaget og tabel I-XV	185
30. Unionsskatter i Danmark 1640-8	196
31. Unionsskatter i Norge 1640-8	196
32. Lande(unions)skatter opkrævet af læg på 10 fæstere på Sjælland i 5 årsperioderne mellem 1588 og 1647 i rd.	197
33. Skatteindtægterne 1640-4, 1647-9 ifølge rigsrådets ansættelse af 1 dobbeltskat til 120.000 rd.	198

34. Unionsskatterne i Danmark efter generalkommissærernes regnskaber 1640-4	202
35. Landsdelenes procentvise andele i de samlede beløb af skatterne 11.11.1640-24.6.1643 efter generalkommissærernes regnskaber	203
36. Generalkrigszahlkommissærernes indkomstbeløb 1643-6	208
37. Hans Boysens indtægtsbeløb af unionsskatterne 29.10.1641-9.8.1644 ..	209
38. 3 ^{1/2} gange enkeltskatten i 1647 af lenene i Danmark sammenholdt med enkeltskatten 11.11.1640 gange 3 ^{1/2} af samme len	216
39. Dobbeltskatten i 1648 af lenene i Danmark sammenholdt med dobbeltskatten i 1640 af samme len	217
40. Unionsskatterne i Danmark 1640-8. Indeks 1640 = 100	218
41. Unionsskatter og kontributioner i Norge len, købstæder og gejstlighed 1640-8. Indeks 1640 = 100	218
42. De samlede indkomstbeløb af unionsskatter og kontributioner af Danmark og Norge 1640-8	219
43. Difference mellem beløb betalt i landeskat og beløb modtaget af generalkommissærerne 24.6.1640-24.6.1643	220
44. De fynske landkommissærers indkomst af stænderskatterne 1642-7	242
45. Indkomsterne i landekisterne 1647 og 1648	244
46. Indkomsterne af kommissariatolden 1.5.1641-1.10.1648	247
47. Indkomsterne af Skt. Annæ tolden og bådsmandsvåningstolden 1.5.1641-1.1.1648	248
48. Indtægt i rd. af told i Rentekammeret efter rentemesterregnskaberne, med fradrag for overførsel fra Øresundstolden og Skt. Annæ- og bådsmandsvåningstolden 1641-8	248
49. Indtægt i rd. af toldstederne anvendt til assignationer ifølge register(kvittance)bøgerne 1641-8	249
50. Samlede toldindtægter i rd. til Rentekammeret og som assignationer 1641-8	249
51. Difference mellem faktiske toldindtægter 1641-4 og toldindtægterne efter 1642-overslaget	250
52. Kongens indtægt af told i hertugdømmerne i rd. 1641-8	251
53. Indkomsten af Øresundstolden i rd. 1641-8	252
54. Indtægt og udgift i rd. ved Elbtolden 1638-41	252
55. Indkomsterne af Sjælland 1641-8	254
56. Indkomsterne af Skåne 1641-8	254
57. Indkomsterne af Fyn 1641-8	254
58. Indkomsterne af Jylland 1641-8	254
59. Indkomsterne af hertugdømmerne 1641-8	258
60. Indkomsterne af Norge 1641-8	258
61. De samlede indkomster af skatterne 1641-8	260
62. De samlede indkomster af tolden 1641-8	260
63. De samlede indkomster 1641-8 bortset fra strømtoldene fordelt på rigsdelene	260
64. De samlede indkomster 1641-8 med strømtoldene fordelt på rigsdelene ..	262
65. Rigets samlede indkomster 1641-8 som indeks	264
66. Christen Skeel: Kort ekstrakt og ungefærlig overslag på rigens gæld	265
67. Hovedindtægter i Kongens eget Kammer 1641-8	270
68. Udbetalinger af Kongens eget Kammer til Rentekammeret og hofmønster-skriveren 1641-8	271
69. Christian IVs indtægter og udgifter 1639 efter skrivkalenderen	272

Tabeller i bilag

	Side
I. Indtægter i rd. af lenene på Sjælland 1641-8	294
II. Indtægter i rd. af lenene i Skåne, Halland og Blekinge 1641-8	296
III. Indtægter i rd. af lenene på Fyn 1641-8	298
IV. Indtægter i rd. af lenene i Jylland 1641-8	299
V. Samlede indtægter i rd. af lenene på Sjælland 1641-8	302
VI. Samlede indtægter i rd. af lenene i Skåne, Halland og Blekinge 1641-8	302
VII. Samlede indtægter i rd. af lenene på Fyn 1641-8	302
VIII. Samlede indtægter i rd. af lenene i Jylland 1641-8	302
IX. Samlede indtægter i rd. af lenene i Danmark, efter indtægternes art, 1641-8	304
X. Samlede indtægter i rd. af lenene i Danmark, efter landsdele, 1641-8	304
XI. Indtægter i rd. af lenene i Norge 1641-8	304
XII. Samlede indtægter i rd. af lenene i Norge 1641-8	308
XIII. Indtægterne i rd. af amterne i Slesvig og Holsten 1641-8	308
XIV. Samlede indtægter i rd. af amterne i Slesvig og Holsten 1641-8 ...	310
XV. Samlede indtægter i rd. af len og amter i Danmark, Norge, Slesvig og Holsten 1641-8	310
XVI. Unionsskatterne af lenene på Sjælland 1640-8	310
XVII. Unionsskatterne af lenene i Skåne, Halland og Blekinge 1640-8 ...	312
XVIII. Unionsskatterne af lenene på Fyn 1640-8	312
XIX. Unionsskatterne af lenene på Lolland-Falster 1640-8	312
XX. Unionsskatterne af lenene i Jylland 1640-8	314
XXI. Unionsskatterne af købstæderne i Danmark 1640-4	314
XXII. Unionsskatterne af gejstligheden i Danmark 1640-8	314
XXIII. Unionsskatterne i Danmark 1640-8	316
XXIV. Unionsskatter og kontributioner af lenene i Norge 1640-8	320
XXV. Unionsskatterne af købstæder og gejstligheden i Norge 1640-8	320
XXVI. Renteritakterne i Danmark 1633-61	322

Forkortelser

Der er anvendt følgende forkortelser:

DK	Danske Kancelli
M. R.	Militære regnskaber
Rtk.	Rentekammeret efter 1660
rd.	Rigsdaler
sk.	Skilling

td.	Tønde
CCD	V. A. Secher: Corpus Constitutionum Daniæ, Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks lovgivning vedkommende, 1558–1660, I–VI, 1887–1918.
Chr IV Breve	C. F. Bricka og J. A. Fridericia: Kong Christian den Fjerdes Egenhændige Breve I–VII, 1887–91, og Johanne Skovgaard: Samme bd. VIII, 1947.
Kancelliets Brevbøger	Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1551–1645, ved C. F. Bricka, L. Laursen, E. Marquard, Gunnar Olsen og Johan Jørgensen, 1885–1968.
Erslev: Rigsråd	Kr. Erslev: Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid, I–III, 1883–90.
C. Rise Hansen: Rigsråd I	C. Rise Hansen: Aktstykker og oplysninger til rigsrådets og stændermødernes historie i Frederik III's tid, I, 1959.

Indledning

I finanshistorien, historien om statens indtægter og udgifter og måden hvorpå disse administreres, ligger en nøgle til vigtige dele af den politiske, økonomiske og sociale historie. Som det fremgår af den følgende oversigt, er der skrevet en del bøger og artikler, der vedrører dansk finanshistorie i første halvdel af det 17. århundrede. Netop Christian IV's sidste regeringsår i 1640'erne er der dog ikke skrevet mange finanshistoriske arbejder om, selv om der i disse år fandt en voldsom og betydningsfuld udvikling sted. Der findes kun få specialstudier, og heller ikke har nogen før forsøgt en samlet skildring af de væsentligste dele af finanshistorien. Denne bog er tænkt som et første redskab til videre arbejde med et meget kaotisk, ikke synderlig kendt område af dansk historie.

Bogen er derfor i sit sigte for en stor del deskriptiv. Det er for det første hensigten, at der skal beskrives visse sider af den centrale finansadministration i 1640'erne, nemlig:

1. Arbejdsgangen i Rentekammeret og rentemestrenes og rigshofmesterens beføjelser og embedsførelse i forhold til Rentekammeret.
2. Forholdet mellem Rentekammeret og den lokale finansadministration i lenene, samt fordelingen af lenenes overskud til Rentekammeret, til assignationer eller til naturalieforvaltende myndigheder.
3. Forvaltningen af skatterne og størrelsen af de indkomne skattebeløb, som tilfaldt de forskellige skatteforvaltende embeder.

For det andet skal der sammen med beskrivelsen af disse sider af administrationsmetoden søges tilvejebragt et talmateriale til oplysning om størrelsen af de indkomster, som blev til rådighed for den centrale finansforvaltning i form af rede penge, beløb til assignation eller naturalier, efter at udgifterne var afholdt på det lokale plan.

Visse sider er ikke søgt behandlet. Det drejer sig navnlig om forholdet mellem Rentekammeret og toldadministrationen og om forholdet

mellem kronen og dens store leverandører og kreditorer. Der skete en del ændringer af administrationen i 1640'erne. Det har været nødvendigt at inddrage sider af den politiske historie i det omfang, administrationsændringerne skyldtes den politiske udvikling, men sigtet har stadig været det deskriptive. Om Norges og hertugdømmernes forhold har noget måttet medtages, men kun for så vidt som det har været nødvendigt af hensyn til oversigten over de samlede netto-indtægter, som stilles op til sidst. Endelig må om denne den største del af bogen bemærkes, at et biformål har været at nævne omfang og art af kilde-materialet. Flere vurderinger af de samme indkomstgrupper er derfor foretaget på forskelligt kildemateriale. Dette har givet anledning til en del gentagelser.

Hele denne første del af bogen er detaljeret. Detaljerne og det tilvebragte talmateriale skal i et kort afsluttende afsnit samles til en oversigt, som skal tjene for det første til belysning af den finansielle betydning af de enkelte arter af indkomster og af størrelsen af indkomsterne fra de enkelte landsdele, og for det andet til oplysning om Danmark-Norges samlede finansielle styrke i årene nærmest før krigen 1643-5, under den og umiddelbart efter den. Der er videre her søgt redegjort for, hvad institutionen Kongens eget Kammer var, hvilke funktioner den havde, og hvorfra den fik sine indtægter.

Det danske finansadministrative system er skildret næsten uden referencer til samtidig finansadministration i andre lande. I et afsluttende afsnit nummer 2 er der givet meget kortfattede rids over finansadministrations-metoderne i nogle europæiske lande. Dansk finansadministration søges sat i relation til et samlet billede af finansadministrationen i disse lande.

Der søges altså ikke i denne bog givet en fuldstændig administrations- eller finanshistorisk fremstilling, der søges ikke beregnet de samlede indkomster for rigerne, men kun netto-indkomsterne, Norges og hertugdømmernes finansadministration er ikke specielt søgt belyst, den finansielle endside den økonomiske politik er ikke søgt skildret, og den politiske historie i forbindelse med finansadministrationen er kun medtaget for at belyse visse ændringer i denne.

Trods disse begrænsninger er emnet stort. Det må til slut i indledningen understreges, at adskillige tusinde vanskeligt tilgængelige regnskaber har været benyttet, stort set de samme regnskaber, som det tog omkring 30 renteskrivere 8-9 år at revidere. Det vil derfor antagelig

ikke blive svært at påvise, at der mange steder er læst eller regnet forkert. Det vil heller ikke være vanskeligt at påvise, at inkommensurable enheder er stillet sammen, at beregnede tal figurerer ved siden af skønnede, at regnskaber hidrørende fra regnskabsår af forskellige udstrækninger er brugt parallelt, eller i det hele, at regnskabsmaterialet fra 1640'erne ikke er, som et regnskabsmateriale kan være. Muligheden for store mangler erkendes altså, men alternativet havde været ikke at tage emnet op.

Arbejder vedrørende dansk finanshistorie i det 17. århundredes første halvdel

Hovedværkerne

Fr. Hammerich skrev i 1860 i sin artikel »*Bidrag til Belysning af den danske Stats Folkemængde, Næringsveie og Finantser i Midten af det syttende Aarhundrede* (Historisk Tidsskrift 3. række II, 1860–3), at den, der ville studere disse emner, fandt et rigt materiale »fornemmelig utrykt i vore arkiver«. Det forholdt sig dog således, at »mellem alle disse skatte befinder man sig bogstavelig som sømanden, der sejler midt på verdenshavet uden kompas«. Sagen stiller sig mere end 100 år senere lidt anderledes; der er nu til rådighed om ikke ligefrem kompas eller søkort så dog en række arbejder om dansk finanshistorie, der her og der giver mulighed for landkending. Af disse skal nogle af de vigtigste nævnes i det følgende.

Hammerich vurderede selv ikke sine muligheder som store: »At skaffe sig et fuldstændigt overblik over finansvæsenet inden enevældens indførelse er i allerhøjeste grad vanskeligt, hvis det ikke skulle vise sig umuligt, hvad jeg er nærved at tro«, skrev han i sin ovenanførte artikel. Det lykkedes dog Hammerich at give, om ikke et fuldstændigt overblik, så dog en meget klar og på visse punkter næsten genialt udformet skitse til en løsning af spørgsmålet om finansadministrationens organisation og størrelsen af indkomsts- og udgiftsbeløb. Hammerich indså, at det danske finansvæsen var bygget op over tre hovedkasser, Rentekammeret, »krigskasserne« med landekisterne og unionsskattekassen og Kongens eget Kammer. Det sidstes karakter forstod han ikke ganske klart, heller ikke, at hovedindtægten hidrørte fra Øresundstolden, men han var dog klar over, at en del af indtægterne kom fra hertugdømmerne. Hammerich prøvede at beregne de samlede indtægter og udgifter for årene 1642, 1652, 1656 og 1663, for hvilke år der findes overslag over de samlede indtægter udarbejdet i Rentekammeret. Til summen af indtægterne i overslaget lagde han for 1642-overslagets ved-

kommende et anslået tal på 300.000 rd. for skattebeløbenes vedkommende og 408.000 rd. for Øresundstoldens vedkommende, hvorved han nåede en samlet indtægt i dette år på 1.233.000 rd. Hammerich erkendte, at brutto-indkomsten i lenene måtte have været antagelig 50 % højere end overslagenes netto-beløb. Skønt Hammerich således havde lagt et mønster, som i hovedtrækkene var rigtigt, blev det ikke fulgt i det næste værk om dansk finansadministration.

Johan Grundtvig, leder af Kammerarkivet, der inkluderede Rentekammerets arkiv, udgav i 1876 *Frederik den Andens Statshusholdning, oplyst af utrykte Kilder*. Bogen var ikke, understregede Grundtvig i sit forord, anlagt på at være nogen alsidig eller udtømmende fremstilling af finansvæsenet under Frederik II, men kun et bidrag hertil. I et indledende afsnit om kilderne, deres beskaffenhed og benyttelse forklarede Grundtvig, at han havde benyttet rentemesterregnskaberne, »de originale regnskaber for statens indtægter og udgifter, aflagte af de vedkommende rentemestre, hvem bestyrelsen af hele rigets finanser var underlagt«. Videre havde Johan Grundtvig brugt Øresundstoldregnskaberne, der satte ham i stand til, »med temmelig sikkerhed at angive kongens særlige indtægter i hans eget kammer«. Efter dette afsnit redegjorde Grundtvig for finanspolitikken 1559–88 med angivelse af statens samlede indtægter og udgifter, således som han på grundlag af de to ovenanførte kildegrupper fandt dem at være. Administrationsmetoderne kom Grundtvig ikke ind på. Som sit sidste tekst-afsnit bragte Grundtvig en vurdering af Peder Oxes finansstyrelse, der i realiteten formede sig som et angreb på en fremstilling om samme emne, som *Troels Lund* 1875 havde givet i *Historiske Skizzer*. Johan Grundtvig afsluttede sin bog med næsten 200 sider bilag, der gav grundlag for fremstillingen, og som var kronologisk eller sagligt ordnede uddrag af rentemesterregnskaberne. Frederik den Andens Statshusholdning var ikke en mesterlig skitse som Fr. Hammerichs, men et grundigt og omhyggeligt arbejde, udført med stor troskab og nøjagtighed over for kildematerialet. Det gav rent faktisk et glimrende billede af indtægter og udgifter i Rentekammeret, således som rentemesterregnskaberne meddelte dem.

Det blev imidlertid straks ved fremkomsten af Grundtvigs bog påstået, at rentemesterregnskaberne ikke var udtryk for statens samlede indtægter og udgifter. *Troels Lund* vendte sig i *Om Peder Oxes Finantsbestyrelse, et Svar til Hr. Contoirchef Joh. Grundtvig* (1876) for det første mod Grundtvigs angreb på hans egen fremstilling af Peder

Oxes virke, og for det andet påviste han, at om end Johan Grundtvig havde kendt indtægterne af Øresundstolden, så kendte han ikke udgifterne af Kongens eget Kammer, hvorfor han heller ikke kunne kalde sine opstillinger over de kendte udgifter for oversigter over statens samlede udgifter. Alvorligere var det dog, at Troels Lund kunne påvise, at heller ikke oversigterne over indtægterne var fuldstændige. Troels Lund konstaterede, at indtægterne af lenene og tolden hos Johan Grundtvig år for år udviste meget store svingninger, og navnlig, at der slet ingen korrespondens var med beløbene fra overslagene af 1602 og 1608. Troels Lund hævdede, at de beløb, der var indført i rentemesterregnskaberne, kun angav »afregningens tilfældige resultat, når de mest forskelligartede udgifter først er dragne fra den virkelige indtægt af lenet. Alle mulige udgifter, til de lenet mest uvedkommende behov, til hoffet, til hæren, til flåden o. s. v., kunne figurere i disse afregninger; men sådanne må, når man vil vide lenets virkelige indtægt, selvfølgelig holdes ude.« Troels Lunds konklusion blev, at »hr. G. uafbrudt er kommet til urigtige resultater, idet han har ladet sig vildlede af sit fejlsyn på rentemesterregnskabernes betydning . . .«. Og videre: »Den første og væsentligste betydning af hr. G.s bog er af negativ art. Den viser med tydelig skrift: Ad denne vej er ingen passage mulig«.

Johan Grundtvig begrænsede sig i sit svar *Peder Oxes Finantsstyrelse, et Forsvar mod Dr. Troels Lund* (1876) til angående dette sidste punkt kort at bemærke, at der intet ejendommeligt var ved de varierende beløb fra lenene. »Lensmændene aflagde slet ikke regelmæssigt regnskab hvert år, men ofte med temmelig store mellemrum, og da ofte på én gang for flere år, og det navnlig, når de skulle fratræde lenet. Heri ligger den simple forklaring på den af hr. L. opdagede besynderlighed.« Grundtvig var stadig af den overbevisning at have »set rigtigt, at rentemesterregnskaberne er et pålideligt grundlag og indeholder de nødvendige oplysninger til derpå at grunde en udsigt over rigets statsholdning.«

I sit gensvar *Afsluttende Bemærkninger om Peder Oxes Finantsbestyrelse* (1876) søgte *Troels Lund* at gøre det klart, at striden mellem ham og Johan Grundtvig var drejet bort fra spørgsmålet om Peder Oxes finanspolitik og i stedet drejede sig om rentemesterregnskabernes anvendelighed som kilde: »Hr. G. går ud fra, at rentemesterregnskaberne er de officielle hovedbøger for statens samlede indtægter og udgifter. Jeg opfatter dem blot som regnskaber over den mindre del af statens

penge, der har passeret Rentekammeret.« Troels Lunds bevis, efter hans egen opfattelse et afgørende bevis, lå i, at 10 store len, som ifølge overslaget af 1602 burde give hver for sig i tusindvis af rigsdaler i overskud, i visse år kun figurerede i rentemesterregnskaberne med et overskud på nogle få rigsdaler, mark og skilling. Lensmændene havde altså betalt regelmæssigt (i modstrid med hvad Grundtvig havde hævdedet), men hovedbeløbene af deres len måtte være gået uden om Rentekammeret. Naturalie-ydelser og penge måtte have været brugt lokalt, mere var brugt til assignationer, men en centraldirigering, som Grundtvigs opfattelse forudsatte, kendtes ikke.

Johan Grundtvig svarede i *Belysning til Striden om Peder Oxe* ved at gennemgå indtægterne fra de 10 len, som Troels Lund havde trukket frem. Det var nødvendigt for Grundtvig at indrømme, at der i 2 tilfælde af de 10 var sket anvisninger på beløb på i alt ca. 5.000 daler, som altså var undsluppet hans opmærksomhed. I 5 tilfælde kunne Grundtvig imidlertid redegøre for, hvorledes pengene af den fulde indtægt enten var opslugt ved lenet eller indleveret til Rentekammeret som et uselt restbeløb. I de resterende 3 tilfælde hævdede Grundtvig, at den faktiske indtægt lå betydeligt under det beløb, som nævntes i 1602-overslaget, hvorfor det ikke var at undre sig over, at der også kun var redegjort for den faktiske indtægt og ikke for det fiktive beløb fra overslaget. Grundtvig havde altså tilsyneladende afvist det bevis, som Troels Lund selv betegnede som det afgørende, og Grundtvig kunne konkludere og afslutte diskussionen ved at bemærke, at »der ikke ved lenene skete andre udbetalinger end sådanne årlige ydelser, der måtte anses for at høre med til deres almindelige udgifter«. Som det skulle fremgå af det efterfølgende af denne bog, er dette forkert, i hvert fald for den følgende periodes vedkommende. Der fandtes, i modstrid med hvad Troels Lund hævdede, en centraldirigering af finansvæsenet. Denne centraldirigering var af en sådan art, at den så at sige virkede af sig selv, men den var dog så effektiv, at den var i stand til at samregne naturalie- og pengeydelse til tal for den faktiske indkomst af lenene. Disse tal var i modstrid med, hvad Grundtvig hævdede, men i overensstemmelse med Troels Lunds påstand, ganske anderledes end rentemesterregnskabernes tal. Hvad Grundtvig slet ikke indså, og hvad Troels Lund ikke til fulde fik fat i, var, at naturalie-indkomsterne havde en overordentlig stor betydning, og at de var indregnet i tallene fra overslaget af 1602.

Først *Astrid Friis* så dette og gjorde opmærksom på det. I artiklen *Rigsraadet og statsfinanserne i Christian III.s regeringstid* (Historisk Tidsskrift 10. række VI, 1942, genoptrykt 1970 som nr. 3 i serien af Historiske Afhandlinger udgivet af Historisk Institut ved Københavns Universitet) redegjorde hun for rigsrådets og kongens finansstyrelse, for Rentekammerets tidligste historie, for forholdet mellem dette og Kongens eget Kammer og for lensreformerne i 1550'erne. Artiklen, der som andre af *Astrid Friis'* arbejder på mesterlig vis sammenfatter politisk historie og finanshistorie, har sin særlige interesse i den her foreliggende forbindelse, ved at *Astrid Friis* i et tillæg gennemgår rentemesterregnskabet af 1556. Om en oversigt over dette regnskab skrev *Astrid Friis*, at den »giver ikke og kan ikke give nogen fuldstændig oversigt over statsindtægterne og -udgifterne i dette år. Ved det 16. århundredes midte var statshusholdningen endnu i vid udstrækning baseret på naturaløkonomi. Hoffets og centraladministrationens (gårdens) naturalieforbrug dækkedes hovedsageligt gennem leverancer fra lenene. Det samme gjaldt Holmens og flådens naturalieforbrug og de håndværkeres, der var fast knyttede til Københavns slot. Over det samlede naturalieforbrug i statshusholdningen vil det kun være muligt at opstille en skønmæssig beregning – en sådan skal ikke her forsøges – fordi kun et forholdsvis ringe antal lensregnskaber, der alene kan give eksakte oplysninger herom, er bevarede fra *Christian III.s* regeringstid.« *Astrid Friis* pegede altså tydeligt på lensregnskaberne, men ligesom *Johan Grundtvig* ikke benyttede *Fr. Hammerichs* skitse, således har den næste i rækken af dem, der skrev om dansk finansadministration, heller ikke benyttet *Astrid Friis'* anvisninger.

Kersten Krüger har i sin i 1970 publicerede Hamburger-dissertation *Die Einnahmen und Ausgaben der dänischen Rentmeister 1588–1628*, der har undertitlen *Ein Beitrag zur frühneuzeitlichen Finanzgeschichte* taget fat, hvor *Johan Grundtvig* slap. *Krügers* bog indeholder først en skildring af det stade, som dansk økonomi havde nået omkring år 1600. Derpå følger et afsnit om administrationen og finansforvaltningen under *Christian IV*. Skildringen i hovedparten af dette afsnit er meget bred, den bygger hovedsagelig på almene fremstillinger som *Poul Johannes Jørgensens Dansk Retshistorie* og *Knud Fabricius'* afsnit i »Den danske Centraladministration (1921). Derimod har *Kersten Krüger* i behandlingen af Kongens eget Kammer selvstændigt og rigtigt konstateret, at dette ikke var en institution som Rentekammeret med sær-

ligt personale og egen regnskabsføring, men et begreb, der anvendtes, hvor kongen uden om Rentekammeret modtog eller udgav midler hidrørende hovedsageligt fra Øresundstolden eller hertugdømmerne. Efter afsnittet om administrationsmåderne skildrer Krüger overslagene, der opstilledes i Rentekammeret i årene mellem 1600 og 1608. Krüger frakender overslagene enhver værdi som kilder til oplysning om Danmarks virkelige finansielle situation og bebrejder kraftigt danske historikere, at de hidtil kritikløst har anvendt overslagene. Dette gør han, fordi han totalt misforstår Rentekammerets regnskabsføring. Han gør sig ikke klart, at overslagene medregner værdien af naturalie-indkomsterne, for hvilke regnskaberne også revideredes af Rentekammeret: d. v. s. lensregnskaberne, men som indgik til de naturalieforvaltende myndigheder og ikke medregnedes i rentemesterregnskaberne. Overslagene giver derfor tværtimod bedre oplysninger om Danmarks virkelige finansielle situation, end de uddrag af rentemesterregnskaberne, som Krüger selv meddeler i sit følgende afsnit. Krüger har gennemgået rentemesterregnskaberne og ikke blot udskrevet alle indtægts- og udgiftsbeløb, men også medregnet alle de assignationer, som han har kunnet finde oplysninger om. Dette har han gjort for ikke at begå samme fejltagelse som Johan Grundtvig, idet Krüger i for høj grad har accepteret Troels Lunds for så vidt rigtige, men på forkerte præmisser byggende kritik. Krüger har som Troels Lund ment, at hovedparten af de beløb, som ikke nåede frem til Rentekammeret, blev anvendt til assignationer. Krüger konstaterer, at hans uddragne summer er betydeligt mindre end overslagenes, og han når derfor til den slutning, at overslagene er optimistiske vurderinger, opstillet af Rentekammeret på et endnu ikke af forskningen erkendt grundlag. Åbenbart indser Krüger, at en forklaring ville kunne nås ved et studium af lensregnskaberne, men han afstår fra at gøre et forsøg herpå. *Hans H. Fussings Stiernholm Len*, som også ville have kunnet give en vej til en forklaring, omtales af Krüger, som dog viger tilbage fra en sammenstilling og omregning af Fussings hartkornstal med sine egne rigsdalertal. Krügers bog giver sig i titlen ikke ud for at bringe andet end tal fra rentemesterregnskaberne, men disse tal opstilles i teksten som rigtigere udtryk for Danmark-Norges finansielle situation end overslagenes tal. Her er Krügers bog imidlertid så vildledende som Johan Grundtvigs.

Skønt kun behandlende et enkelt aspekt af finanshistorien bør *Hans H. Fussings Stiernholm Len 1603–1661. Studier i Krongodsets For-*

valtning (1951) betragtes som et hovedværk. Fussings bog er grundlæggende for beskæftigelsen med dansk administrations- og finanshistorie i første halvdel af 17. århundrede. Om end Fusing gentagne gange understreger, at der ikke umiddelbart kan sluttes fra behandlingen af Stjernholms lensregnskaber til tilstandene i samtlige len, så er dog en række væsentlige forhold så grundigt udredet, at også materialet fra andre len er blevet nemmere tilgængeligt. Af særlig betydning i den foreliggende forbindelse er afsnittet »Lensregnskabernes form og indhold«, der giver forklaringer til de i regnskaberne hyppigst forekommende poster og skildrer regnskabernes opbygning, videre afsnittet »Indtægt, udgift og overskud«, hvor der redegøres for størrelsesforholdet mellem de forskellige arter af indtægter og udgifter, og »Revision«, der instruktivt skildrer regnskabernes behandling fra affattelsen og til afslutningen af revisionen i Rentekammeret. I et bilag gives der en sammenfatning af lensregnskabets indtægter og udgifter med et forsøg på en udredning af, hvad der anvendtes til administrationen af lenet og til rigsformål, og hvad der blev i overskud til disposition for Rentekammeret. I disse oversigter er alle naturalier og pengebeløb medtaget, men omregnet til tønder hartkorn. I et følgende bilag meddeles størrelsen af skatteindtægterne ved udspecificering på de enkelte kategorier af skattebetalere; her er beløbene angivet i rd., undtagen hvor det drejer sig om naturalie-skatter.

Korte samlede fremstillinger

T. H. Aschehoug: Statsforfatningen i Norge og Danmark indtil 1814, 1866, har i tredje afsnit, Statsforfatningen fra 1536 til 1660, klare redegørelser for rigsrådets, rigsembedsmændenes og stændermødernes funktion og beføjelser. I underafsnittet »Beskatningen« omtales dels de forskellige skatter og den måde, hvorpå de bevilgedes, dels toldsystemet. Underafsnittet »Finantsstyrelsen« skildrer Rentekammerets virke og dets relationer til lensstyrelsen. Aschehoug nævner Kongens eget Kammer som en selvstændig institution, men søger ikke at redegøre for dets forhold til Rentekammeret. Aschehoug skildrer ret indgående det norske statholderskabs virke og nævner spørgsmålet, om hvorvidt Norge belastede eller var til fordel for det danske finansstyre, men besvarer det ikke. Endelig beskæftiger Aschehoug sig med lenene og forleningsformerne. Bogen hviler hovedsageligt på nu forældede eller vanskeligt

anvendelige kildepublikationer. Den er dog stadig ikke forældet, i hvert fald ikke hvad angår afsnittet om tiden 1536–1660, hvor den med sine fyldige meddelelser er mere værdifuld end f. eks. *Poul Johannes Jørgensens Dansk Retshistorie*, der dog også har et andet sigte.

7. A. Fridericia har, som det kan ses af hans papirer i Det kongelige Bibliotek, beskæftiget sig ret indgående med kilderne til finanshistorien. En del af materialet er blevet benyttet, om end med andet formål end det finanshistoriske, i de to undersøgelser *Studier over Københavns Befolkningsforhold i det 17de Aarhundrede, særlig omkring Aaret 1660* og *Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17. Aarhundrede* (begge i *Historisk Tidsskrift* 6. række II, 1889–90). Fridericia har ligeledes publiceret materiale vedrørende toldhistorien (se nedenfor), men han har iøvrigt kun i ringe grad behandlet finanshistorien i sine publikationer. I *Adelsvældens sidste Dage* (1894) omtales i tredje bog kortfattet krongodsudlægget i 1651–52 og i fjerde bog toldpolitikken under Henrik Müller. Fjerde bogs femte afsnit er betitlet »Finanserne«. Fridericia skildrer her det finansielle system med delingen i ordinære og ekstra-ordinære indtægter og udgifter og med Sundtolden. På grundlag af overslagene af 1642 og 1651–52 søger Fridericia derpå at måle indtægters og udgifters omfang op til midten af 1650'erne, navnlig lægger Fridericia vægt på at give et rigtigt billede af statsgældens omfang. Afsnittet er hverken omfangsrigt eller væsentligt for bogen som helhed; man aner måske Fridericias uvilje mod overhovedet at tage emnet op i hans indledende ord: »Der står endnu tilbage at kaste et blik på rigets finanser«.

En ganske kortfattet oversigt over Rentekammerets organisation før 1660 findes i *Carl Christiansens Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie, I*, 1908.

Trods de rummelige titler og omfanget på 3 bind rummer *L. V. Bircks Rigets Jordegods og Regalerne* (1918), *Told og Accise* (1920) og *Rigets offentlige Formaal og Indtægter i Middelalderen og under Adelsvælden* (1922) kun lidet stof til belysning af finanshistorien i 17. århundrede. I *Rigets Jordegods og Regalerne* findes et afsnit »Lenet under Adelsvælden«, der synes at bygge på *Erslevs Konge og Lensmand* og *William Christensens Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede*. I *Told og Accise* findes 2 underafsnit »Formerkantilismens Principper« og »Toldrullen af 1651«, hvori gennemgås nogle af Christian IV's og Frederik III's toldforordninger. *Rigets offentlige Formaal*

og Indtægter behandler navnlig den middelalderlige periode og tiden efter 1660, hvor Birck har kunnet benytte *C. Christiansens* ovennævnte *Bidrag til Dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger*.

Knud Fabricius har i *Den danske Centraladministration* (1921, red. Aage Sachs) redegjort for *Administrationen under Adelsvældens sidste Tid*, herunder for finansforvaltningen. Skønt kort er denne en udmærket oversigt. Fabricius skildrer rigshofmesterens virksomhed i forbindelse med ledelsen af Rentekammeret, han redegør for rentemestrenes og renteskrivernes opgaver, og han oplyser om rentemesterregnskaberne og de dertil knyttede hjælpebøger. Særligt værdifuldt er det, at Fabricius søger at definere forholdet mellem Rentekammer og Kongens eget Kammer, hvilket sidste betegnes som et mikrokosme inden for statens makrokosme.

Poul Johannes Jørgensen: Dansk Rethistorie (1. udg. 1939) indeholder en kort oversigt over administrationshistorien, herunder nævnes Rentekammeret med dets renteskrivere og rentemestre, og dets forhold til rigshofmester eller statholder.

I det ufuldendte 3. bind af *Erik Arups Danmarkshistorie* (udgivet 1955) behandles forholdet mellem Dansk Kancelli og Rentekammeret. I afsnittet »embedsmænd« omtales den centrale finansadministrations stab, og i »lønninger« redegøres for aflønningsformer ved lokal- og centraladministration. Det anføres, hvilket udbytte kongen havde af Elb- og Sundtold i afsnittene »herredømmet over havet« og »Sundtolden«, mens afsnittene »rigshofmesteren« og »budget og skatter« aldrig er blevet skrevet.

Svend Ellehøj har i *Christian 4.s tidsalder 1596–1660* (bd. 7 af Danmarks historie under redaktion af John Danstrup og Hal Koch, 1. udgave 1964) i afsnittet »Rigens indtægt og udgift« meget klart redegjort for skellet mellem ordinære og ekstraordinære, visse og uvisse indtægter, ligesom der med udgangspunkt i overslaget af 1608 nævnes hovedposterne af indtægter og udgifter. Et senere afsnit behandler instruktiøst overslaget af 1642.

Redegørelser for enkelte dele af finansadministrationen

Toldhistorien startede med *W. C. E. Spønneck: Om Toldvæsen i Almindelighed og Det danske Toldvæsen i Særdeleshed* (1840), der inde-

holder »En kort Fremstilling af den danske Toldhistorie«, hvoraf igen det første afsnit hedder »Fra de ældste Tider indtil 1651«. Dette afsnit består hovedsageligt i omtale af forskellige af Frederik II's og Christian IV's toldforordninger; dette kan nu højst have en historiografisk interesse.

I Danske Magazin 5. række II (1889–92) har *J. A. Fridericia* i artiklen *Til Belysning af Toldindtægterne under Frederik III* oplyst om størrelsen af toldindtægterne i 1650'erne. Grundlaget er overslaget af 1656 og beregningerne i forbindelse med dette, og der redegøres for indtægten ved hvert enkelt toldsted og størrelsen af de forskellige arter af toldindtægt.

Spørgsmål om proceduren ved fortoldningen ved Sundet og om den måde, hvorpå Øresundstoldregnskaberne er anlagte, er behandlet i *Aksel E. Christensen: Dutch Trade to the Baltic about 1600, Studies in the Sound Toll Register and Dutch Shipping Records* (1941), navnlig redegøres der for administrative forhold i afsnittet *Extent and Development of Turnover*.

For proceduren ved de toldsteder, hvorfra der foregik udførsel af stude og for værdien af rentemesterregnskaberens oplysninger om de indkomne toldbeløbs størrelse har *Rich. Willerslev* redegjort i *Dansk studehandel fra 1560 til 1660* i Jyske Samlinger, Ny række II (1952). Betydningsfuldt er det, at Willerslev i denne artikel har demonstreret, hvorledes de mangelfulde oplysninger i rentemesterregnskaberne kan suppleres med oplysninger indhentet fra Rentekammerets kvittancebøger.

Sune Dalgård har i *Reformationen på Øresunds toldbod 1641* (Festskrift til Astrid Friis, 1963) beskrevet bestemmelserne for klareringen i Sundet og de ændringer, som disse bestemmelser undergik i 1641 i forbindelse med en sag mod en toldskriver. Den metodiske interesse er navnlig knyttet til påvisningen af, at den administrative praksis ikke formede sig i overensstemmelse med de bestemmelser, som burde være gældende, og at kongen vel i et eklatant tilfælde af misbrug kunne gribe straffende ind, men at de af ham påbudte kontrolforanstaltninger i øvrigt nærmest var illusoriske.

I *Rentemester Henrik Müller. En studie over enevældens etablering i Danmark* (1966) har *Johan Jørgensen* omtalt Henrik Müllers virksomhed som Københavns tolder 1641–51 og mere indgående skildret hans kortvarige virksomhed som generaltoldforvalter 1651–52.

Skattehistorien er behandlet i *P. V. Jacobsens Fremstilling af det dan-*

ske Skattevæsen under Kongerne Christian III. og Frederik II. (1883), der endnu er af betydelig værdi. P. V. Jacobsen har, hovedsageligt på grundlag af skattebrevene i Kancelliets kopibøger, redegjort for skattepålægget navnlig i perioden ca. 1560–88. Der omtales de forskellige grunde til, at skatter blev udskrevet, proceduren ved rigsrådsbevillingen og meget udførligt, hvilke beløb, der blev ydet af de forskellige klasser af befolkningen på landet, d. v. s. af selvejere, fæstere o. s. v. Derefter behandler P. V. Jacobsen beskatningen af købstæderne for så vidt som det angår ekstra-skatterne, mens han iøvrigt har behandlet forskellige andre købstadsskatter i *Om de kongelige Nathold, Borgeleier og Giæsteri i Danmark, under Christian III og Frederik II* (Historisk Tidsskrift II, 1841). I Fremstilling af det danske Skattevæsen... skildres videre beskatningen af gejstligheden og kapitlerne og i et afsluttende afsnit den frivillige beskatning og långivningen af adelen. I et tillæg gengives forskellige dokumenter, navnlig skattebrevene.

For købstædernes byskatter er der redegjort i en artikel af M. Mackeprang: *De danske købstæders skattevæsen indtil begyndelsen af det 17. århundrede*, Historisk Tidsskrift 7. række III (1900–02). Mackeprang påviser, at de gamle købstadsskatter ikke forhøjedes i forhold til, hvad de havde været i 1400-tallet, og at de spillede en stadig mindre rolle i statens budget. Mackeprang behandler videre den ligningsmåde, som anvendtes i købstæderne ved udskrivningerne af landeskatterne. Også Mackeprangs *Købstadstyrelsen i Danmark fra Kristian IV's Tid til det 18. Aarhundredes Midte (1619–1745)* (1900) behandler finansadministrationen af købstæderne og dennes forhold til det centrale finansstyre.

I en anmeldelse af *Ludwig Andresen und Walter Stephan: Beiträge zur Geschichte der Gottorffer Hof- und Staatsverwaltung 1544–1649* (Kiel 1928) i Historisk Tidsskrift 10. række III (1934–36) har C. O. Bøggild-Andersen draget sammenligninger mellem sider af dansk og holstensk-gottorpsk finansforvaltning. Bøggild-Andersen har her gjort opmærksom på, at Rentekammeret i København reviderede regnskaberne fra de kongelige amter i hertugdømmerne, samt på den rolle som indtægterne fra Glückstadtolden betød for Kongens eget Kammer. Bøggild-Andersen har ligeledes her beskæftiget sig med krigskommissærerne, generalkrigskommissærerne og generalkrigszahlkommissæren som forvaltere af landeskatterne for rigsrådet og landkommissærerne som forvaltere af stænderskatterne for den menige adel.

Rapporterne afgivet af revisionskommissionen af 25. juli 1651, der beskæftigede sig med Corfits Ulfeldts embedsførelse og leverancerne til staten, kan for den, der beskæftiger sig med det centrale finansstyre, virke højst frustrerende. I rapportererne kunne synes at ligge materiale til forståelse af Ulfeldts administration, men de kilder, som rapportererne burde konfronteres med, er nu enten gået tabt eller forstyrrede. Rapporterne er behandlet af *H. D. Lind* i *Underslæb paa Bremerholm under Korfits Ulfeldts Finansstyrelse*, Historisk Tidsskrift 6. række V (1894–95). Lind redegør instruktivt for forholdene omkring leverancerne til Bremerholmen, men forbigår andre leverancer, således at hans tal for de samlede leverancer for visse leverandørers vedkommende er betydeligt mindre end kommissionens.

Også *Johan Jørgensen* har i *Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte* (1957) undersøgt forholdet mellem staten og dens største leverandører. Af rentemesterregnskaberne har Johan Jørgensen systematisk uddraget oversigter over udbetalingerne til de mest betydningsfulde af leverandørerne i tiden fra ca. 1625 og til 1660. Johan Jørgensen har tillige, men ikke systematisk, benyttet afregningsmaterialets oplysninger om udbetalingerne uden om Rentekammeret. Hans tal kan derfor (lige så lidt som H. D. Linds) benyttes som oversigter over det samlede omfang af leverancerne eller over summen af udbetalinger til leverandører. Det er dog heller ikke hverken Linds eller Johan Jørgensens mål at bringe sådanne oversigter.

Mønthistorien i 17. århundrede er ret udførligt behandlet. *William Scharlings Pengenes synkende Værdi belyst ved Danske Aktstykker* (1869) rummer en mønthistorisk oversigt og en prishistorie for tiden ca. 1500 til ca. 1800. Værkets hovedvægt ligger i den ældre periode. Det er i mangt og meget forældet, men indeholder dog stadig brugbare oplysninger og iagttagelser om prishistorien, selv om ganske vist mange af priserne er omregnet til 1869-rigsdaler.

Hvad mønthistorien angår er Scharlings bog dog afløst af *J. Wilckes* arbejder. I *Christian IV's Møntpolitik 1588–1625* (1919) og *Møntvæsenet under Christian IV og Frederik III i Tidsrummet 1625–70* (1924) har Wilcke redegjort først for dalerens stigende skillingstal, til det med møntforordningen af 22. januar 1625 fastlægges til 96, og dernæst for udmøntningens historie i København, Christiania og Glückstadt. Over værdien for kronen af møntforringelserne opstiller Wilcke beregninger, der dog hverken er overskuelige eller fuldstændige, da for-

målet navnlig har været mønthistorien, og da der i kildematerialet, møntmesterregnskaberne, er betydelige mangler.

Til slut skal peges på en enkelt artikel, der giver en vejledning til og en vurdering af en meget vigtig gruppe af regnskaber. *Thomas B. Bang* har i artiklen *Lensregnskaberne og deres Benyttelse som historisk Kilde*, Fortid og Nutid I (1914–16) påpeget lensregnskaberens værdi som historisk kilde. I artiklen redegøres der for lensregnskaberens opdeling på de tre grupper, egentlige regnskaber, jordebøger og skattemandtal. Der oplyses om regnskaberens opstilling og indhold samt om arterne af indtægt og udgift.

Rentekammeret

Opståen; forholdet til Danske Kancelli

Tilblivelsesprocessen, historien og organisationen er kendt for det Rentekammer, som skabtes 1660. Dets arkivalier er forbilledligt registrerede og ordnede¹). Rentekammeret før 1660 forholder det sig anderledes med. Tidspunktet for dets opståen er uvis, dets organisation er lidet kendt, og dets arkivalier er splittede og henlagte under hensyntagen til forretningsgangen i en anden administrationsenhed. Ja, det er knap nok, at eksistensen af Rentekammeret før 1660 som et selvstændigt forvaltningsorgan overhovedet anerkendes.

Fornægtelsen af Rentekammeret før 1660 går tilbage til V. A. Secher, der i *Vejledende Arkivregistraturer I, Danske Kancelli*, 1886, kategorisk erklærede: »Rentekammeret havde ... aldeles intet med ekspeditionen at gøre; det var udelukkende et regnskabs- og revisionskontor, og alle ekspeditioner vedkommende dets forretninger blev besørgede sammen med Kancelliets øvrige ekspeditioner.« Sechers syn på Rentekammeret fik svare følger for hans behandling af dets arkivalier og dermed også for mulighederne for at forstå dets organisation: »Som følge heraf (d. v. s. af det i ovenstående citat anførte) er grænsen mellem de løse akter, som kunne kaldes kammersager, og de, som er egentlige kancellisager, meget vanskelig at drage, og når der dog, hvad fortegnelsen viser, under ordningen er blevet dannet nogle grupper med kammersager, har det, under den absolutte ukendskab til, hvorledes forretningerne i det enkelte har været fordelt mellem Kancelliets afdelinger, været nødvendigt at lægge moderne synspunkter og hensigtsmæssighedsbetragtninger til grund for grupperingen, uden at det med bestemtthed kan påstås, at hine akter har været behandlet i hin tids Rente-

1. Jens Holmgaard: *Rentekammeret I, Vejledende Arkivregistraturer XII*, 1964.

kammer, eller at man ikke tillige har beskæftiget sig med dem i det øvrige Kancelli«².

I Bjørn Kornerups 2. udgave af *Vejledende Arkivregistraturer I* fra 1943 er Rentekammeret stadig henlagt under Danske Kancelli, og det er yderligere blevet reduceret til at betegnes som Rentekammerafdelingen, d. v. s. i Kancelliet³), og sidst i Kersten Krügers: *Die Einnahmen und Ausgaben der dänischen Rentmeister 1588–1628* (1970) er Rentekammeret blevet berøvet ikke blot sin selvstændighed i forhold til Kancelliet, men også sit arkiv og sit kontor⁴).

Der er dog ellers i de senere år af Jens Holmgaard og Johan Jørgensen blevet sat kraftige spørgsmålstegn ved berettigelsen af dette, idet man bl. a. har hævdet, at Rentekammeret havde sit eget arkiv, og at i hvert fald den del af Rentekammerets forretningsførelse, der vedrørte udstedelsen af kvitteringer til regnskabsaflæggere, skete uafhængigt af Danske Kancelli⁵). Også den her følgende fremstilling vil vise, at Rentekammeret var et organ, som ikke var underordnet Kancelliet.

Det er velkendt, at oppebørslen af de ordinære indtægter efter 1469, da kammernestrembedet ikke mere blev besat, var gået over til Kancelliets folk⁶). Titlen rentemester for den, der forestod regnskaberne, kan konstateres anvendt første gang i 1517 om Anders Glob, af Kancelliet er den første gang blevet brugt i 1519⁷). Anders Glob betegnedes dog samtidig som skriver, og efter alt at dømme har han kun haft status som den skriver i Kancelliet, hvem regnskaberne var betroet. For eksistensen af et Rentekammer i selvstændigt forhold til Kancelliet kan forekomsten af rentemestertitlen altså ikke tages som udtryk.

Først under Frederik I kom, som Secher siger det, regnskabsføringen til at gå i en fastere skure. Allerede som hertug havde den senere

2. V. A. Secher: *Danske Kancelli, Vejledende Arkivregistraturer I*, 1886, s. 84; endnu gentaget 1933 af Arthur G. Hassø i *Rigshofmester Kristoffer Valkendorf*, 1933, s. 78.
3. Bjørn Kornerup: *Danske Kancelli, Vejledende Arkivregistraturer I*, 1943, s. XXV.
4. Side 46.
5. Jens Holmgaard: *Rentekammeret I, Vejledende Arkivregistratur XII*, 1964, s. XIX; Johan Jørgensen: *Øverste sekretær Erik Krags virksomhed i Danske Kancelli indtil 1657, Arkiv I*, 1966, s. 51; samme: *Anmeldelse af Danmarks historie, Historisk Tidsskrift 12. rk. III*, 1968, s. 205.
6. Erik Arup: *Anmeldelse af William Christensen: Dansk Statsforvaltning, Historisk Tidsskrift 7. række IV*, 1902–04, s. 551.
7. William Christensen: *Dansk Statsforvaltning i det 15. århundrede*, 1903, s. 78; Johan Hvidtfeldt: *Forvaltningspolitik under Christian den Anden, Scandia XII*, 1939.

Frederik I en rentemester⁸), kort efter hans regeringstiltrædelse nævnes Christian II's tidligere tjener Anders Glob som rentemester, og i 1525 modtog han i forlening Skt. Jørgens Hospital i Odense⁹). Ved siden af Anders Glob virkede Christian Hvid i finansforvaltningen. Han benævnes dog først rentemester i 1529. Mens Anders Glob hovedsageligt opholdt sig i København, ledede Christian Hvid fra Århus forretningerne i Jylland¹⁰).

Systemet med en øst- og vestdansk rentemester vedblev at være i brug i hele Frederik I's og i størstedelen af Christian III's regeringstid. Rentemestertitlen blev dog brugt løst om adskillige personer, der anvendtes i tilknytning til finansstyrelsen¹¹), og en slesvig-holstensk rentemester nævnes også, skønt der ellers ikke var skarp adskillelse mellem kongerigets og hertugdømmernes finanser¹²). Som hoved-rentemester virkede imidlertid i Østdanmark Anders Glob, der i 1538 afløstes af Joachim Beck. Han fratrådte igen i 1547 og afløstes af Eskil Oxe, der trådte i funktion i januar 1548. I Vestdanmark var Christian Hvid rentemester til 1536, derefter kom til 1554 Jørgen Pedersen, der havde sit kontor i Ribe. Fra 1554 til 1557 var Eskil Oxe den eneste rentemester, efter hans fald virkede Joachim Beck igen en kort tid alene, indtil han i 1560 fik tilforordnet Eiler Grubbe som rentemester¹³).

I 100 år derefter blev Rentekammeret almindeligvis ledet af en ældste og en yngste rentemester, der delte forretningerne mellem sig uden nogen fastlagt geografisk opdeling i deres ressort¹⁴). Foreløbig ved-

8. Astrid Friis: Rigsraadet og Statsfinanserne, *Historisk Tidsskrift* 10. række VI, 1942-4, s. 24-5.
9. Kr. Erslev og W. Møllerup: *Kong Frederik den Førstes danske Registranter*, 1878-9, s. 68, 95, 105, 297.
10. Som foregående, s. 84, 147, 195, 206.
11. Kr. Erslev og W. Møllerup: *Danske Kancelliregistranter 1535-1550, 1881-2*, s. 577.
12. Astrid Friis: Kansler Johan Friis' første Aar. *Scandia* VII, 1934, s. 206 og 238; Georg Galster: *Reynold Junges Møntmesterregnskab, 1534-1540*, 1934, s. 111-4.
13. Poul Colding: *Studier i Danmarks politiske Historie i Slutningen af Christian III's og Begyndelsen af Frederik II's Tid*, 1939, s. 131-2; Astrid Friis: Kansler Johan Friis' første Aar, *Scandia* VII, 1934, s. 238.
14. Det påtænkte dog i 1568 på forslag af Holger Rosenkrantz at genskabe det jyske rentemesteri, men det blev ikke til noget. *Kancelliets Brevbøger 1566-70* s. 326. Kristoffer Valkendorf fungerede i perioder alene som rentemester i København, således 1574-83, jfr. Arthur G. Hassø: *Rigshofmester Kristoffer Valkendorf*, 1933, s. 83. Spor af geografisk embedsfordeling kan dog stadig ses, jfr. Poul Colding: *Studier i Danmarks politiske Historie i Slutningen af Christian III's og Begyndelsen af Frederik II's Tid*, 1939 s. 132.

blev de to rentemestre dog at føre hver sit regnskab og holde hver sin kasse, hvoraf de ved indviklede transaktioner lånte hinanden penge efter behov. Dette system, der umuliggjorde alle forsøg på at skabe overblik over finansernes stilling, blev ændret af Peder Oxe i 1567. Fra det nye regnskabsårs begyndelse, den 1. januar 1567, blev indtægter og udgifter samlet i en regnskabsrække¹⁵).

I 1622 flyttede Danske Kancelli ud af Københavns slot og ind i toldboden omtrent over for den nuværende Boldhusgade. I denne bygning var da allerede Rentekammeret installeret. A. D. Jørgensen, som grundigst har beskæftiget sig med dette, konstaterede blot, at Rentekammeret i 1623 alt langt tilbage i tiden havde haft lokale her¹⁶). Toldboden findes indtegnet på det ældste kort over København, hvor den bærer den tilsyneladende med kortet samtidige påskrift »rendterey«¹⁷). Betegnelsen Renteri eller Rentemesteri brugtes første gang 1558¹⁸) om det sted, hvor man førte kontrollen med kronens rente, d. v. s. indtægt, og den anvendtes endnu i Christian IV's senere år jævnsides med betegnelsen Rentekammer, der første gang er brugt i 1561¹⁹). Da kortet kan dateres til senest år 1600²⁰), må udflytningen jo have fundet sted i 16. århundrede. 1563–64 sattes en maler til at stryge en kakkelovn i Renteriet, der må have været en bestemt lokalitet, hvis beliggenhed dog ikke angives²¹). Ved Eskil Oxes fratrædelse som rentemester den 29. juni 1557 fandt overdragelsesforretningen imidlertid sted i toldboden, hvor rentemesterens »register, penge og anden del« fandtes²²). Hvornår toldboden er opført, vides ikke²³). To ting kunne dog tyde

15. Rentemesterregnskab 1567.

16. A. D. Jørgensen: *Udsigt over Centraladministrationens, Domstolenes og de offentlige Samlingers Bygningshistorie fra 1660 til Nutiden*, 1882, s. 4; samme: *Udsigt over de Danske Rigsarkivers Historie*, 1884, s. 42.

17. Det kongelige Bibliotek, *Ny Kgl. Saml. 372 d. fol.*

18. Rentemesterregnskab 1559 1/11–20/9 f. 181.

19. Astrid Friis: Rigsraadet og Statsfinanserne, *Historisk Tidsskrift*, 10. række VI, 1942–4, s. 31.

20. Emil Madsen: Bidrag til Københavns Historie, særlig i Kristian IV's Tid. I, Københavns Slot og Slotsholmene, *Historiske Meddelelser om København VI*, 1917–8, s. 443.

21. Rentemesterregnskab 1563–4 udgift f. 187.

22. *DK B 31 d.* Tegnelser over alle Lande, 1556–8, f. 218.

23. Ifølge Erich Pontoppidan: *Origines Hafnienses*, 1760, s. 34, skal toldboden være bygget med befæstningshensyn: »Lige overfor færgestedet på Slotsholmen var indtil for 200 år siden stadens toldbod. Denne toldbod synes af nogle efterretninger at have været tillige som et blokhus eller en slags befæstning for havnen og det nærliggende slot. Særdeles var der bygget et

på, at udflytningen ikke har fundet sted længe før 1557. Indtil Sechers og A. D. Jørgensens omordninger af arkivalierne fandtes for det første Øresundstoldregnskaberne før 1547 i Danske Samlinger, mens de yngre fandtes blandt Rentekammerets samlinger²⁴). For det andet fandt man i 1590 på slottet nogle gamle kister stående uden for Kancelliet, som jo endnu ikke var flyttet ud. Heri lå bl. a. nogle gamle regnskabsbøger og kvittanser fra rentemester Jørgen Pedersens tid²⁵). Hvis Rentekammeret var flyttet før 1547, ville Øresundstoldregnskabernes ældste dele antagelig være indgået i dets arkiv, og man ville også have ført Jørgen Pedersens regnskaber med, da de endnu ville have haft aktualitet. Der fandt 1548–49 en række reformer sted i finansstyrelsen. Blandt andet skærpedes kontrollen med Øresundstolden²⁶), der søgtes udarbejdet en fuldstændig jordebog for hele riget²⁷), revisionen af regnskaberne af de store regnskabslen søgtes som led i en almindelig centralisering samlet under den østdanske rentemester, og genantforleningsformen gennemførtes i en række len²⁸). Man kunne fristes til at se denne øgede aktivitet enten som det, der krævede, at Rentekammeret fik mere plads, eller som et udslag af at mere plads var blevet det indrømmet, således at udflytningen kunne tidsfæstes til kort efter Eskil Oxes udnævnelse til rentemester i januar 1548.

Rentekammeret kunne opfattes som en afdeling af Kancelliet, også efter at det var flyttet ud fra slottet og bort fra Kancelliet, hvis det forholdt sig således, at Rentekammer og Kancelli havde samme chef, d. v. s. hvis rentemestrene modtog deres ordrer af kansleren. Endnu ved midten af 16. århundrede var administrationsforholdene så lidet faste, at, med Astrid Friis' ord, snart den ene, snart den anden embedsmand beskæftigede sig med samme administrationsområde²⁹). Embedernes kompetence kom derfor til at afhænge af indehavernes evne til at

temmeligt højt, rundagtigt og stærkt tårn«. Det er sikkert Christian IV's tårn på toldboden, talen er om. Se ivoigt Vilh. Lorenzen i *Den Danske Centraladministration (red. Aage Sachs)*, 1921, s. 6–7.

24. Jfr. Rigsarkivets registrant 118.

25. A. D. Jørgensen: *Udsigt over de Danske Rigsarkivers Historie*, 1884, s. 227–9.

26. Astrid Friis: *Rosenobelstolden eller Skibstolden i Sundet i Tiden omkring 1550, Festskrift til Erik Arup*, 1946.

27. Kr. Erslev: *Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede*, 1879, s. 129.

28. Astrid Friis: *Rigsraadet og Statsfinanserne, Historisk Tidsskrift 10. række VI*, 1942–4, s. 33 og 35–6.

29. Som foregående s. 73.

hævde sig³⁰). Det er umuligt under disse forhold at angive nøjagtigt, hvornår Rentekammeret overgik fra kanslerens til rigshofmesterens eller statholderens ansvarsområde. Med fuld ret benytter Astrid Friis om perioden omkring 1540 betegnelsen »Johan Friis og hans rentemestre«³¹). Forholdet til kansler og Kancelli belyses klart af, at rentemester Jørgen Pedersen efter ordre fra kansleren i 1546 indkøbte pergament til brug i Kancelliet. Tyske Kancellis folk måtte derimod selv sørge for indkøb af deres skrivemateriale, hvorefter rentemesteren refunderede dem beløbet³²).

Samtidig kan der imidlertid konstateres en tendens til, at ansvaret for den del af finansforvaltningen, der vedrørte anskaffelser og udbetalinger, var ved at glide over til rigshofmesteren, eller når der ingen rigshofmester var, til statholderen i København. Under kanslerens fravær fra København i 1538 lededes finanserne således af statholder og rentemestre uden kanslerens indblanding³³). Selv om der ellers endnu ikke er tegn på, at de stod i noget underordnet forhold til statholderen, kunne rentemestrene dog under særlige forhold få ordre til at stille sig til hans rådighed³⁴).

Det kom naturligt, at statholderen eller rigshofmesteren overtog en stadig større del af finansforvaltningen, da det nemlig var hans embedspligt at sørge for flådens vedligeholdelse, slottets forsyning og centraladministrationens aflønning³⁵), d. v. s. at varetage de statsforretninger, der var mest pengekrævende. Allerede Eske Bilde vandt som statholder 1542-7 og som rigshofmester 1547-52 en videregående bestemmelsesret med hensyn til finansforvaltningen³⁶). Eiler Hardenberg, rigshofmester 1559-65, synes ikke at have haft nogen indflydelse på finansstyrelsen³⁷). Kongen gav i denne periode ordrer direkte til rente-

30. Poul Colding: *Studier i Danmarks politiske Historie i Slutningen af Christian III's og Begyndelsen af Frederik II's Tid*, 1939, s. 127.

31. Astrid Friis: Kansler Johan Friis' første Aar, *Scandia VII*, 1934, s. 182, 192.

32. Rentemesterregnskab 1546, f. 69.

33. Astrid Friis: Kansler Johan Friis' første Aar, *Scandia VI*, 1933, s. 288.

34. Astrid Friis: Rigsraadet og Statsfinanserne, *Historisk Tidsskrift 10. række VI*, 1942-4, s. 8.

35. Poul Colding: *Studier i Danmarks politiske historie i Slutningen af Christian III's og Begyndelsen af Frederik II's Tid*, 1939, s. 208-09.

36. Astrid Friis: Rigsraadet og Statsfinanserne, *Historisk Tidsskrift 10. række VI*, s. 27, 37, 38, 1942-4.

37. Poul Colding: *Studier i Danmarks politiske Historie i Slutningen af Christian III's og Begyndelsen af Frederik II's Tid*, 1939, s. 128.

mestrene, eller ordrerne blev givet dem af Mogens Gyldenstjerne, der som statholder 1558–67 havde den økonomiske forvaltning som en af sine væsentligste arbejdsopgaver. At statholderen var rentemesterens overordnede, blev tydeligt indskærpet for Joachim Beck i 1565, da denne af kongen fik en skarp tilrettevisning, fordi han tit undslog sig og viste sig rådløs, når Mogens Gyldenstjerne på kongens vegne talte til ham. Rentemesteren fik ordre til troligt at hjælpe hr. Mogens med råd og dåd, såfremt han ikke ville miste kongens nåde³⁸).

Efter Peder Oxes udnævnelse til statholder i februar 1567 og til rigshofmester i august 1567 greb han, som den franske gesandt rapporterede hjem, med fast hånd om finansstyrelsen³⁹). I løbet af året 1566 havde kongen gennem Kancelliet givet ordrer til rentemester Joachim Beck den 7. marts, 8. juni, 28. juni, 6. august, 10. september, 20. oktober og 6. november. I løbet af 1567 blev der givet rentemesteren tre kongelige ordrer, den 25. marts, den 7. september og den 7. oktober. I 1568 fik rentemesteren ingen direkte ordrer fra kongen gennem Kancelliet. Peder Oxe havde nu overtaget ledelsen af finansadministrationen, hans navn kom ligefrem til at stå på rentemesterregnskabet 1567–8 ved siden af rentemesterens. Forholdet mellem rigshofmester og rentemester og mellem Rentekammeret og Kancelliet fra denne tid at regne kommer klart til udtryk i en anmodning fra Jochum Beck til Kancelliet om at få udfærdiget en skrivelse i overensstemmelse med, hvad der er blevet befalet ham af rigshofmesteren⁴⁰). Der kan ikke mere være tvivl om, at Rentekammeret henhørte under rigshofmesterens, og ikke under kanslerens ressort. Johan Grundtvigs bemærkning, at rentemestrene var rigshofmesterens underordnede, når en rigshofmester fandtes, og ellers stod umiddelbart under kongen⁴¹), har gyldighed fra denne tid, blot med den tilføjelse, at statholderen i perioder uden rigshofmester trådte i dennes sted. Rentekammeret var fra 1560'ernes slutning et selvstændigt forvaltningsorgan. Det var sidestillet med Kancelliet, der fungerede som fælles ekspeditionskontor for dets egne og Rentekammerets officielle skrivelser, dog med undtagelse af de kvitteringer, som udstedtes af Rentekammeret til dets regnskabsaflæggere.

Den nu bevarede række af kopibøger over udstedte kvitteringer,

38. *Kancelliets Brevbøger 1561–5*, s. 635.

39. C. F. Bricka: *Indberetninger fra Charles de Dancay*, 1901, s. 12–4.

40. *Kancelliets Brevbøger 1566–70*, s. 400, jfr. s. 425.

41. Johan Grundtvig: *Frederik den Andens Statshusholdning*, 1876, s. 17.

i Vejledende Arkivregistraturer I kaldet kvittancebøger, men iøvrigt i Rentekammeret kendt under betegnelsen registerbøger, begynder med år 1599⁴²). Hvad enten rækken har været længere eller ej, synes det som om, at kvitteringer også før 1599 er blevet udstedt af Rentekammeret uden Kancelliets medvirken. I Kancelliets brevbøger er der nemlig kun indført ganske få meddelelser om kvitteringer. Er kvitteringerne blevet udstedt gennem Kancelliet, har man i hvert fald ikke anset dem for at være af så megen betydning, at man konsekvent ville registrere deres udstedelse. Omvendt vidner tilstedeværelsen af disse enkelte kvitteringer om, at forretningsgangen endnu ikke har været ganske fast. Af en meddelelse fra Rasmus Rasmussen, der som kancelliforvalter virkede i Kancelliet fra 1652, kunne man dog forledes til at tro, at kvittancerne alligevel har passeret Kancelliet. Rasmus Rasmussen gjorde nemlig i 1707 i anledning af en strid mellem Kancelliet og Rentekammeret opmærksom på, at før 1660 havde forretningsgangen været den, at forleningsbreve såvel som kvittansiarum blev renskrevet på Rentekammeret og derefter blev sendt ned til Kancelliet, hvor øverstesekretæren lod dem underskrive, lod tage kopier til Kancelliets underretning og derefter lod dem ekstrudere mod kancelligebyr⁴³). Den form for kvittering, der her er tale om, er imidlertid noget andet end den, som årligt blev givet af rentemestrene til regnskabsaflæggerne, som ikke krævede anden underskrift end rentemestrenes egen, og som ikke blev kopieret af Kancelliet. De kvitteringer, som Rasmus Rasmussen nævner, er de af kongen underskrevne generalkvitteringer, som blev givet til lensmænd for en hel periode i et len, og som ganske rigtigt er indført i Kancelliets brevbøger.

Stridigheder mellem Kancelli og Rentekammer kunne opstå endnu i 1652. Øverste sekretær Erik Krag fik da ordre til for fremtiden at tilstille Rentekammeret kopi af alle udgående breve, som vedrørte rigets indtægt eller udgift⁴⁴). Ordren må være foranlediget af en klage fra Rentekammeret over Kancelliets indtrængen på dets område. Samtidig fik Holmen, Tøjhuset og Provianthuset ordre til løbende at holde Rentekammeret underrettet om kvantitet og kvalitet af modtagne materiel-

42. *Vejledende Arkivregistraturer I* s. 37; *DK B 217* 1599–1660 Kvittancebøger, 89 bind.

43. *DK A 91 d*. Indlæg til anordning af 2. marts 1708. Indlægget er anonymt, det tillægges Rasmus Rasmussen af Secher i en tilføjelse til Rigsarkivets læsesals eksemplar af *Vejledende Arkivregistraturer I*.

44. *DK B 57* Sjællandske Tegnelser 15. nov. 1652 f. 441.

leverancer⁴⁵). Endelig afgørelse mellem Kancelli og Rentekammer kom der først i 1660, da kongen den 28. oktober befalede, »at intet herefter som Kammeret og begge rigernes intrader vedkommer, være sig forpagtninger, afregninger, restancer, kvittancer, mageskifter, assignationer, kontrakter og andet deslige, som angår indtægter og udgifter udi Kancelliet ekspederes, men på Skattekammeret, hvor det henhører«⁴⁶). Denne ordre var, som det den 13. november 1660 blev meddelt, forårsaget af den urigtighed og konfusion, som hidtil havde været en følge af den uvisse forretningsfordeling mellem Kancelliet og Rentekammeret⁴⁷).

Funktion og personale

Rentekammeret havde to hovedfunktioner. Det skulle for det første modtage de af rigets ordinære indtægter, som indkom i penge, og af dem betale de ordinære udgifter samt for det andet revidere alle underordnede organers og embedsmænds regnskaber. I det følgende er der, med udgangspunkt i en oversigt over Rentekammerets personale i 1646, forsøgt givet en redegørelse for, hvordan og af hvem disse to hverv blev udført i 1640'erne.

Rammen om Rentekammerets arbejde blev dannet af dets kontorer i toldboden. Kancelliets udflytning hertil i 1622 gav anledning til en fuldstændig ombygning. I husets fire etager, hvortil man fik adgang ad et trappetårn, som tilskrives Hans Steenwinckel, blev der plads til hele centraladministrationen. Øverst under det blytækte tag fandtes Rentekammerets arkiv. I rummene derunder, hvor væggene var anstrøget med tavleværk, havde de to rentemestre hver sit kontor, og ved siden af holdt alle renteskrivere til. De af dem, der havde særlige funktioner, havde egne kontorer. I stueetagen var der indrettet 14 lossementer, hvor Danske og Tyske Kancelli havde lokaler, og her var også Rigsrådets stue, hvor rigsråderne samledes før de gav møde på slottet, og hvor rigshofmesteren havde et kontor. I den grundmurede underetage havde de to kancellier deres arkiver⁴⁸).

Rentekammerets personale var i august 1646, umiddelbart før der

45. Samme f. 441–2.

46. *Rtk.* 211. 33 No. I, 28. okt. 1660.

47. *Rtk.* 212.2 f. 3–4, 13. nov. 1660.

48. Rentemesterregnskab 1622–3, Udgift f. 208, 217, 245, 296. A. D. Jørgensen: *Udsigt over Centraladministrationens, Domstolenes og de offentlige Samlingers Bygningshistorie fra 1660 til Nutiden*, 1882, s. 4; samme: *Udsigt over de Danske Rigsarkivers Historie*, 1884, s. 43; Vilh. Lorenzen i *Den danske Centraladministration (red. Aage Sachs)* 1921, s. 6–7.

blev foretaget en reduktion, nået op på et antal af 36, der fordeltes på følgende poster: 49)

Tabel 1. *Oversigt over Rentekammerets personale i august 1646*

Funktion	Navn	Dato for	
		Ansættelse	Afgang
<i>Rentemestre</i>			
Ældste rentemester	Sten Beck	12. 8.28	30. 9.48
Anden rentemester	Melchior Oldeland	9. 8.40	24. 2.48
<i>Renteskrivere</i>			
Øverste renteskrivere	{ Sigfred Friis	13. 4.28	30. 4.52
	{ Peder Hansen København	20.12.33	marts 49
Registerskriver	Anders Sørensen	10. 4.38	1676-80
Tegnebogsforvalter	Peder Bing	23. 4.27	9. 4.47
Restanceskriver	Jens Christensen	7. 2.28	6. 3.54
Månedregisterskriver	Søren Rasmussen Beck	10. 4.31	23.12.53
Afregningsskriver	Jørgen Hansen Ålborg	1. 4.41	6.12.73
Registerprisegodsskriver	Jørgen Regelsen	25. 4.31	2. 9.51
Brevkammerforvalter	Thomas Thomassen	20. 3.39	1676
	Anders Lauritsen	1. 5.23	1. 5.50
	Jørgen Carstensen	14. 6.25	22. 8.76
	Thomas Andersen	24. 8.37	25.11.53
	Jens Sørensen	1. 2.41	1684
	Hans Thomsen	21. 7.41	okt. 50
Rentemesterregnskabs- skrivere	{ Zacharias Gertsen	21. 7.41	5.12.48
	{ Jørgen Hansen Riber	1. 5.44	1. 5.48
Tegnebogs skriver på kgl. breve	{ Ditlev Eriksen	1. 5.44	1. 5.48
	Hans Wesling	21. 9.44	27. 1.47
	Peder Nielsen	11.11.31	30. 8.46
	Niels Nielsen	22. 9.37	
	Jens Andersen	29. 3.35	
	Iver Christoffersen	1.10.40	
	Otto Madsen	24. 2.41	
	Iver Jensen Barnsbøl	1. 5.43	
	Anders Madsen	23.10.44	
	Jens Hansen	10. 6.45	
	Anthony Prytz	11. 9.45	
Fyrbøder	Laurids Lauridsen	21. 1.40	
	Hos øverste renteskrivere 4 drenge (d.v.s. skrivere)		
	Hos restanceskriver 2 drenge		

49. Listen er udarbejdet på grundlag af flg. materiale i Rigsarkivet, Rentekam-

Hertil kom, at der ved Rentekammerets filial i Horsens, Det jyske Renteskriveri, fandtes en renteskriver, Ernst Ernstsens, og hans assistent, toldskriver Jens Sørensen Ørbeck, og at også klædekammerskriveren og hofmønsterskriveren udførte funktioner, der kunne gøre det rimeligt at regne dem med blandt renteskriverne.

Rentemestrene

Rentemestrene blev udnævnt af kongen. For at kunne blive rentemester skulle man, efter at Jørgen Pedersen 1554 var død som den sidste borgerlige rentemester, være af adel. Man skulle endvidere have den uddannelse, som hørte sig til for en adelsmand, der ville gøre karriere i kongens tjeneste, d. v. s. man skulle først nogle år have gået på Herlufsholm eller Sorø eller havde læst hjemme, man skulle have været på den flerårige studietur til udlandet, og derefter skulle man et stykke tid have gjort tjeneste som sekretær i Danske Kancelli. Af Christian IV's 10 rentemestre mellem 1596 og 1648 synes de 9 at have opfyldt disse betingelser. Af rentemestrene i 1640'erne havde Jørgen Vind været i Sorø fra 1602 til 1607, fra 1607 til 1609 havde han studeret i Rostock, Wittenberg og Jena og rejst i Schweiz og Frankrig, fra 1609 til 1611 havde han gjort krigstjeneste under prinsen af Oranien, og fra 1614 til 1616 opholdt han sig i Paris. Efter sin hjemkomst gjorde han tjeneste i Kancelliet til 1620, i 1627 blev han udnævnt til rentemester⁵⁰). Også Sten Beck⁵¹), rentemester fra 1628 til 1648, havde været på studietur, i 1625 blev han indskrevet ved universitetet i Padua, dog kom han som den eneste undtagelse blandt Christian IV's rentemestre ikke fra Kancelliet, men fra en stilling som hofjunker. Til gengæld havde han næsten arvekrav på rentemesterstillingen, hans far

merafdelingen i Danske Kancelli: *DK B 178 b* 30. aug. 1646; *DK B 226*; *DK B 215 V A 3* (trykt i *Danske Magazin V*, 1751, men her fejlagtigt gjort et år for ung); *DK B 215 V A 4*; *DK B 183 nr. 1*; *DK B 200*; *DK B 201*. Videre er benyttet Johan Grundtvig: *Christian IV's Hof- og Regeringspersonale 1596–1648, Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1872*, samt Rigsarkivets liste over Rentekammerfunktionærer, opbevaret i forbindelse med reg. over Danske Kancelli.

50. Hans H. Fussing: Jørgen Vind, *Dansk Biografisk Leksikon* (red. Poul Engeltoft) *XXVI* s. 55–6; *Dansk Adels Årbog 1941 II* s. 74–5.

51. Henny Glarbo: Danske og norske studerende i Padua. *Personalhistorisk Tidsskrift 9. række I*, 1928, s. 42; C. F. Bricka: *Dansk Biografisk Leksikon II*, 1888, s. 22.

var rentemester Sivert Beck, der var sønnesøn af rentemester Joachim Beck. Melchior Oldeland var 1616 blevet indskrevet i Sorø. Han ses ikke at have været indskrevet ved noget udenlandsk universitet, på den anden side synes han at have været væk fra landet. Måske har han været i fremmed krigstjeneste. Fra 1616 til 1640 var Melchior Oldeland kancellisekretær. Den 12. august 1640 fik han bestalling som underrentemester, »med gang og sæde næst efter rentemestrene«. Da Jørgen Vind den 1. august 1643 fratrådte sin rentemesterpost, overtog Melchior Oldeland den, uden at nogen ny bestalling blev givet ham⁵²).

Rentemestrene indtog som embedsmænd en fornem, men dog underordnet stilling. De hørte ikke til i rigseembedsmændenes kreds, og de havde normalt ikke sæde i rigsrådet. Mens rigshofmesteren aflønnedes med 1600 rd. årligt og et af de virkelig indbringende len, var rentemestrenes aflønning i 1640'erne for ældste rentemesters vedkommende 912 rd. årligt og for yngste 812 rd. årligt⁵³), hvortil kom forlening med et af de mindre len på gunstige vilkår. Sten Beck havde Bakke kloster i Norge i forlening fra 1633 til 1641 og Herrisvad i Skåne fra 1641 og til sin død i 1648. Melchior Oldeland var forlenet med følgende norske len, Vesterålen og Lofoten fra 1642 til 1644, Rejns kloster fra 1645 til 1747 og Giske fra 1646 og til sin død i 1648. Jørgen Vind nåede ganske vist sine sidste år som rentemester fra 1641 til 1643 at være forlenet med det store Dragsholm len, han blev også rigsråd i maj 1640, men kort efter fik han, forud for sin faktiske udnævnelse til rigsadmiral i april 1643, overdraget det byrdefulde tilsyn med flåden⁵⁴).

I forbindelse med et forsøg på forbedring af føringen af rentemesterregnskabet udstedtes der den 9. maj 1625 en instruks for rentemestrene. I følge denne instruks deltes forretningerne således, at den ene rentemester særligt skulle varetage regnskabsføringen i rentekammeret, den

52. *Kancelliets Brevbøger 1640-1* s. 253; *Dansk Adels Arbog 1907* s. 326; *Danske Magazin I*, 1745, s. 156. Melchior Oldelands begravelse fandt sted 17. marts 1648 i alle rigsrådernes nærværelse, jfr. D. G. Zwergius: *Det Sielandske Clerisie*, 1754, s. 596.

53. *DK B 215 V A 3*.

54. Kr. Erslev: *Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596-1660*, 1885, s. 48, 79 (Sten Beck), 81, 87, 92 (Melchior Oldeland), 13, 48, 55, 87 og XXVI s. 55-6 (Jørgen Vind). Hans H. Fussing: *Dansk Biografisk Leksikon (red. Poul Engelstoft) XXVI* s. 55-6 (Jørgen Vind). Melchior Oldeland vedblev som rentemester at være provst over Hanherred og Mors provstier, jfr. *Kancelliets Brevbøger 1640-1* s. 156.

anden skulle passe revisionen af underordnede embeders regnskaber. Regnskabsføringen skulle ske på den måde, at den rentemester, som dette var betroet, personligt skulle modtage og kvittere for alt, som indkom i Rentekammerets kasse. Han skulle selv føre regnskabet, som skulle opgøres den 1. maj, til hvilken tid også kassebeholdningen skulle udleveres. Videre skulle rentemesteren føre månedsindtægtsregistre, som skulle forelægges kongen, så denne til enhver tid havde overblik over Rentekammerets beholdning. Den samme rentemester skulle stå for indkøbet af de varer, som behøvedes til kongens, hoffets og kronens behov, ligeledes skulle han sælge de varer, som indkom som naturalieafgifter, og som man ikke havde brug for. Rentemesteren skulle ikke selv dirigere oppebørslen af naturalieindtægterne ved at instruere lensmændene om at levere bestemte naturalier på bestemte steder, da der nemlig var en fast praksis gående ud på, at alle ikke bort-assignerede naturalier skulle leveres i København⁵⁵). Revisions-rentemesteren skulle personligt gennemse lensmænds, tolderes, toldforpagteres og skrivers regnskaber og kvittere til vitterlighed for rigtigheden⁵⁶).

Instruksen af 9. maj 1625 udtrykker på udmærket vis, hvad der var Rentekammerets og rentemestrenes hovedopgaver. Det er dog givet, at instruksen ikke er blevet nøje overholdt i 1640'erne. Den skarpe adskillelse mellem rentemestrenes ansvarsområder er der ikke spor af, og det er tydeligt, at den personlige kontrol af indtægt og udgift er gledet over til de ældste renteskrivere⁵⁷). Dette afspejles i den embedsed⁵⁸), der blev aflagt af Oluf Då, udnævnt til rentemester i juli 1648. Foruden at tilsige kongen troskab og lydighed erklærede Oluf Då også at ville gennemse alle regnskaber uvildigt uden hensyn til venskab eller foræring, så at kongen ikke led tab. Med renteskriverne ville han føre den nøjeste kontrol. På al indtægt og udgift ville han holde rigtig tegnebog, og han ville tilholde de øverste renteskrivere det samme. Kvittancer ville han ikke underskrive, førend de var registrerede, ej heller ville han udstede kopier af Rentekammeret uden kongens eller rigshofmeste-

55. Forholdet mellem Rentekammeret og lenene skal senere behandles.

56. *CCD IV* nr. 656 s. 747–8, 9. maj 1625; *Kancelliets Brevbøger 1624–6* s. 287 14. dec. 1624.

57. *Kancelliets Brevbøger 1640–1* s. 249 og 432–3, 11. aug. 1640 og 8. april 1641.

58. *DK B 186* f. 1. Jfr. Erslev: *Rigsråd I* s. 78 og *III* s. 576; *Chr IV Breve IV* s. 131 og *I* s. 539–40. En ed for rentemestrene omtales af kongen i 1635, jfr. *Chr. IV Breve III* s. 386 og i 1638, jfr. *Kancelliets Brevbøger 1637–9* s. 561, 3. dec. 1638.

rens ordre. Han lovede videre ikke at tage noget, som vedkom Rentekammeret, med sig hjem⁵⁹). Han ville kun udbetale penge af Rentekammeret efter kongens eller rigshofmesterens skriftlige ordre, som siden skulle fremlægges som bilag til regnskaberne. Alt, hvad han hørte eller læste, som burde holdes hemmeligt, lovede han ikke at åbenbare for nogen⁶⁰). Den skete sammensmeltning af de to rentemestres ansvarsområder kommer ganske klart til udtryk i instruksen for rentemestrene af 15. november 1652, hvor der overhovedet ikke skelnes mellem, hvad der var den ene eller den anden rentemesters opgave⁶¹).

Kollegiestyrelsen kan altså for så vidt siges at være i brug allerede i 1640'erne, hvor Rentekammeret blev styret af et kollegium på 2 mand, i de måneder af 1648, da der var 4 rentemestre, endog af et fire-mands kollegium. Kollegiet kan yderligere, som Johan Jørgensen har gjort det, opfattes som større, idet de ældste renteskrivere ved at føje deres underskrifter til rentemestrenes på kvitteringer udstedt af Rentekammeret på lige fod med rentemestrene har deltaget i udstedelsen af skrivelser fra Kammeret⁶²).

Rentemestrene virkede dels gennem renteskriverne, for hvis embedspligter der senere skal redegøres, dels gennem de lokale embedsmænd, d. v. s. lensmænd og toldere i alle Danmarks provinser, i Norge og i hertugdømmerne. Rentemestrene opretholdt kontakten med de lokale embedsmænd ved disses årlige fremmøde i Rentekammeret til regnskabsaflæggelsen. Officielle skrivelser angående finansielle forhold måtte rentemestrene lade gå gennem Kancelliet i form af åbne breve eller missiver, da Rentekammeret som omtalt ikke udstedte andre breve end kvitteringer uden om dette. På den anden side er det dog givet, at rentemestrene har henvendt sig direkte til i hvert fald lensmændene. Lenenes arkiver er imidlertid næsten alle gået tabt, så muligheden for

59. Melchior Oldeland fik i 1646, trods sin gjorde ed, tilladelse til at måtte tage regnskaber hjem, da han for sin skrøbeligheds skyld ikke kunne gå ud. *Sjællandske Tegnelse*, *DK B 57*, 7. nov. 1646, f. 92.

60. Ikke nogen overflødig passus, eftersom en eller anden i Rentekammeret må have solgt den svenske resident Dureel de oversigter over indtægterne i 1612-3, som Dureel i 1653-4 indsendte til sin regering. *Suhms Samlinger til den Danske Historie 2. bind 3*, 1784; jfr. J. A. Fridericia: *Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17. de Aarhundrede*, *Historisk Tidsskrift 6. række II*, 1889-90, s. 471.

61. *CCD VI* nr. 93 s. 116-7, 15. nov. 1652.

62. Johan Jørgensen: *Øverste sekretær Erik Krags virksomhed i Danske Kancelli indtil 1657*, *Arkiv I*, 1966, s. 51, jfr. dog Svend Ellehøjs anmeldelse i *Historisk Tidsskrift*, 12. rk. IV, 1970, s. 582.

i dem at finde breve fra rentemestrene er ikke store. Ved undersøgelser i de til Rentekammeret indleverede lensregnskaber, der stammer fra dettes arkiv, er der dog fundet to vidnesbyrd om den direkte kontakt mellem rentemester og lensmand. Lensregnskabet for Sølvitsborg len 1646–7 indeholder en meddelelse om en mundtlig ordre til en lensmand: »På Kongelig Majestæts vegne efter velbyrdig herr rentemester Sten Becks mundtlige befaling givet og betalt skipper Magnus Olufsen . . . 109^{1/2} rd.« Lensregnskabet for Helsingborg len 1641–2 indeholder en kopi af et brev fra Sten Beck til lensmanden, hvori denne får ordre til at stille 16 mand til rådighed for en af kongens tømremestre samt angivelse af, hvorledes der skal forholdes med betalingen. Brevets indhold er altså officielt, men brevet må være blevet betragtet som lensmandens ejendom, siden man har skrevet det af i stedet for at lægge det ved regnskabet. Det indledes da også med ordene: »Med ganske venlig hilsen forsendt med Gud allermægtigste, kære herr Christoffer Ulfeldt, kære broder,« en indledningsformular som ikke er truffet i noget andet lensregnskabs-bilag. Selv om der i lensregnskaberne kun er fundet denne ene kopi af et brev fra en rentemester, kan der naturligvis være andre; flere, og i original, ville muligvis kunne findes i tidens privatarkiver efter lensmænd. Om hyppigheden af direkte ordrer fra rentemestrene til lensmændene kan man imidlertid ikke have nogen anelse.

Kongen og rentemestrene

Kongens meddelelser til rentemestrene blev givet dem under 5 former:

1. Mundtligt.
2. Ved skriftlig ordre.
3. Ved personligt brev.
4. Ved missive gennem Tyske Kancelli.
5. Ved missive gennem Danske Kancelli.

De mundtlige ordrer, som man må formode i rigt mål er blevet givet rentemestrene, har naturligvis ikke afsat arkivalier. Vidnesbyrd om dem har man dog, f. eks. i et brev fra kongen til Jørgen Vind, hvori kongen skriver: »Jeg glemte i dag at sige dig, . . . «⁶³).

63. *Chr. IV Breve V* s. 191, april 1642; jfr. samme *VI* s. 294, 19. juni 1647.

De ovenfor under punkt 2 nævnte skriftlige ordrer adskiller sig fra de personlige breve ved ikke at være skrevet af kongen selv og fra missiverne under punkt 4 og 5 ved ikke at være givet under signeten, d. v. s. at de er ubeseglede og ikke er blevet ekspederede gennem cancellierne. De indledes gerne med ordene: »Rentemestrene skal lade,« hvorpå følger ordren. I nogle tilfælde er kongens ordre simpelthen en påskrift (egenhændig) på en liste over ting, som skal anskaffes, således ordren nr. 93 af 25. marts 1647, der er en liste over vin og proviant til prinsens fornødenhed, skrevet af Christoph von Körbitz. På denne liste har kongen skrevet: »Dette skal vore rentemestre til fyrstelig nåde prinsen således forskaffe. Christian.«⁶⁴) I Rentekammerets arkiv, der som nævnt nu er inkorporeret i Danske Kancellis arkiv, findes bevaret en enkelt pakke med ordrer fra årene 1590 til 1660. Man må gå ud fra, at Rentekammeret har modtaget flere kongelige ordrer, end der nu findes i denne pakke.

De bevarede ordrer fra 1640'erne er nemlig, antagelig ved modtagelsen i Rentekammeret, på bagsiden blevet forsynet med et kort referat af deres indhold og et nummer. I 1645 har to ordrer af 10. maj og 31. oktober nummer 33 og 52. Den første bevarede skrivelse fra 1646 har nummer 58. Af ordrene fra 1647 har den første fra 23. januar nummer 75. Derefter har en ordre af 25. marts nr. 93, af 25. april nr. 100, af 9. maj nr. 103, af 22. maj nr. 106, af 26. juni nr. 116, af 18. juli nr. 120, igen af 18. juli nr. 121, af 26. juli nr. 126. Den høje nummerering i januar og maj tyder på, at man hverken er startet forfra ved kalenderårets eller ved regnskabsårets begyndelse. Mellem 23. januar og 26. juli 1647 er der altså tilsyneladende blevet givet rentemestrene 51 kongelige ordrer, eller i gennemsnit 7–8 stykker om måneden. Ordrene synes at være kommet regelmæssigt i dette halve år.

De personlige breve til rentemestrene udgør en betydelig del af de bevarede egenhændige breve fra Christian IV. Fra januar 1636 til december 1640 kendes 531 daterbare skrivelser fra Christian IV's hånd. Af disse er de 176 eller ca. 1/3 til Jørgen Vind og/eller Sten Beck i deres egenskab af rentemestre. Fra januar 1641 og til kongens død i februar 1648 kendes 1166 breve, hvoraf dog kun 118 eller ca. 1/10 er til rentemestrene. Af kongens personlige breve til rentemestrene er enkelte blevet modtaget i Rentekammeret, blevet forsynet med et kort referat og et nummer og derefter indgået i Rentekammerets arkiv. Ho-

64. *DK B 180 nr. 93*, 25. marts 1647.

vedparten af kongens breve er dog forblevet i rentemestrenes eje⁶⁵). De ovennævnte tal for kongelige breve til rentemestrene afspejler derfor næppe intensiteten i kongens brug af rentemestrene i ledelsen af statens finanser, men kun de tilfældigheder, der har bevirket, at en del af materialet endnu er bevaret.

Af missiver gennem Tyske Kancelli til Rentekammeret er der i original fra 1640'erne bevaret et enkelt stykke, der nu ligger i rækken af danske missiver⁶⁶). Her har det antagelig ligget, siden det indkom til Rentekammeret, idet det er nummereret og placeret efter dato imellem danske missiver. Det er dateret Glückstadt 28. september 1643, og det vedrører forhold ved Haderslev amts regnskaber, der som alle andre kongelige regnskaber fra hertugdømmerne revideredes af Rentekammeret. Rækken af » Inländische Registratur«, hvori Tyske Kancellis mis-

65. Da Fridericia og Bricka i 1880'erne udgav Christian IV's egenhændige breve, fandtes der endnu i det da stadigvæk bestående Rentekammerarkiv enkelte egenhændige kongelige ordrer til rentemestrene. Disse breve, der på bagsiden er forsynet med referat og nummer, er hos Bricka og Fridericia vedføjet proveniensbetegnelsen »Rentekammerarkivet«. Se f. eks. *Chr IV Breve V* s. 98, 102, 104, 137. Et enkelt brev af 22. maj 1641 mærket »Gehejmearkivet« må dog ligeledes stamme fra Rentekammerarkivet. Brevene i Rentekammerarkivet og Gehejmearkivets sagligt ordnede dele er siden af Secher blevet udtaget af deres sammenhæng og anbragt i Egeskabene, A 2, Kongehusets arkiv, Christian IV, hvor de jo netop ikke hører hjemme efter proveniensprincippet, og uden at der blev gjort notat om deres proveniens. Hovedparten af det gamle Gehejmearkivs samling af egenhændige breve fra Christian IV er dog antagelig samlet ind af Gram (jfr. C. Molbech: *Kong Christian IV's egenhændige Breve*, 1848, s. XXVII). De mange breve til Jørgen Vind er imidlertid kommet til Rigsarkivet i 1888 fra Det kongelige Bibliotek, der havde brevene fra Thotts samlinger (jfr. *Catalogi Bibliothecæ Thottianæ, Tomus Septimus*, 1795, s. 466: No. 1617. Samling af 18 stykker originale breve af kong Christian IV til rentemester Jørgen Vind og No. 1618. En samling af over 100 stykker originale breve af kong Christian IV til rentemester Jørgen Vind). Thott 1617 stammer igen fra Langebeks samlinger (jfr. *Bibliotheca Langebekiana sive Catalogus Librorum, - Jacobus Langebek*, 1777, s. 578 no. 479; 18 af Christian IV's originale breve til rentemester Jørgen Vind de anno 1642). Langebek havde tilknytning til Sydvestsjælland, hvor Jørgen Vinds gård Harrested ligger. Han besøgte 1743 og 1746 Gjerdrup, der havde tilhørt Jørgen Vinds søn Mogens, og som på Langebeks tid tilhørte Oluf Bruun, med hvem Langebek korresponderede. Vind'erne havde solgt Harrested i 1723. At Jørgen Vinds papirer omkring tiden for Langebeks Gjerdruprejser var kommet for dagen, synes at fremgå af, at P. Edvardsen Friis, provst i Øster Flakkebjerg herred, i 1747 i Langebeks *Danske Magazin*, 1. række III s. 211-23 publicerede nogle private optegnelser af Jørgen Vind.
66. *DK B 179 nr. 694*, 28. sep. 1643. Missivet er indført i kopibogen over indkomne missiver: *DK B 178*, under nr. 694.

siver blev indført, er for 1640'erne kun bevaret for årene 1640–41 og 1648–49. Det kan af disse bind ses, at Rentekammeret i 1640 har fået 6, i 1641 2 og i 1649 2 tyske missiver⁶⁷). Et angår udbetaling af et beløb til en mand fra hertugdømmerne, et revision af Gottorp-toldregnskabet, som skulle foretages i fællesskab med hertugen af Gottorps folk, og de øvrige revision af de kongelige regnskaber.

De danske missiver til rentemestrene er bevaret i stort tal i Rentekammerets arkiv; for årene fra 1590 til 1660 findes 15 pakker. Dog mangler nu også en del af de originale missiver. Det fremgår af, at missiverne er fortløbende nummereret. Hullerne i rækken angiver det manglende, der imidlertid kendes i kopi fra Sjællandske Tegnelser, hvori man i Kancelliet normalt indførte missiverne til rentemestrene, og for årene fra 1622–46 og 1656–60 også fra Rentekammerets bevarede kopibøger over kongelige missiver⁶⁸). I de første 6 år af 1640'erne, hvorfra Kancelliets brevbøger er publicerede, fik rentemestrene i 1640 57 missiver, heraf i maj 11, og i 1641 68, heraf kun 5 i maj måned, men 16 i oktober. I 1642 fik de 48, heraf 14 i maj, 14 i november og 13 i december. I 1643 fik rentemestrene 21 kongelige missiver, heraf 7 i januar. I krigsåret 1644 fik rentemestrene kun 2 missiver, men til gengæld 85 i 1645, heraf 14 og 15 i september og oktober. I 1640 og 1642 er der altså blevet udstedt flest missiver i måneden for finansårsskiftet, maj, i 1641 og 1643–45 derimod flest ved kalenderårets slutning. Noget mønster tegner sig ikke af fordelingen på månederne.

Kongens ordrer til rentemestrene lader sig sagligt henføre til en eller flere af de nedenfor anførte 5 hovedgrupper og 14 undergrupper. En nøjagtig henførelse til en bestemt gruppe er imidlertid yderst vanskelig at foretage, idet man bliver stillet overfor f. eks. at skulle afgøre, om en ordre fra kongen om udbetaling af nogle penge til nogle guldsmede for varer leveret kongens døtre skal henføres til nedennævnte

67. *Tyske Kancelli Indenlandske Afdeling. 2–22.* 1640–1, 1648–9. Inländische Registratur. 22. april 1640 f. 98 b; 29. aug. 1640 f. 195; 1. sep. 1640 f. 203 b; 3. sep. 1640 f. 204 b; 7. sep. 1640 f. 212; 25. nov. 1640 f. 276; 5. jan. 1641 f. 326 b; 1. juni 1641 f. 456 b; 28. marts 1649 f. 144; 23. juli 1649 f. 381 b.
68. *DK B 178.* 1622–46 og 1656–60. Kopibøger over kongelige missiver til rentemestrene. 4 bd; der kan også være sendt missiver til rentemestrene, som ikke er blevet indført. Der er dog intet, der tyder på, at man i Kancelliet har været særlig forsømmelig med indførelsen af missiver til Rentekammeret, således som tilfældet var med indførelsen af Rentekammerets kvitteringer udsendte gennem Kancelliet.

gruppe 7 (Aflønning), 10 (Pengeudbetaling), 11 (Vareanskaffelser) eller 13 (Kongens personlige forhold). En statistisk bearbejdelse af ordre-materialets saglige fordeling forekommer derfor at være uoverkommelig. På den anden side giver nedenstående oversigt over den saglige gruppering et indblik i indholdet af de sager, som kongen selv beskæftigede sig med, og som han lod udføre gennem rentemestrene og Rentekammeret. Om ordrenes saglige fordeling på de 4 former, som de skriftlige ordrer kunne have, kan det siges, at kongen som regel beskæftiger sig med det under grupperne 2–10 nævnte i missiverne. Det i grupperne 2, 7, 11 og 12 nævnte behandles også i ordrene givet uden om kancellierne, og det i gruppe 1 og 13 synes kun omtalt i de personlige breve.

Tabel 2. *Saglig gruppering af kongens ordrer til rentemestrene.*

I. *Finansadministration.*

- 1) Rigets finansielle stilling, den finansielle politik, budgetlægning.
- 2) Forhold i Rentekammeret, arbejdsgang, personale.
- 3) Regnskabsaflæggelse, ændringer i forhold vedrørende regnskaber.
- 4) Revision.
- 5) Forhold vedrørende len og lensmænd.
- 6) Forhold vedrørende told og toldere.
- 7) Ansættelse og aflønning af embedsmænd.

II. *Den økonomiske administration.*

- 8) Forordninger angående økonomiske forhold, disses overholdelse.
- 9) Ret og skel skal gøres i økonomiske tvistigheder.

III. *Materielforvaltning.*

- 10) Penges udbetaling for varer og tjenesteydelser.
- 11) Ting skal skaffes, forarbejdes, udbedres eller forsendes.

IV. *Flådeforhold.*

- 12) Holmen og flåden.

V. *Kongens forhold.*

- 13) Kongens og hans families økonomiske forhold.

Eksempler:

- 1) Rentemestrene skal bringe til papir i begge rigernes indkomst, så nær som tolden i Sundet, og derfra tage lensmændenes deputat, at man kan være vis på, hvad kronen har fri til at erholde.⁶⁹⁾

(Fortsættes)

69. *Chr. IV Breve V* s. 185, marts 1642.

(Tabel 2 fortsat)

- 2) Rentemestrene skal forholde sig med Rentekammeret, som de plejer at gøre, mens kongen er fraværende.⁷⁰⁾
- 3) Ingen må for fremtiden kvitteres for noget regnskab, før alle hans gamle regnskaber er blevet bragt i orden.⁷¹⁾
- 4) Dalums, Rugårds og Skinnerups regnskaber skal herefter revideres som ét regnskab.⁷²⁾
- 5) Lensmændenes afgifter skal først modtages til 1. maj.⁷³⁾
- 6) Tolderne skal for fremtiden ansættes af lensmændene, der skal gøres ansvarlige for deres regnskaber.⁷⁴⁾
- 7) En mand skal have løn, da han ansættes ved Tøjhuset.⁷⁵⁾
- 8) Kniplinger er indført mod forordningerne. Sagen skal undersøges og forbryderne skal straffes.⁷⁶⁾
- 9) En tvist mellem Ernst Normand og Jacob Madsen skal undersøges.⁷⁷⁾
- 10) Natmanden skal udbetales, hvad ham tilstår, såsnart der er penge i rentemestrenes kasse.⁷⁸⁾
- 11) Ved skal indkøbes til Børnehuset.⁷⁹⁾
- 12) Smedesvendene på Holmen skal udbetales deres løn.⁸⁰⁾
- 13) Nogle guldsmede skal have penge for sølvtøj til frøknerne.⁸¹⁾

Der tegner sig et billede af kongens forhold til Rentekammeret, som er i fuld overensstemmelse med det traditionelle af den måde, hvorpå Christian IV varetog sine pligter. Der har ikke hersket tvivl om kongens absolutte ret til at udstede ordrer til Rentekammeret gennem rentemestrene. Kongen har ubegrænset kunnet gribe direkte ind i Rentekammerets forretningsgang, men dette er ikke sket konstant eller i noget forsøg på fra kongens side at gribe overledelsen af Rentekammeret. Kongen har efter behov benyttet Rentekammeret som et instrument i forbindelse med sine øvrige forretninger, han har periodisk grebet ind i Rentekammerets store sager såvel som de meget små, men Rentekammeret har ikke i sin funktion været afhængig af kongens deltagelse i dets forretninger.

70. *DK B 180*, 29. juni 1646.

71. *DK B 179 nr. 850*, 19. juni 1647.

72. *DK B 179 nr. 609*, 5. aug. 1641.

73. *DK B 179 nr. 818*, 15. april 1647.

74. *DK B 179 nr. 626*, 17. nov. 1641.

75. *DK B 180*, 14. marts 1642.

76. *DK B 179 nr. 627*, 31. okt. 1641.

77. *DK B 179*, 14. dec. 1642.

78. *DK B 179 nr. 737*, 27. dec. 1647.

79. *DK B 180*, 21. maj 1646.

80. *DK B 180*, 9. maj 1647.

81. *Chr IV Breve V* s. 241, aug. 1642.

Renteskriverne

Renteskriver blev man efter rentemestrenes udnævnelse. Da en mand i 1641 ansøgte Dansk Kancelli om tolderiet i Stege eller et renteskriveri, bemærkede Kancelliet til hans ansøgning: »Lensmanden råder for tolderne og rentemestrene for renteskriverne«⁸²). Allerede rentemester Jørgen Pedersen havde haft skriverhjælp, han omtaler i rentemesterregnskabet 1546 »Fortert Seuerenn, min skriver«, og 1559 nævnes Niels Pedersen, »rentemesterens skriver«⁸³). Ordet renteskriver bruges vist nok første gang om Peder Hansen, der førte rentemesterregnskabet 1568–9⁸⁴). I 1580 var der 5 renteskrivere⁸⁵), i 1623 var tallet oppe på 14⁸⁶), og i august 1646 var der, som det fremgår af tabel 1, 27, hvortil kom de øverste renteskriveres 4 skrivere eller drenge og restanceskriverens 2.

Renteskriverne var borgerlige. Af deres navn kan det ses, at de ikke alle havde hjemme i København. I 1640'erne var der foruden en Peder Hansen København også en Peder Hansen Skelskør samt en Jørgen Hansen Ålborg og en Jørgen Hansen Riber. Renteskriver Peder Bing hørte antagelig hjemme i Ribe, og Peder Pedersen, der blev øverste renteskriver i 1650, kom fra Horsens. Renteskriver Hans Numsen, i Rentekammeret fra 1642 til 1644, kom fra Sønderjylland, måske fra Husum. Renteskriver Herman Hansen, i Rentekammeret fra 1620 til 1635, derefter tolder i Øresund, havde tilnavnet Holsten og kan altså også formodes at have haft tilknytning til hertugdømmerne. Også renteskriver Hans Wesling, der særligt var beskæftiget med revision af de på tysk førte regnskaber fra hertugdømmerne, kunne være holstener.

Tilstedeværelsen af renteskrivernes drenge eller skrivere viser, at der til at være renteskriver krævedes mere end beherskelsen af skrivekunsten. Den uddannelse, som renteskriverne havde fået, var antagelig den almindelige handelsmæssige og regnskabsmæssige, der, når den var bedst, startede med nogle år i latinskolen, derefter et ophold ved en af regneskolerne i Nordtyskland og senere vekslende tjenester hos købmænd som lærling, hos adelen som skriver eller regnskabsfører og

82. Danske Kancelli, indkomne breve 13. (24.) okt. 1641.

83. Rentemesterregnskab 1546 f. 67; *Kancelliets Brevbøger 1556–60* s. 281, 9. maj 1559.

84. Rentemesterregnskab 1568–9; 1. 1. 1559–12. 3. 1569 f. 53.

85. O. Nielsen: *Kjøbenhavns Diplomatarium IV*, 1879, s. 646.

86. Rentemesterregnskab 1622–3 f. 145–50.

eventuelt ved lensadministrationen⁸⁷). I hvert fald én af renteskriverne var student, nemlig Hans Pedersen Spormand, i Rentekammeret 1640–3, der var dimitteret fra Herlufsholm 1634⁸⁸). Kun de rigeste købmænd i købstæderne har formået at give deres sønner en sådan uddannelse; renteskriverne rekrutteredes fra en borgerlig overklasse, der har forventet et rimeligt udbytte af sin investering i uddannelsen.

Flere af renteskriverne var allerede i kongens tjeneste forud for ansættelsen i Rentekammeret. Peder Hansen Skelskør, renteskriver 1638–46, havde været skriver ved Antvorskov len, renteskriver Hans Pedersen Spormand havde været slotsskriver på Kronborg, den tidligere nævnte Hans Numsen havde været skriver ved rådstuen i København, og Niels Sørensen, ansat i juni 1639, havde været kongens køkkenskriver⁸⁹). Peder Bing, renteskriver 1631–46, har muligvis tjent Ellen Marvsvin på Ellensborg. Senere blev han skriver hos lensmanden på Odensegård len fra 1614 til 1617. I en periode drev han købmandsskab i Odense, men i 1629 gik han i kongens tjeneste og kom 1631 til Rentekammeret⁹⁰). Peder Pedersen, der som nævnt blev øverste renteskriver i 1650, var født i Horsens 1608 som søn af en købmand dér. Han gik i Horsens latinskole til han var 12–13 år gammel, derefter kom han i skole i Lübeck, indtil han blev ansat hos en vinhandler i København. Fra 1624 til 1634 var Peder Pedersen skriver hos forskellige adelige, der antagelig har hjulpet ham til springavancementet ind i Rentekammeret som øverste renteskriver⁹¹).

De to øverste renteskrivere aflønnedes med 200 rd. årligt, hvortil kom 2 gange 100 rd., der skulle gives til deres drenge⁹²). De rente-

87. Jfr. Johan Jørgensen: *Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte*, 1957, s. 17–8; Ole Degn: *To Ribekøbmænd og deres selvbiografier for årene 1580–1644*, *Erhvervshistorisk Årbog* 1966 s. 174; Svend Larsen: *Studier over det fynske Rådsaristokrati i det 17. de Århundrede, I* 1965, s. 65; B. Penndorf: *Geschichte der Buchhaltung in Deutschland*, 1913, s. 188, 227–8.

88. Harald Holck: *Om slægterne Dyssel, Spormand og Leiel*, *Personalhistorisk Tidsskrift* 13. række VI, 1958, s. 134.

89. *Kancelliets Brevbøger 1637–9* s. 660 f; Johan Grundtvig: *Christian IV^{des} Hof- og Regeringspersonale 1596–1648*, *Meddelelser fra Rentekammerarchivet* 1872 s. 173; *Kancelliets Brevbøger 1640–1* s. 31.

90. Svend Larsen: *Studier over det fynske Rådsaristokrati i det 17. de Århundrede, I*, s. 67–9, 71.

91. C. O. Bøggild Andersen: *Dansk Biografisk Leksikon (red. Poul Engelstoft) XVIII* s. 127–8.

92. *DK B 215 V A 3*.

skrivere, der havde særlige hverv, fik 188 rd. årligt og kunne også få tildelt skriverhjælp. Det var i 1646 som anført tilfældet med restanceskriveren, også registerkammerforvalteren og registerskriveren opnåede dette⁹³). De menige renteskrivere fik 138 rd. om året, hvortil som for de øvriges vedkommende kom bespisningen på slottet og en hofklædning⁹⁴). Det var muligt for nogle at de ældste renteskrivere at få løntillæg for særligt arbejde. Øverste renteskriver Peder Hansen fik 80 rd. årligt for at opbevare kongelige gældsbreve⁹⁵), den anden øverste renteskriver Sigfred Friis opnåede i 1648 et tillæg på 100 rd.⁹⁶), og restanceskriver Jens Christensen fik et i 1646 på 150 rd.⁹⁷). Renteskriverne kunne håbe på, at kongen ville hjælpe dem, når de blev for gamle til at tjene ham, og efter deres død deres efterlevende. Renteskriver Mads Mortensen fik i oktober 1640 ekspektancebrev på det kanonikat i Roskilde, d. v. s. på den andel af kapitlets indtægter, som forrige renteskriver Christoffer Diriksen havde⁹⁸). Forrige renteskriver Anders Lauritsen blev i maj 1650 tillagt 100 kurantdaler årligt⁹⁹). Karen, afgangens renteskriver Søren Rasmussens, blev i februar 1643 bevilget forskånsel for borgerlig skat og tynde med den begrundelse, at hendes mand havde tjent kongen i over 30 år¹⁰⁰), og Kirsten Samuelsdatter, renteskriver Laurits Jørgensens efterleverske, blev ved samme tid bevilget 20 speciedaler årligt af blokken ved slotskirken på Københavns slot¹⁰¹).

For de ældste renteskrivere har det dog måske hverken været lønnen eller udsigten til pension, der har været den største tillokkelse ved deres embede. Beherskelsen af den svære regnekunst, forbindelsen til de adelige herskaber, til købmandsverdenen og til lokaladministrationen, og navnlig stillingen i rigets centrale finansforvaltende institution har åbnet enestående store muligheder. Renteskriverne tilhørte det gode borgerskab i København. Det er betegnende, at så mange af dem

93. *DK B 183 a nr. 1 f. 72, 74, 79.*

94. *DK B 215 V A 3; DK B 215 V B 1.*

95. *DK B 215 V A 3.*

96. *DK B 183 a nr. 1 f. 77, 10. jan. 1648; Sigfred Friis var også i 1635 blevet forlenet med et præbende ved Roskilde kapitel, Kancelliets Brevbøger 1637–9 s. 430.*

97. *DK B 183 a nr. 1 f. 47, 10. maj 1646.*

98. *Kancelliets Brevbøger 1640–1 s. 287.*

99. *DK B 183 a nr. 1 f. 151, 21. maj 1650.*

100. *Kancelliets Brevbøger 1642–3 s. 410.*

101. *Kancelliets Brevbøger 1642–3 s. 428.*

havde sikret sig gravsteder i Nicolai kirke, og at de her lagdes side om side med de storkøbmænd, som de var brødre til eller besvogrede med¹⁰²). Det kan f. eks. nævnes, at renteskriver Jens Hansen, ansat i juni 1645, var svoger til den i finansforvaltningen så formående Henrik Müller¹⁰³). Renteskriver Anders Sørensen var gift med en datter af storkøbmand og statsleverandør Steffen Rode, hvis enke i 1640-erne havde et næsten fuldkomment monopol på handelen med kongens øksne¹⁰⁴). Renteskriver Hans Numsen var gift med Inger Margrete Vibe, en datter af biskoppen i Lund og sønnedatter af rådmand Jens Rasmussen og datterdatter af den store købmand Mikkell Vibe, borgmester i København. Vibe-familien var beslægtet med to andre patricierfamilier, Lorck'erne og Surbeck'erne. Renteskriver Christen Hammer var søn af rådmand Oluf Hammer, Christen Hammers enke ægtede borgmester Jakob Mikkelsen. Renteskriver Peder Hansen København var gift med en datter af borgmester Hans Olufsen, hvis anden datter var giftet ind i den helsingørske købmandsfamilie Leiel¹⁰⁵). Renteskriver Christoffer Harbo blev gift med en datter af sværdfegeomester og oldemand i smedelauguet Andreas Kohl, hvis anden datter var gift med tøjhusskriver, senere assessor i Kammerkollegiet og justitssekretær ved Højesteret, Mathias Hasse. En af Christoffer Harbos døtre blev gift med Johan Gothardsen Braem, der hørte til den kendte købmandsslægt, og som senere blev biskop i Århus¹⁰⁶). Renteskriver Hans Pedersen Spormand var søn af borgmester i Helsingør Peder Svendsen Riber, der var giftet ind i Helsingørs og Malmøs bedste slægter¹⁰⁷). En datter af øverste renteskriver Christoffer Iversen blev gift med købmand Johan Ettersen¹⁰⁸).

Der var social opdrift i renteskriverkorpset. Nogle renteskrivere blev

102. Se Johan Jørgensen: Gravminder og begravelser i Nicolai kirke, *Danmarks kirker, København I*, 1945–58, s. 552–613 samt Navneregister til samme, 1966.
103. Johan Grundtvig: Christian IV^{des} Hof- og Regeringspersonale 1596–1648. *Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1872* s. 174.
104. *Danmarks kirker, København I*, 1945–58, s. 591.
105. Albert Fabritius: Det københavnske bystyres slægtsforbindelser i ældre tid. *Historiske Meddelelser om København, 4. række II*, 1949–52.
106. H. W. Harbou: Overkrigssekretær Jens Harboe og Generallieutenant Andreas Harboe, *Personalhistorisk Tidsskrift 2. række V*, 1890.
107. Harald Holck: Om slægterne Dyssel, Spormand og Leiel, *Personalhistorisk Tidsskrift 13. række VI*, 1958, s. 134.
108. Johan Jørgensen: *Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte*, 1957, s. 16.

meget rige. Hans Boysen, først renteskriver, siden hofmønsterskriver, ejede en gård i København, som var en passende bolig for statholder Corfits Ulfeldt ¹⁰⁹). Christoffer Iversen, øverste renteskriver til udgangen af 1640, ejede skibe, huse og gårde i og udenfor København, havde fordringer på hollandske købmænd, og indtrådte i 1636 sammen med nogle af Københavns største købmænd samt renteskriver Sigfred Friis og tolder i København Jonas Heinemarck i et kompagni til besjling af Grønland ¹¹⁰). Det endte med at gå galt for Christoffer Iversen. På grund af uorden ved regnskabsføringen blev han fjernet fra sin post, og ved revisionen fandt man ud af, at han på rentemesterregnskabet siden 1627 var blevet kongen skyldig 23.800 rd. og på et andet regnskab siden 1637 54.500 rd. Men Christoffer Iversen blev ikke straffet, da han var i stand til at erstatte kongen de 81.400 rd., som hans mangler i alt blev gjort op til ¹¹¹). Christoffer Iversens efterfølger som øverste renteskriver, Sigfred Friis, var som set allerede i 1636 en mand af position. Han formåede at komme med i den privilegerede kreds, der forsynede Holmen med skibstømmer, og hvorved han, ifølge den senere revision, på leverancer for 52.000 rd. bedrog kronen for mindst 28.000 rd. ¹¹²). Andre slap for at blive stillet til ansvar. Den tidligere omtalte øverste renteskriver Peder Pedersen endte som assessor i Højesteret, borgmester i København og betydningsfuldt medlem af det københavnske købmandsaristokrati ¹¹³). Renteskriver Hans Numsen havde tjent hos Corfits Ulfeldt ¹¹⁴), der sikkert har skaffet ham ind i Rentekammeret. Ulfeldt gjorde Hans Numsen en endnu større tjeneste ved at bringe ham fra Rentekammeret til Holmen, hvor han blev materielskriver. Han blev derved placeret ved selve udspringet af rigdommens kilde. I klar erkendelse af, hvem han skyldte sit held, lod han sin ældste søn døbe Corfits og sin ældste datter Eleonore Christine. Hans Numsen lod sig før 1652 male af kongens hofmaler Karel van Mander til et

109. S. Birket Smith: *Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie, I*, 1879, s. 87, XXXVI.

110. *Kancelliets Brevbøger 1635–6* s. 415, 1637–9 s. 861, 894, 948.

111. *Kancelliets Brevbøger 1640–1* s. 307, 477; Johan Jørgensen: *Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte*, 1957, s. 18–9; *DK B 223 c* Christoffer Iversens endelige afregning.

112. H. D. Lind: Underslæb paa Bremerholm under Korfits Ulfeldts Finansstyrelse, *Historisk Tidsskrift* 6, række V, 1894–5 s. 395–6.

113. Bjørn Kornerup: Peder Spormand, *Dansk Biografisk Leksikon* (red. Povl Engelstoft) XXII s. 372.

114. *Chr IV Breve VIII* s. 304, 25. jan. 1644.

prægtigt epitafium, der endnu hænger i Holmens kirke. Man ser på maleriet den forhenværende renteskriver selv, hans hustru (en datter af biskoppen i Lund) og deres børn, hvoraf en blev generalmajor til hest, deputeret i Landgeneralkommissariatet og ophøjet i adelsstanden. Andre af Hans Numsens børn blev giftet ind i det borgerlige og lærde Københavns fornemste familier¹¹⁵). To sønner og en dattersøn af renteskriver Cristoffer Harbo, senere tolder i Norge, blev ligeledes adlet¹¹⁶).

Rentekammerets regnskabsføring, rentemesterregnskaberne

I Rentekammeret førtes i 1640'erne flere regnskaber over den samlede indtægt og udgift, nemlig for det første rentemesterregnskaberne¹¹⁷), »Rigens indtægt og udgift«, der viste alle hovedposter i et enkelt regnskabsårs indtægt og udgift, for det andet ekstrakter på indtægt og udgift¹¹⁸), der var sammentællinger af rentemesterregnskaberne, således at hovedposter og balance mellem indtægt og udgift fremtrådte, og for det tredje månedsregnskaber over indtægt og udgift¹¹⁹), der viste summer og balance for hver enkelt måned.

Indtil øverste renteskriver Christoffer Iversens sammenbrud i 1640 havde det været ham, der alene førte regnskaberne over Rentekammerets indtægt og udgift. For at undgå at lignende affærer skulle opstå, blev det i april 1641 bestemt, at der på grund af sagernes vidtløftighed for fremtiden skulle være to øverste renteskrivere, der skiftevis et år ad gangen skulle føre regnskaberne over rigets indtægter og udgifter¹²⁰). Selve skrivearbejdet med regnskaberne var, som det fremgår af foranstående oversigt over Rentekammerets personale, overladt til 2 rentemesterregnskabskrivere.

Som det allerede er blevet påvist af Troels Lund i 1876¹²¹) for Fre-

115. Jan Steenberg: Holmens kirke, *Danmarks kirker, København II*, s. 124.

116. H. W. Harbou: Overkrigssekretær Jens Harboe og Generallieutenant Andreas Harboe, *Personalhistorisk Tidsskrift 2. rk. V*.

117. Rentemesterregnskaberne 1588–1660.

118. Ekstrakter af rentemesterregnskabet 1588–1660.

119. Overslag på indtægt og udgift 1642/3–1646/7.

120. *Kancelliets Brevbøger 1640–1* s. 432–3, 8. april 1641. 1641–8 førtes regnskaberne af Peder Hansen i år med ulige tal og af Sigfred Friis i år med lige tal.

121. Troels Lund: *Afsluttende Bemærkninger om Peder Oxes Finantsbestyrelse*, 1876.

derik II's regeringstids vedkommende, og som det er blevet understreget af Astrid Friis¹²²), er rentemesterregnskaberne ikke udtryk for statens samlede indtægter og udgifter, de er kun en redegørelse for de særlige summer af den samlede indtægt og udgift, som har passeret Rentekammeret. Statens indtægter deltes i to hovedgrupper, de ordinære og de ekstraordinære, hvoraf de ordinære igen faldt i to grupper, de visse og de uvisse, d. v. s. dem, der hvert år indkom med samme beløb, og dem hvis indtægtssum varierede fra år til år. De ordinære indtægter var dem, der fra gammel tid havde skaffet staten dens indtægter, især indtægterne af lenene og tolden, mens de ekstraordinære hovedsageligt var skatter, der blev bevilget af rigsrådet og eventuelt af stænderne til dækning af ekstraordinære udgifter. Netop i den her behandlede periode mistede denne skelnen al reel betydning, fordi de ekstraordinære indtægter blev langt større end de hidtil havde været og iøvrigt også blev årligt tilbagevendende, og dermed lige ordinære for modtagere som for betalere. Da man imidlertid opretholdt den orden, at kun de gamle ordinære indtægter indgik i Rentekammeret, mens de ekstraordinære hovedsageligt indgik i særlige af rigsrådet eller stænderne kontrollerede kasser, og da tolden ved Øresund og de andre strømtole, hvorfra indtægterne næsten udelukkende gik til Kongens eget Kammer, stadig blev sat op og udgjorde en stadig større del af statens samlede indtægter, så gælder det i endnu højere grad for 1640'erne end for tiden 1559–88, at rentemesterregnskaberne indtægtsbøger kun angiver en del af de samlede indtægter. Hertil kommer, at i 1640'erne såvel som tidligere gik en betydelig del også af de ordinære indtægter uden om Rentekammerets kasse, nemlig for det første de indtægter, der indkom i naturalier, og som anvendtes især til flådens eller hoffets brug, for det andet den del af indtægterne, der anvendtes på stedet af den lokale embedsmand til dækning af administrationsudgifter, og for det tredje de summer, der udbetaltes direkte til kronens kreditorer efter anvisninger, assignationer eller indvisninger kaldet, eller direkte til kongen eller til andre embedsmænd. Skønt man i Rentekammeret ved revisionen førte nøje kontrol med anvisninger på og udbetalinger af alle de ordinære indtægter, hvad der iøvrigt også var tilfældet med de ekstraordinære, så indførtes der dog almindeligvis kun i rentemesterregnskaberne de indtægter, som indgik direkte i Rentekammerets kasse. Af og

122. Astrid Friis: Rigsrådet og Statsfinanserne, *Historisk Tidsskrift* 10. række VI, 1942–4, s. 123–7.

til findes ved indtægtsposterne oplysninger om brutto-indtægternes omfang. De er imidlertid af tilfældig karakter og indskrænker sig hovedsageligt til oplysninger om afgiftens størrelse for len på afgift. En sammentælling af afgifterne efter lensbrevens lydelse ville give bedre oplysninger om den samlede brutto-indtægts størrelse, end et forsøg på at uddrage rentemesterregnskaberne spredte oplysninger ville, hvad iøvrigt også Johan Grundtvigs mislykkede forsøg herpå viste. Rentemesterregnskaberne er således regnskaber over kontante beløb modtaget eller udgivet af Rentekammeret. De oplyser ikke om ekstraordinære indtægter, kronens indtægter af naturalier, ej heller om bruttoindtægterne ved de lokale oppebørselsorganer eller om beløb som brugtes til assignationer ¹²³).

Rentemesterregnskaberne førtes i 1640'erne i en indtægts- og udgiftsbog. Af hver førtes 2 i teksten identiske rækker, hvoraf den ene, for hovedparten af bindenes vedkommende, er smukt indbundet i læder med et kronet C₄ og RFP i blindtryk foruden rentemestrenes initialer på bindets yderside, mens den anden, der er bevaret fra år 1600, er i pergament. Denne anden række er nu i Rigsarkivets registratur betegnet som værende koncepter til rentemesterregnskaberne. Tilsyneladende forholder det sig imidlertid sådan, at den ene række, sikkert den pergamentsbundne, har været beregnet til Rentekammerets eget brug, mens den anden har været til brug ved revisionen og til oplysning for kongen. To ting tyder herpå. For det første bærer de såkaldte koncepter ikke præg af at være koncepter, men af at være renskrifter, og for det andet blev hele rækken af rentemesterregnskaber fra 1562 til 1646 i 1672 fremdraget uden for Rentekammerets arkiv. Her lå de sammen med andre regnskaber, som tydeligt ikke vedkom Rentekammeret, men kongen, således bl. a. Kieleromslagsregnskaberne og nogle tidlige Øresundstoldregnskaber. De fundne regnskaber blev ikke indlemmet i Rentekammerets arkiv, men anbragt på loftet over Det kongelige Bibliotek, hvad der var rimeligt nok, hvis det virkelig forholder sig således, at de var kongens eksemplarer og ikke Rentekammerets, men hvad der forledte A. D. Jørgensen til at tro, at dele af Rentekammerets arkiv fik lokale over biblioteket ¹²⁴).

Rentemesterregnskaberne er skrevet på svært, godt papir. Indtægts-

123. Jfr. Troels Lunds kritik i *Afsluttende Bemærkninger om Peder Oxes Fintantsbestyrelse*, 1876.

124. *Meddelelser angaaende Det kongelige Gehejmearkiv for 1883-5, 1886*, s. 31.

bøgerne er i 1640'erne på op til 250 blade eller 500 sider, udgiftsbøgerne er på op til 300 blade eller 600 sider. Bladene er nummererede; nummereringen er foretaget i nyere tid. Forrest i udgiftsbøgerne er der, hvad ligeledes er sket i nyere tid, indklæbet et blad, der viser på hvilke sider de enkelte udgiftskonti begynder. Udgiftskontiene er nummerede og de samme som genfindes i ekstrakterne på indtægt og udgift, hvortil der ved hjælp af en nøgle i Rigsarkivets registrant 108 C kan findes frem til eventuelle bevarede tilknyttede regnskaber. Rentemesterregnskaberne er skrevet med klar og letlæselig skrift. Den samme hånd har skrevet hvert bind ud. Den ene af de to rentemesterregnskabskri-vere har åbenbart skrevet indtægtsbogen og den anden udgiftsbogen. Overskrifterne er smukt slyngede og forsirede, der er rigelige margener i venstresiderne på 7–8 cm, nederst på hver side står en ca. 10 cm bred kant tom. Tallene er skrevet med romertallene i, v, x, l, c og m på vanlig vis¹²⁵), at en halv skal trækkes fra angives ved en gennemstregning af det hele tal. Benyttelsen af romertallene vanskeliggør læsningen, øger muligheden for fejlskrivninger og umuliggør direkte sammentælling uden brug af regnebrættet, abacus, som man må formode har været flittigt anvendt i Rentekammeret¹²⁶). Forrest i hvert regnskabsår står, tillige med navnet på rentemestrene og regnskabsåret, hvorledes mønten er beregnet, nemlig 1641–7 rigsdaleren til 96 skilling, 1647–8 rigsdaleren til 104 skilling. Regnskaberne igennem er der holdt rede på, hvilke beløb der var i hele rigsdalerstykker, enkende rigsdalere, og hvilke der var i mindre enheder i mønt eller rigsdaler beregnet til 96 eller 104 skilling. For hver enkelt post kan der derfor findes anført to beløb, og da også de mindste møntenheder er nøje angivet, kan det knibe med overskueligheden. En posts beløb kan f. eks. lyde således: Enkende rdr. ii m vi ct lxxxiii rdr. i ort xii sk. ii alb. i pd. og rdr. til 96 sk. iii ct xi ix sk. iii alb. i pd. Udover rigsdaler findes angivelser i daler kurant, rosenobler og goldgylden samt angivelse over mængde og kvalitet af ædelmetaller i umøntet stand¹²⁷). De enkelte poster er mar-

125. M for det store tusind, d. v. s. 1200, forekommer undertiden i lensregnskaberne, når der tælles fisk. Se iøvrigt Kersten Krüger: *Die Einnahmen und Ausgaben der dänischen Rentmeister 1588–1628*, 1970, s. 73.

126. Et regnebrædt er indhugget i et stenbord i Christian IV's vinterstue på Rosenborg, jfr. *Vejledning 1958* s. 19 nr. 361; jfr. også Axel Grandell: *Åldre redovisningsformer i Finland*, 1944, s. 16.

127. Grundlaget for møntsystemet var forordningen af 4. maj 1625, hvorefter 1 rd. var lig 6 mark, der var lig 96 sk. De 96 sk. danske var lig 48 sk. lybsk. Ved forordningen af 10. okt. 1629 sattes sølvindholdet til 14 lod fint,

Tabel 3. *Rentemesterregnskaberens indtægtskonti.*

-
- A. *Kongens len og regnskabshuse og de kongelige amter i hertugdømmerne.*
1. Sjælland.
 2. Fyn, Langeland, Lolland og Falster.
 3. Nørrejylland.
 4. Slesvig og Holsten.
 5. Skåne, Halland, Blekinge, Gotland og Øsel.
 6. Norge, Island, Færøerne og Vestmannøerne.
- B. *Købstæderne i Danmarks årlige byskatter.*
- C. *Modtaget fra toldere, byfogder og cisemestre.*
1. I Danmark.
 2. I Norge.
- D. *Overførsler fra andre kasser.*
1. Modtaget fra Kongens eget Kammer.
 2. Modtaget fra krigskommissærerne.
- E. *Modtaget fra Møntmesteren.*
- F. *Ekstraordinære indtægter af skatter* (Almindelige pengeskatter til rigens nødtørf, penge- og garnisonsskatter, kontribution, penge for kornskatter, restancer af de samme).
- G. *Bådsmandshvervnings- og ordinære postbudesskat.*
- H. *Lån og gaver, godvillig kontribution.*
- I. *Adskillig indtægt* (Herunder bl.a. sølvværket i Norge, efterbetalinger fra regnskabsaflæggere, lejeindtægter af ejendomme i København og andetsteds, salg af ejendomme eller varer, af betalinger og renter på ydede lån).
-

keret dels ved afstand til de foran- og efterstående, og dels ved at datoangivelserne er trukket til venstre ud i den brede margen. Dato og årstal er iøvrigt skrevet med arabertal. Beløbene fra de enkelte poster er ligeledes ført ud i margenen, men stadig i romertal. Helhedsindtrykket af rentemesterregnskaberens ydre er roligt, ordentligt og smukt.

Rentemesterregnskaberne førtes i 1640'erne i overensstemmelse med instruksen for rentemestrene af 9. maj 1625 i regnskabsår, der, ligesom det var påbudt for alle andre af kronens regnskaber, løb fra Philippi

d. v. s. til 875 ‰. Tillige fastsattes de enkelte mønters vægt. På en mark lødig (= 233,855 gram) gik 98 stykker 8 sk., 198 stykker 4 sk., 398 stykker 2 sk. og 800 stykker 1 sk. Møntværdien forringedes fra begyndelsen af 1640'erne for mønterne under rigsdaler-stykket, hvorfor der ved omveksling måtte beregnes en opgæld, d. v. s. en overpris oven i de 96 sk. på rigsdaleren. Dette var grunden til, at der i regnskaberne måtte skelnes mellem beløb i enkende rigsdaler og rigsdaler til 96 sk. (d. v. s. i skillingsstykker). Se J. Wilcke: *Møntvæsenet under Christian IV og Frederik III i Tidsrummet 1625-1670*, 1924, s. 73-83. Kurantdaleren sattes til 80 sk., sletdaleren til 64 sk., rosenoblen til 17 ort og goldgylden til 5 ort. Rigsmark kan forekomme i modsætning til sletmark, rigsmarken er 20 sk. mod sletmarkens 16 sk. Ædelmetallet beregnedes således for loddet: Ungarsk guld 6½ rd., kroneguld 6 rd., forgyldt sølv 64 sk., sølv 48 sk.

Jacobi dag til Philippi Jacobi dag, d. v. s. fra 1. maj til 1. maj. Der var kun to undtagelser herfra i 1640'erne, nemlig i 1640-1, da et regnskab blev afbrudt den 31. juli 1640, antagelig i forbindelse med Melchior Oldelands tiltrædelse som underrentemester, og i 1648-9 da begge rentemestrene døde, og da regnskabet blev afbrudt den 30. september 1648.

Mens rentemesterregnskabernes udgiftskonti i 1640'erne er de samme fra år til år og bringes i samme orden, er der nogen variation med hensyn til indtægtskontiene. Den følgende opstilling af indtægtskontiene bevarer den orden, der er regnskabernes hyppigste, men samler de konti, der vedrører indtægter af forskellige skatter. Litra- og nummerbetegnelser er ikke regnskabernes.

Opstillingen af udgiftskontiene giver for så vidt sig selv, som der i Rigsarkivets omtalte registrant 108 C er givet en skematisk oversigt. Skemaet i registranten gælder dog for rentemesterregnskaberne 1588 til 1660, mens den nedenfor anførte opstilling kun viser de udgiftskonti, hvortil der skete udbetalinger i årene 1641-8. Litra- og nummerbetegnelserne er derfor ændret i forhold til den i registrant 108 C anvendte.

Tabel 4. *Rentemesterregnskabernes udgiftskonti.*

A. *Til møntmesteren til brug på Mønten.*

B. *Kongens terminsforretninger samt afbetaling på kongens og rigets gæld og udlæg på kongens og rigets vegne.*

1. Kongens terminsforretninger. Gæld til købmænd for leverancer.
2. Afbetaling og rente på kongens og rigets gæld (Penge lånt mod kongelig obligation, Sibylla Magdalenas rente af ikke-betalte morgenpenge).
3. Betalt lensmænd, toldere, byfogder og andre for, hvad de til kongens behov har forrettet, udgivet og leveret.
4. Pengeafløsning af Københavns slots ydelse af hø og strøelse (Til herremænd ved hoffet. Jfr. nedenfor D. 2).

C. *Kongens egen person og det kongelige hus.*

1. Kongens person, Kongens eget Kammer.
2. Prinserne og børnene, enkedronningen af Sverige.
3. Gaver som kongen har skænket bort.

D. *Hoffets pensionister og personale samt gæsteri, rejser og gesandtskaber.*

1. Pension og dienstgæld (Ifølge særlig kongelig bevilling, f.eks. til Axel Urup, guvernør på Christianspris, Niels Vind, høvedsmand på Københavns slot, Peder Vibe, resident i Sverige, Karen Andersdatter.
2. Årlig besoldning til hofpersonale, udbetalt gennem hofmønsterskriveren, kostpenge (Til herremænd: rigshofmester, sekretær, overskænk, hofmarskal, jægermester, fiskemester, køgemester, staldmester, hofmester på Sorø, hofjunkere.

(Fortsættes)

(Tabel 4 fortsat)

Til andre: enspændere, trompetere og paukenslagere, instrumentister og sangere, edelknaber, de kongelige børns tjenere, staldfolk, sølvkammeret og dugsvende, vinkælder, spisekælder, bageret, vildtskytter, jægere og fuglefængere, fiskere, drabanter, vagtmester, trommeslager og årsknægte ved Københavns slot, urtegårds- og havefolk, Børnehusets personel, hofprædikant, hofapoteker, professorer i København og Sorø, livmedicus, medicus i Glückstad, præster og klokkere ved de kongelige slotte, livbarber, hofgevaltiger, Tyske Kancelli, Bremerholm, Klædekammer, Rådstuens skriver og fyrbøder, Danske Kancelli, Rentekammeret, Proviaanthus, Tøjhus, snedkere og tømrere, postbude).

3. Måneds- og kostpenge til hospersonalets folk og heste, udbetalt gennem hofmønsterskriveren.
4. Givet til fortæring og udkvittering af herberger (Penge til rejser i kongens ærinde, gesandtskabsrejser, penge bevilget til uddannelsesrejser, handelsrejser på kongens vegne).

E. *Hæren* (Givet til officerer i besolding og som hvervepenge, sold til lejesoldater).

F. *Flåden* (Udbetalt til klædekammerskriveren til Bremerholms folk og skibsfolkene til besolding og kostpenge).

G. *Proviering og bespisning* (Til proviantskriver, køkkenskriver, skriver ved Bryghuset, løn til øvrigt personale samme steder, indkøb af proviant).

H. *Kongelige slotte*. Udgifter ved kongens lysthaver, Rosenborg og Frederiksborg.

I. *Anskaffelse af varer og udførsel af kunst- og håndværksarbejde*.

1. Købmænd og kræmmere (Varer til kongens og rigens behov. Bl.a. klæde, tømmer, kalk, mur- og tagsten, jern, uld, kød, materialer til Børnehusets virksomhed, øksne, krydderier, flæsk, våben i større mængder og til kongen selv, humle, hamp, skrivemateriel, bly, beg, tjære, tønder og fade, øl, rug, mel, tørret og saltet fisk).
2. Guldsmedearbejde (Penge og ædelmetaller til guldsmede til varer til kongens behov).
3. Bygmestre, håndværkere og arbejdsfolk (Bl.a. orgelbyggere, rebslagere, snedkere og billedsnidere, tømmermænd, klein- og grovsmede, sporemagere, kontrafejere og malere, skræddere, savskærere, rotgjetere, glasmestre, sadelmagere og remsnidere, lygtemagere, lademagere, salpetersydere, trommemagere, possementsmagere, kobbersmede, murmestre, pottemagere, perlestikkere, plattenslagere, blytækkere, kurvemagere, sværdfegere, skomagere, kurvemagere, drejere, hatte- og lugekvinder).

K. *Børnehuset*.

L. *Adskillig udgift* (Bl.a. fragt, brænde, ved, bogbinderi, brøndgraver, skippere, natmanden, medikamenter, kemikalier, apotekervarer, særlige krydderier, videre poster henhørende under D. 2. og D. 3.)

Grupperne af konti i indtægts- og udgiftsbøgerne er ordnet i afsnit, der kaldes »Convolutter«, indenfor hvilke de poster er fortløbende nummererede, hvortil der hørte bilag. Bilagene, der nu kun er sparsomt bevarede, fandtes virkelig i konvolutter, sammenfoldede omslag med

samme udskrift som kontoen i regnskaberne og med de nummererede og til regnskaberne konti svarende bilag liggende indeni. Endnu i 1883 opbevaredes bilagene i disse »små brevformigt sammenfoldede pakker«, som A. D. Jørgensen kaldte dem, men Gehejmearkivets bud blev sat til at folde dem ud ¹²⁸).

Som et eksempel på en indtægtspost med dens bilag kan gengives fra indtægtsbogen 1. maj 1643 til 1. maj 1644, indførslen i 2. konvolut, d. v. s. len på Fyn, nummer 4 og 5, d. v. s. Dalum Kloster:

Dalum Kloster

Den 24. juli har Arent von der Kuhla, Kongelig Majestæts bestalter staldmester og befalingsmand udi Dalum kloster, ladet gøre regnskab og besked for 800 enkende rigsdaler, som er hans afgift for den årlige visse rente og indkomst, til fornævnte Dalum kloster liggende er, efter jordebogens lydelse for et år beregnet fra Philippi Jacobi dag 1642 til Philippi Jacobi dag 1643, desligeste gjort regnskab for den uvisse indkomst der udi lenet imidlertid forfalden og oppebåret er, så og for hvad ildebrændsel, klostrets bønder og tjenere er undt og bevilliget til deres ildebrand for sædvanligt køb, annammet penge for en drift heste og for et par øksne, som er solgt af stedsmålet, i lige måde til indtægt ført penge for klostrets inventarium, som efter Kongelig Majestæts nådigste missive efter vurdering er solgt og forhandlet, sammeledes til indtægt ført, hvad vare til klostrets fornødenhed for rede penge er indkøbt efter samme hans overgivne regnskabs videre formelding, og befindes, at han derpå er skyldig blevet vii ct. lxxxi rigsdaler i ort i alb. Hertil beregnet xviii rigsdaler $\frac{1}{2}$ ort, som er for adskillige antegnelser ham udi hans regnskab gjort, og på Kongelig Majestæts vegne ikke kunne godtgøres, gør så tilsammen, som han nu har erlagt og afbetalt vii ct. lxxxxix enkende rigsdaler $1\frac{1}{2}$ ort i alb.«

Til denne indtægtspost findes bevaret to bilag, nemlig rigshofmester Corfits Ulfeldts indtægtsordrer, 2. konvolut nr. 4 og 5:

128. *Meddelelser angaaende Det kongelige Gehejmearkiv for 1883-85, 1886, s. 31.* Regnskaberne for amterne i de kongelige dele af Slesvig og Holsten kom under samme behandling i 1907, jfr. Carl S. Christiansen: *Om Ordningen af Lens- eller Amts Regnskaberne i den kongelige Del af Hertugdømmerne Slesvig og Holsten, Primula. Værkstykker og Fortryk for Rigsarkivets 1. Afdeling, 1969.*

»At Kongelig Majestæts rentemestre lader annamme, som velb. Arent von der Kuhla på Dalum regnskab skyldig bliver, syvhundrede halvfjerdsindstyve og ni rigsdaler. Hafnia den 22. juli 1643.

Corfits Ulfeldt«

og

»At Kongelig Majestæts rentemestre lader annamme, som velb. Arent von der Kuhla for antegnelser og på regnskab skyldig bliver, tyve rigsdaler 1¹/₂ ort 1 alb. Hafnia den 24. juli 1643.

Corfits Ulfeldt«¹²⁹⁾

Det ses, at indførslen er sket i indtægtsbogen 1. maj 1643 til 1. maj 1644, og at ordren om modtagelsen er dateret juli 1643, men at de indkomne penge hidrører fra lenets overskud i regnskabsåret 1. maj 1642 til 1. maj 1643. Det var ved en forordning fra 1623, fornyet i 1635, blevet påbudt alle Rentekammerets regnskabsaflæggere at aflevere overskuddet af deres embede senest ved regnskabsårets slutning den 30. april, mens regnskaberne skulle indleveres til revision i det følgende regnskabsår, for Sjællands vedkommende inden 1. juni, for Jyllands inden 1. september, for Oslo stifts vedkommende inden 1. oktober, for Stavanger, Trondhjem og Bergen stifters vedkommende inden 1. marts og for Islands vedkommende senest et år efter overskuddets indbetaling¹³⁰⁾. Teoretisk skulle Rentekammeret således modtage alle sine indtægter i det regnskabsår, hvorfra pengene hidrørte. Som det fremgår af ovenstående eksempel, og som det iøvrigt kan ses i rentemesterregnskaberne, kom indkomsten ofte først til at figurere i det følgende års rentemesterregnskab. F. eks. registrerer indtægtsbogen 1. maj 1643 til 1. maj 1644 Rentekammerets indkomst i denne periode, men pengene kom dels fra de indbetalinger, som embederne gjorde til Rentekammeret i årets løb, dels fra underliggende embeders indtægter fra det foregående år. Videre betales adskillige penge først efter en restance, således som der senere skal redegøres for det. Iøvrigt blev det i 1647 stadfæstet, at afleveringerne fra lensmændene skulle finde sted den 1. maj ved regnskabsårets afslutning¹³¹⁾. For udgiftsregnskabernes ved-

129. Ordre til rentemesterregnskabet 1642-60.

130. *Kancelliets Brevbøger 1621-3* s. 577, 18. april 1623.

131. *DK B 179 nr. 818*, 15. april 1647.

kommende gælder, at udgifterne er blevet afholdt inden for det regnskabsår, som rentemesterregnskabet vedrører.

Rentemesterregnskabernes regnskabsføring vedrørende udgifterne angik som for indtægternes vedkommende kun de forretninger, hvor der skete kontant afregning gennem Rentekammerets kasse, d. v. s. hovedsageligt de forretninger, der drejede sig om mindre beløb. Var der tale om forretninger, hvor kronen fik ydet kredit, og hvor udligningen skete gennem anvisninger på Rentekammerets underliggende embeders kasser eller gennem andre centrale kasser, benyttedes det særlige afregningssystem, som senere skal behandles.

Ordre til rentemesterregnskabernes udgiftsregnskab er for 1640'ernes vedkommende kun bevaret for regnskabsårene 1642-3, 1644-5 og 1645-6¹³²). Udgiftsordrerne for regnskabsåret 1. maj 1642-1. maj 1643 omfatter 58 stykker, der alle hidrører fra perioden 7. december 1642 til 31. januar 1643. For regnskabsåret 1. maj 1644-1. maj 1645 findes 57 udgiftsordrer fra perioden 14. marts 1645 til 29. april 1645, d. v. s. til regnskabsårets afslutning. For regnskabsåret 1. maj 1645-1. maj 1646 findes 140 udgiftsordrer, der kronologisk fordeles over hele regnskabsåret. Som eksempel på en udgiftspost med dens udgiftsordre kan gengives fra udgiftsbogen 1. maj 1645-1. maj 1646 34. konvolut »Adskillige embedsmænd og håndværksfolk, skræddere«.

»Den 9. maj. Givet Peter Ruge, oldermand for skrædderlauget og indvåner udi København, på sin egen og menige laugsbrødres dersamstedes deres vegne, som er deres bevilgede og fortjente arbejds løn for 400 røde soldatsklædninger, hver klædning 1 rigsdaler, de samtigen har forfærdiget med des tilbehør af 2000 alen Kongelig Majestæts egen gemen klæde, dem dertil er blevet leveret, og klædningerne igen tilstillet Knud Christensen, skriver udi Klædekammeret, iiii ct enkende rigsdaler.«

Til denne post hører udgiftsordre nr. 80:

»Anno 1645 den 13. april, efter Kongelig Majestæts rentemestre deres befaling, har jeg underskrevne Knud Christensen udi Kongelig Majestæts Klædekammer annammet, som skrædderne udi skrædderlauget her udi København har forfærdiget ud af 2000 alen rød gemen klæde, til Hans Majestæts fornødenhed, nemlig røde soldatsklædninger – fire

132. Ordre til rentemesterregnskabet 1642-60.

hundrede klædninger, hvilket ydermere med mine regnskaber skal forklares, og har de deres fortingede skrædderløn, nemlig en rigsdaler for hver klædning udi højbemeldte Hans Majestæts Rentekammer underdanigst at fordre, dertil vidnesbyrd under min hånd.

Klædekammeret ut supra,

Knud Christensen.«

På denne kvittering for modtagelsen i Klædekammeret er påskrevet:

»Er med dem akkorderet, at skal have for hver af fornævnte soldatsklædninger, de således har forfærdiget og fra dem leveret, en rigsdaler, beløber fire hundrede rigsdaler, hvilke penge Peder Hansen til Peder Ruge oldermænd for skrædderlauget på sin egen og menige laugets vegne af Rentekammeret skal kontentere.

Actum København den 8. maj 1645.

Sten Beck

Melchior Oldeland.«

Det ses, at der i dette tilfælde er benyttet arabertal inde i posten i rentemesterregnskabet, men at beløber er ført ud i romertal. Forretningsgangen har, som det fremgår, været den, at en leverandør har stillet i Rentekammeret med en kvittering for leverancens modtagelse fra en kongelig materielforvaltende embedsmand. Der er i dette tilfælde gået næsten en måned fra kvitteringens udstedelse, inden rentemestrene har udstedt deres udbetalingsordre. De har først gjort dette, efter at de har kontrolleret, at de i kvitteringen anførte betingelser stemte overens med indførslen i kontraktbogen. I kontraktbøgerne¹³³), der er forsynet med navnerogister, findes indført ordlyden af den aftale om leverance eller tjenesteydelse, som af rentemestrene var indgået med leverandørerne. I margenen ud for kontrakten er anført den vare eller tjensteydelse, f.eks. en befragtning, som kontakten angik. Optegnelsen af kontrakten er underskrevet af leverandørerne eller forsynet med deres segl eller tegn, hvis de ikke kunne skrive. Konstateredes overensstemmelsen mellem kontraktbogens ordlyd og det fremsatte krav, og skønnede rentemestrene iøvrigt, at leverandøren skulle eller kunne få sit tilgodehavende straks, udstedtes udbetalingsordren. Fandt rigshofmesteren eller

133. *DK B 189 a-b 1633-47 Kontraktbøger.*

i hans sted rentemestrene ikke, at der var midler i kassen til, at en udbetaling kunne ske, kunne leverandøren forsøge ved hjælp af en afregning med Rentekammeret at få en indvisning på et len eller et toldsted, eller han kunne ved henvendelse til kongen søge udvirket, at der blev tilstillet rentemestrene et kongeligt missive om udbetalingen.

Som anført er rentemestrenes udbetalingsordrer fra regnskabsåret 1642–3 alle udstedet i månederne december 1642 og januar 1643. Dette kunne tyde på, at den nyligt skildrede procedure ikke har været den sædvanlige, og dette bekræftes af, at der ved ordrene er bilagt et læg, på hvilket det er anført, til hvem beløbene skulle udbetales, og hvor store beløbene var. Dette læg har i marts 1647 været forelagt kongen, der ved sin underskrift har godkendt udbetalingernes rigtighed. Rentemestrenes underskrift på udbetalingsordrerne har altså krævet kongens billigelse. Det er imidlertid ejendommeligt, at det kun er i månederne december og januar, at rentemestrene har været nødt til at underskrive udbetalingsordrer. Forklaringen må ligge i, at netop i disse måneder var statholder Corfits Ulfeldt fraværende som udsending til England¹³⁴). Har han kunnet varetage sit embede, har kongens accept af udgiftsordrerne tilsyneladende været unødvendig.

For regnskabsåret 1. maj 1643–1. maj 1644 findes ingen af rentemestrene udstedte udbetalingsordrer. Corfits Ulfeldt var i denne periode ikke på gesandtskabsrejse. For regnskabsåret 1. maj 1644–1. maj 1645 findes rentemestrenes udgiftsordrer fra den 14. marts 1645 og regnskabsåret ud, og for det følgende regnskabsår 1. maj 1645 til 1. maj 1646 findes de fordelt over hele perioden. Der synes altså fra en gang i første halvdel af marts måned 1645 at være indført en ny praksis; rigshofmester Corfits Ulfeldt har nemlig ikke været fraværende i hele denne tid, og han har da også passet visse forretninger ved sit embede, blandt andet har han underskrevet indtægtsordrerne. Det synes udelukket, at en del af udgiftsordrerne er gået tabt, da kongens accept af udbetalingerne ligger som omslag omkring ordrene, der angives med det antal, som stadig forefindes. Årsagen til dette skift i proceduren omkring udbetalingerne af Rentekammerets kasse må findes i Christian IV's strid med Corfits Ulfeldt, hvor kongen i november 1644 påstod, at rigshofmesteren havde givet rentemestrene ordre til ikke at udbetale penge til Vibeke Kruse af Rentekammeret, uden at hans egen skriftlige ordre forelå, og uanset om de havde en kongelig udbetalingsordre eller

134. Erslev: *Rigsråd II* s. 627.

ej¹³⁵). Corfits Ulfeldt benægtede senere skriftligt, at det nogensinde skulle være sket, at en kongelig udbetalingsordre ikke skulle være blevet effektueret, men at kongen måtte have misforstået den anvendte fremgangsmåde, nemlig at Corfits Ulfeldt, som han anførte, »til min efterretning altid begærer at se, hvilke ordrer der kommer til Rentekammeret, på det jeg kan vide, hvad indkommer og udgives, for rigtigheds skyld, . . .¹³⁶) Kongen pålagde imidlertid i et egenhændigt brev af 4. februar 1645 rentemestrene, at de for fremtiden ingen penge udgav, uden at hans egen skriftlige befaling derom forelå¹³⁷). Fra marts 1645 til maj 1646 er Christian IV altså tilsyneladende gået uden om rigshofmesteren med hensyn til Rentekammerets kontante udbetalingsforretninger, i realiteten har han, hvad dette angik, behandlet ham som fraværende fra sit embede. I samme periode har kongen iøvrigt undladt at benytte rigshofmesterens tjenester i forbindelse med Sundtoldoppebørselen¹³⁸). Der findes ikke bevaret ordrer om udbetaling fra efter 1. maj 1646. Man må imidlertid formode, at rentemestrenes medvirken fortsat har været nødvendig, f. eks. når kongen har været fraværende fra København, og at denne mangel derfor skyldes et tab. Selv om en forsoning var indtrådt mellem Corfits Ulfeldt og Christian IV, ville blandt andet Corfits Ulfeldts fravær i Nederlandene have bevirket, at udbetalingsordrer måtte udstedes af rentemestrene, hvis proceduren fra før marts 1645 skulle følges. Iøvrigt tyder intet på, at Christian IV i sin sidste tid har mistet sin mistro til rigshofmesteren. I oktober 1647 beklagede Corfits Ulfeldt sig gentagne gange over, at han ikke kunne varetage sit embede, når hans myndighed var beskåret, mens kongen holdt fast ved, at han ikke ønskede at give slip på Corfits Ulfeldt som rigshofmester, derimod ville han, at Corfits Ulfeldt skulle kende sin begrænsning: »At han skulle må gøre, hvad han vil, mig uadspurgt, sådant hofmesterskab er jeg ham ikke gestendig«¹³⁹).

Christian IV er dog vedblevet at lade rigshofmesteren forestå de udbetalinger, hvor der foretoges en såkaldt afregning med en kreditor.

135. *Chr IV Breve V* s. 530, nov. 1644 og VI s. 338–9, 14. okt. 1647.

136. C. Molbech: Om Corfits Ulfeldt som Landsforræder og om hans politiske Charakter og Handlinger, *Historisk Tidsskrift 1. rk. III*, 1842; jfr. *Chr IV Breve VI* s. 340 note 2. Om kongens påstand er rigtig kan ikke afgøres. Se iøvrigt S. Birket Smith: *Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie, I*, 1879, s. 127–8.

137. *Chr IV Breve VI* s. 14.

138. C. O. Bøggild-Andersen i *Historisk Tidsskrift 11. række II*, 1947–9, s. 317.

139. *Chr IV Breve VI* s. 333–4, 7. okt. 1647.

Mens Christoffer Iversen virkede som øverste renteskriver, havde det været således, at når der ikke var penge i Rentekammerets kasse til at udbetale en kreditor hans fulde tilgodehavende, havde han fået så meget, som man i Rentekammeret skønnede, at man kunne undvære. Kreditoren havde afleveret sit hovedbrev på det fulde beløb og havde i stedet modtaget en restseddel på det resterende. Fra august 1640 bestemtes det, at kreditoren, hvor han havde modtaget afbetalinger på sit tilgodehavende, skulle beholde sit hovedbrev, som skulle påtegnes oplysning om det udbetalte beløbs størrelse¹⁴⁰). Hovedbrevet, også kaldet tilkravsseddelen, er det samme som den tidligere omtalte kvittering for modtagelse af en leverance, udstedt af en materielforvaltende embedsmand. Hvor mange af disse tilkravssedler der ikke var betalt, havde man i Rentekammeret ikke viden om. Antageligt i forbindelse med oprydningen efter Christoffer Iversen-affæren blev det imidlertid bestemt, at alle indehavere af tilkravssedler skulle melde sig til Rentekammeret. Der meldte sig som følge heraf i 1641 64 kreditorer med krav på ialt 444.318 rd. Men, som man bemærkede i Rentekammeret, adskillige havde ikke meldt sig, da de ikke havde været i København, og andre havde overhovedet ikke fået besked. Videre havde man været nødt til at anslå beløbets størrelse ved en del af fordringerne, da nemlig tilkravssedlerne ikke var tilbørligt underskrevet¹⁴¹).

Havde en kreditor over flere tilkravssedler oparbejdet et tilgodehavende, og var der samtidig ved udbetalinger af Rentekammerets kasse eller gennem indvisninger betalt ham afdrag af beløbet, måtte der på et tidspunkt laves en afregning, d. v. s. foretages en opgørelse. Proceduren ved afregningen var den, at fordringshaveren indgav sin afregning til Rentekammeret. Afregningen havde form som et regnskab. Først opstilledes alle tilgodehavender med angivelse af leverancen og det krævede beløb, eventuelt med påløbne renter. Dernæst anførtes på samme vis alle afbetalinger. Til slut udregnedes differencen, der udgjorde kreditorens endelige fordring. Afregningen blev efter modtagelsen i Rente-

140. *DK B 179 b*, 11. aug. 1640.

141. *DK B 223 a, I 2 a*. Ved to senere opgørelser, den ene dateret 1. sep. 1641 (*DK B 223 a, I 2 b*), den anden dateret 10. marts 1642 (*DK B 223 a, I 2 c*) opgjordes de ikke-betalte fordringer til 433.391 rd. og 343.269 rd. I den sidste opgørelse er der for hver enkelt person angivet, fra hvilke datoer fordringerne skriver sig. De ældste poster går tilbage til begyndelsen af 1630'erne. Fra summen af hver persons fordringer er trukket summen af afbetalinger, varer omregnet til penge. Af og til angives, hvorledes afbetalinger er sket, f. eks. ved indvisning i korn fra et len.

kammeret revideret af en renteskriver, ganske som man reviderede regnskaber fra underliggende embeder (se side 97–105). Ud over sammentællingens rigtighed kontrolleredes det nøje, om afregningen var fulgt af de nødvendige bilag, og om disse bilag var i orden. Til fordringerne krævedes som bilag de originale tilkravssedler. Som eksempel gengives en tilkravsseddel fra en af tolder i København Henrik Müllers afregninger¹⁴²). Tilkravsseddelen består af 6 notater, der her er forsynet med et ikke på originalen værende nummer:

(1) »Kendes jeg Morten Mikkelsen proviantskriver for Københavns slot at have annammet på Kongelig Majestæts min allernådigste herres vegne, som ærlig og velagt mand, Jørgen Ravn, indvåner her i staden, har her ladet levere for betaling: nødekød 10 læster som vejede firesindstveogfire skippund, hvorfor han sin betaling på højbemeldte Kongelige Majestæts Rentekammer underdanigst har at fordre. Actum Provianthuset for Københavns slot den 10. december Anno 1641.

Morten Mikkelsen.

(2) Er lovet for hver tønde kød, 14 lispund til tønden, halvfemte rigsdaler, som ham af Rentekammeret skal betales. Hafnia den 13. januar 1642.

Sten Beck Melchior Oldeland.

(3) Er 120 tønder à $4\frac{1}{2}$ rigsdaler = 540 rigsdaler.

(4) Dette er befalet at leveres til Kongelig Majestæts Provianthus. Rådstuen, den 15. april 1643.

Corfits Ulfeldt.

(5) 1643 den 18. maj betalt herpå af Rentekammeret efter velbårne herr hovmesters ordre to hundrede rigsdaler.

(6) Forskrevne år den 30. september i lige måder betalt herpå af Rentekammeret to hundrede rigsdaler.«

142. *Rtk. 212.202* Henrik Müller III.86.3 (H 117 a 3) bilag B.

Ganske som ved den kontante udbetaling efter ordre af rentemestrene er tilkravssedlen udfærdiget af leverancens modtager (1), forelagt rentemestrene, der i kontraktbogen har fundet den fastsatte pris (2), og derefter udleveret en renteskriver, der har regnet beløbet på de 540 rigsdaler ud(3). Men dernæst er tilkravssedlen gået ned til rigshofmesteren i rådstuen, der har attesteret, at leverancen er sket efter hans ordre (4), og som yderligere 2 gange har udstedt 2 nu tabte udbetalingsordrer til den øverste renteskriver hver på 200 rigsdaler (5 og 6). I overensstemmelse med instruksen fra august 1640 er tilkravssedlen ved hver udbetaling blevet påtegnet herom. Til rest er imidlertid blevet 140 rd., som fordringshaveren, Jørgen Ravn, ikke har fået udbetalt, og som han antagelig er blevet træt af at vente på. Jørgen Ravn har derpå overdraget sin tilkravsseddel på de resterende 140 rd. til Henrik Müller, men næppe efter dens pålydende. Henrik Müller, som havde gode forbindelser til rigshofmesteren, forstod at skaffe sig indvisninger til sin egen toldkasse og til andre embeder og havde større chancer end Jørgen Ravn for at få pengene udbetalt.

Også regnskabet over udbetalte beløb fulgtes af bilag, men kun i de tilfælde, hvor postens rigtighed ikke fremgik for Rentekammeret af et af dets underliggende embeders til revision indleverede regnskaber. F. eks. er en post i en afregning om indvisning i et lens indkomster derfor ikke fulgt af et bilag, men i stedet ved revisionen af afregningen vedføjet en bemærkning om, at posten kom overens med lensregnskabet eller eventuelt, at den kom overens med tegnebogen (om denne se side 81–2). Indvisningerne (eller assignationerne) havde gerne, indtil Corfits Ulfeldt i april 1643 blev rigshofmester, form af kongeligt missive udsendt gennem Kancelliet. Som rigshofmester overtog Ulfeldt arbejdet med indvisningerne, der nu fik form af et brev fra ham til embedsindhaveren. Hovedparten af hans indvisninger er skrevet ned med hans egen hånd, og de er altid underskrevet af ham. Indvisningerne ligger som bilag til de underliggende embeders regnskab. Som eksempel kan gengives en indvisning til borgmester Jakob Madsen på Riberhus len¹⁴³):

»Er bevilget Jakob Madsen, borgmester på Christianshavn, på hvis han har hos Kongelig Majestæt at fordre, tolv hundrede rigsdaler, hvilke

143. *Lensregnskaber*. Riberhus len. a Regnskaber, 1643–8. Regnskabet 1647–8, bilag nr. 46.

tolv hundrede rigsdaler ham hermed gøres indvisning til ærlig og velbyrdig mand Gregers Krabbe, at han Jakob Madsen dem vil lade være følगतig, hvilke skal velbårne Gregers Krabbe her udi Kongelig Majestæts Renteri blive afkortet på hans lensafgift, når hans regnskab bliver indleveret, og Jakob Madsen kvittering hos denne min ordre.

København, den 2. december 1647.

Corfits Ulfeldt.«

Denne indvisning angår et kontant beløb. Indvisninger, der angik naturalier, indeholder oftest bestemmelser om, hvordan disse skulle leveres. Drejede det sig om korn, var det reglen, at bønderne skulle levere det frit til den fordringshavendes skib. Dette skulle meddeles bønderne, og indvisningerne bærer derfor undertiden påtegning om, at de er blevet forelæst ved lenets herredsting. Jakob Madsens indvisning er i Riberhus lensregnskab fulgt af hans kvittering.

Rigshofmesteren udstedte indvisningerne af egen magtfuldkommenhed. Han afgjorde selv, hvor stor en afbetaling der skulle ydes, hvilket embede indvisningen skulle gælde, og, hvis indvisningen gjaldt naturalier, til hvilken pris de skulle fastsættes¹⁴⁴). Fandt man ved revisionen af afregningerne unøjagtigheder, blev der gjort antegnelser, og disse antegnelser blev siden forelagt rigshofmesteren til afgørelse.

Selvom kongen havde forment rigshofmesteren retten til at udstede udbetalingsordrer til Rentekammerets kasse, havde Corfits Ulfeldt således alligevel den fulde indsigt med kronens materielanskaffelser og de store udbetalingsforretninger uden om Rentekammerets kasse. Han bestemte, hvilke varer der skulle anskaffes, hvilken købmand der skulle levere dem, hvilken pris der skulle gives, og hvornår og hvordan betalingen skulle ydes. Kongen havde den mest levende mistro til Corfits Ulfeldts måde at varetage disse forretninger på, men noget opgør kom det ikke til mellem dem før end i 1647¹⁴⁵), muligvis fordi kongen ikke reagerede så skarpt mod Corfits Ulfeldts eventuelle udnyttelse af sine muligheder, som mod den stillingtagen i sagen om Kirstine Munk,

144. Kun undtagelsesvis udstedtes en indvisning som kongeligt missive (f. eks. til Wentzel Rotkirk, *Kancelliets Brevbøger 1644-5* s. 385-6, 15. juli 1645). Som Christian IV skrev til Christian Thomesen Sehested 23. marts 1646: »Jeg har siden han (Corfits Ulfeldt) blev hofmester, ikke bekymret mig om nogen købmandshandel, *Chr IV Breve VI* s. 140-1.

145. Se side 138-40.

som nægtelsen af udstedelse af en udbetalingsordre til Vibeke Kruse var udtryk for.

Rentemesterregnskaberne enkelte indtægts- og udgiftsposter er sammentalt inden for hver konto, derimod er de forskellige konti ikke sammentalt, og der er derfor heller ingen afsluttende balance mellem indtægt og udgift. Sammentællingen af kontiene er foretaget i ekstrakterne på indtægt og udgift. Ekstrakterne er tynde bøger på 14–15 blade, af samme format som rentemesterregnskaberne og for de fleste år fra 1640'ernes vedkommende i samme læderindbinding. Ekstrakterne indledes med en oversigt over beholdningen i Rentekammerets kasse ved regnskabsårets start. I beholdningen indgik år efter år »en guldkrone med adskillige slags stene og perler besat, dog fattes en del stene derpå« og forskellige skuemønter, »salige afgangne og højlovlige ihukommelse konning Frederiks«. Derpå følger indtægts- og udgiftskonti i samme orden som i pågældende års rentemesterregnskab med angivelse af det modtagne eller udgivne beløb. De forskellige konti er nummererede; numrene er de samme som indtægts- og udgiftskontis konvolutnumre. I nyere tid er vedføjet en bogstavbetegnelse, der henviser til registrant 108 C. Til sidst i ekstrakterne er indtægt og udgift talt sammen, og »lignet og lagt imod hverandre«. Der fremkom derved et overskud i gangbar mønt samt tillige som overskud hele beholdningen af værdifulde sager, som på ny indførtes forrest i følgende års regnskab.

Beholdningen af gangbar mønt ved regnskabsårets slutning fremgår af nedenstående tabel 5.

Tabel 5. *Rentekammerets beholdning i gangbar mønt ved regnskabsårets afslutning 1641–8.*

1641–2	1642–3	1643–4	1644–5	1645–6	1646–7	1647–8
800	10.800	16.600	600	2.800	6.500	2.400

Som det ses, afsluttedes regnskaberne med et »overskud«. I lensregnskaberne forekommer det hyppigt, at der afsluttedes med et negativt beløb, som dækkedes ind af det næstfølgende års indkomster, men denne mulighed synes ikke at have kunnet forekomme i Rentekammeret, hvor alle indtægter bogførtes under den dato, hvor de indkom, uanset regnskabsåret som de hidrørte fra, og hvor ingen lagde pengene ud til nye indkomster indløb.

Som nævnt førtes der i Rentekammeret også oversigter over hver enkelt måneds indtægter og udgifter. Det skete i overensstemmelse med instruksen for rentemestrene af 9. maj 1625, dog ikke ved de 2 rentemestre, men ved de 2 øverste renteskrivere. Månedsoversigterne indførtes i bøger kaldet Overslag på Kongelig Majestæts Rentekammers indtægt og udgift, der imidlertid ikke er overslag i ordets moderne forstand, men opstillinger i regnskabsform over reelle indtægter og udgifter¹⁴⁶). For hver enkelt måned anføres alle indtægtsposter opstillet efter rentemesterregnskabernes hovedkonti, len, told etc. Udgifterne opstilles på lignende måde, men her skelnes mellem 2 hovedgrupper, nemlig for det første udgifter i al almindelighed og for det andet udgifter til besoldning af de af Kongelig Majestæts tjenere, som fik deres aflønning gennem Rentekammeret. Den første gruppe er talt sammen for sig, derefter er den anden gruppe talt sammen, hvorpå disse 2 summer er ført sammen til en summa summarum, der er trukket fra indtægternes sum, hvorved Rentekammerets kassebeholdning ved månedens slutning fremtræder.

Der er en logisk begrundelse for opstillingen af udgiftskontiene i disse 2 grupper, idet den første gruppe af udgifter er den samme, som månedsregisterskriveren førte regnskab over i sit regnskab, månedsregisteret¹⁴⁷). I månedsregisteret er ligeledes indført måned for måned Rentekammerets udgiftsposter vedrørende følgende konti: Kongens eget Kammer, fortæring, udkvittering af herberge, årlig rente, kongens terminsforretninger, købmænd og kræmmere for leverancer, materialer, håndværkere, kunstnere, Børnehuset og adskillig udgift, d. v. s. hovedparten af rentemesterregnskabernes udgiftsbøgers konti. Hver modtager af et beløb har i månedsregistrene måttet kvittere for modtagelsen ved i forbindelse med posten at sætte sin underskrift, sit segl eller sit tegn. Der er ikke i månedsregistrene indført optegnelser om besoldning til Kongelig Majestæts tjenere.

En sammenligning mellem månedsregistrene og de to øverste renteskrivers månedsoverslag viser, at de sidste for første del af udgiftspostens vedkommende er direkte overført fra månedregistrene, hvad der da også bemærkes i overslagene. Hvad den anden gruppe af ud-

146. 1642/3–1646/7. Overslag på indtægt og udgift i Kongelige Majestæts Rentekammer.

147. 1620–9 og 1635–56 Månedsregister på pengeudbetalinger fra Rentekammeret.

giftsposter i månedsoverslagene angår, regnskabet over de månedlige udgifter til de af Kongelig Majestæts tjenere, som blev besoldet direkte af Rentekammeret, er der også her tale om en overførsel fra en anden af Rentekammerets bøger, nemlig fra tegnebøgerne over månedlige udgifter til besoldning med mere ¹⁴⁸), hvori der førtes oversigter over ansættelsestidspunkt, lønnens størrelse, forbedringer i lønnen og tidspunktet for afsked eller død. Ekstrakter over tegnebøgerne over månedlige udgifter til besoldning med mere findes som uindbundne ark indlagt i ekstrakterne på indtægt og udgift. De er betitlet »Ekstrakt over hvis som er givet Kongelig Majestæts hofsinder og ellers andre til årsløn«.

De øverste renteskriveres månedsoverslag blev ført af den af dem, hvem regnskabsåret tilfaldt. Ved at vise den månedlige balance giver overslagene en oversigt over Rentekammerets kassebeholdning på et givet tidspunkt, som man ikke direkte kan nå frem til gennem rentemesterregnskaberne, ligesom man lettere af dem end af rentemesterregnskaberne kan aflæse, på hvilket tidspunkt de forskellige regnskabsaflæggere har indbetalt overskuddene af deres embeder. Månedsoverslagene er talt sammen år for år, de derved fremkomne summer er lig summerne i ekstrakterne af rentemesterregnskaberne. Ved hvert regnskabsårs slutning blev beholdningen overdraget til den overtagende øverste renteskriver. Man mærker lettelsen over at være sluppet af med arbejdsbyrden og ansvaret i øverste renteskriver Peder Hansens bemærkning ved skiftet i 1644: »Og bliver så jeg eller mine arvinger på dette års regnskab, Gud være lovet, aldeles intet skyldig«.

Rentemesterregnskaberne blev reviderede af tilfornordnede rigsråder, kansler Christen Thomesen Sehested var med ved revisionen af samtlige Christian IV's regnskaber fra 1640'erne, også rigshofmester Corfits Ulfeldt deltog. Man kunne have formodet, at rentemesterregnskaberne blev indført i protokollerne med en betydelig forsinkelse, ligesom tilfældet var med Kancelliets indførsler i brevbøgerne, men rentemesterregnskaberne synes at have ligget færdige kun kort tid efter regnskabsårets slutning. Regnskaberne for tiden 1. august 1640 til 1. maj 1642 fik revisorerne ordre til at gå i gang med allerede den 6. maj 1642, regnskaberne 1. maj 1639–31. juli 1640 blev kvitterede efter revisorernes gennemgang den 28. maj 1642. De senere regnskaber fik rentemestrene først kvittering for med flere års forsinkelse. Kvitteringerne

havde form af kongeligt kvittansiarum udsendt gennem Danske Kancelli ¹⁴⁹).

Regnskabsføringen i Rentekammeret i 1640'erne indtager en stilling som overgangsled mellem den middelalderlige regnskabsføring og en mere moderne. Med deres romertal, som f. eks. ikke benyttes i de mindre traditionsbundne skatteregnskaber, deres skønskrevne sider og deres ordrige form virker rentemesterregnskaberne stærkt traditionsbundne. En sammenligning af de ældste rentemesterregnskaber med dem fra 1640'erne viser da også, at der ikke var sket store forandringer. Rentemesterregnskaberne konto-inddeling i 1640'erne var ikke meget forskellig fra den, som findes i de tidligste regnskaber. I 1550'erne findes følgende hovedgrupper af konti i indtægtsregnskaberne: 1) Møntning, 2) Kongens eget Kammer, 3) Lenene, 4) Told, 5) Salg og lån. For udgiftskontienes vedkommende var hovedgrupperne i 1550'erne: 1) Kongen, 2) Tæring og udkvittering af herberger, 3) Besoldning og pension til krigsfolk, hoftjenere og andre, 4) Proviaivering og bespisning, 5) Anskaffelse af varer og materialer, 6) Adskilligt. Fra regnskabet 1569 skete en udspecificering af udgiftskontiene, der imidlertid ikke ændrede ved opstillingens hovedtræk.

Middelalderlige er rentemesterregnskaberne dog ikke. En række træk, som karakteriserer det middelalderlige regnskab, findes ikke i rentemesterregnskaberne. Omvendt findes der træk i dem, som peger tilbage på middelalderligt regnskabsvæsen. Rentemesterregnskaberne går som nævnt på faste regnskabsår, der løber fra 1. maj til 1. maj. De middelalderlige regnskaber, købmandsregnskaber såvel som forvaltningsregnskaber, blev ført fortløbende som memorialer uden faste regnskabsår og uden regelmæssigt tilbagevendende opgørelser. Som det f. eks. kan ses i dronning Christines hofholdningsregnskaber, løb regnska-

149. Rentemesterregnskaberne for tiden 1641 til 1648 revideredes således:

1. maj 1639–31. Juli 1640 efter ordre af 3. maj 1641 af Christian Thomesen Sehested, Tage Thott Andersen, Kristoffer Ulfeldt og Jørgen Seefeld, kvittansiarum 28. maj 1642 (Erslev: *Rigsråd II* s. 593–4).

1. august 1640–1. maj 1642 efter ordre af 6. maj 1642 af Christian Thomesen Sehested og Corfits Ulfeldt, kvittansiarum 9. april 1647 (Erslev: *Rigsråd II* s. 624).

1. maj 1642–1. maj 1643 efter ordre af 16. dec. 1643 af Christian Thomesen Sehested og Corfits Ulfeldt, kvittansiarum 9. april 1647.

1. maj 1643–1. maj 1646 efter ordre af 24. august 1646 af Christian Thomesen Sehested og Christoffer Urne, kvittansiarum 9. april 1647.

1. maj 1646–30. september 1648 efter ordre af 2. august 1650 (C. Rise Hansen: *Rigsråd I* s. 486).

bet til en tilfældighed som den, at en bog var skrevet ud, gjorde det nødvendigt, at et nyt blev påbegyndt. Det faste regnskabsår og den stadig tilbagevendende opgørelse indførtes i nordtyske købmandsbøger i slutningen af 15. århundrede, i dansk forvaltningsregnskab trængte det igennem i begyndelsen af 16. århundrede, i de norske lensregnskaber således i løbet af 1520'erne¹⁵⁰). Mens forleningsformen len på regnskab, der kom i anvendelse omkring 1450¹⁵¹), trods betegnelsen ikke krævede faste regnskabsår, så var det en forudsætning for forleningsformen len på genant, der begyndte at blive anvendt i Frederik I's tid¹⁵²), at det faste regnskabsår og den årlige opgørelse blev anvendt. Rentemesterregnskabernes periode-inddeling er ganske fast, men det er betegnende, at årsopgørelsen ikke er indeholdt i dem, men i de som selvstændige bøger fremtrædende ekstrakter på indtægt og udgift, der findes bevaret fra 1588, og som må formodes ikke at have været ført i Frederik II's tid.

Mens det middelalderlige regnskab førtes uden kontoinddeling, karakteriseres nyere regnskabsformer ved, at de enkelte poster henføres til fast definerede konti. Den faste konti-inddeling findes i tysk regnskabsføring fra 15. århundrede¹⁵³), den kom i anvendelse i danske og norske lensregnskaber i begyndelsen af 16. århundrede¹⁵⁴), og den findes ligeledes i Malmøs kæmnerregnskaber fra samme tid¹⁵⁵). Rentemesterregnskabernes konto-inddeling var fast, og de fremtræder, hvad dette angår, som klart henhørende til 16. århundredes regnskabsform. Hvad brugen af romerske cifre angår, er rentemesterregnskaberne derimod meget gammeldags. I tysk regnskabsføring kom arabertallene

150. Merete Dahlerup: Regnskabsår, *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder XIV*, 1969, s. 6–7; Rolf Fladby: Länsräkenskaper, *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder XI*, 1966 s. 116. I svensk og finsk regnskabsføring vandt det faste regnskabsår indpas på samme tid, jfr. Axel Grandell: *Äldre redovisningsformer i Finland*, 1944 s. 23–4. Malmøs kæmnerregnskaber fra begyndelsen af 16. århundrede går på regnskabsår fra påske til påske, jfr. Leif Ljungberg: *Lyders van Fredens kämnarräkenskaper*, 1960 og Nils Västhagen: *Inkomst och utgiftsbegreppen i förvaltningsbokföring och affärsbokföring*, 1950, s. 20.
151. William Christensen: *Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede*, 1903, s. 218–20.
152. A. Heise: Unionstidens Slutning, *Danmarks Riges Historie III*, s. 336.
153. B. Penndorf: *Geschichte der Buchhaltung in Deutschland*, 1913, s. 37.
154. Rolf Fladby: Länsräkenskaper, *Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder XI*, 1966, s. 116.
155. Leif Ljungberg: *Lyders van Fredens kämnarräkenskaper*, 1960.

almindeligt i brug i begyndelsen af 15. århundrede, endnu ind i 16. århundrede anvendtes dog romertallene¹⁵⁶). I Sverige blev arabertallene almindeligt anvendt fra midten af 16. århundrede¹⁵⁷). Købmand Ditlev Enbeck i Malmø brugte endnu 1521–35 romertal, men Ribe-købmanden Niels Hansen Grisbeck brugte i de første år af 17. århundrede arabertal¹⁵⁸). I de også meget traditionsbundne danske lensregnskaber anvendtes, givetvis under diktat af Rentekammeret som reviderende myndighed, romertal, men de brugtes ellers ikke almindeligt i 1640'erne, og af koncepter til beregninger liggende blandt Rentekammerets papirer kan det ses, at også renteskriverne, når de uofficielt foretog udregninger, har foretrukket at bruge arabertallene. For romertallene kunne det tale, at de vanskeligt lod sig forfalske¹⁵⁹), manglerne ved dem må på den anden side have været indlysende. Som nævnt brugtes det i rentemesterregnskaberne, at summerne førtes ud i margenen, dette er et træk, der synes at hidrøre fra bogføringsteknik fra begyndelsen af 16. århundrede.

I middelalderlige købmændsbøger indførtes kun optegnelser om kredithandeler. Handeler, der afregnedes kontant, blev ikke indført, da formålet med regnskabsføringen ikke var at skaffe oversigt over gevinst og tab, men kun at der kunne holdes rede på udestående fordringer¹⁶⁰). Endnu i 1640'erne anvendtes denne afregningsform af Ribe-købmanden Hans Friis¹⁶¹). Det må formodes, at den også på et tidligt tidspunkt har været brugt i dansk forvaltningsbogføring. I rentemesterregnskaberne findes den dog ikke, tværtimod er det karakteristisk for dem som kasseregnskaber, at de netop kun beskæftiger sig med de forretninger, hvor kontant afregning fandt sted. Gæld til Rentekam-

156. B. Penndorf: *Geschichte der Buchhaltung in Deutschland*, 1913, s. 38–9.

157. Axel Grandell: *Äldre redovisningsformer i Finland* 1944, s. 16, 45.

158. Emilie Andersen: *Malmøkøbmanden Ditlev Enbeck og hans regnskabsbog*, 1954, s. 138; Ole Degn: To Ribekøbmænd og deres selvbiografier for årene 1580–1644, *Erhvervshistorisk Årbog* 1966.

159. Georg Galster: *Reynold Junges Møntmesterregnskaber 1534–40*, 1934, s. VII. Ved ordinansen af 12. 1. 1632 om toldens oppebørsel, pkt. 10 (CCD IV s. 561) forlangtes i toldsedler m. m. fulde bogstaver.

160. Erik Arup: *Studier i Engelsk og Tysk Handels Historie*, 1907, s. 404; B. Penndorf: *Geschichte der Buchhaltung in Deutschland*, 1913, s. 3–4, 37; Axel Grandell: *Äldre redovisningsformer i Finland*, 1944, s. 18; Emilie Andersen: *Malmøkøbmanden Ditlev Enbeck og hans regnskabsbog*, 1954, s. 41.

161. Ole Degn: To Ribekøbmænd og deres selvbiografier for årene 1580–1644, *Erhvervshistorisk Årbog* 1966.

merets kasse, d. v. s. restance med indbetaling af forfaldne beløb, blev bogført uden om rentemesterregnskaberne i restancebøgerne. Betalinger gennem overførelse til andre embeder af kontanter uden om Rentekammerets kasse eller i naturalier registreredes i tegnebøgerne.

Sammenfattende må det siges om Rentekammerets bogføring i 1640'erne, at den ikke var meget forskellig fra den, som synes at være anlagt ved Rentekammerets opståen godt 100 år før. Allerede de bevarede rentemesterregnskaber fra 1550'erne kan på deres tilblivelsestidspunkt ikke have virket revolutionerende moderne, og 1640'ernes rentemesterregnskaber var afgjort forældede. Man havde i tidens løb anlagt en række hjælpebøger til rentemesterregnskaberne; disse hjælpebøger som f. eks. ekstrakterne på indtægt og udgift medvirkede til, at den gamle regnskabsform kunne opretholdes, men de ændrede ikke radikalt ved den. Det er dog tydeligt, at man er blevet klar over, at såvel opstillingen af rentemesterregnskaberne som bogføringsmetoden var forældet. Den 14. december 1624 blev det pålagt rigsråderne Anders Bilde og Holger Rosenkrantz på grundlag af et tidligere rentemesterregnskab at overveje, hvorledes den gamle stil og ordening kunne forbedres. Om muligt skulle der udarbejdes en ny ordening, så rentemesterregnskaberne kunne blive helt nøjagtige, og så al mistanke til dem kunne falde bort¹⁶²). Det er næppe tilfældigt, at denne plan om en forbedring af regnskabsføringen er fremkommet i slutningen af 1624. I Sverige havde man nemlig i dette år gennemført en fuldstændig omlægning af statens bogføring efter metoder hentet fra det private erhvervsliv, hvorved alle indtægter og udgifter indgik i ét regnskab, rigshovedbogen, hvor regnskabsopstillingen var efter italiensk eller dobbeltbogholderimetoden. Ansvaret for regnskabsføringen hvilede på én generalbogholder, en mand, der kommunikeredes alle centrale og lokale myndigheders bestemmelser af betydning for finansvæsenet. Men medens man i Sverige indkaldte en finansmand af internationalt format til at gennemføre dette store arbejde, hollænderen Abraham Cabiljau¹⁶³), så overlod man det i Danmark til to adelige rigsråder, hvis indsigt i det statslige

162. *Kancelliets Brevbøger 1624-6* s. 287, 14. dec. 1624.

163. Klaus Richard Böhme: *Bremisch-Verdische Staatsfinanzen 1645-1676. Die Schwedische Krone als deutsche Landesherrin*, 1967, s. 495; Nils Edén: *Den svenske centralregeringens utveckling (1602-1634)*, *Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala VIII*, 2, 1902, s. 225-6; Nils Västhagen: *Inkomst och utgiftsbegreppen i förvaltningsbokföring och affärsbokföring*, 1950, s. 53, 86.

centrale regnskabsvæsen i højden kan have bestået i, at de havde været med til at revidere et tidligere rentemesterregnskab¹⁶⁴). Skønt primitive former for enkeltbogholderi endnu brugtes i Nordtyskland¹⁶⁵) og Danmark i hele det 17. århundrede, var dobbeltbogholderiet dog ikke ukendt. Den første lærebog i dobbeltbogholderi udsendtes i Sverige i 1646, i Danmark først i 1673¹⁶⁶), men den københavnske købmand Steffen Rode, der døde i 1638, har kendt og brugt dobbeltbogholderiet, der ligeledes er blevet anvendt i Ostindisk Kompagnis regnskaber¹⁶⁷). Systemet må have været renteskriverne bekendt. Der kunne tænkes på flere grunde til, at dobbeltbogholderiet ikke kom i anvendelse i Danmark. Måske har de højfornemme og ikke synderligt regnskabskyndige herrer i rigsrådet ikke fundet på at høre de borgerlige renteskrivere, men lige så sandsynligt er det, at man i Rentekammeret har været godt tilfreds med det vante bureaukrati, der sikrede mod ubehagelige overraskelser i form af afskedigelser eller øget arbejdsbyrde. Så længe der ikke fandtes anden øverste leder af finansstyrelsen end kongen, har ingen følt sig direkte ansvarlig for de planlagte reformer. Der kom ikke noget ud af reformplanerne i 1624, bortset fra den hurtigt glemte instruks for rentemestrene af 1625. I 1640'erne kom der i spidsen for finansvæsenet en statholder/rigshofmester, men heller ikke han formåede eller prøvede på at gennemføre den reformering af rigets regnskabsvæsen, som vel i virkeligheden de politiske forhold gjorde meget vanskelig eller umulig at gennemføre. Først i 1661 indførtes det dobbelte bogholderi i statsregnskaberne¹⁶⁸).

Register(kvittance)bøgerne

Registerskriverens registerbøger er kopibøger over de af Rentekammerets udgåede skrivelser, som ikke blev ekspederede gennem Danske Kancelli. Disse udgåede skrivelser indeholdt kun rentemestrenes kvitteringer til en regnskabsaflægger for rigtigheden af hans regnskaber. Indtil 1631

164. Erslev: *Rigsråd I* s. 348, 23. okt. 1622.

165. B. Penndorf: *Geschichte der Buchhaltung in Deutschland*, 1913, s. 190.

166. John W. Oldam: Hvornår trængte det dobbelte bogholderi igennem i dansk erhvervsliv? *Erhvervshistorisk Årbog 1964* s. 109, 113.

167. Emilie Andersen: *Malmøkøbmanden Ditlev Enbeck og hans regnskabsbog*, 1954 s. 47, 277.

168. Carl Christiansen: *Bidrag til Dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger, I*, 1908, s. 93-5; Jens Holmgaard: *Rentekammeret I, Vejledende Arkivregistraturer XII*, 1964, s. 19.

indførtes alle kvitteringer i et bind, men fra dette år deltes bøgerne i 2 bind pr. år, hvoraf det ene var mærket »Adel« og indeholdt kvitteringer til lensmænd for afgifter af lenene samt til lensmændene, købstæderne, gejstligheden og andre for unionsskatter, kornskatter, garnisonsskatter (altså også til ikke adelige); tillige for madskatter, bådsmandshvervnings- og ordinære postbudes-skat, for penge modtaget fra Kongens eget Kammer og for penge forstrakt til rigets nødtørft. Det andet bind, der var mærket »Privat stand«, indeholdt kvitteringer til toldere, byfogder, accisemestre og -forpagtere, for købstædernes byskatter, til tøjhusskriver, møntmester, proviantskriver, hofmønsterskriver, materialskriver og andre kongelige regnskabsførere samt til købmænd og håndværkere¹⁶⁹). Endvidere er i registerbøgerne indført de tidligere nævnte af kongen undertegnede og gennem Kancelliet ekspederede generalkvitteringer, kvittantia kvittantiarum, eller bare kvittantiarum, der først udstedtes, når en lensmand eller hans efterlevende havde fremlagt alle de i årenes løb til ham udstedte originale kvitteringer¹⁷⁰). Indførslerne i registerbøgerne er sket inden for hver gruppe i den kronologiske orden, hvori kvittanserne blev udstedt. Ved siden af registerbøgerne synes der i Rentekammeret fra 1627 ført nogle ekstrakt-registerbøger, som imidlertid nu er tabt¹⁷¹).

Formlen for rentemestrenes kvittering var ganske fast, og den blev troligt indført hver gang: »Jørgen Vind til Gundestrup, Danmarks riges råd, Sten Beck til Vandås og Melchior Oldeland til Uggerslevgård, Kongelig Majestæts rentemestre, gør vitterligt at ærlig og velbyrdig mand (hvis af adel, ellers f. eks. ærlig og velforstandig, velagtet eller højtlærd) N. N., Kongelig Majestæts lensmand (tolder etc.) har nu på højbemeldte Kongelig Majestæt, vor nådigste herres vegne, ladet gøre os rede og regnskab for . . .«, hvorpå følger regnskabets hovedpunkter. Det sker på den måde, at der opregnes, hvorfra indtægterne stammer, for et lens vedkommende f. eks. fra afgiften af den visse indkomst efter jordebogens ydelse, d. v. s. landgilden, samt fra de forskellige mindre visse og uvisse indtægter som ladegårds avl, stedsmål, sagefald, husbondhold, drift, førlov, forbrudt gods, rømnings- og arveløst gods, vrag, oldengæld, vindfælder og spindepenge m. m. Der angives derimod ikke,

169. Adels-bogen kaldes også »den store-registerbog«, borgerbogen »den lille-registerbog«, jfr. borger-registerbogen 1643-4 f. 4.

170. Se f. eks. *Kancelliets Brevbøger 1644-5* s. 173, 18. dec. 1644; jfr. Hans H. Fussing: *Stiernholm Len 1603-1661*, 1951, s. 140.

171. *DK B 217*, 1599-1660; *Rtk. II. 3. f. 445 ff.*

hvor meget hver enkelt post har indbragt, kun sammentællingen er indført. Derpå følger på lignende måde angivelse af, til hvilke udgiftsposter regnskabsaflæggeren har betalt sin brutto-indtægt, og igen angives kun summen. Til slut indføres netto-indtægten, den samme som figurerer i rentemesterregnskabet som Rentekammerets indtægt af regnskabet. Ofte anvendes formen: kvittans på regnskab, nemlig hvor en regnskabsaflægger har indbetalt et foreløbigt beløb uden nærmere regnskabsaflæggelse, som det dog udtrykkeligt anføres, at regnskabsaflæggeren senere er pligtig at foretage. Indførslen i registerbogen synes at være sket forud for udstedelsen af kvittancen, sikkert efter selve kvittancen. Det forekommer nemlig, at en indførsel er streget ud, og at der i margenen er tilføjet en bemærkning om, at kvittancen alligevel ikke er blevet udstedt. Den originale kvittance, men ikke indførslen i registerbogen, er undertiden medunderskrevet af de to øverste renteskrivere samt af registerskriveren, der over sit navn har skrevet ordet »indført« som kvitteringsmodtagerens garanti for indførslen i registerbogen. Rentekammeret havde intet segl og udstedelsen af kvittancerne kunne ikke ske under Kancelliets segl eller signet. Udstedelsen er derfor sket under rentemestrenes egne private signeter.

Registerbøgernes betydning, hvor de lokale regnskaber nu mangler, ved deres angivelse af brutto-indtægterne, er påvist af Rich. Willerslev i forbindelse med hans studier over studehandelen. På den anden side har Hans H. Fussing gjort opmærksom på, at adskillige udstedte kvitteringer aldrig er blevet indført i registerbøgerne¹⁷²). Man har åbenbart også i Rentekammeret været opmærksom på, at der kunne være vanskeligheder her, i hvert fald måtte rentemester Oluf Då i sin embedsed love ikke at udstede kvitteringer, som ikke blev registrerede¹⁷³). Eventuelle mangler i registerbøgerne kunne dog forholdsvis let konstateres. Der er imidlertid 2 andre ting, der stiller sig i vejen for, at man af registerbøgerne skulle kunne hente oplysninger om de samlede indtægter, nemlig for det første at kvittancerne kun vedrører konstante beløb. Naturalieindtægter og -leverancer gives der ikke oplysning om. Det vil sige, at huller i regnskabsrækkerne muligvis kan fyldes ud for told- og skatteregnskabernes vedkommende, hvor der sjældent fo-

172. I *Jyske Samlinger. Ny række II* 1952-4 s. 158-9. Sammenlign Troels Lunds lignende overvejelser i *Afsluttende Bemærkninger om Peder Oxes Finantsbestyrelse*, 1876, s. 27-8; Hans H. Fussing: *Stiernholm Len 1603-1661*, 1951, s. 140.

173. *DK B 186 f. 1.*

rekommer naturalier. For lensregnskaberne vedkommende kan man derimod lige så godt holde sig til rentemesterregnskaberne, der har de samme oplysninger som registerbøgerne, og hvor oplysningerne findes i bedre orden og nemmere tilgængelige. For det andet er ikke alle kvitteringerne specificeret ud. Der kvitteres undertiden for den samlede modtagne sum, hvad enten denne er modtaget i Rentekammeret eller udbetalt ved assignation eller eventuelt anvendt til indkøb af naturalier til en proviantforvaltende myndighed.

Tegnebøgerne

Tegnebogsforvareren havde ansvaret for den rigtige førelse af tegnebøgerne, som han ikke selv skrev, men som blev til i forbindelse med revisionen af de til Rentekammeret indgivne regnskaber. Den reviderende renteskriver skulle, overalt hvor han i et regnskab stødte på poster, som angav udbetalinger af kontanter eller udleveringer af naturalier til en anden kongelig embedsmand, notere disse poster ned, og siden indføre dem i tegnebogen under modtagerens navn eller embedsbetegnelse, f. eks. en lensmands leverancer af naturalier til provianthuset under proviantskriver Morten Mikkelsens navn. Indførslerne skete imellem hinanden uden noget forsøg på skelnen mellem de forskellige kategorier af embeder. Når optegnelserne i tegnebogen derpå blev sammenholdt med regnskaberne fra dem, som havde modtaget varer eller penge, kunne det konstateres, om der var overensstemmelse. Var det tilfældet, blev optegnelserne i tegnebogen streget igennem på samme vis som brugtes i tidens købmandsbøger, og i tegnebogens margen blev der indføjet en bemærkning om postens rigtighed: »ret«, »findes ligeså udi hans regnskab« eller lignende. Fandtes der en sjælden gang uoverensstemmelser, blev det noteret, og sagen blev undersøgt. Det var således tilfældet, da toldereren på Flekkerø i Norge i 1641 opgav, at han den 23. september 1640 havde leveret lensmanden over Nedenæs len, Palle Rosenkrantz, 1.000 rd., som Palle Rosenkrantz igen skulle levere til en leverandør, men da leverandørens kvittering for modtagelsen ikke forelå, blev det indført i tegnebogen, at Palle Rosenkrantz skulle svare til disse penge. Siden kom kvitteringen for dagen, og der kunne indføres i tegnebogen: »er nu ret«¹⁷⁴).

Tegnebøgerne følger rentemesterregnskaberne regnskabsår, men po-

sterne dateres ikke i tegnebogen med den dato, på hvilken indførslen skete, kun datoen for overførslen i det reviderede regnskab er angivet. Tegnebøgerne ¹⁷⁵) er forsynet med navneregistre. For 1640'ernes vedkommende er tegnebøgerne på henved 300 dobbelte foliosider. Ved Rentekammerets arkiv efter 1660 findes en ekstrakt-tegnbog 1627-48, udarbejdet på grundlag af rækken af tegnebøger ¹⁷⁶).

Da rentemesterregnskaberne som beskrevet kun angiver Rentekammerets nettoindtægter af et underordnet embede, og registerbøgerne kun bruttoindtægter og -udgifter uden specificering af enkelte poster, og da mange af de underordnede embeders regnskaber er gået tabt, er tegnebøgernes oplysninger værdifulde for skabelsen af oversigter over enkelte embeders indtægter og udgifter. Ydermere indeholder tegnebøgerne hovedsageligt oplysninger om overførsler fra det ene embede til det andet af naturalieindtægter, som ikke medtages i rentemesterregnskaberne. Et forsøg på at skabe en samlet oversigt over kronens indtægter i en periode ved en samling af rentemesterregnskabernes, registerbøgernes og tegnebøgernes oplysninger, iøvrigt en nærmest uoverkommelig opgave, ville imidlertid ikke give et rigtigt billede af kronens ordinære indtægter, fordi tegnebøgerne kun indeholder få oplysninger om leverancer af penge eller naturalier til andre end kronens embedsmænd, hvis regnskaber revideredes i Rentekammeret. Indførslerne i tegnebøgerne skete med andre ord ikke så meget af hensyn til kontrollen med den embedsmand, fra hvem leverancerne kom, som af hensyn til kontrollen med den, der modtog leverancerne. Hvor oplysninger om leverancer til private er indført i tegnebøgerne, drejer det sig hovedsageligt om kronens kreditorer, og indførslen synes sket ud fra et ønske om at kunne sammenholde kreditorernes fordringer med oplysninger om, hvad der er leveret dem af renter og afdrag.

Restancebøgerne

Det var restanceskriverens opgave at holde rede på, om Rentekammerets underordnede regnskabsaflæggere indleverede overskuddet af deres embede og aflagde regnskab i Rentekammeret til rette tid. Mens bestemmelserne fra forordningen af 23. januar 1635 ikke blev nøje overholdt med hensyn til tidspunktet for indbetaling af regnskabernes over-

175. *DK B 224-25*, 1615-21 og 1627-60.

176. *Rtk. 216.296*.

skud, blev der ført kontrol med, at terminerne for regnskaberne indlevering til revision ikke blev overskredet. Kontrollen skete ideelt på den måde, at det blev pålagt dem, der afleverede regnskaber til revision, egenhændigt at påføre regnskaberne datoen for indleveringen. Der udpegedes derpå en renteskriver til at foretage revisionen, renteskriveren meddelte restanceskriveren hvilket regnskab, det drejede sig om, og restanceskriveren sammenholdt så regnskabet art med bestemmelserne om afleveringstidspunktet og den fortegnelse over udstedte skattebreve, som var blevet tilstillet Rentekammeret fra Kancelliet¹⁷⁷). I praksis er det dog næppe gået så gnidningsløst¹⁷⁸). Fandt restanceskriveren, at ikke alle dele af et regnskab var blevet afleveret, eller at nogle regnskabsaflæggere overhovedet ikke havde indsendt noget regnskab, indførte han dette i sin restancebog. Denne bog indeholdt betegnelserne for alle underordnede embeder i samme orden, som brugtes i rentemesterregnskaberne indtægtsbøger, med rigelig afstand mellem rubrikkerne. I disse rubrikker blev meddelelserne om den manglende indlevering indført, for en lensmands vedkommende f. eks. således i 1643:

Rester med unionsskat til martini 1641,
Kornskat til kyndelmisse 1642,
Bådsmændsskat til Skt. Hans 1642.

Når rubrikkerne var skrevet fulde, måtte en ny restancebog tages i brug, d. v. s. at restancebøgerne ikke går på regnskabsårene.

Rentekammeret ventede ikke passivt på, at regnskabsaflæggerne skulle indfinde sig, der blev nemlig leveret Kancelliet nota over overskridelserne¹⁷⁹), f. eks. i 1642 således:

»Tønsberg by. Borgmester og råd rester med deres årlige byskatter, som i mange år ikke udi Rentekammeret er klareret, item med unionsskatten til mikkelsdag 1641 uforklaret.«¹⁸⁰).

Kancelliet tilskrev derpå lensmanden over Tønsberg len, Knud Ulfeldt, således:

177. *DK B 242* f. 6–7.

178. Jfr. Hans H. Fussing: *Stiernholm Len 1603–1661*, 1951, s. 139–41.

179. Jfr. *DK B 241* ved 1647, 4. juni.

180. *DK B 145*, 1642.

»Vider eftersom os underdanigst af vore rentemestre tilkendegives, hvorledes os elskelige borgmestre og råd i vor købstad Tønsberg rester med deres årlige byskatter, som i mange år ikke udi Rentekammeret er klareret, item med unionsskatter til mikkelsdag og jul 1641 uforklarede, . . . thi bede vi dig og nådigst ville, at du dem tilholder for ovennævnte deres restancer inden 3 måneder efter dette vort brevs dato at klarere og afbetale, hvad de os skyldig bliver, og såfremt de dig ikke rigtig kvittans inden den tid tilstiller, ville vi, at du dem ved retten skal lade tiltale og dom over dem hævde, såfremt du ikke selv derfor vil standse os til rette.«¹⁸¹)

I dette som i andre lignende tilfælde af forsinkelse med betaling og regnskabsaflæggelse har købstaden klart været stillet under lensmanden som centralstyrelsens repræsentant. Det bemærkes, at lensmanden beordres til på eget initiativ at bringe sagen til doms, såfremt fristen på 3 måneder overskrides; indbetalingen af det skyldige beløb har altså skullet ske ikke til Rentekammeret, men til lensmanden, der jo også på stedet rådede over magtmidler, som Rentekammeret ikke direkte kunne gøre brug af. Rentekammeret kunne se gennem fingre med, at der opstod restancer med indbetalingerne af mindre beløb. Ribe købstad var således i 1643 i restance med 10 års byskat à 83 rd. og 7 års bådsmanshvervningspenge à 100 rd. Byen fik imidlertid 1643 indkvartering af de soldater, som deltog i aktionen mod Hamborg, og for at få dækket udlæggene greb bystyret til at beregne sig udlægget i restancerne samt i unionsskatterne for 1642 og 1643, der beløb sig til 4160 rd. Dette kunne ikke accepteres. Skriveren på Riberhus slot stævnedes borgmestre og rådmænd for bytinget for betaling af de skyldige beløb. Byen søgte nu kongen om opsættelse med betalingen og opnåede også, at kongen i et missive til lensmanden på Riberhus pålagde denne at give dem en frist. Uheldigvis havde kongen ikke skrevet noget om, hvor lang fristen skulle være, og lensmanden Gregers Krabbe var fraværende, da missivet nåede frem til Riberhus, så lenets skriver turde ikke på egen hånd afgøre fristens længde. Borgmestre og råd skrev derfor til øverstesekretær Iver Vind om at udvirke en så lang frist som muligt for dem, og ikke nok med det, de begav sig til kongen, der da opholdt sig på Haderslevhus, for personligt at forelægge ham selv sagen. Kongen blev dog ikke synderligt venligere stemt af deres fremmøde, de fik kun ud-

sættelse til 1. maj 1644. På grund af krigsudbruddet blev pengene dog heller ikke indbetalt til den tid, og sagen afgjordes først i 1651 således, at restancerne med undtagelse af unionsskatterne kvitteredes i de penge, som byen havde udlagt til de kongelige krigsfolk ¹⁸²).

Over for hårdnakkede betalingsnægttere blev skrappe midler taget i anvendelse. I april 1642 blev det befaleet Hannibal Sehested at arrestere den tidligere lensmand over Vemb skibsrede, Anders Friis, indtil han satte kaution for betalingen af nogle skattebeløb, som han var blevet skyldig ¹⁸³). Restancerne blev på denne måde ikke store eller langvarige; de nåede sjældent, når det drejede sig om større beløb, at blive mere end et par år gamle og omfattede kun enkelte dele af de forskellige regnskaber, som en enkelt regnskabsaflægger måtte fremlægge i Rentekammeret ¹⁸⁴).

Når en restance var berigtiget, d. v. s. når regnskabet var modtaget i Rentekammeret, revideret og fundet i orden, og det skyldige beløb betalt, blev indførslen i restancebogen streget igennem, og i margenen blev der skrevet »quitt«.

Registerprisegodsskriveren, klædekammerskriveren og hofmønsterskriveren

Af registerprisegodsskriverens regnskaber findes dele vedrørende årene 1639–45 henlagt i samlingen »Marinearkivet før 1655«. Oplysninger om denne renteskrivers virksomhed kan iøvrigt hentes i protokollerne fra revisionskommissionen af 25. juli 1651, hvor man, antagelig med udgangspunkt i det nu bevarede regnskab 1639–45, viede ham og hans embedsførelse i årene 1639–45 56 foliosider ¹⁸⁵). Det fremgår heraf, at registerprisegodsskriveren skulle føre protokol over art og værdi af alle skibe og alt gods, som opbragtes til søs fra dem, som sejlede eller handlede, hvor det var forbudt, og som i admiralitetsretten blev frakendt deres ejendele, samt føre protokol over alt, som konfiskeredes af kongens toldere fra dem, som havde forsøgt smugleri, eller som modtoges

182. J. Kinch: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse*, 1884, s. 371; *Kancelliets Brevbøger 1642–3* s. 614, s. 620, 10. nov. 1643.

183. *Kancelliets Brevbøger 1642–3* s. 63.

184. Jfr. *DK B 145*, Restance i 1642 og *DK B 145* Restanceliste for hertugdømmerne og Norge, indsendte fra Rentekammeret 1618–1647.

185. *DK B 250 a*, protokol II f. 110–39.

i told i stedet for kontant betaling. Dommene i admiralitetsretten skulle indføres, da de angav, hvad der var beslaglagt, dato, samt skibets, skipperens og købmandens navn skulle også angives, og yderligere skulle registerprisegodsskriveren lade de konfiskerede varer vurdere af Holmens eller byens vejere og vrager. Det var ikke ubetydelige værdier, der indkom til registerprisegodsskriveren. I 1643 opgjordes værdierne i et enkelt skib fra London til over 12.000 rd.; i 1639 indkom på én gang en hel lille hollandsk flåde på 4 skibe.

Det hørte videre til registerprisegodsskriverens embedspligter at føre regnskab over indtægten fra salget af det konfiskerede, selve salget var ikke overladt til ham; det ordnedes af rigshofmesteren eller af rentemestrene, hvis skriftlige ordrer skulle følge regnskaberne. En god del af varerne afhændedes til kronens kreditorer som afdrag eller renter på deres fordringer. En hovedaftager var leverandør til Holmen og tolder i København Henrik Müller, der stod rigshofmesteren så nær. En betydelig del af prisegodset blev ikke solgt, men udleveret til kronens kreditorer som betaling. Det var rigshofmesteren, der bestemte, hvilke kreditorer der skulle have assignationer på registerprisegodsskriverens kasse, og han bestemte også, til hvilket beløb værdien af det udleverede gods skulle sættes.

Revisionskommissionen fandt i 1651 lejlighed til at gøre talrige anmærkninger til registerprisegodsskriverens regnskaber. Varernes værdi var overhovedet ikke anført, eller var sat alt for lavt, varer var forsvundet uden at kronen havde fået nogen indtægt af dem, ved sammenligning med admiralitetsrettens papirer kunne det ses, at nogle varer var indgået til registerprisegodsskriveren uden at blive optaget i hans regnskaber, eller det fremgik ikke, til hvilken pris varerne var blevet solgt. Især bemærkede revisionskommissionen, at der ved gennemgang af registerprisegodsskriverens regnskaber var gjort antegnelser, som denne end ikke havde svaret på. Revisionskommissionen lagde op til, men drog ikke den konklusion, at rigshofmesteren måtte have holdt hånden over registerprisegodsskriveren.

Nært knyttet til Rentekammeret, men uden normalt at blive anført sammen med dets skrivere, arbejdede klædekammerskriveren. Fra midten af 16. århundrede havde klædekammerskriveren ført regnskab dels over udgifterne til kongens og hans families klædninger, dels over udleveringen af hofklædninger eller penge i stedet herfor til hoffets personale og kongens øvrige folk. Da søfolkene og håndværkerne på Hol-

men betragtedes som kongens tjenere, kom klædekammerskriveren til at overtage ikke blot udleveringen af klæde, men også aflønningen af sætaten ¹⁸⁶). Klædekammerskriverens regnskaber ¹⁸⁷) røber deres ælde for det første ved at være ført i kurantdaler, den traditionelle møntsort ved aflønningen af hoffet, for det andet ved at løbe i regnskabsår fra påske til påske. Regnskabets indtægter var 1641–2 ca. 76.000 rd., hvoraf 61.000 kom fra Rentekammerets kasse og 13.200 rd. fra købstædernes bådsmandspenge. I 1642–3 leverede Rentekammeret ca. 33.500 rd. og købstæderne ca. 12.200 rd. I 1643–4 gav Rentekammeret ca. 33.600 rd. og købstæderne ca. 11.800 rd., mens der kom 42.000 rd. fra mønten i København og ca. 11.600 rd. fra landeskatterne, ialt ca. 99.000 rd. I 1644–5 leverede Rentekammeret ca. 69.000 rd., i 2-året 1645–7 ca. 10.000 rd. og i det efterfølgende 2-år 1647–9 ca. 61.000 rd., mens købstæderne kun bidrog med meget små beløb. Udgifterne omfattede tøj til kongen og hoffet, hvilket dog kun androg omkring 1/10 af de indkomne penge. Resten gik til lønninger til sætaten, men dækkede ikke de samlede lønudgifter.

Hofmønsterskriveren indtog en noget mere selvstændig stilling end klædekammerskriveren i forholdet til Rentekammeret, da nemlig hofmønsterskriveren ikke forvaltede penge, som kom fra Rentekammeret, men fra Kongens eget Kammer. Hofmønsterskriveren udbetalte i princippet kun penge til de af hoffets og administrationens personale, som ikke aflønnedes af Rentekammeret. Det kan være vanskeligt at se, hvorfor aflønningen af hoffet på denne måde har været delt mellem Rentekammeret og hofmønsterskriveren. De samme personer fik i nogle tilfælde løn af begge kasser, men de fleste fik dog kun løn af én af dem. Rentekammerets personale lønnedes således udelukkende af hofmønsterskriveren. I rentemesterregnskaberne er de ikke ofte forekommende udbetalinger til hofmønsterskriveren registreret som udgift til kongens hofsinder og daglige tjenere, hvilket synes en rimelig karakteristik af de gennem hofmønsterskriveren aflønnede. Rentekammeret har altså lønnet kongens og rigets tjenere, hofmønsterskriveren kongens mere private tjenere, folk med en hoffunktion snarere end med en embedsfunktion. Hofmønsterskriverens regnskab ¹⁸⁸) gik fra 1. maj til 1.

186. H. D. Lind: *Kong Kristian den Fjerde og hans mænd paa Bremerholm*, 1889, s. 82–5.

187. Reviderede civile regnskaber, Klædekammerskriverens regnskaber.

188. Reviderede civile regnskaber, Hofmønsterskriverens regnskaber.

maj. Indtægterne kom hovedsageligt fra Kongens eget Kammer, enten ved udbetaling af Kammerets kasse eller også ved udbetaling af Øresundstoldens kasse eller Kieleromslagsforvalterens kasse, uden at pengene først havde været vejen ind om Kongens eget Kammer. Regnskabet, der i gennemsnit over 1640'erne er på omkring 30.000 rd., er ejendommeligt ved at indtægterne er stærkt svingende, mens udgifterne er mere stabile. Forklaringen er den, at hofmønsterskriveren forstrakte differencen mellem indtægt og udgift af sine egne midler.

Rentekammerets arkiv

Rentekammerets bøger forblev hos de renteskrivere, der førte dem, så længe de kunne have brug for dem. Når en renteskriver døde eller blev afskediget, benyttede man lejligheden til at rydde op. Det var i hvert fald tilfældet, da restanceskriver Jens Christensen døde i 1654, og man i hans kontor fandt restancebøgerne tilbage til 1629^{188a}). Rentekammerets arkiv, brev- eller registerkammeret, havde som nævnt plads på øverste etage af den gamle toldbod. Som den første kendte brevkammerforvalter nævnes af Johan Grundtvig renteskriver Jens Sørensen, der skulle være tiltrådt i 1647, muligvis allerede i 1641¹⁸⁹). Dette, der gentages af A. D. Jørgensen¹⁹⁰) og i Vejledende Arkivregistraturer XII, 1964¹⁹¹), er imidlertid næppe rigtigt; fejltagelsen beror på, at Johan Grundtvig ikke har forstået indholdet af Jens Sørensens udnævnelse til tegnebogforvarer som efterfølger for Peder Bing i 1647. Derimod er det rigtigt, at Jens Sørensen senere fik betroet brevkammeret. Som brevkammerforvalter nævnes i 1646 renteskriver Thomas Thomassen¹⁹²), der i oktober 1648 fik tillagt 80 rd. til at holde en dreng for, da han var anbefalet brevkammeret, hvor alle regnskaber forvaredes i hans forvaltning¹⁹³).

Rentekammerets arkiv forblev i den gamle toldbodbygning, til det

188 a. *DK B 242 f 6*.

189. Johan Grundtvig: *Bidrag til Rentekammer-Archivets Historie 1660–1860, Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1871 s. II.*

190. A. D. Jørgensen: *Udsigt over de Danske Rigsarkivers Historie, 1884, s. 43–4.*

191. S. 3.

192. *DK B 226*.

193. *DK B 183 a nr. 1174, 19. okt. 1648.*

i 1710 på grund af pladsmangel blev udflyttet til en særlig arkivbygning på Slotsholmen. Her blev det kun til 1721, da den gamle toldbod blev nedbrudt, og Rentekammeret fik lokaler i den nyopførte kancellibygnings (194). A. D. Jørgensens opfattelse, at Rentekammeret fra 1672 skulle have haft en del af sit arkiv liggende på loftet over biblioteksbygningen, er som nævnt tilsyneladende en misforståelse. Rentekammerarkivet forblev i kancellibygnings, om end det tillige erhvervede forskellige lokaler i den tilstødende proviantgård, til det i 1882 foreløbigt og i 1889 endeligt forenedes med Gehejmearkivet og resten af centraladministrationens arkiver til det nuværende Rigsarkiv.

Betydelige mængder af Rentekammerets arkivalier fra 1640'erne er gået tabt ved kassationer især i det 18. århundrede, og navnlig ved den store kassation i 1725, hvorom der siges af Jens Holmgaard i Vejledende Arkivregistraturer XII, »at det næppe er for meget sagt, at denne kassation tillige med nogle senere i århundredet foretagne har berøvet eftertiden den væsentligste del af kilderne til Danmarks finansielle og økonomiske historie i 1500- og 1600-tallet, foruden at også andre sider af historien er blevet meget mærkbart berørt.« (195)

Det er dog et spørgsmål, om situationen er slet så alvorlig, om faktisk den væsentligste del af kilderne til Danmarks finansielle historie i 1500-tallet og 1600-tallet er forsvundet. Skønt kassationen i 1725 og de følgende i århundredet virkelig har slået meget alvorlige huller, så må det dog indrømmes, at meget også er blevet bevaret. En gennemgang af kassationsprotokollen fra 1725 (196) vil vise, at skønt meget af det tabte burde have været umisteligt, så er også meget forsvundet, som ikke vil blive savnet meget. Man var trods alt så fornuftige ved kassationerne, at det fortrinsvis var bilagene til Rentekammerets egne regnskaber og de til revision indleverede, der blev sendt til papirmøllen. De for denne undersøgelse så uundværlige hovedbøger, ført i Rentekammeret, er f. eks. blevet bevaret i lange rækker kun med få mangler, lensregnskaberne findes bevaret næsten fuldstændigt, mens rigtig nok hovedparten af toldregnskaberne er væk. De mangler, der nu er i rækkerne af Rentekammerets hovedbøger, skyldes næppe heller kassationerne. De nu manglende register-(kvittance) bøger 1606-07 og 1610-

194. Johan Grundtvig: Bidrag til Rentekammer-archivets Historie 1660-1860, *Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1871* s. XVIII-XXIV; *Rtk.* 2211.78, 31. dec. 1721 nr. 41 og *Rtk.* 2211.199, 25. sep. 1721.

195. S. XXI.

196. *Rtk.* 11.45, 1720-25 Kommissionsforretning ang. revision og kassation.

11 var væk allerede i 1655¹⁹⁷). Dette vil også kunne ses ved en sammenligning af Rentekammerarkivets ældste registraturer¹⁹⁸) med de nu gældende, hvor lensregnskabsrækkerne og rækkerne af adskillige andre bøger og regnskaber fremtræder i det store og hele uændret trods kassationerne. Enkelte ting som angives at være kasserede synes alligevel bevarede eller også findes bevarede kopier¹⁹⁹). Et meget alvorligt tab led Rentekammeret i 1805, da der til Admiralitets- og Kommissariatskollegiet skete en udlevering af Tøjhusets, Holmens og Proviantgårdens regnskaber²⁰⁰), der alle med ganske få undtagelser gik til grunde, måske på Holmen i 1807. Nye tab led arkivet som en sammenhængende helhed i 1821–23, da alle regnskaber vedrørende norske sager blev udleveret til Norge, i 1928 da de islandske regnskaber sendtes til Island, og i 1933, da alle regnskaber vedrørende Holsten og Sydslesvig blev udleveret til Tyskland²⁰¹). Den liberalitet, hvormed arkiverne administrerer deres udlånsbestemmelser, bøder dog meget på den uheldige omstændighed, at arkivalierne ikke længere er samlet.

Alvorlig skade led Rentekammerarkivet ligeledes ved foreningen med Gehejmearkivet i 1882. Siden 1861 havde Rentekammerarkivet været ledet af Johan Grundtvig, der ifølge sine egne udtalelser ikke sympatiserede med »den uheldige metode, at begynde en reorganisation af arkivvæsenet med at desorganisere de bestående, historisk udviklede arkiver« og som havde sat sig som mål at restituere det gamle Rentekammerarkiv »som et sammenhængende og afrundet hele«²⁰²). Johan Grundtvig havde utvivlsomt tænkt sig at skulle have posten som leder af det samlede arkivvæsen, men blev forbigået til fordel for den yngre A. D. Jørgensen. Grundtvig trak sig krænket tilbage til Københavns kommunebiblioteker, mens A. D. Jørgensen gav V. A. Secher

197. *DK B 242 f. 6 b.*

198. *Rtk. 11.1; Rtk. 11.3–6.*

199. Således Johannes Boysens regnskaber for annammede unionsskatter i Danmark og Norge 1641–4, der angives at være blevet kasseret i 1787 (jfr. *Vejledende Arkivregistraturer XII s. XXVII*), men som tilsyneladende findes som *DK B 215 III 8* og *M. R. III c, 3 b.*

200. Otto Blom: *Kristian den Fjerdes Artilleri, hans Tøihuse og Vaabenforraad, 1877*, i indledningen.

201. Johan Grundtvig: *Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1871 s. LXXXVI; Rtk. 11.52 og 11.53*; Holger Hjelholt: Den dansk-tyske arkivudveksling i april–maj 1936, *Fortid og Nutid XII, 1937–8.*

202. Johan Grundtvig: *Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1871 s. LXXXIX og XCI.*

frie hænder til at foretage en hårdhændet indordning af det gamle Rentekammerarkiv i Danske Kancellis arkiv. Alt af Rentekammerarkivet, der var ældre end 1660, blev opstillet i Gehejmearkivet og »oparbejdet i forening med Kancelliarkivet«, hvorved, mente Secher, Kancelliet kom til at fremtræde »som det, det i virkeligheden var, det samlede ekspeditionskontor for hele rigets administration«²⁰³). Det må dog indrømmes, at samordningen af Rentekammerarkivet med Gehejmearkivets samlinger indebar den fordel, at nogle af de ældste regnskaber, der opbevaredes i Gehejmearkivets »Danske Samlinger«²⁰⁴), f. eks. de ældste rentemesterregnskaber, som næppe nogensinde har været i Rentekammerets arkiv, nu kom sammen med regnskaberne fra Rentekammeret. Men værdien heraf mindskedes, da man opstillede de ældste regnskabsrækker i to tidsgrupper med året for tronskiftet i 1559 som vilkårlig grænse. Siden er der yderligere foretaget splittelser, idet Rentekammerets papirer og bøger nu findes ved Danske Kancellis arkiv, mens de i Danmark bevarede regnskaber navnlig er opstillet i følgende hovedgrupper (Rigsarkivets registratur anført i parentes):

1. Regnskaber før 1559 (Registratur 108 A)
2. Reviderede civile regnskaber 1559–1600, d. v. s. visse hof- og centrale regnskaber, toldregnskaber, byfogedregnskaber, byskatteregnskaber (Registratur 108 B)
3. Afregninger med kreditorer (Vejledende Arkivregistratur XII)
4. Lensregnskaber (Seddelregistratur)
5. Militære regnskaber (Registratur i Meddelelser fra Rentekammerarkivet 1878 s. 107–39, med senere tilføjelser)
6. Fæstnings- og tøjhusregnskaber (Registratur under udarbejdelse)
7. Øresundstoldregnskaber (Registratur 118)
8. Rentemesterregnskaber og dermed forbundne regnskaber (Seddelregistratur i forbindelse med registratur over Danske Kancelli, men ikke optaget i den trykte registratur herover eller i registratur over reviderede civile regnskaber, skønt der henvises hertil²⁰⁵).

203. *Meddelelser angaaende Det kongelige Gehejmearkiv for 1883–85*, 1886, s. 29–30.

204. Jfr. Thorkelins registratur over Danske Samlinger, og registrant 78, Danske Samlinger I, samt *Rtk.* 11.3 f. 368.

205. *Vejledende Arkivregistraturer I*, Danske Kancelli, 1943, s. 35.

Det jyske Renteskriveri

Det jyske Renteskriveri blev til i 1568 på initiativ af Holger Rosenkrantz, der egentlig havde ønsket rentemesteriet i Jylland genoprettet. Skønt kongen billigede tanken om genskabelse af Det jyske Rentemesteri, blev dette dog ikke til noget, og i stedet indsattes en renteskriver, Poul Harbo, der i 1568 på Københavns slot aflagde ed som jysk renteskriver. Poul Harbo virkede fra Århus, hvor han i 1577 blev forlenet med et kannikedømme ved domkirken ²⁰⁶). Fra 1581 til 1585 sad den jyske renteskriver i Kolding, derefter igen i Århus, indtil der i 1624 udnævntes en jysk renteskriver, som havde hjemme i Horsens. Renteskriver i 1640-erne var Ernst Ernstsens, tillige borgmester og tolder i Horsens; som hans assistent virkede toldskriver Jens Sørensen Ørbeck ²⁰⁷).

Det var den jyske renteskrivers opgave at oppebære byskatten af købstæderne i Nørrejylland samt at revidere byfogdernes og de små toldsteders og accisemestrenes regnskaber og oppebære kronens rettigheder af dem. Renteskriveren skulle aflevere sin indtægt på Rentekammeret i København, samtidig skulle han indlevere alle de regnskaber, som han havde revideret, behørigt underskrevne og beseglede af dem, som havde aflagt regnskaberne. Renteskriveren var ansvarlig for, at restancer ikke forekom hos hans regnskabsaflæggere. Af de penge, som den jyske renteskriver oppebar, måtte han ingen udgive uden efter kongens eller rentemestrenes befaling, hvis ordrer han i det hele havde at rette sig efter ²⁰⁸). De særlige toldafgifter, kontributionstolden til St. Annæ bygning og lastepengene til de ny bådsmandsvåningers opførelse, skulle den jyske renteskriver ikke aflægge regnskab for, og han skulle ikke erlægge overskuddet deraf til Rentekammeret, men til toldforvalteren over disse afgifter i København; 1641–6 var det Henrik Müller ²⁰⁹).

Systemet med en filial af Rentekammeret i Jylland indebar de for-

206. *Kancelliets Brevbøger 1566–70* s. 326, 17. maj 1568 og s. 380, 6. sep. 1568; *Kancelliets Brevbøger 1571–5* s. 455, 16. juni 1574, jfr. M. Mackeprang: De danske købstæders skattevæsen indtil begyndelsen af det 17. århundrede. *Historisk Tidsskrift 7. række III*, 1900–02, s. 165.

207. *Kancelliets Brevbøger 1580–3*, s. 260, 8. april 1581 og *samme 1584–8* s. 322, 6. juni 1585.

208. *Kancelliets Brevbøger 1627–9* s. 796, 14. okt. 1629; *samme 1593–6* s. 319, 16. juli 1594; *samme 1624–6* s. 303, 18. jan. 1625.

209. Reg. 108 B, 56 Henrik Müllers regnskab 1641–6; Reg. 108 B, 51 Ekstrakter over sisemestre og byfogder udi Nørrejylland deres regnskaber 1645–7. Jfr. Johan Jørgensen: *Rentemester Henrik Müller*.

dele, at Rentekammeret havde en enkelt mand at gøre ansvarlig for regnskabs aflæggelse for en hel række af underliggende embeder, samt at et betydeligt antal embedsmænd kunne aflægge regnskab uden at skulle tage ud på den dyre rejse til København. Ernst Ernsts satte selv udgifterne ved rejsen til 28 rd., hvad der for de mindste toldsteders vedkommende ganske ville have opslugt overskuddet på regnskabet, mens den jyske renteskriver kunne aflevere helt pæne beløb. I regnskabsåret 1641–2 afleverede Ernst Ernsts således 1262 rd. i Rentekammeret, 1642–3 2151 rd., 1643–4 1180 rd. Tolderne i store toldsteder som Kolding, Ribe, Ringkøbing, Randers, Århus og Ålborg afleverede direkte til Rentekammeret.

Rentekammeret og hertugdømmerne

De kongelige lens- eller amtmænd og toldere i hertugdømmerne afleverede deres indkomster til kongens omslagsforvalter²¹⁰), når denne i januar var i Kiel til omslaget. Hovedparten af det indkomne brugte omslagsforvalteren til udgifter ved omslaget. Regnskaberne revideredes af Rentekammeret i København, men da de kun er påført udgifter for rejsen til regnskabsaflæggelsen i Kiel, må man formode, at omslagsforvalteren har bragt dem med sig.

Rentekammeret og Norge

I Norge var det reglen, at det påhvilede de enkelte regnskabsaflægere selv at aflevere deres indkomster og forklare deres regnskaber i Rentekammeret²¹¹). I praksis foregik det dog således, hævdede statholder Hannibal Sehested i 1650, at statholderen modtog pengene på Aggershus, udstedte kvittering for dem og sørgede for nedsendelsen til København. Dette skulle også have været brugt, mens Christoffer Urne 1629–42 var statholder²¹²). De egentlige lensindkomster fra de andre norske len ses dog ikke at være gået gennem Aggershus' lensregnskab. Derimod har statholderen modtaget og viderebesørget skatteindtægterne af visse af lenene, af hovedlenene således Bergen, Trondhjem, Stavan-

210. Jfr. Kieleromslagsregnskaberne. Allerede 1518 og 1521 modtog omslagsforvalterne afgifterne fra hertugdømmerne, se Georg Galster: *Danske middelalderlige Regnskaber, 1. række 1. bind*, 1953, s. 148–56.

211. O. A. Johnsen: *Hannibal Sehesteds statholderskab 1642–1651*, 1909, s. 26.

212. Thyra Sehested: *Hannibal Sehested, II*, 1886, s. 304.

ger og Vardøhus, af de mindre len Brunla, Ide og Marker, Numedal og Sandsvær, Onsø og Vernø kloster og Ingedal skibsrede. Det var betydelige summer, der på denne måde gik gennem statholderens kasse, i regnskabsåret 1641–2 109.000 rd., 1642–3 129.000 rd., 1643–4 238.000 rd., 1644–5 137.000 rd.²¹³). I marts 1644 pålagde kongen direkte Hannibal Sehested ansvaret for oppebørslen af de norske toldindtægter, men arbejdet hermed overgik fra statholderen til generalkommissær Niels Lange, der ud over regnskaber over skatterne også førte regnskaber over kronens ordinære norske indtægter²¹⁴). I april 1644 opnåede statholderen, at militæret i Norge skulle underholdes af de norske skatteindtægter²¹⁵). Ansvaret var trods generalkommissæren dog stadig Hannibal Sehesteds²¹⁶), og lensregnskabet for Aggershus 1645–6 optog samtlige norske ordinære som ekstraordinære indkomster; det blev derved en slags norsk rentemesterregnskab. I april 1646 drøftede Hannibal Sehested de norske finansers stilling med kongen og rigsrådet. Han opnåede, at det blev bestemt, at halvdelen af de ekstraordinære indkomster af Norge skulle bruges dér. I juni 1647 udvidedes dette til, at alle skattepenge skulle bruges i Norge til rigets defension og betaling af den norske gæld. Til gengæld skulle alle andre indtægter nedsendes ubeskåret til Danmark²¹⁷). Dette måtte medføre oprettelsen af en central kasse for Norge. Med hensyn til de penge, som skulle sendes til København, overvejede man at anmode Gabriel Marselis om at påtage sig overførslerne, men man gik fra det igen, og besluttede i stedet, nu da Halland var afstået, at sende pengene til Hals i Jylland, hvorfra de så enten skulle sendes til København over Fyn og Sjælland eller til Kiel til brug for omslagsforvalteren under ansvar af lensmændene på ruterne²¹⁸).

213. Norske Riksarkiv: Lensregnskaber. Aggershus.

214. Thyra Sehested: *Hannibal Sehested, II*, 1886, s. 305.

215. Andreas Holmsen: Hannibal Sehesteds ordinans av 20. mai 1644, *Norsk Historisk Tidsskrift* bind 38 s. 216–30, *Norske Rigsregistrarer VIII* s. 320–3, 25. april 1644.

216. Rentemestrene fik 21. april 1645 ordre til ikke at pålægge de norske lensmænd renter ved for sen aflevering, såfremt pengene var indleveret til Hannibal Sehested på Aggershus, *DK B 179 d*.

217. O. A. Johnsen: *Hannibal Sehesteds statholderskab 1642–1651*, 1909, s. 90; Erslev: *Rigsråd III* s. 330; *Chr IV Breve VI* s. 284, 1. juni 1647; *Norske Rigsregistrarer VIII* s. 494–502, 2. juni 1647.

218. *Norske Rigsregistrarer VIII* s. 409; Thyra Sehested: *Hannibal Sehested, II*, 1886, s. 313–5; C. O. Bøggild-Andersen: *Hannibal Sehested, I*, 1946, s. 76–7.

Reglerne for den norske centrale kasse, som måtte oprettes til den norske del af de ekstraordinære indtægter, blev udarbejdet af Hannibal Sehested i efteråret 1646, i januar 1647 blev den af ham skrevne instruks ratificeret af Christian IV, og samtidig fik de norske embedsmænd ordre til for fremtiden at aflevere deres indkomster og aflægge deres regnskaber for den nye kasses embedsmænd på Aggerhus²¹⁹). Hannibal Sehested greb ved indretningen af den norske finanskasse tilbage til ordningen i 1644 og 1645–6, hvor regnskabsføringen og arbejdet med indtægter og udgifter havde påhvilet Niels Lange. Samtidig er der meget ved den norske finanskasse af 1646–7, der peger frem mod det danske af Hannibal Sehested ledede Skatkammer af 1660. En undersøgelse af dette sidste falder dog ikke inden for denne afhandlings emne.

Det nyoprettede norske Generalkommissariat havde to funktioner, en militær vedrørende administrationen af de norske tropper, og en finansiel. I den finansielle funktion tilfaldt den daglige ledelse af Generalkommissariatet 3 generalkommissærer, hvoraf den ene var Niels Lange. Generalkommissæerne havde alle 3 lige stor myndighed. Til at hjælpe sig havde de 2 bogholdere og et antal skrivere. Generalkommissæerne skulle sammen modtage alle norske ekstraordinære indtægter, af dem betale udgifterne til tropperne samt revidere alle norske militær- og skatteregnskaber. Det øverste ansvar lå dog hos statholderen, uden hvis ordrer generalkommissæerne ikke måtte udgive penge, foretage indkøb eller afslutte kontrakter med leverandører, d. v. s. at Generalkommissariatet stod i forhold til statholderen som Rentekammeret i Danmark stod i forhold til rigshofmesteren. Når generalkommissæerne modtog penge af embedsmænd, skulle det ske i nærværelse af slotsskriveren på Aggershus, Johan Garman, der som generalkontrolør på statholderens vegne førte et af Generalkommissariatet iøvrigt uafhængigt indkomstregnskab. De indkomne penge skulle nedlægges i 1 af 6 jernankrede kister, der stod nagelfæstede på skriverstuen på Aggershus. I den første kiste kom de toldpenge, som Rentekammeret skulle have. I den anden nedlagdes kommissariatolden²²⁰) og den halvdel af

219. O. A. Johnsen: *Aktstykker til de norske stændermøders historie 1548–1661*, I, 1929, s. 584–604, instruks for generalkommissæerne, udarbejdet af Hannibal Sehested og ratificeret af Christian IV, 1. okt. 1646 og 17. jan. 1647; ordre til lensmændene 9. jan. 1647, *Norske Rigsregistrarer VIII* s. 461.

220. Se side 245.

skatten, som skulle til Danmark. I den tredje kiste kom indtægterne af lenene; de skulle senere afleveres til Rentekammeret. Den fjerde kiste var beregnet til indkomsten af nogle særlige afgifter, som af de norske stænder var bevilget til kongens udgifter ved Kieleromslaget. I de 2 sidste kister kom de penge, som skulle blive i Norge, nemlig i den femte den anden halvdel af skatten og i den sjette pengene fra nogle særskatter til opretholdelsen af det norske rytteri og lejetropperne. Hver kiste var forsynet med fire låse, hver generalkommissær havde sin nøgle, og den fjerde var beregnet til Hannibal Sehested, som dog overlod den til Johan Garman. Generalkommissariatet var underordnet Rentekammeret i København og rigshofmesteren som leder af rigernes finanser, for så vidt som generalkommissærernes regnskaber skulle revideres af Rentekammeret og rigshofmesteren fortsat ved indvisninger kunne disponere over de lokale norske embeders indkomster, men var ellers en selvstændig norsk finansstyrelse. Hannibal Sehested protesterede vel mod anklagen om, at han havde søgt »at stifte et eget Renteri deroppe ved det forordnede Kommissariat og således at separere begge rigers unierede kraft og indkomst, . . .«²²¹) det var dog, hvad han havde gjort. Generalkommissariatet betegnede ved sin samling af alle indkomster, ordinære som ekstraordinære, et afgjort fremskridt i forhold til Rentekammeret, mod hvis langsomhed og ineffektivitet Hannibal Sehested flere gange rettede angreb i sin instruks for generalkommissærerne, ganske som han i 1660 gjorde det i instrukserne for Skattekammeret.

Generalkommissariatet fik imidlertid ikke lov at virke længe. Alle-rede 6. november 1647 udgik der kongelige missiver til embedsmændene i Norge om, at de ikke længere skulle aflevere indtægterne til Generalkommissariatet, med undtagelse af skatterne. Generalkommissærerne fik samme besked²²²). Der blev givet den begrundelse, at det for mange af de norske embedsmænd var lige så besværligt at sende pengene til Aggershus som til København, og at kongen iøvrigt ikke kunne vente, til den samlede aflevering fra Norge fandt sted. Den rigtige grund var dog nok, at Hannibal Sehesteds Generalkommissariat faldt under angreb fra rigshofmester Corfits Ulfeldt og rigsrådet. Corfits Ulfeldt protesterede mod den norske stholders og generalkommissærernes indgreb i hans myndighedsområde, rigsrådet opfattede udskillelsen af de norske finanser fra de danske som et forsøg fra kongens side på

221. Thyra Sehested: *Hannibal Sehested, II*, 1886, s. 300.

222. *Norske Rigsregistrarer VIII* s. 584-6.

at hævde sin uafhængighed af det og måske også som forbundet med tanken om Norge som et arvekongedømme. Efter prins Christians død i juni 1647 måtte Christian IV give efter både med hensyn til sine planer om reformer af lensvæsenet og Generalkommissariatet i Norge²²³). Allerede i august 1647 blev den norske kommissariatold dirigeret uden om generalkommissærerne, og i november genoprettedes som nævnt den orden i de norske finanser, som havde hersket før 1644, dog således at det nu var udtrykkeligt pålagt samtlige norske lensmænd at aflevere skatterne på Aggershus. 1649 ophævedes imidlertid Generalkommissariatet fuldstændigt og skatterne indbetaltes af lensmændene direkte til Rentekammeret.

Revisionen

Rentekammeret skulle modtage de af rigets ordinære indtægter, som indkom i penge, og af dem betale de ordinære udgifter. Den anden hovedopgave, revisionen af samtlige underordnede organers og embeders regnskaber, var langt den største. Mens Danske Kancellis virksomhed kun omfattede kongeriget Danmark og Norge og Tyske Kancellis indenrigske virksomhed kun hertugdømmerne, så reviderede Rentekammeret regnskaberne fra alle rigets dele²²⁴). Der skulle hvert år revideres ca. 110 lens- og amtsregnskaber, i alt ca. 360 told-, byfoged- og accisemesterregnskaber, samtlige kapitels- og præsteskatregnskaber, årligt som regel 2 unionsskatteregnskaber fra hvert len og hver købstad, i alt ca. 440 regnskaber. Af militære regnskaber var der foruden eventu-

223. Nic. Slange: *Den stormægtigste Konges Christian den Fierdes, Konges til Danmark, etc. Historie*, 1749, s. 1452, Ulfeldt til Christian IV; C. O. Bøggild-Andersen: *Hannibal Sehested, I*, 1946, s. 90; O. A. Johnsen: *Hannibal Sehesteds statholderskab 1642-1651*, 1909, s. 116; S. Birket-Smith: *Leonora Christine Grevinde Ulfeldts Historie, I*, 1881, s. 154-161. Jfr. også Christian IV's breve til Christen Thomesen Sehested fra efteråret 1647, *Chr IV Breve VI* s. 333-47 og Hannibal Sehesteds fremstilling fra 1650 i Thyra Sehested: *Hannibal Sehested, II*, 1886, s. 326-7.

224. Jfr. Christian IV's brev til rentemestrene 22. maj 1642: »At rentemestrene spørger sig for, om de skal høre det amt Pinnebergs regnskab eller ej, det kommer mig fremmed for, al den stund de hører alle de andre regnskaber, ja toldernes regnskab i Glückstadt, som de for nogle år siden ikke hørte, og det amt Pinneberg er en pertinens af det hus Holsten«. *Chr IV Breve VIII* s. 177.

elle stående enheders regnskaber de 5 krigskommissærers regnskaber. Hertil kom kongens, hoffets og de centrale regnskaber, mellem 40 og 50 regnskaber, hvoriblandt f. eks. var:

Øresundstolden	Hammermøllen ved Kronborg
Elbtolden	Børnehuset
Strømtolden	Mønten i København
Provianthus	Mønten i Norge
Køkkenskriver	Hofmønsterskriver
Bryghus	Klædekammerskriver
Tøjhus	Hofapotekeren
Holmens materielskriver	Vinkælderskriverne
Holmens tømmerskriver	Sølvpopen
Holmens delehaveskriver	Kieleromslagsregnskabet
Holmens godsregnskab	Generalkrigszahlkommissæren

Alt i alt skulle der således årligt revideres henved 1000 regnskaber ²²⁵⁾ eller indtil reduktionen af Rentekammerets personale i 1646 mellem 40 og 50 for hver renteskriver. Men hertil kom, at der også til Rentekammeret indkom ekstraordinære regnskaber som f. eks. gesandtskabsregnskaber, og at der til de enkelte regnskaber som bilag indkom detaljerede regnskaber til oplysning af enkelte poster. Til gengæld var der grupper af regnskaber, der kun var lidet fyldige.

Ifølge instruksen for rentemestrene af 9. maj 1625 ²²⁶⁾ skulle den ene af rentemestrene personligt gennemse og kvittere til vitterlighed for samtlige til revision indleverede regnskaber. Det var en uoverkommelig opgave, og det fremgår ganske klart af materialet, at revisionen er blevet foretaget af renteskriverne. Rentemestrene har kontrolleret revisionen, og det synes også som om det var dem, der traf afgørelsen om, hvilke renteskrivere, der skulle revidere hvilke regnskaber. I hvert fald bærer et norsk lensregnskab påskriften: »Efter herr rentemester Sten Becks befaling Jens Sørensen at efterregne« ²²⁷⁾. Der har tilsyneladende ikke været nogen plan i den måde, hvorpå revisionsarbejdet blev fordelt. Det var ikke den samme renteskriver, der år efter år reviderede

225. *DK B 243, I, 1.*

226. *CCD IV* nr. 656 s. 747–8.

227. Nedenæs lensregnskab 1642–3.

de samme regnskaber. Øresundstoldregnskabet for 1643 blev således gennemgået af renteskriver Jørgen Carstensen, for 1644 af Thomas Thomassen, for 1645 igen af Jørgen Carstensen og 1646 af Anders Lauritsen. Ifølge en oversigt udarbejdet i 1651 havde f. eks. Jørgen Carstensen i 1646 fået pålagt at revidere følgende regnskaber: 6 skatter af Ide og Marker len 1641–2, udgiftsregnskaberne på toldboden i Helsingør 1636, som nævnt Øresundstoldregnskabet 1643 og 1645, Køkkenskriverregnskabet 1642, Holmens materielregnskab 1643, Hofapotekereren 1644, Kronborg len 1643–5, Rendsborg amt 1646, Hagenskov len 1645, Holmens delehave 1642–3. Samtlige renteskrivere, også de øverste og de med særlige hverv, deltog i revisionen.

Den nøjere gang i revisionen, der for Stjernholm lens vedkommende er beskrevet af Hans H. Fussing²²⁸), var i 1640'erne således: Regnskabsaflæggeren mødte selv eller som oftest ved sin skriver frem i Rentekammeret til den fastsatte dato, hvorefter fulgte den første revision, der synes at være kaldet »overlægning«. Regnskabet blev afleveret og talt efter af en renteskriver, der på regnskabets omslag eller forreste side anførte, at regnskabet var »ret beregnet«, hvad der, trods hyppige regnefejl, oftest blev konstateret. Derimod fandt den reviderende renteskriver af og til anledning til at rette kritik mod rigtigheden af enkelte poster i regnskabet. En fortegnelse over disse såkaldte antegnelser, der konstateredes ved denne første gennemgang, og som regnskabsaflæggeren kunne acceptere rigtigheden af, blev tillige med en beregning af overskuddet på regnskabet med fradrag af eventuelle allerede indbetalte beløb sendt ned til rigshofmesteren i hans kontor ved siden af rådstuen. Rigshofmesteren udstedte derpå indtægtsordrer til rentemestrene, om at de i Rentekammerets kasse skulle modtage beløb af overskuddets størrelse og som antegnelserne angav²²⁹). Efter at beløbet var modtaget i kassen, fik regnskabsaflæggeren en af begge rentemestrene underskrevet kvittering²³⁰), hvorefter han kunne tage hjem. Dermed var imidlertid kun sket den første foreløbige »overlægning«. Den egentlige revision, »igennemlægningen«, stod endnu tilbage. Igennemlægningen foregik på den måde, at en renteskriver fik pålagt at gennemgå et enkelt embedes regnskaber over en årrække, der varierede fra 3–4 år til op til 10–12 år. Igennemlægningen begyndte nogle år

228. Hans H. Fussing: *Stjernholm len 1603–1661*, 1951, s. 139–54.

229. Ordre til rentemesterregnskabet 1642–60, jfr. s. 62.

230. Jfr. eksemplet s. 79.

efter, at regnskaberne var blevet indleveret, således at der altså kunne gå op til 15–20 år, før en regnskabsaflægger kunne få endelig kvittering på et enkelt års regnskab.

De mest komplicerede regnskaber at igennemlægge var dem for len på regnskab. Efter at regnskabslenene i 1646 var sat på afgift, kunne der afskediges 9 renteskrivere fra Rentekammeret. Ved regnskabslenene måtte for det første konstateres, om regnskabet var fulgt af alle de nødvendige indtægtsbilag, f. eks. jordebog og ridefogdens regnskab over husbondhold, oldensvinsregister, skovfogdens regnskab over vindfældet og rodhuggen skov, tørveregistret over indtægter ved tørveskæret, toldregistret, brødbagningsregistret, spindepengeregistret, kopi af lensmandens forleningsbrev o. s. v. Disse bilag var forsynet med en bogstavsbetegnelse. Udgiftsbilagene, hvis tilstedeværelse ligeledes måtte kontrolleres, var nummererede løse blade, bestående af dels kvitteringer fra personer, der havde modtaget varer eller penge fra lenet, dels tingsvidner om øde eller forarmet gods, hvor der var givet landgildenedsættelser. I forbindelse med undersøgelsen af bilagene blev det undersøgt, om der i Rentekammerets tegnebog fandtes indførsler, som angik regnskabet. Da Rentekammeret ikke dirigerede naturalie-indkomsternes vej frem til København, kunne det kun kontrollere indtægt og udgift af naturalier ved gennemsyn af de af de naturalieforvaltende myndigheder udstedte kvitteringer. Revisionen foregik dernæst på den måde, at det i hovedregnskabet post for post blev undersøgt, om indførslerne såvel i penge som i naturalier svarede til bilagene, på indtægtssiden f. eks. om de visse indtægter svarede til forrige års indtægter og kom overens med jordebogen, på udgiftssiden f. eks. om afkortninger i landgilden kom overens med kongelige missiver eller om tingsvidnerne var korrekt udformede og dækkede den givne landgildenedsættelse. For penge angivet som afleveret til Rentekammeret skulle der foreligge rentemestrenes originale kvittering, skønt det vel set fra lensmandens side var betænkeligt at udlevere den, og skønt Rentekammeret allerede havde kvitteringen i kopi i kvittancebogen. Varer og penge udleveret til lensmanden som hans genant skulle komme overens med den kopi af forleningsbrevet, som Rentekammeret forlangte indsendt, skønt det ligeledes af forleningsbrevet havde kopi i forleningsbøgerne. Den reviderende renteskriver indskrænkede sig ikke til at kontrollere overensstemmelsen med bilagene, han vurderede også posternes rimelighed, f. eks. om der for varer solgt var opnået den rigtige pris, om indkøb var

sket til samme pris, som nabolensmændene havde givet, om transport af varer var betalt med en løn, der ikke var for høj.

I regnskabets margen ud for hver post indførte renteskriveren en henvisning til bilaget og sin bemærkning, f. eks. »Kommer overens med jordebogen«, »Var og så sidstafvigte år«. Hvor der konstateredes ting, som ikke kunne passere, eller hvor nærmere forklaring var nødvendig, blev det ligeledes bemærket i margenen. Disse antegnelser om fejl eller mangler indførtes mere udførligt i en »mangelliste«. Mangellisterne var folioark, hvorpå renteskriveren eller flere af renteskriverne på højre side nedskrev de konstaterede mangler (Nr. 1 på nedenstående eksempel). Mangellisten udleveredes dernæst til regnskabsaflæggeren, antagelig i forbindelse med det årlige fremmøde ved regnskabsaflæggelsen. For lenenes vedkommende var det som regel den regnskabsførende skriver ved lenet, der svarede. Kun i tilfælde hvor det drejede sig om større beløb, trådte lensmanden til. Svaret blev givet på mangellistens venstre side (2), hvorpå mangellisten igen blev taget under behandling af den renteskriver, der havde udfærdiget den. Renteskriveren indførte om fornødent sine supplerende bemærkninger under lensskriverens svarbemærkninger på venstre side (3), hvorpå mangellisten gik til en af rentemestrene, der undertiden skrev mangellisten under²³¹). Fra rentemesteren gik mangellisten ned til rigshofmester Corfits Ulfeldt, der på højre side af mangellisten under renteskriverens første bemærkning kort nedfældede sin decision (4). Som eksempel kan gengives et udsnit af mangellisten for Dragsholm len 1644–5²³²).

(1) Rente(register)skriver Anders Sørensen:

Anskrives for blæk og papir til skrivestuen 24 rd.

Skriverens fortæring med regnskab at forklare 20 rd.

(2) Lenets skriver om blækket og papiret:

Det har nådigst været skriveren årligt bevilget, formoder underdanigst det og nu kan forundes.

Og om fortæringen:

231. Mangellisternes gang i Rentekammeret belyses af en påskrift på Lister lens regnskab 1646–7.

232. Lensregnskaber. Dragsholm len. A regnskaber 1643–8. Systemet med antegnelser og mangellister brugtes allerede i 1530'erne, jfr. Georg Galster: *Reynold Junges Møntmesterregnskaber 1534–1540*, 1934, s. 147–70, 186–98.

Skriveren har altid været forundt ombemeldte fortæring, som af forrige regnskaber både udi salig herr Claus Dås og salig herr Jørgen Vinds kan erfares.

(3) Anders Sørensen:

24 rd. anslås.

(4) Rigshofmester Corfits Ulfeldt:

Skal godtgøres for blæk og papir 12 rd. For fortæring 12 rd.

Normalt standsede sagerne om antegnelserne her, idet rigshofmesteren udstedte en indtægtsordre til rentemestrene, der derpå modtog det skyldige beløb, udstedte kvittering og indførte indtægten heraf i rentemesterregnskabet med tydelig angivelse af, at pengene hidrørte fra antegnelser. I visse tilfælde har lensmændene imidlertid appelleret til kongen, også i 1640'erne, da der fandtes en statholder/rigshofmester²³³). Det var således tilfældet, da arvingerne efter lensmand over Sejlstrup len Niels Friis i 1641 besværede sig til kongen over adskillige antegnelser, hvorpå kongen i et missive til rentemestrene meddelte dem sine afgørelser²³⁴). Missivet refereres her, da det er meget oplysende om den kurs, som fulgtes, når der gjordes antegnelser til regnskaberne. Lensmandens arvinger havde for det første beklaget sig over antegnelser vedrørende ødegårde. Kongen bestemte her, at man skulle henholde sig til hans tidligere bestemmelser herom. Niels Friis havde videre ifølge antegnelserne uberettiget nedsat landgilden for delfogder og tingskriverne i lenet. Kongens afgørelse lød på, at delfogder, der fra arilds tid havde nydt frihed eller havde kongens brev herpå, fortsat måtte nyde den. De andre og tingskriverne skulle derimod betale den fulde landgilde, »da det er usædvanligt, at der gives dem noget for deres umage i kongens tjeneste«. Lensmanden skulle videre ifølge sit forleningsbrev have forskellige varer til sin genant, som ikke kunne leveres af lenets naturalieindtægter. De var derfor blevet indkøbt, men ifølge antegnelserne for dyrt. Kongens afgørelse blev, at prisen for disse varer skulle være lig renteritaksten. Det var en for arvingerne ugunstig afgørelse, da renteritaksten lå under dagspriserne. Til gengæld var det en fordel, at noget brændevad, som Niels Friis uretmæssigt havde

233. Jfr. Hans H. Fussing: *Stiernholm Len 1603–1661*, 1951, s. 144–5.

234. *Kancelliets Brevbøger 1640–1*, s. 649–50, 1. nov. 1641.

brugt, ligeledes skulle anlås efter renteritaksten. Niels Friis havde afholdt forskellige udgifter til byggeri på slottet. Det kunne tillades, at de blev trukket fra i lenets regnskab i det omfang, som det med kongens missiver kunne bevises, at der forelå kongelig ordre om byggeriet. Videre havde lensmanden ifølge antegnelserne solgt noget korn til for ringe pris. Man skulle her lægge den pris til grund, som de nærmeste lensmænd havde opnået. Endelig var der en post angående 14 tønder saltet fisk, for hvilke der årligt førtes til regnskab 2 rd. for tønden, hvilket i nogle år var gjort til mangel, i nogle ikke. Med dem skulle der forholdes som fra arilds tid.

Allerede Frantz Rantzau havde som statholder truffet afgørelser om antegnelserne. Efter hans død i 1632 havde kongen selv varetaget dette arbejde, men det synes at være vokset ham over hovedet; en sag, som Frantz Rantzau havde været beskæftiget med, men som han ikke havde nået at få afsluttet, var endnu i 1638 ikke tilendebragt²³⁵). I maj 1635 pålagde kongen sin kansler Christen Friis og rigsråd Claus Då, at de i kongens fravær sammen skulle bestemme, om de antegnelser, som Rentekammeret gjorde i lensmænds og tolderes regnskaber, skulle godtgøres eller ej. Var nogen utilfreds med deres bestemmelser, kunne de søge kongen²³⁶). Den 14. maj 1637 overtog Corfits Ulfeldt Claus Dås arbejde med antegnelserne²³⁷), således at han allerede i de første uger efter sin udnævnelse til statholder kom til at varetage et af sine hovedhverv som statholder/rigshofmester. Efter Christen Friis' død i oktober 1639 udpegede kongen ikke nogen anden i hans sted som Corfits Ulfeldts medhjælp.

Kongens afgørelser i Niels Friis' ovennævnte sag er ikke forskellige fra rigshofmesterens decisioner på mangellisterne. Hovedparten af antegnelserne, antagelig omkring halvparten, angik formelle mangler ved bilagene. Renteskriverne nøjedes her med at konstatere manglen, de afgav ingen indstilling, og rigshofmesterens afgørelse blev som oftest: »Kan passeres«. Drejede det sig om større beløb, skulle bilaget fremskaffes. Iøvrigt fulgte Corfits Ulfeldt gerne som i det gengivne eksempel fra Dragsholm len den reviderende renteskrivers indstilling. Veg han fra den, synes det som regel at have været for at mildne revisionens indstilling. Antegnelserne var imidlertid som oftest om sager

235. *Kancelliets Brevbøger 1637–8*, s. 413, 25. maj 1638.

236. *Kancelliets Brevbøger 1635–6*, s. 156, 5. maj 1635.

237. *Kancelliets Brevbøger 1637–9*, s. 108, 14. maj 1637.

af så liden betydning, at udpræget favorisering af lensmændene på Rentekammerets bekostning næppe kan konstateres. I enkelte sager af større betydning gik Corfits Ulfeldt mod Rentekammeret. Det skete således, da rigsråd og lensmand over Riberhus len Gregers Krabbe i 1646–7 tilbageholdt hele sin afgift på over 5000 rd. af lenet. Rentekammeret forlangte pengene indbetalt, men Gregers Krabbe anførte personligt på mangellisten, at han ikke havde fået genant, mens lenet havde været besat af fjenden 1644–5, og at kongen derfor var blevet ham et beløb skyldig, som han altså nu havde skaffet sig dækning for. Han henviste til, at der var præcedens for en lignende fremgangsmåde under kejserkrigen, og Corfits Ulfeldt gav Rentekammeret ordre til at fratage sagen²³⁸). Righofmesteren resolverede omvendt i en noget lignende sag angående lensmanden på Århusgård len, Erik Grubbe, der på lensregnskabet fratog 914 rd., som han ikke havde fået af sin genant for tiden fra 1. maj 1643 og til det fjendtlige indfald i Jylland. Den reviderende renteskriver bemærkede, at dette for det første ikke gik an uden bevilling, og at Erik Grubbe for det andet burde have været mere påpasselig med at indkræve bøndernes restancer, hvorved han også ville have fået dækning for sin genant. Lensmanden svarede på mangellisten, at han håbede at få sin fulde genant, navnlig da han i kongens tjeneste ved Kolding havde mistet både folk, heste og bevæbning. Corfits Ulfeldts decision lød på, at det skulle blive ved antegnelsen, »thi Hans Kongelige Majestæt kan ikke lide den skade for dens forfømmelses skyld, som kunne i god tid have bekommet sin genant af bønderne, om han havde været derudi flittig, den udi tide at udfordre.«²³⁹)

Rentekammeret var nøjeregnende nok ved igennemlægnngen, af og til direkte småligt, som f. eks. når en gås var gået til under transporten til Proviianthuset i København, og det bemærkedes, at der ikke forelå bilag om dens død. Det direkte udbytte af revisionen var imidlertid kun ringe. Hans H. Fussing har for Stjernholms lens vedkommende anslået det til ca. 35 rd. i gennemsnit for årene 1603–61²⁴⁰), hvad næppe svarer til mere end 1/2 % af lenets årlige omsætning. Men som det ligeledes fremhæves af Fussing, havde revisionen en præventiv virkning, hvis værdi vanskeligt kan vurderes. På den anden side var

238. Riberhus lensregnskab 1646–7, antegnelser.

239. Århusgård lensregnskab 1643–4.

240. Hans H. Fussing: *Stiernholm Len 1603–61*, 1951, s. 153.

det en kendsgerning, at Rentekammeret kun kunne få den besked om tilstanden i et len, som meddeltes det af lenets folk. En begrænset krydsrevision blev foretaget ved hjælp af tegnebogen, i hovedsagen hvilede revisionen dog kun på sammenholdningen af enkelte dele af regnskaber med andre regnskaber aflagt af de samme personer eller deres underordnede, som når f. eks. lenenes uvisse indtægter kontrolleredes ved hjælp af ridefogdernes regnskaber. Rentekammerets kontrol blev derfor først og fremmest en kontrol af de reviderede regnskabers formelle rigtighed. De bevarede regnskaber fra de underliggende embeder er, med deres faste opbygning og ensartede udseende, hvad enten de er aflagt af en kongelig embedsmand ved Elben eller Nordkap, vidnesbyrd om den nidkærhed, hvormed Rentekammeret varetog denne opgave.

Rentemesterregnskaberne indtægtsbeløb

Selvom rentemesterregnskaberne kun angiver de beløb af statens indtægter og udgifter, som har passeret Rentekammerets kasse, er en betragtning af tallene dog ikke uden interesse dels for oplysning om Rentekammerets indre historie, dels for en vurdering af dets placering i det samlede finansvæsen, som senere skal foretages. Tabel 6 viser indtægterne ifølge rentemesterregnskaberne 1. maj 1641 til 1. maj 1648. Den anvendte inddeling i konti er, noget sammendraget, regnskaberne egen (jfr. side 58). Alle tal er her som i hovedparten af de følgende tabeller afrundet til nærmeste hele hundrede.

For indtægterne af lenene ses det, at de allerede før krigsårene var meget svingende. Sjælland gav i 1641-2 knap 6.000 rd., men i 1642-3 knap 20.000 rd. Skåne gav 1641-2 og 1642-3 ca. 11.000 og 9.000 rd., men i 1643-4 ca. 3.000 rd. Som venteligt er der dog noget forhold mellem rigsdelenes størrelse og lenenes indbetalinger til Rentekammeret. Jylland med 79 herreder gav i 1641-2 og 1643-4 mellem 2 og 3 gange så stort et beløb som Sjælland med dets 30 herreder, der igen gav et større beløb i de 3 år før krigen end Fyn med 21 herreder. Alle lenene i kongeriget Danmark uden Slesvig indbetalte 1641-2, 1642-3 og 1643-4 mellem 2 og 3 gange så store beløb som indkom fra lenene i Norge. Med krigsårene 1644-5 og 1645-6 indtrådte en voldsom nedgang i lenenes afleveringer til Rentekammeret, der fortsatte også i 1646-7. Det kan konstateres, at denne nedgang ikke blot omfattede de krigsramte landsdele Jylland, hertugdømmerne og Skåne, men også øerne, selvom

Tabel 6. Rentemesterregnskabernes indtægtsbeløb 1.5.1641-1.5.1648 i underkonti.

Konto	1641-2		1642-3		1643-4		1644-5	
	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
A. Len								
1. Sjælland	5.900	1	19.600	5	6.200	2	500	0
2. Fyn	3.900	1	4.000	1	1.100	0	1.600	1
3. Jylland	18.500	3	21.400	5	15.000	5	200	0
4. Hertugdømmerne	2.200	0	3.900	1	3.400	1	0	0
5. Skåne	11.100	2	9.200	2	3.300	1	300	0
6. Norge	21.900	4	20.000	5	11.200	3	6.800	3
B. Byskat	1.300	0	1.600	0	1.000	0	500	0
C. Told								
1. Danmark	133.300	25	94.500	22	72.100	22	39.800	19
2. Norge	131.700	24	149.700	34	94.000	28	43.300	21
D. Overførsler								
1. Kongens eget Kammer	160.100	30	51.500	12	38.800	12	51.100	24
2. Krigskomis- særerne	1.000	0	1.000	0	1.000	0	0	0
E. Mønten	0	0	0	0	1.500	0	12.000	6
F. Skatter	19.100	4	18.400	4	9.200	3	6.700	3
G. Særskatter	13.900	3	19.100	4	19.300	6	10.700	5
H. Lån og gaver	0	0	0	0	41.700	13	8.400	4
I. Adskilligt	16.300	3	22.800	5	14.800	4	29.500	14
Sum	540.200	100	436.700	100	333.600	100	211.400	100

nedgangen ganske vist var voldsomst i de krigshærgede områder. De mange krigsforberedelser på øerne og underholdet af soldaterne kunne synes betalt direkte af lenene. I det sidste af de undersøgte år, 1647-8, afleverede lenene igen større beløb, Jylland 34.500 rd. eller ca. 10.000 rd. mere end i noget af de 3 fredsår. Det kunne synes, som om der i visse len var sket en ophobning af penge, som på grund af de urolige forhold ikke har kunnet afleveres. På Rentekammerets lensindtægter kan der dog intet bygges med hensyn til lenenes økonomi. For det første var det tilfældigt, hvad der for lenene nåede ind til Rentekammeret, for det andet modtog Rentekammeret indtægterne af lenene med så store forsinkelser, at udsvingene fra år til år intet siger om den øjeblikkelige tilstand i lenene, og for det tredje var konti-opdelingen så løs, at f. eks. skatteindtægter fra et len kunne opføres under lenet, hvis lensmanden havde foretaget afleveringen. Også for toldindtægternes

1645-6		1646-7		1647-8	
Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
2.500	1	0	0	2.500	1
3.000	2	1.400	2	3.600	2
0	0	1.000	1	34.500	17
500	0	400	1	800	0
600	0	0	0	2.500	1
7.800	4	6.200	7	8.500	4
200	0	0	0	0	0
12.500	6	28.100	31	70.000	34
76.500	35	3.900	4	5.100	3
19.600	9	39.400	44	25.200	12
1.600	1	1.200	1	7.100	3
0	0	0	0	0	0
52.900	24	4.800	5	32.200	16
2.100	1	0	0	2.900	1
2.700	1	0	0	0	0
34.500	16	3.800	4	11.100	6
217.000	100	90.200	100	206.000	100

vedkommende (med beløbene fra købstædernes byfogder) kan der konstateres svingninger også i fredsårene. Af tolden af Danmark modtog Rentekammeret 1641-2 ca. 133.000 rd., men i 1643-4 kun ca. 72.000 rd. Af tolden af Norge fik det 1642-3 ca. 150.000 rd., men i 1643-4 kun 94.000 rd. Den norske told gav i alt i de 3 fredsår Rentekammeret ca. 75.000 rd. mere end den danske. Som lensindtægterne gik også toldindtægterne i Rentekammerets kasse drastisk ned i krigsårene, og nedgangen omfattede både Danmark og Norge.

Tabel 7, der viser indtægtsregnskaberne hovedkonti, er en sammenfatning af tabel 6.

Det ses her, at indtægterne fra lenene ikke har været af synderlig betydning sammenholdt med de samlede indtægter i Rentekammeret. I fredsårene 1641-4 udgjorde de 11 %, 18 % og 12 % af den samlede indtægt, i årene 1644-7 4 %, 6 % og 10 %. 1647-8 nåede

Tabel 7. *Rentemesterregnskabernes indtægtsbeløb 1.5.1641-1.5.1648 i hovedkonti*

Post	1641-2		1642-3		1643-4		1644-5	
	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
A. Len	63.500	11	78.100	19	40.200	12	9.400	4
B. Byskat	1.300	0	1.600	0	1.000	0	500	0
C. Told	265.000	49	244.200	56	166.100	50	83.100	40
D. Overførsler	161.100	30	52.500	12	39.800	12	51.100	24
E. Mønten	0	0	0	0	1.500	0	12.000	6
F. Skatter	19.100	4	18.400	4	9.200	3	6.700	3
G. Særskatter	13.900	3	19.100	4	19.300	6	10.700	5
H. Lån og gaver	0	0	0	0	41.700	13	8.400	4
I. Adskilligt	16.300	3	22.800	5	14.800	4	29.500	14
Sum	540.200	100	436.700	100	333.600	100	211.400	100

de op på at udgøre 25 %, men kun af en indtægt, der var mindre end halvt så stor som i de to første fredsår. Købstædernes byskatter nåede i intet af årene op på at udgøre en hel procent. Rentekammerets største indtægtskilde var tolden, der i fredsårene før krigen gav det halvdelen af dets indtægter. Overførslerne fra andre centrale kasser, d. v. s. hovedsageligt fra Kongens eget Kammer, var i 1641-2 på ca. 161.000 rd. eller 30 % af dette års indtægt, men i de følgende 6 regnskabsår på beløb svingende mellem ca. 52.000 og ca. 21.000 rd. Kongen har ikke formået, i denne tid hvor indtægterne af Øresundstolden svigtede, eller ikke villet holde Rentekammerets indtægter oppe i årene med de laveste indtægter, men det ses dog, at overførslerne i 1646-7, da indtægten kun var på ca. 90.000 rd., har udgjort 45 %. Der er derimod i de magre år tilført Rentekammeret indtægt ved, at overskuddet fra mønten og provenuet af lån og gaver er blevet ledet ind i dets kasse. Det ses, at beløb af skatterne, der indkom til Rentekammeret, ikke var store i forhold til de samlede beløb, men dog enkelte år større end indtægterne af lenene.

Dette illustreres for hele perioden 1641 til 1648 af tabel 8, der viser hovedkontiernes samlede beløb og samlede procentvise andel. Som det ses, har skatter og særskatter i disse år givet Rentekammeret 17 % af dets indtægter, lenene kun 12 %. Tolden har givet 44 % og overførslerne 18 %. De andre indtægter, byskatterne, mønten, lån og gaver og

1645-6		1646-7		1647-8	
Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
14.400	7	9.000	10	52.400	26
200	0	0	0	0	0
89.000	41	32.000	36	75.100	37
21.200	10	40.600	45	32.300	16
0	0	0	0	0	0
52.900	24	4.800	5	32.200	15
2.100	1	0	0	2.900	1
2.700	1	0	0	0	0
34.500	16	3.800	4	11.100	5
217.000	100	90.200	100	206.000	100

de under Adskilligt rubricerede indtægter, har, betragtet over denne årrække, kun betydet meget lidt.

Allerede i de 3 fredsår gik summen af Rentekammerets indtægter betydeligt ned. Faldet illustreres af tabel 9, hvor indtægtsbeløbene er beregnet som indeks med indtægten 1641-2 på 540.200 som basis. Fra 1641-2 til 1642-3 skete der en tilbagegang på ca. 20 %. Dette gentog sig fra 1642-3 til 1643-4. I krigsårene 1644-5 og 1645-6 var

Tabel 8. *Rentemesterregnskabernes samlede indtægtsbeløb 1.5.1641-1.5.1648 i hovedkonti.*

Hovedkonto	1.5. 1641-1.5. 1648	
	Beløb	Pct.
A. Len	267.000	12
B. Byskat	4.600	0
C. Told	954.500	44
D. Overførsler	398.600	18
E. Mønten	13.500	1
F. Skatter	143.300	7
G. Særskatter	220.900	10
H. Lån og gaver	52.800	2
I. Adskilligt	132.800	6
Sum	2.188.000	100

Tabel 9. *Rentemesterregnskaberens indtægtsbeløb 1.5. 1641-1.5. 1648.*

Indeks 1641-2 = 100	
1641-2	100
1642-3	81
1643-4	62
1644-5	39
1645-6	40
1646-7	17
1647-8	38

indtægten i Rentekammeret kun ca. 40 % af indtægten i 1641-2, i 1646-7, i det regnskabsår, hvor der aflagdes regnskab for indtægterne

Tabel 10. *Rentemesterregnskaberens udgiftsbeløb 1.5.1641-1.5.1648 i underkonti.*

Konto	1641-2		1642-3		1643-4		1644-5	
	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
A. Møntning	0	0	0	0	0	0	41.700	16
B. Terminsforretninger								
1. Kongen	16.200	3	0	0	500	0	2.000	1
2. Afbetalinger	15.200	3	4.600	1	3.000	1	0	0
3. Udlæg	6.800	1	6.900	2	5.400	2	3.500	1
4. Kbhvn. slot	400	0	200	0	300	0	500	0
C. Kongen								
1. Kongen	500	0	400	0	7.000	2	0	0
2. Familie	1.300	0	800	0	200	0	0	0
3. Gaver	8.000	1	400	0	100	0	0	0
D. Hoffet								
1. Pension	6.400	1	4.800	1	2.600	1	1.000	0
2. Hofpersonel	47.100	9	40.600	9	33.500	12	17.500	7
3. Månedspenge	13.400	3	5.200	1	0	0	300	0
4. Udkvittering	15.900	3	6.100	1	16.200	6	6.300	2
E. Hæren	0	0	0	0	11.600	4	46.800	18
F. Flåden	81.500	15	88.700	21	33.500	12	34.600	13
G. Proviant	5.200	1	11.000	3	8.900	3	5.100	2
H. Slotte	6.800	1	0	0	0	0	0	0
I. Varer								
1. Købmænd	239.100	44	177.900	42	118.800	41	75.600	29
2. Guldsmede	2.000	0	2.300	1	3.200	1	0	0
3. Bygmestre	37.500	7	32.500	8	32.100	11	14.100	5
K. Børnehuset	8.500	2	4.900	1	1.500	0	1.800	1
L. Adskilligt	33.300	6	40.300	9	11.800	4	13.900	5
Sum	545.100	100	427.600	100	290.200	100	264.700	100

i det sidste krigsår, gik den ned til 17 %, men steg igen i 1647-8 til et beløb omtrent som i krigsårene, d. v. s. ca. 40 % af indtægten i regnskabsåret 1641-2.

Rentemesterregnskaberens udgiftsbeløb

Udgifterne fordeltes i rentemesterregnskaberne på flere konti end indtægterne. Af tabel 10 ses udgifterne ifølge rentemesterregnskaberne 1. maj 1641 til 1. maj 1648 i de underkonti, som anvendtes i regnskaberne (jfr. s. 59-60).

Udgifterne måtte som følge af regnskabsformen, og fordi der ikke

1645-6		1646-7		1647-8	
Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
2.000	1	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0
3.000	1	1.800	2	3.300	2
0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0
3.300	2	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0
0	0	100	0	2.100	1
500	0	3.200	4	8.700	4
23.100	11	17.500	20	29.500	14
6.000	3	100	0	0	0
4.400	2	3.600	4	4.900	2
35.700	17	0	0	300	0
68.700	32	10.300	12	45.700	22
300	0	100	0	5.100	2
0	0	0	0	1.300	1
43.600	20	36.600	43	66.600	31
500	0	0	0	1.700	1
17.000	8	8.200	9	23.200	11
3.000	1	400	0	3.200	1
5.200	2	4.700	6	16.900	8
216.300	100	86.600	100	212.500	100

Tabel 11. *Rentemesterregnskaberens udgiftsbeløb 1.5.1641-1.5.1648 i hovedkonti.*

Konto	1641-2		1642-3		1643-4		1644-5	
	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
A. Møntning	0	0	0	0	0	0	41.700	16
B. Terminsforretninger	38.600	7	11.700	3	9.200	3	6.000	2
C. Kongen	9.800	2	1.600	0	7.300	3	0	0
D. Hoffet	82.800	15	56.700	13	52.300	18	25.100	9
E. Hæren	0	0	0	0	11.600	4	46.800	18
F. Flåden	81.500	15	88.700	21	33.500	12	34.600	13
G. Proviant	5.200	1	11.000	3	8.900	3	5.100	2
H. Slotte	6.800	1	0	0	0	0	0	0
I. Varer	278.600	51	212.700	50	154.100	53	89.700	34
K. Børnehuset	8.500	2	4.900	1	1.300	0	1.800	1
L. Adskilligt	33.300	6	40.300	9	11.800	4	13.900	5
Sum	545.100	100	427.600	100	290.000	100	264.700	100

skete tesaurering, blive af samme størrelse som indtægterne. Det beløb, som var til rådighed for Rentekammeret til udbetalinger, blev derfor 1641-7 stadig mindre. Nedskæringen kan konstateres på alle underkonti, men den ramte dem ikke alle lige hårdt. Under hovedkonto B, terminsforretninger, standsede udbetalingerne på underkonti 1., 3. og 4. i de 3 regnskabsår 1645-6, 1646-7 og 1647-8, men man fandt det stadig nødvendigt at foretage ganske vist små afbetalinger under underkonto 2., afbetalinger. Udbetalingerne til kongens person og til hans familie reduceredes meget kraftigt 1644-8, men kongen fik 1645-6 udbetalt beløb, der udgjorde ca. 2 % af de samlede udgifter (underkonto C. 1.). Hoffets personale fik reduceret lønudbetalingerne over Rentekammerets kasse, men den andel, som beslaglagdes af underkonto D. 2., hofpersonel og D. 3., månedspenge, som i de 3 fredsår havde været 11 %, 10 % og 12 %, var i årene 1645-8 14 %, 20 % og 14 %. På underkonto D. 4., udkvittering af herberger, d. v. s. udgifter i forbindelse med sendelser, skete der udbetalinger i alle årene. Under hovedkonto I, varer, reduceredes udbetalingerne på alle 3 underkonti. Udbetalingerne til guldsmedene faldt både faktisk og forholdsvis, mens derimod udbetalingerne til bygmestrene blev holdt på samme procentvise andel.

Tabel 11 sammenfatter underkontiene i tabel 10 i hovedkonti.

I 1644-5 og 1646-7 opføres som udgiftspost udleveringen til mønt-

1645-6		1646-7		1647-8	
Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
2.000	1	0	0	0	0
3.000	1	1.800	2	3.300	2
3.300	2	100	0	2.100	1
34.000	16	24.400	28	43.100	20
35.700	17	0	0	300	0
68.700	32	10.300	12	45.700	22
300	0	100	0	5.100	2
0	0	0	0	1.300	1
61.100	28	44.800	52	91.500	43
3.000	1	400	0	3.200	1
5.200	2	4.700	6	16.900	8
216.300	100	86.600	100	212.500	100

mesteren af det sølv, som var indkommet ved den godvillige kontribution (jvf. hovedkonto H, 1643-4 og 1644-5, tabel 6). Udgifterne til hoffet gik faktisk meget ned, men udgjorde dog i 1646-7 hele 28 % af de samlede udgifter. Flåden lagde i 1641-2 og 1642-3 beslag på over 80.000 rd. af Rentekammerets penge, også her skete der et fald i krigsårene, mens der til gengæld 1643-4 og 1644-5 udbetaltes store beløb til hæren. Vareanskaffelserne, som i de 3 fredsår havde udgjort ca.

Tabel 12. *Rentemesterregnskabernes samlede udgiftsbeløb 1.5.1641-1.5.1648 i hovedkonti*

	Beløb	Pct.
A. Møntning	43.700	2
B. Terminsforretninger	73.600	3
C. Kongen	24.200	1
D. Hoffet	318.400	16
E. Hæren	94.400	5
F. Flåden	363.000	18
G. Proviant	35.700	2
H. Slotte	8.100	0
I. Varer	932.500	46
K. Børnehuset	23.100	1
L. Adskilligt	126.100	6
Sum	2.042.800	100

halvdelen af Rentekammerets udbetaling, reduceredes 1644-5 og 1645-6 til ca. 30 %.

Hovedkontienes samlede beløb og disses samlede procentvise andel af summen ses af tabel 12.

Den største udgiftskonto i disse år har været den til vareanskaffelser, og dernæst har flåden fået store beløb af Rentekammeret. Udgifterne til hoffet har været af samme størrelsesorden som til flåden, mens de øvrige udgiftskonti tilsammen kun har andraget ca. 16 % af de samlede udgifter.

Rentekammerets overslag

Rentekammeret formåede ikke at opstille nogen fuldstændig oversigt over statens samlede indtægter og udgifter. Grunden var, at Rentekammerets hovedbøger, rentemesterregnskaberne, som omtalt kun var udtryk for den del af de samlede indtægter og udgifter, som gik gennem Rentekammerets kasse. For så vidt havde Rentekammeret materialet til en fuldstændig oversigt, som det modtog alle regnskaber fra alle rigets dele til revision. Noget forsøg på at foretage en sammenstilling blev dog ikke gjort. Opgaven ville ganske givet have været meget stor for Rentekammeret. Når den ikke er blevet givet, er det dog næppe af denne grund, men antagelig fordi den fuldstændige oversigt også forudsatte, eller i hvert fald kunne frygtes at medføre, den fuldstændige sammensmeltning af ordinære og ekstraordinære indtægter, samt af rigets og kongens indtægter. Kongen vægrede sig kraftigt mod sammenblandingen af hans og rigets midler. Rigsrådene virkede for denne sammenblanding, men ønskede på den anden side skarp adskillelse mellem de ordinære og de ekstraordinære indkomster. I denne situation formåede Rentekammeret ikke at opstille nogen nøjagtig oversigt over indtægter og udgifter, og det var derfor ikke med føje, at kongen i oktober 1645 beklagede sig til Corfits Ulfeldt over, at han aldrig havde kunnet få et rigtigt overslag, og når han skød skylden på rentemestrene, som altid fandt på vanskeligheder ²⁴¹).

Rentekammeret blev imidlertid pålagt og formåede at udarbejde oversigter ikke blot over de beløb, som passerede dets kasse, men også over samtlige de ordinære indtægter og udgifter, d. v. s. hovedsageligt over indtægterne fra lenene og tolden og over udgifterne til kongen,

241. *Chr IV Breve VIII* s. 363.

hoffet, centraladministrationen og flåden. Disse overslag var først og fremmest oversigter over allerede modtagne indtægter og allerede afholdte udgifter, men der indgik i dem skøn over endnu ikke indkomne eller afholdte indtægter og udgifter, og derved fik de karakter af at være budgetter, ligesom hovedformålet med dem også var at kunne overskue den kommende finansielle stilling.

Det var først på et sent tidspunkt, at Rentekammeret kom i besiddelse af materiale, der gjorde det muligt for det at opstille overslag, der var mere end oversigter over allerede modtagne beløb. Fra Frederik I's tid haves en opgørelse over kronens indtægter bestående af optegnelser især over indkomster fra len og købstæder, men også af pantsætninger, skatter og told²⁴²). I 1540'erne og begyndelsen af 1550'erne søgtes udarbejdet en fuldstændig jordebog på grundlag af de enkelte lens jordebøger, men dette synes først at være lykkedes i 1570'erne, efter at Rentekammeret var blevet en selvstændig institution²⁴³). Da der samtidig opstilledes oversigter over, på hvilke vilkår lensmændene havde deres len, havde man et materiale, der i forbindelse med de indleverede lensregnskaber gjorde det muligt at skønne over såvel den visse indkomst som kronens andel af den uvisse indkomst.

I årene 1600–02 blev der udarbejdet et overslag, der kom til at danne mønster for to følgende overslag i 1608 (der er identisk med 1602-overslaget bortset fra kontoen »visse indkomster af lenene«) og 1630. Overslaget fra 1602 er blevet behandlet af Kristian Erslev, Birgitta Odén og Kersten Krüger, de 2 sidste har tillige inddraget 1608-overslaget i deres undersøgelser²⁴⁴). I 1602-, 1608- og 1630-overslagene re-

242. William Christensen: *Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede*, 1903, s. 215; B. Odén: *Rikets uppbörd och utgift*, 1955, s. 37–8; Merete Dahlerup: *Riksräkenskaper, Kulturhistorisk leksikon för Nordisk Middelalder XIV*, 1969, s. 260.

243. Kristian Erslev: *Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede*, 1879, s. 129 og 177. Jfr. B. Odén: *Rikets uppbörd och utgift*, 1955, s. 39.

244. Overslagene er samlet i *DK B 202*. Koncepter og beregninger findes i *DK B 215, I 2–6*, også vedrørende det senere overslag 1646. Der findes 2 overslag, *DK B 202 a* og *DK B 202 b*, som i 1929 er modtaget fra Sverige. De betegnes i registraturen som henhørende til henholdsvis ca. 1600 og 1601, hvilket for det førstes vedkommende må skyldes en henføring på grundlag af navnene på lensindehaverne, mens det for det andets vedkommende må baseres på en påskrift på titelbladet: 1. nov. 1601. Denne påskrift er muligvis samtidig med overslaget, men skyldes ikke den samme hånd, som har skrevet dette. Disse 2 overslag er identiske med 1602-overslaget med hensyn til indkomsterne af Øresundstolden, tolden, byskatterne og de uvisse indkomster af lenene, mens de visse lensindkomster

degøres der først for bruttoindkomsten af den visse indkomst fra lenene i Danmark og Norge med underliggende områder, men amterne i Slesvig og Holsten er ikke medtaget. Der anføres jordebogens indkomster len for len samt eventuelle andre visse indkomster, f.eks. afgiften af bortforpagtede ejendomme. Indkomster i naturalier er undertiden specielt angivet, men er ved sammentællingen omregnet i penge og medtaget i bruttoindtægten. Fra indkomsten trækkes, hvor der er tale om len på regnskab, de samlede visse udgifter, der er summen af de udgifter, der direkte vedrørte lenet, d.v.s. først og fremmest lensmandens og hans folks løn, og videre de udgifter, som ikke direkte vedrørte lenet, d. v. s. udgifter til rigsformål, til kirker, præster og andet²⁴⁵). Resultatet gav den maksimale størrelse af kongens andel af den visse indkomst. Tillige føjes hertil en angivelse af, hvor stor kronens andel var af de uvisse indkomster. Om disses størrelse er der derimod intet anført ved de enkelte len. Videre angives den visse indkomst fra købstædernes byskatter. De uvisse indkomster beregnes som gennemsnit af 3 års indtægt. Det gælder indkomsten af tolden og den uvisse indkomst af lenene samt tillige indkomsten af Øresundstolden. Summerne af dette angav den samlede indkomst. Overfor overslagets indtægtsposter opstilledes de ordinære udgiftsposter. Til de visse udgifter hørte løn, klæder og udspising til hoffets, centraladministrationens og Holmens folk samt til de øvrige kongelige tjenere, som aflønnedes gennem de centrale kasser. Blandt de uvisse udgifter vejede tungest flådens materielanskaffelser, vedligeholdelsen af de kongelige slotte og lønnen til soldaterne på Kronborg. De ordinære udgifters sum blev sammenstillet med indtægternes

for det første vedkommende er 151.900 rd. og for det andet vedkommende 160.900 rd. Det første har de samlede udgifter til 269.600 dr., det andet til 271.800 rd. Differencerne er altså så små, og den nøjagtige datering så usikker, at der ikke er grund til at betragte overslagene *DK B 202 a, b* og *c* (1600, 1601 og 1602) som andet end forskellige udgaver af samme overslag, der må være forfattet kort efter år 1600. De forskellige beregninger skyldes forskellige henføringer, ikke væsentligt ændrede indkomster og udgifter. Se iøvrigt Kersten Krüger: *Die Einnahmen und Ausgaben der dänischen Rentmeister 1588–1628*, 1970, s. 63. *DK B 202 c* (1602) er trykt i Schlegels *Sammlung zur Dänischen Geschichte I:1*, 1771, det fra 1608 i *Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1872*. Overslaget 1630 er trykt i *Budstikken*, 5, Christiania 1824. Se videre Kristian Erslev: *Kongemagt og Lensmand i det sextende Aarhundrede*, 1879, s. XXIV–XXVII og B. Odén: *Rikets uppbörd och utgift*, 1955, s. 39–42, og Kersten Krüger: *Die Einnahmen und Ausgaben der dänischen Rentmeister 1588–1628*, 1970, s. 63–4.

245. Jfr. Hans H. Fussings definition i *Stiernholm Len 1603–1661*, 1951, s. 134.

Tabel 13. Hovedkonti i overslagene 1602, 1608 og 1630.

Konto	1602	1608	1630
A. Lenenes visse indkomst	163.800	183.600	165.000
B. Lenenes uvisse indkomst	44.000	44.000	65.200
C. Købstædernes byskatter	2.300	2.300	2.100
D. Tolden	59.000	59.000	66.600
E. Øresundstolden	141.900	141.900	105.200
F. Af kommissarierne i Skåne			12.000
Indtægt	411.000	430.800	416.100
Udgift	246.700	217.900	614.100
Overskud	164.300	212.900	
Underskud			198.000

sum, og, som det vil kunne ses af tabel 13, fremkom der i 1602 og 1608 et betydeligt overskud, men i 1630 et stort underskud, især på grund af øgede udgifter til flåden.

Til udgifterne måtte yderligere lægges en række poster, der var komplet uberegnelige for Rentekammerets folk, hvorfor man ikke skønnede videre over deres størrelse, end at man angav, at det drejede sig om store summer. Overslaget blev herved mere end en balance mellem indtægter og udgifter, det blev et budget, men et budget med vigtige poster uoplyste. Disse ikke beregnede udgiftsposter fordelte sig på følgende punkter:

1. Byggeriet på Kronborg (ikke 1630).
2. Byggeri andre steder.
3. Guld, sølv, silke og klæde til kongens og dronningens behov (ikke 1630).
4. Udgifter ved modtagelse af fremmede fyrster (kun 1602).
5. Udgifter til kanonstøberi.
6. Udgifter til kugler og krudt, som årligt skydes op.
7. Indkøb af våben til Tøjhuset.
8. Byggeri af nye skibe til flåden.
9. Udgifter ved Tugthuset i København (kun 1608).
10. Indløsning af kronens pantsatte gods (kun 1630).
11. Penge til officerer og købmænd ved omslaget (kun 1630).

Rentekammeret udarbejdede igen i 1642 et overslag. Det skete efter Christian IV's ordre i forbindelse med hans forsøg på at skabe balance

mellem kronens indtægter og udgifter uden inddragelse af kongens egne indtægter, d. v.s. hovedsageligt Øresundstolden. I tre breve af 18. januar og 17. februar 1642 og et udateret fra før 8. marts 1642²⁴⁶) opstillede kongen en række udgiftsposter, om hvis størrelse han ville have besked. Kongen opstillede i sit andet brev udgiftsposterne i 39 punkter. Christian IV's detaljerede kendskab til finanserne fremgår klart af de 39 punkter, den manglende fasthed i hans virksomhed fremgår måske lige så klart af, at han fandt det nødvendigt at give den samme ordre 3 gange. Kongens 39 punkter vedrørende udgifterne kan sammenfattes til følgende:

1. Kongens egen person, den kongelige familie.
2. Kongens taffel og bespisningen af hoffets personel.
3. Aflønning af hoffets personel samt folkene på Frederiksborg, Rosenborg, Kronborg, Kolding og Skanderborg.
4. Aflønning til Danske og Tyske Kancellis samt Rentekammerets personale.
5. Gesandters aflønning samt udgifter ved modtagelse af fremmede gesandter.
6. Byggeri og reparation på kronens slotte.
7. Udgifter til flåde og hær, herunder skibsbyggeri, materialer og løn samt udgifterne ved Tøjhuset, Gjethuset, Krudtmøllen, Proviantgården, Delehaven, Klædekammeret, Smedien, Bryghuset og Hammermøllen ved Kronborg.

Angående indtægterne blev det kun indskærpet, at indtægterne fra Øresundstolden ikke måtte medregnes. Det blev pålagt den ældste rentemester, Jørgen Vind, selv at lede udarbejdelsen af overslaget, der lå færdigt den 8. marts²⁴⁷), ca. 7 uger efter at kongen første gang havde befalet det opstillet.

Det bevarede overslag fra 1642, der kendes i flere afskrifter²⁴⁸), er ikke, hvad udgiftsposterne angår, opstillet som kongen ønskede det. Der kan dog næppe være tvivl om, at det er blevet til som følge af kongens ordrer fra begyndelsen af 1642²⁴⁹). Overslaget afviger fra de tidligere i århundredet opstillede ved, at det ikke meddeler bruttoindtægterne

246. *Chr IV Breve III* s. 164, 177 og 185.

247. *Chr IV Breve III* s. 187.

248. *DK B 202*, trykt i *Danske Samlinger VI*, 1870–1, s. 325 ff.

249. *Chr IV Breve III* s. 177 note 1, jfr. *DK B 215 I*, 5, hvor kongens brev 18. jan. er indført med de ønskede poster oplyst.

Tabel 14. *Indtægtskonti i 1642-overslaget.*

Konto	Beløb	Pct.
Lenene, vist og uvist	270.700	52
Told, Danmark	64.600	12
Told, Norge	97.700	19
Byskatter	2.100	0
Bådmandsskat	23.600	5
Borgeleje	11.700	2
Sølvværket	8.700	2
Kobberværket	14.800	3
St. Annæ told	26.000	5
Kommissarierne i Skåne	1.000	0
Sum	520.900	100

fra lenene. Lensmændenes genanter, aflønningen af herredsfogder, del-fogder og tingskrivere er på forhånd trukket fra, og ligeledes er der taget hensyn til, at der ikke kom indtægter fra bortskiftet gods, gårde udlagt til officerers underhold og ødegods. Den uvisse indtægt af lenene beregnes for sig som tre års gennemsnit. De slesvigske og holstenske amters indtægt er ikke medtaget. Tolden af Danmark og Norge beregnes som tidligere af tre års indtægt. Som nye poster i forhold til de tidligere overslag er anført indkomsterne af sølvværket og kobberværket i Norge samt købstædernes borgelejpenge og overskuddet af bådmandshvervnings- og postbudeskatten. Som overførsler fra andre centrale kasser findes summer modtaget fra toldkassen for tolden til St. Annæ og bådmandsvåningernes opførelse og fra kommissarierne i Skåne. Udgiftskontiene i overslaget fra 1642 falder i 46 dele, der er opstillet således, at de første især angår kongen og hoffet, de sidste især Holmen og flåden. Omstillet således, at overslaget kan sammenstilles med rentemesterregnskabet, falder overslagets indtægts- og udgiftssider i de hovedkonti, som kan ses i tabel 14 og tabel 15.

Det kan af ovenstående foreløbigt konstateres, at af de ordinære indtægter anslog man i 1642, at over halvdelen kom fra lenene. Det må imidlertid her bemærkes, at der kun er tale om netto-indtægten af lenene, idet som nævnt udgifterne ved lenene til deres administration, til bygningers vedligeholdelse og til varetagelsen af de lokalt betonede opgaver på forhånd er trukket fra. Af Hans H. Fussings undersøgelser i Stjernholm lensregnskaber fremgår, at der i dette len i begyndelsen af

1640'erne anvendtes lidt under halvdelen af indtægterne til lokale formål, mens resten var overskud til disposition for Rentekammeret eller anvendtes til rigsformål. At undersøge forholdet mellem rigsformål og lensformål for samtlige lens vedkommende er en uoverkommelig opgave. Beskæftiger man sig med lensregnskaberne, får man imidlertid det indtryk, at forholdet ikke har været meget anderledes i de øvrige len, bortset fra rigsrådslenene, hvor lensmændene nød halvdelen af de uvisse indtægter, og hvor derfor noget mindre af indtægten blev i overskud. Brutto-indtægten af lenene kan antages ikke at have ligget meget under det dobbelte af overslagets 270.700 rd. Af overslagets øvrige indtægter kom under en tredjedel fra toldindtægterne fra Danmark og Norge, mens andre arter af indtægter tegnede sig for omtrent en tiendedel af de samlede indkomster. Overførslerne fra kassen for St. Annæ-tolden og fra kommissarierne i Skåne androg ca. 5 % af de ordinære indtægter.

1642-overslagets udgiftskonti er sammenfattet i tabel 15.

Tabel 15. *Udgiftskonti i 1642-overslaget.*

Konto	Beløb	Pct.
Kongen, hoffet, kancellierne, Rentekammeret, vedligeholdelse og byggeri på slotte, endvidere lærde, præster og fattige	305.000	49
Gesandter, udsendte og modtagne, udkvittering af herberger	27.200	5
Børnehuset	8.100	1
Flådens, Holmens og tilknyttede institutioners personel	171.600	28
Flådens skibe og materiel	106.500	17
Sum	618.400	100

Af de samlede udgifter ansloges halvdelen at gå til kongen, hoffet og centraladministrationen, mens næsten hele den anden halvdel gik til flåden. Udgifterne til krigsvæsenet til lands var ikke en ordinær udgift og derfor ikke medtaget. Ud over de i alt 278.100 rd. til flåden anfører overslaget, at der på Holmen fandtes et personale på 906 personer, hvis årlige aflønning man ikke havde medregnet. Den gennemsnitlige løn for folkene på skibene var ca. 10 rd. om måneden, således at de samlede udgifter til Holmens og flådens personel samt til materiel har nået op på henved 380.000 rd. om året. Som i tidligere overslag er der i overslaget fra 1642 anført andre uberegnelige udgifter, nemlig til

kanonstøberi, til krudt og kugler og til skibsbyggeri ud over de 2 projekterede skibe om året. Men selv når der bortses fra de ikke-beregnelige udgifter, fremkom der et betydeligt underskud:

Tabel 16. *Underskud ifølge 1642-overslaget.*

Udgifter	618.400
Indtægter	520.900
Underskud	97.500

Det er umuligt at komme til nøjagtig klarhed over, hvorledes 1642-overslagets beløb stemte overens med de faktiske indtægter og udgifter, da man af autentiske regnskaber ikke har meget andet at sammenholde med end rentemesterregnskaberne, der jo kun angiver de beløb, som har passeret Rentekammerets kasse. Overslaget var af kongen befalet opstillet, for at rigsråderne af det kunne se, hvor umuligt det var at møde kronens udgifter med dens indtægter. Man kan derfor forvente at finde en tendens i overslaget, nemlig at indtægterne er sat for lavt og udgifterne for højt. Da man i 1633 drøftede 1630-overslaget, hævdede Rigsrådet netop, at en del af indtægterne var sat for lavt eller slet ikke medregnet, mens nogle af udgifterne var sat for højt²⁵⁰). Kongen svarede ikke på anklagen om de manglende indtægter, men henviste angående udgifterne til Rentekammerets regnskaber, hvori man kunne konstatere, at beløbene passede²⁵¹). Omvendt gjorde øverste renteskriver Sigfred Friis i april 1642 opmærksom på, at hvad indtægterne fra lenene angik, da var overslaget ikke præcist, da dels Rentekammeret savnede oplysninger om antallet af og lønnen for det personale, som anvendtes af lensmændene, og dels jordebøgerne over de norske len var ufuldstændige²⁵²). I 1646 bemærkede kongen til rigsråderne, at de jo nemt kunne overbevise sig om overslagets rigtighed ved for det første at udspørge rentemestrene og for det andet at henvende sig til de rigsråder, der deltog i revisionen af rentemesterregnskaberne²⁵³). Det er muligt, at kongen vel har vidst, at rigsråderne ikke ville blive meget klogere heraf. Har det ikke været tilfældet, må man konstatere

250. Erslev: *Rigsråd II* s. 364–6.

251. *Chr IV Breve III* s. 102, 12. april 1633.

252. *DK B 215 II 6 a.*

253. *Chr IV Breve VI* s. 212, 7. dec. 1646.

det ejendommelige i, at kongen, trods det omfang, i hvilket han beskæftigede sig med Rentekammerets sager, ikke havde klargjort sig rentemesterregnskaberne karakter. J. A. Fridericia har arbejdet med 1642-overslaget og er tilsyneladende gået ud fra, at dets opgivelser for de visse lensindkomsters vedkommende hidrørte fra lensregnskaberne 1637-8. Fridericia har foretaget den ret omfattende beregning for Dragsholm len, som må være blevet foretaget for alle lenene i Rentekammeret. Han har omregnet jordebogens indkomster i penge efter Rentekammerets egen takst, renteritaksten. Disse beløb, som udgør 8.050 rd. og 358 rd., sammenstiller han derefter med de samlede udgifter, der omregnet i penge udgør 4.084 rd. Differencen udgør 3.966 rd., der er kronens overskud af lenet, mens det ifølge 1642-overslaget udgør 3.964 rd. ²⁵⁴). At renteritaksten er benyttet ved opstillingen af overslaget fremgår iøvrigt også af forskellige beregninger over værdien af lenenes naturalie-indtægter, som i 1640'erne er foretaget i Rentekammeret ²⁵⁵). Renteritaksten var imidlertid fastsat i 1633 under medvirken af rigsrådet, og den blev ikke ændret før i 1661 ²⁵⁶), således at den ikke dækkede varernes øgede handelsværdi i årene efter udstedelsen, ligesom den gjaldt for hele landet og ikke tog hensyn til prisvariationer fra landsdel til landsdel eller til kvalitetsforskelle. Renteritaksten var overhovedet snarere en tabel til reduktion af naturalier til samme enhed end en pristabel. Ved udarbejdelsen af Rentekammerets overslag er den imidlertid blevet brugt som pristabel, hvilket har bidraget til at vanskeliggøre brugen af dem som beregninger over faktiske indtægter og udgifter. Ifølge renteritaksten sattes rug til 1 rd. 1 ort for tøndnen, ifølge den sjællandske kapitelstakst, der kommer de faktiske priser noget nærmere, sattes den til ca. 3 sletdaler eller 2 rd. tøndnen i årene 1641-3, en difference på $\frac{3}{4}$ rd. eller 3 ort. Byggen sattes i renteritaksten ligeledes til 1 rd. 1 ort, men i kapitelstaksten i de samme år til ca. 2 $\frac{1}{3}$ sletdaler eller ca. 1 $\frac{1}{2}$ rd., en difference på 1 ort. Dragsholms lens indkomst af rug 1637-8 var 683 tønder, af byg 4.126 tønder, der vurderet efter renteritaksten tilsammen havde en værdi af ca. 6.010 rd.,

254. *Kongelige Bibliotek Add. 839*, 4°. J. A. Fridericia: Efterladte håndskrifter til det 17. årh.'s historie, læg mærket: Rentekammersager.

255. *DK B 215 I 2-3*.

256. Hans Knudsen: *Renteritakster, Aarboeg for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter XV*, 1927, s. 214-9. Renteritaksterne er anført hos Arent Berntsen i *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed*, 1656, II s. 645-50. Se iøvrigt tabel XXVI.

men efter kapitelstaksten ca. 7.555 rd. eller ca. 1.545 rd. mere. Også de øvrige naturalieydelse sattes for lavt efter renteritaksten, øksne f. eks. til 6 rd. og køer til 4 rd., men handledes til priser op til det dobbelte beløb²⁵⁷). Nu kender man ikke omfanget af de samlede naturalie-indkomster i 1642. I 1651–2, d. v. s. efter at Halland, Gotland og Øsel var afstået og bortsalget af krongodset var begyndt, beregnede Rentekammeret den årlige indkomst af lenene i Danmark i rug til 16.628 tønder og i byg til 28.357 tønder²⁵⁸). I 1642 har indkomsten af disse to naturaliearter ikke været mindre, d. v. s. at med differencen mellem renteritakst og prisniveau af en størrelse som ovenfor anført, er overslaget alene for rugs og bygs vedkommende blevet sat mindst ca. 20.000 rd. for lavt. Hertil er kommet differencen ved alle de øvrige naturalie-indkomster. Man kunne synes, at det ville være naturligt for rigsrådet at gøre opmærksom på renteritakstens forældelse. For de naturaliers vedkommende, som forbrugtes på lenene eller af hoffet, var det dog ligegyldigt, hvorledes de sattes i værdi, når blot den samme vurdering anlagdes ved fastsættelsen af udgifterne. Iøvrigt kunne det tænkes, at rigsråderne ikke har været blinde for den fordel, de og andre lens-

Tabel 17. *Indtægter i 1642-overslaget og rentemesterregnskabet 1642–3.*

Konto	Overslag	Rtm.rgsk.	Rtm.rgsk.pct. af overslaget
Lenene, vist og uvist	270.700	73.600	27
Told, Danmark	64.600	66.000 ²⁵⁹)	102
Told, Norge	97.700	149.700	153
Byskatter	2.100	1.600	76
Bådmandsskatter	23.600	19.100	81
Borgeleje	11.700	0	0
Sølvværket i Norge	8.700	4.000	46
Kobberværket i Norge	14.800	0	0
St. Annæ-tolden	26.000	28.000	108
Kommissarierne i Skåne	1.000	1.000	100
Sum	520.900	343.000	66
Difference	177.900		

257. William Scharling: *Pengenes synkende Værdi*, 1869, s. 274–6.

Scharling synes iøvrigt i nogle tilfælde at have antaget renteritaksterne for at være priser.

258. *DK B 215 8; DK B 215 II 9.*

259. Heri ikke tolden af Slesvig og Holsten.

mænd havde af, at værdien af den genant, som de modtog, beregnedes for naturaliernes vedkommende efter renteritaksten, mens f. eks. landgildeafløsningen betaltes efter varierende varepriser. Et indicium for at det kan have forholdt sig således, er det, at renteritaksten først ændres efter statsomvæltningen i 1660.

Rentemesterregnskaberne ufuldstændighed som udtryk for de samlede ordinære indtægter og udgifter kommer meget tydeligt frem, når man som i tabel 17 foretager en sammenstilling af dem med overslaget. Overslaget lå færdigt i marts 1642, sammenstillingen sker med rentemesterregnskabet 1/5 1642 til 1/5 1643, der registrerer Rentekammerets indtægter og udgifter for dette regnskabsår, mens indtægterne hovedsageligt hidrørte fra det foregående års indtægter ved de underordnede oppebørselsembeder.

Sammenstillingen demonstrerer antagelig først og fremmest det ofte fremhævede, at de ordinære indtægter ikke ubeskårne nåede frem til Rentekammerets kasse ²⁶⁰). Af 1642-overslagets indtægter er kun 2/3 registreret som modtaget i rentemesterregnskabet. Af indtægterne fra lenene har kun 1/5 nået Rentekammeret. Købstædernes byskatter og overskuddet fra bådsmændsskatten er nået frem beskåret med 1/4 og 1/5, og overførslerne fra St. Annæ-tolden og fra kommissarierne er kommet til Rentekammeret med deres fulde beløb. Af købstædernes borgeleje penge har Rentekammeret intet modtaget, pengene er som tidligere anført af opkræverne blevet afleveret direkte til klædekammerskrivningen. Det er bemærkelsesværdigt, at indtægterne af tolden i Rentekammerets kasse overstiger de anslåede beløb. I det af Rentekammeret modtagne beløb er ikke medregnet de anvisninger, som har været gjort på toldkasserne, således at den faktiske indtægt må have ligget endnu højere i forhold til overslagets beløb, end rentemesterregnskabet gør det. Der synes her at være et punkt, hvor overslaget muligvis er rigtigt som udtryk for det materiale, som forelå, da det blev udarbejdet, men hvor det er forkert både med hensyn til den øjeblikkelige situation

260. Opstillingen i tabel 17 vedrørende rentemesterregnskabet 1/5 1642-1/5 1643 svarer ikke til den i tabel 6 meddelte opstilling, da indtægterne fra Slesvig og Holsten her er trukket fra, overførslen fra St. Annæ-toldkassen er anført for sig, og indtægten fra sølvværket i Norge er taget ud af gruppen »Lenene i Norge« og »Adskillig indtægt« og her anført som en særlig post. Flere poster fra »Adskillig indtægt« er her ikke indplaceret, det samme gælder Rentekammerets indtægter af skatterne og overførslen fra Kongens eget Kammer.

og som budget for den fremtidige situation. Ved opstillingen af overslaget beregnedes toldindtægterne som et gennemsnit af 3 års indtægter. Toldindtægterne i Rentekammerets kasse (med St. Annæ-tolden) i årene 1638 til 1643 fremgår af tabel 18:

Tabel 18. *Toldindtægter i Rentekammeret 1638-43.*

	1638	1639	1640	1641	1642	1643
Danmark	52.700	151.300	56.600	133.300	94.500	72.100
Norge	91.600	94.600	70.300	131.700	149.700	94.000
Sum	144.300	245.900	126.900	265.000	244.200	166.100

Rentekammerets andel af toldindtægterne var, som det ses, stærkt svingende, men taget under ét var der dog en betydelig stigning i tre-året 1641-3 i sammenligning med tre-året 1638-40, ialt en stigning på ca. 158.000 rd., eller i gennemsnit over 50.000 rd. pr. år. Dette kunne udtrykke, at Rentekammerets kasses andel af toldpengene voksede, men at beløbet iøvrigt ikke var i stigning. Dog synes det ikke at forholde sig således. For det første var tolsatserne sat betydeligt op, hvad Rigsrådet også gjorde opmærksom på, og for det andet haves der en sammen-tælling af bruttotoldindtægterne i Norge i 1643²⁶¹), der viser et betydeligt større beløb end både overslagets og rentemesterregnskabets:

Tabel 19. *De norske toldindtægter 1643.*

	Beløb	Difference
Brutto-indtægter 1643	197.400	
Rentekammerets indtægt 1643	94.000	103.400
Overslaget 1642	97.700	99.700

Brutto-indtægterne har oversteget såvel overslagets beløb som rentemesterregnskabets med henved 100.000 rd.; overslaget har, i hvert fald på dette punkt, været sat for lavt, hvis det skulle opfattes som budget. Det er naturligvis sådan, at toldregnskabet angiver brutto-indtægterne, overslaget netto-indtægterne, men ved toldstederne var administrationsudgifterne i forbindelse med oppebørslen ikke på over

261. *DK B 186 f. 65 a.*

100 % af overskuddet. Ifølge de oplysninger, som kan fremskaffes om de faktiske netto-indtægter, lå de nemlig 1643-4 midt mellem overslagets 97.700 rd. og brutto-indtægtsbeløbet på 197.400, idet de var på 138.600²⁶²).

For udgiftssidens vedkommende kan forholdet mellem overslaget og rentemesterregnskabet 1/5 1642 til 1/5 1643 ligeledes illustreres ved en sammenstilling af beløbene:

Tabel 20. *Udgifter i 1642-overslaget og rentemesterregnskabet 1642-3.*

Konto	Overslag	Rtm.rgsk.	Rtm.rgsk. pct. af overslaget
Kongen, hoffet, kancellierne, Rentekammeret, vedligeholdelse og byggeri på slotte, endvidere lærde, præster og fattige	305.000	308.700	101
Gesandter, udsendte og modtagne, udkvittering af herberger	27.200	6.600	24
Børnehuset	8.100	7.300	90
Flådens, Holmens og tilknyttede institutioners personel	171.600	92.400	54
Flådens skibe og materiel	106.500	0	0
Sum	618.400	415.000	67
Difference	203.400		

Det er ikke overraskende, at der er nogenlunde samme forhold imellem på den ene side de anslåede indtægter og de modtagne beløb og på den anden side de anslåede udgifter og de udbetalte beløb; rentemesterregnskabet beløb er i begge tilfælde ca. 2/3 af overslagets²⁶³). Rentekammeret har afholdt større udgifter til kongen, hoffet og administrationen, end der er regnet med i overslaget. Kongen bemærkede ved opstillingen af overslaget, at der ikke hørte stor kunst til at lave et rigtigt overslag over udgifterne til hans egen person og hoffet, man behøvede blot at se på regnskaberne. Disse konti har været nemme at regne ud, og de synes ikke sat for højt i overslaget, navnlig ikke da

262. Se tabel 50.

263. Der er en difference mellem rentemesterregnskabet sum af udgifter, 427.600 rd., og den her opgivne sum, 415.000 rd., på 12.600 rd., hvilket skyldes dels at enkelte summer fra »Adskillig udgift« ikke har kunnet indplaceres i tabel 20, dels at gruppen »Terminforretninger« ikke her er medtaget.

Rentekammeret antagelig har betalt leverancer til hoffet med anvisninger. Disse konti er de eneste, hvor rentemesterregnskabet beløb overstiger overslaget. Af udgifterne til flådens personel er knapt halvdelen betalt over Rentekammerets kasse, mens materiel-udgifterne ikke figurerer. Til dette sidste må dog bemærkes, at mange leverancer under rentemesterregnskabernes underkonto I, 1 (Varer) er gået til flåden. Store leverancer til Holmen er imidlertid også blevet betalt uden om Rentekammeret.

Man tog arbejdet med overslaget op igen i september 1645, da Christian IV atter pålagde Rigsrådet at meddele ham, hvorledes udgifterne til hofstaten, administrationen og flåden skulle kunne afholdes, uden at kongens egne midler blev inddraget²⁶⁴). Rentemestrene ønskede nu at vide, hvordan man skulle forholde sig overfor de i de hidtil udarbejdede overslag ikke-beregneede udgifter til skibsbyggeri, kanonstøberi, krigsmateriel og byggeri, og kongen anmodede derfor Rigsrådet om i sit svar også at udtale sig om dette²⁶⁵). Rigsrådet svarede, at man ikke endnu havde fået et overslag fra rentemestrene, og at man iøvrigt også betvivlede nytten af det, da jo for det første udgifterne af sig selv måtte afpasse sig efter indtægterne, og da for det andet en del indtægter ikke kunne beregnes²⁶⁶). Det fremgår tydeligt af rigsrådets svar, at man nødigt så et overslag opstillet. Man har indset rigtigheden af påstanden om, at udgifterne ikke kunne mødes med indtægterne, men har ikke ønsket at tage stilling til det, så længe der fra kongens side ikke blev givet indrømmelser med hensyn til samordningen af kongens og kronens midler. Kongen protesterede mod Rigsrådets påstand om, at udgifterne måtte afpasses efter de øjeblikkelige indtægter, og bebrejdede hårdt rigshofmester Corfits Ulfeldt, at han havde støttet Rigsrådet i dette. Han pålagde Corfits Ulfeldt at udarbejde et nyt forslag over indtægterne, mens Christian IV selv ville oplyse om udgifterne²⁶⁷). Det blev dog rentemester Sten Beck, der kom til at opstille overslaget over udgifterne, der synes at have ligget færdigt først i december 1646²⁶⁸).

264. *Chr IV Breve VI* s. 73, 11. sep. 1645.

265. *Chr IV Breve IV* s. 75, 15. sep. 1645.

266. *Erslev: Rigsråd III* s. 193–6, 26. sep. 1645.

267. *Chr. IV Breve VI* s. 79–80, 82–4, 28. sep., 30. sep. og 1. okt. 1645.

268. Overslaget synes ikke bevaret i original eller kopi i Rentekammerets arkiv, men dets hovedpunkter er afskrevet i rentemester Oluf Dås optegnelsesbog, *DK B 186 f.39b–40a*.

Tabel 21. *Udgiftskonti i 1646-overslaget sammenholdt med 1642-overslagets udgiftskonti.*

Konto	1646	1642	Stigning	Pct. stigning i forhold til 1642
Kongen, hoffet, kancelierne, Rentekammeret, vedligeholdelse og byggeri på slotte, endvidere lærde, præster og fattige Gesandter, udsendte og modtagne, udkvittering af herberger	348.500	305.000	44.000	14
Børnehuset	36.300	27.200	9.000	33
Flådens, Holmens og tilknyttede institutioners personel	8.100	8.100	0	0
Flådens skibe og materiel	360.900	171.600	189.300	110
	184.500	106.500	78.000	73
Sum	938.300	618.400	320.300	52

Rigsråderne stillede sig skeptiske over for rigtigheden af dette nye udgiftsoverslag, der viste en samlet stigning på over 50% i forhold til det kun 4 år ældre overslag. De mente imidlertid, at også indtægterne måtte være steget på grund af de mange nye toldafgifter, og derfor fandt de det ikke nødvendigt, at man foretog sig noget²⁶⁹). De nedkaldte derved kongens vrede over deres hoveder; han beskyldte dem for simpelthen ikke at ville se sandheden i øjnene²⁷⁰). Rigsrådet afviste anklagen og henviste kongen til at afvente, at et overslag over indtægterne blev sat op²⁷¹). I maj 1647 blev det derefter af kongen pålagt kansleren Christen Thomesen Sehested, marsken Anders Bilde, admiralen Ove Gjedde, viceadmiralen Niels Trolle og statholderen i Norge Hannibal Sehested at udarbejde overslag over alle udgifter til krigsvæsenet til lands og til vands²⁷²). De visse udgifter behøvede man ikke at beregne; angående hofstaten skulle de fem herrer holde sig til rentemestrenes regnskaber. Samtidig blev det pålagt rentemestrene selv at fremskaffe oplysning om forskellige hidtil ikke nøjagtigt fastsatte indtægter²⁷³). Dette var det første forsøg på at skabe en præcis oversigt over alle statens udgifter, visse som uvisse, ordinære som

269. Erslev: *Rigsråd III* s. 303, 3. dec. 1646.

270. *Chr IV Breve VI* s. 212, 7. dec. 1646.

271. Erslev: *Rigsråd III* s. 309, 8. dec. 1646.

272. *Chr IV Breve VI* s. 274 og 283, 2. maj og juni 1647.

273. *Chr IV Breve VI* s. 278 og 279, 13. og 18. maj 1647.

ekstraordinære. Forsøget krævede Rigsrådets og rigsebedsmændenes medvirken. Christian IV var imidlertid stadig ikke villig til at give Rigsrådet indseende med kongens egne midler, og enten af den grund eller på grund af kongens død kom der aldrig noget ud af forsøget. At man i Rentekammeret har været beskæftiget med arbejdet, synes dog at fremgå af rentemester Oluf Dås optegnelsesbog²⁷⁴), hvori forskellige beregninger synes at stamme fra dette forsøg.

Rigshofmesteren

I »Den stormægtigste Konges Christian Den Fierdes Historie« (1749) skrev Slange, eller vel snarere Gram, om Frantz Rantzaus statsholderembede: »Denne statholderbestilling bestod derudi, at han havde tilsyn med den kongelige hofstat og dens udgifter, desligeste med flådens udrustning og omkostninger«. Om Corfits Ulfeldts righofmesterembede hed det i samme værk: »Rigshofmesters embede indbefattede næsten alt, hvad som hørte til kongens og rigets husholdning i fred og krig, med indtægter og udgifter: Alt hvad general-kommissariaterne nu om dage have at bestille, flådens og land-armeens forråd og udrustninger, item pengene til kongens hofholdning, Rentekammeret, tolden med mere, var under hans opsyn. Og gennem hans hænder gik sædvanligen kongens befalinger, om alt hvad til bemeldte poster hørte.²⁷⁵«

En anonym franskmand, der i 1629 var i Danmark som ledsager for en fransk gesandt, har i en rejseskildring givet en kort redegørelse for statholderembedet, som Frantz Rantzau på den tid havde²⁷⁶). Forfatteren har ikke gjort sig embedets karakter ganske klart. Han nævner, at der findes statholdere i Norge og hertugdømmerne; Frantz Rantzau, der var statholder i København, opfatter han som statholderen for Danmark. Han tillægger imidlertid den danske statholder større myndighed end de to andre. Den danske statholder var en vicekonge, der i kongens fravær ordnede alt. Dertil var han efter kongen den øverste leder af det samlede finansvæsen. Alle mindre oppebørselsbetjente i lenene og også tolderen ved Sundet aflagde regnskab til rentemestrene, der igen aflagde regnskab til statholderen, der på sin side

274. DK B 186.

275. Nic. Slange: *Den stormægtigste Konges Christian den Fierdes, Konges til Danmark, etc. Historie*, 1749, s. 692, 1157-8.

276. *Les voyages de monsieur Des Hayes, baron de Courmesvin, en Danne-marc*, 1664, s. 245-50.

kun var ansvarlig over for kongen. Den anonyme franske forfatter mener, at statholderen i realiteten havde de beføjelser, som tilkommer en rigshofmester, men at rigshofmesterembedet blev holdt ubesat for at ikke Frantz Rantzaus autoritet skulle blive for stor. Rentemestrene sammenligner forfatteren med de franske *Trésoriers de l'Épargne*, der skiftevis et år ad gangen førte bøgerne over den franske stats indtægter og udgifter. Statholderen kalder forfatteren for *Surintendant des Finances*, titlen for den øverste leder af det franske finansvæsen, hvis skriftlige ordrer skulle foreligge, før en udbetaling kunne ske, og som afgjorde, hvem der skulle have assignationer, og på hvilke kasser de skulle lyde²⁷⁷).

Den svenske gesandt i Danmark, Dureel, definerede i begyndelsen af 1650'erne Corfits Ulfeldts embedspligter som tilsyn med rigets indtægter og finanser, omsorg for kongens hofstat og anskaffelserne til den, ligeledes for anskaffelserne til flåden, for soldaternes aflønning, kort sagt for alle anliggender vedrørende kongens eller rigets økonomi²⁷⁸).

Statholderen/rigshofmesteren tillægges således en meget betydelig magt af disse 2 samtidige og i den godt 100 år senere skildring i Slanges værk. Det synes imidlertid som om Christian IV ved sin udnævnelse af Corfits Ulfeldt til statholder i 1637 har haft i sinde at reducere embedets indhold. Kongen var ifølge sin håndfæstning forpligtet til altid at have en rigshofmester²⁷⁹). Ikke desto mindre stod rigshofmesterembedet ledigt i næsten hele kongens regeringstid, fra Christoffer Valkendorfs død i 1601 til Corfits Ulfeldts udnævnelse i 1643, kun afbrudt af Frantz Rantzaus korte tid som rigshofmester fra april 1632 til hans død i november samme år. Rigshofmesterens funktioner gik derfor i stedet over til statholderen i København, hvis egentlige hverv var tilsyn med justitsen i København og en pligt til i kongens fravær at repræsentere denne over for fremmede gesandter. Men lige som kongen undlod at udnævne en rigshofmester, lod han også i perioder statholderembedet stå ubesat. Statholdere var fra 1601 til 1618 Breide Rantzau og fra 1627 til 1632 dennes søn, den ovennævnte Frantz Rantzau; 1618–27 og 1632–7 var der altså heller ingen statholder. Det er antage-

277. Julian Dent: *An Aspect of the Crisis of the Seventeenth Century: The Collapse of the Financial Administration of the French Monarchy (1653–61)*, *The Economic History Review, Second Series, XX, No. 2*, 1967, s. 242–4.

278. *Samlinger til Den Danske Historie II*, 3, 1784, s. 60.

279. *Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv 1855–9* s. 108, § 45.

lig den samme ulyst hos Christian IV til overhovedet at have en statholder, der kom til udtryk, da han i april 1637 skrev til kansler Christian Friis, at der igen skulle være en statholder i København, men lige som Axel Gyldenstjerne var det i kongens barndom²⁸⁰). Både Breide og Frantz Rantzau blev således sprunget over, det var ikke statholdere med deres beføjelser, som Christian IV ønskede sig. Dette fremgår ligeledes af et udkast til instruks for statholderen, som kongen selv forfattede²⁸¹). Det opregner i 9 punkter statholderens pligter, der alle vedrørte justitsen i København og pligten til at repræsentere i kongens fravær. Statholderen fik ifølge dette intet hverken med Rentekammer eller med flåde at gøre²⁸²).

Til statholder udnævntes som bekendt Corfits Ulfeldt, der i løn skulle have 120 kurantdaler månedligt, hofklædning selvtolvt og foder til 12 heste, samt Møen len kvit og frit²⁸³). Hvad enten Corfits Ulfeldts instruks har været udformet i overensstemmelse med kongens udkast eller ej, er han hurtigt kommet i besiddelse af samme myndighed som sine umiddelbare forgængere. Kongen synes dog fortsat at have vist en vis uvilje mod at indrømme den nye statholder dette. Som tidligere nævnt kom Corfits Ulfeldt til allerede fra maj 1637 at deltage i det arbejde, som også havde påhvilet Frantz Rantzau, afgørelsen af sager vedrørende mangler konstateret ved regnskabsaflæggelse i Rentekammeret. Han blev imidlertid ikke betroet dette alene, men skulle arbejde sammen med enten rigsråd Claus Då eller kansler Christen Friis, der begge i rigsrådet havde rang over Corfits Ulfeldt. Først efter Christian Friis' død undlod kongen at udpege nogen anden til at bistå Ulfeldt. En bestemt dato for statholderens overtagelse af ledelsen af finansvæsenet kan ikke angives, men vil man søge efter den, må det ske i nærheden af Christian Friis' dødsdag den 1. oktober 1639. Udnævnelsen af statholderen til rigshofmester den 2. april 1643 medførte kun det nye, at Ulfeldt kom til at udstede indvisningerne på len og toldsteder. Det var antagelig dette, Christian IV hentydede til, da han i marts 1646 udtalte, at han, siden Ulfeldt blev rigshofmester, ikke havde bekymret sig om nogen købmandshandel²⁸⁴).

280. *Chr IV Breve IV* s. 130, 24. apr. 1637.

281. *Chr IV Breve IV* s. 130-2, 24. apr. 1637.

282. Se S. Birket-Smith: *Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie, I*, 1879, s. 86-7, XXXV-VI.

283. *Kancelliets Brevbøger 1637-9* s. 97, 29. april 1637.

284. *Chr. IV Breve VI* s. 140-1, 23. marts 1646.

Kongen skrev personligt en ed, som Corfits Ulfeldt skulle aflægge ved udnævnelsen til rigshofmester. I eden, der på udmærket vis disponerer rigshofmesterens pligter, skulle Corfits Ulfeldt love at have god og flittig indsigt med kongens indtægt og udgift, så at kongen ikke kom til at lide noget tab. Ulfeldt forpligtede sig ligeledes til uden persons anseelse at drage omsorg for, at rentemestrene og deres undergivne samt alle lensmændene, tolderne og accisemestrene tillige med folkene på Holmen, ved Bryggerset, Bagerset, Provianthuset og Tøjhuset ikke begik bedragerier, viste sig tro i deres embeder, årligt aflagde regnskab, og ikke kom i restance med deres indbetalinger. Skete dette sidste alligevel for nogen, forpligtede rigshofmesteren sig til ikke at give dem skånsel eller udsættelse, men forfølge dem med retten. Endelig lovede rigshofmesteren ikke på nogen måde at forpligte sig over for nogen i ind- eller udland uden med kongens udtrykkelige befaling²⁸⁵). Da Ulfeldt i 1650 frasagde sig sit embede, definerede han det som tilsyn med Rentekammeret, Holmen, Provianthuset, Tøjhuset og kongens økonomi²⁸⁶).

Også efter at han var blevet rigshofmester, vedblev Corfits Ulfeldt at varetage sine specielle pligter som statholder i København, d. v. s. ud over justitsen i selve byen også et vist overopsyn med hele Sjælland og Øresundsregionen, herunder tilsyn med sjællandske len, hvorfra lensmanden var midlertidigt fraværende²⁸⁷). Statholderen skulle sørge for, at Københavns befæstningsværk blev opretholdt, og i 1642 skulle han modtage en særskat og anvende den til befæstningen²⁸⁸). Statholderen havde den øverste ledelse af postvæsenet i landet²⁸⁹), og han varetog kronens interesser over for Det ostindiske Kompagni²⁹⁰). Til de mere specielle pligter må ligeledes regnes, at statholderen repræsenterede kronen ved indgåelsen af aftaler i forbindelse med de første spæde forsøg på udnyttelse af undergrunden i kongens riger, sølv- og

285. *Chr IV Breve VIII* s. 234–5, 2. april 1643, jfr. C. O. Bøggild-Andersen i *Historisk Tidsskrift 11. række II*, 1947–9, s. 316.

286. C. Rise Hansen: *Rigsråd I* s. 478–9, 6. feb. 1650.

287. Se f. eks. *Kancelliets Brevbøger 1640–1* s. 199, 6. juni 1640, *samme 1642–3* s. 449 og 518, 20. marts og 31. maj 1643; *samme 1644–5* s. 1, 1. jan. 1644.

288. *Kancelliets Brevbøger 1642–3* s. 366, 29. dec. 1642.

289. *Kancelliets Brevbøger 1637–9* s. 488, 9. sep. 1638; *samme 1640–1* s. 303; 10. nov. 1640.

290. *Kancelliets Brevbøger 1637–9* s. 240, 20. nov. 1637; *samme 1640–1* s. 614, 22. okt. 1641, *samme 1642–3*, s. 285, 17. nov. 1642.

kobberværkerne i Norge og stenkulsbruddet i Helsingborg len²⁹¹). Statholderen førte tilsyn med de materielforvaltende institutioner i København uden for Holmen (vigtigst var Tøjhuset, Proviantgården og Gjethuset), tillige med at han virkede som en slags personalechef for folkene dér og for renteskriverne²⁹²). Kancelliernes folk synes Corfits Ulfeldt derimod ikke at have været beskæftiget med. Ansvar for soldaternes aflønning, som Dureel hævdede, at rigshofmesteren havde, synes Corfits Ulfeldt heller ikke at have haft, hverken i sin egenskab af statholder eller rigshofmester. Han udbetalte i 1640, antagelig i sin egenskab af statholder, sold til 2 kompagnier i København og Helsingør, men kongen pålagde ham at overlade regnskabet herover til generalkrigszahlkommissær Knud Ulfeldt, der skulle tage sig af disse sager²⁹³).

En meget vigtig og omfattende side af statholderens virksomhed var ledelsen af toldvæsenet. Ifølge ordinansen om toldens oppebørsel af 12. januar 1632 skulle toldere og toldskrivere ved de større toldsteder udnævnes og afskediges af statholderen i København, til hvem tolderne også skulle aflægge ed ved tiltrædelsen af deres embede²⁹⁴). Den kaudation, som tolderne skulle stille, var det ligeledes statholderens opgave at tage imod²⁹⁵). Ansvar hvilede rent bogstaveligt på statholderen, i hvert fald for den københavnske tolds vedkommende. Da tolderen i København i 1640 resterede med 4 års regnskab, beordrede kongen Corfits Ulfeldt til at sørge for, at sagen blev bragt i orden, med mindre han selv ville svare til beløbet²⁹⁶). Dette umiddelbare ansvar blev statholderen fritaget for i 1641, da det blev pålagt lensmændene i Danmark og Norge selv at ansætte toldere og toldskrivere og selv at stå til ansvar for disses eventuelle forsømmelser²⁹⁷). Den øverste ledelse af toldvæsenet lå dog fortsat hos Ulfeldt, der blandt andet akkorderede

291. *Kancelliets Brevbøger 1640-1* s. 621, 23. okt. 1641; *samme 1642-3* s. 67 og 380, 22. april 1642 og 7. jan. 1643.

292. *Kancelliets Brevbøger 1637-9* s. 474 og 557 og 570, 9. sep. og 27. nov. og 31. dec. 1638; *samme 1640-1* s. 288, 25. okt. 1640; *samme 1642-3* s. 201, 4. juli 1642; *samme 1644-5* s. 9, 15. jan. 1644.

293. *Kancelliets Brevbøger 1640-1* s. 146, 27. maj 1640.

294. *CCD IV* s. 555 og 564. I et tilfælde har lensmanden i Ribe taget mod en ed, da der ikke var tid for tolderen til rejsen til København, *Kancelliets Brevbøger 1640-1* s. 51, 11. marts 1640.

295. *Kancelliets Brevbøger 1640-1* s. 5, 5. jan. 1640.

296. *Kancelliets Brevbøger 1640-1* s. 220, 6. juli 1640.

297. *Kancelliets Brevbøger 1640-1* s. 658-9, 17. nov. 1641.

med tolderne ved de større toldsteder om bortforpagtningen af toldindtægterne²⁹⁸). Corfits Ulfeldt disponerede ikke selv over toldindtægterne, der som anført indgik i Rentekammerets kasse, med mindre der blev gjort indvisning i dem. Dog fik han i 1640 lov til at anvende 16.000 rd. årligt af den specielle told til St. Annæ bro og bådsmandsvåningernes opbygning til dette sidste formål, resten skulle afleveres i Rentekammeret²⁹⁹). De store toldruller af april og september 1643, der med vægten på fiskale hensyn betød et brud med den hidtidige toldpolitik, udstedtes uden rigsrådets medvirken, og dele af dem måtte senere tilbagekaldes³⁰⁰). Det må formodes, at Corfits Ulfeldt har været kongens støtte i denne sag, hvor kongen ikke fik hjælp af den anden leder af svigersønne-gruppen, Hannibal Sehested³⁰¹). En enkelt toldforordning af generel gyldighed vides i april 1643 at være blevet udstedt direkte af Corfits Ulfeldt uden nogen påberåbelse af kongens myndighed. Dens indhold var, at varer, som importeredes og leveredes til kongen eller hoffet, ikke skulle belægges med told. I forbindelse hermed udstedte rigshofmesteren beviser til foreviselse på toldboden om, at varerne virkelig var til kongens brug³⁰²). Corfits Ulfeldts virke som forhandler med udlandet om afslutning af handels- og toldtraktater kan næppe betragtes som pligter specielt forbundet med hans embede som rigshofmester. Fastlæggelsen af politikken for tolden i Sundet, som Corfits Ulfeldt antages at have haft en stor del af ansvaret for³⁰³), har heller ikke direkte vedrørt ham som statholder/rigshofmester. Administrationen af Øresundstolden faldt ikke ind under hans ressort som leder af det almindelige toldvæsen, selv om han ganske vist i 1641 på kongens ordre lod lave et nyt segl for tolderne i Sundet³⁰⁴).

De ovenanførte hverv udførte Corfits Ulfeldt alle før udnævnelsen til rigshofmester i april 1643. Efter udnævnelsen ses han i 1644 ef-

298. Bortforpagtning skete i København, Roskilde, Helsingør, Køge, Nakskov, Malmø, Ystad, Rønneby, Århus, Ålborg, Randers.

299. *Kancelliets Brevbøger 1640-1* s. 218, 3. juli 1640.

300. J. A. Fridericia: *Adelsvældens sidste Dage*, 1894, s. 174-5.

301. C. O. Bøggild-Andersen: *Hannibal Sehested, I*, 1946, s. 69.

302. Kopier af forordning og beviser i *DK B 223 Afregninger VIII*, 131, I, Jakob Madsens enke.

303. C. O. Bøggild-Andersen: Corfits Ulfeldt, *Dansk Biografisk Leksikon (red. Poul Engelstoft) XXIV* s. 465; jfr. S. Birket Smith: *Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie, I*, 1879, s. 122-3.

304. *Kancelliets Brevbøger 1640-1* s. 365, 27. jan. 1641.

ter kongens bud at have givet ordrer til møntmesteren i København, som han også skulle føre tilsyn med. Ligeledes i 1644 blev han sat til at modtage det guld og sølv, som adelen udlånte til kongen ³⁰⁵).

Rigshofmesterens forhold til Rentekammeret er behandlet forskellige steder i det foregående og skal her kort gentages. Hverken statholderen eller rigshofmesteren var, som hævdet af den franske forfatter, den øverste leder af det samlede finansvæsen, eftersom der ikke fandtes noget samlet finansvæsen. Rigshofmesteren havde ikke anden autoritet over skatteudskrivningen, indtægterne af skatterne og de landmilitære udgifter, end den som tilkom ham som medlem af rigsrådet og i kraft af, at Rentekammeret reviderede skatteregnskaberne. Han havde ingen beføjelser med hensyn til administrationen af Øresundstolden og Kongens eget Kammer, men kunne naturligvis forsøge at gøre sin indflydelse gældende over for kongen. Rigshofmesteren var derimod den øverste leder af Rentekammeret. Han underskrev alle indtægtsordrer, og afgjorde, med mindre der blev appelleret til kongen, tvivlsspørgsmål om størrelsen af de beløb, som regnskabsaflæggerne skulle indbetale. Indtil kongens mistro til rigshofmesteren slog igennem i februar 1645, underskrev Ulfeldt ligeledes alle udgiftsordrer. Rigshofmesteren var i princippet ikke direkte beskæftiget med oppebørslen af naturalieindkomsterne, eftersom de lokale oppebørselsorganer uden at afvente ordrer fremsendte de ikke-bortassignede naturalier til København. Ved at lade udstede assignationer kunne rigshofmesteren dog gribe dirigerende ind. Også efter at kongen havde befalet rentemestrene kun at udbetale penge, når hans egen skriftlige ordre forelå, vedblev Corfits Ulfeldt ved indvisninger eller assignationer at anvise penge til udbetaling ved de lokale kasser. Han vedblev hermed også for Norges vedkommende, efter at Generalkommissariatet var oprettet dér, og betragtede ordren til de norske lensmænd af august 1649 om kun at udbetale penge efter kongelig befaling som et afgørende angreb på sin myndighed. Rigshofmesteren placerede de ordrer angående leverancer, som afsluttedes af rentemestrene, og kontrollerede ved betalingen, at leverancen var sket i overensstemmelse med hans ordre. Tillige havde rigshofmesteren retten til at arrangere bortsalg af prisegods. Rigshofmesterens egen opfattelse af hans autoritet i forhold til Rentekammeret og rentemestrene fremgår bedst af, at han hævdede at have fået

305. *Kancelliets Brevbøger 1644-5* s. 30, 64 og 160, 19. feb., 28. marts og 28. nov. 1644.

gennemført, at alle ordrer til Rentekammeret fra kongen blev forelagt ham til personligt gennemsyn.

Rentekammeret var en gammel institution, der formodentlig har virket på sin omstændelige og tunge måde i kraft af renteskrivernes fortrolighed med deres arbejde, uanset om rigshofmesteren eller rentemestrene varetog deres pligter med iver eller ej. I de perioder mellem 1645 og 1647, hvor Corfits Ulfeldt krænket eller i forsøg på afpresning smøg sine pligter af sig, eller hvor han var på gesandtskabsrejser, brød Rentekammerets administration ikke sammen. Omvendt kan der imidlertid ikke være tvivl om, at Corfits Ulfeldt, når han passede sit embede, har formået at være den virkelige leder af Rentekammeret. I hvor høj grad han har været involveret i Rentekammerets affærer, fremgår af, at han i oktober 1643, da Rentekammerets kasse var tom, selv supplerede den op med et kortvarigt lån på 12.000 rd.³⁰⁶).

Det er nødvendigt at foretage en vurdering af Corfits Ulfeldts indsats som statholder/rigshofmester, og navnlig er det nødvendigt at vurdere de anklager for bedragerier, som rettedes mod ham, også selv om der ikke her kan fortælles meget, som ikke tidligere er meddelt af andre.

Allerede i 1641 synes Christian IV at have sine tvivl om Corfits Ulfeldts hæderlighed, i hvert fald beskyldte han da Hannibal Sehested og Ulfeldt for hver »at have lagt en tønde guld i blød«³⁰⁷). I forbindelse med Ulfeldts nægtelse af at udbetale penge til Vibeke Kruse skrev kongen til kansler Christen Thomesen Sehested, at der fandt forskellige uregelmæssigheder sted i Rentekammeret. Også leverancerne til kronen var det galt med: »At nogle få her i byen har al leverancen, derpå er ikke at tvivle. Om de nu kontribuerer mere end de andre, som ingen fordel har haft af leverancen, det står til at erfare. I min ungdom da fik de leverancen, som ville give bedst køb, og måtte dog bie efter pengene, indtil man kunne komme dem af sted³⁰⁸). Christian IV mente altså, at Corfits Ulfeldt tog mod returkommissioner. Kongen foretog en rundgang på Provianthuset, som sammen med Tøjhuset og Gjethuset ifølge Ulfeldts satellit Otto Sperling, som har fortalt om inspektionen, var kongen så kære som hans eget hjerte³⁰⁹). Kongen fandt dog ingen uorden og søgte at forlige sig med rigshof-

306. Overslag på indtægt og udgift på Kongelig Majestæts Rentekammer (Månedsekstrakt) oktober 1643.

307. *Chr IV Breve V* s. 152, 8. dec. 1641.

308. *Chr IV Breve V* s. 530, 1. nov. 1644.

309. S. Birket Smith: *Dr. med Otto Sperlings Selvbiografi*, 1885, s. 120-1.

mesteren. Denne reagerede imidlertid ved at udeblive fra hoffet, og skal endog have forlangt sin afsked ³¹⁰). I februar 1645 udstedte kongen den tidligere omtalte direkte ordre til rentemestrene om ikke at udbetale penge uden efter hans egen skriftlige ordre, og i april samme år understregede han sin mistanke ved at pålægge rentemestrene at udarbejde en oversigt over, hvor meget rigshofmesteren havde modtaget af Københavns tolder Henrik Müller ³¹¹). Admiralen på Holmen, Christoffer Lindenov, havde i februar 1645 søgt at få øverste sekretær Otto Krag til at fortælle Christian IV, at Ulfeldt favoriserede visse af leverandørerne, særligt Henrik Müller og Rasmus Jensen Hellekande ³¹²). Det er muligt, at ordren om undersøgelsen af Müllers regnskaber og en ordre til Lindenov om personligt at attestere beviser på leverancer står i forbindelse hermed, men om undersøgelsen faktisk fandt sted, vides ikke, og i alle tilfælde medførte Lindenovs henvendelse ikke ændringer i forretningsgangen i Rentekammeret og på Holmen. Corfits Ulfeldt indgav derimod i september 1645 en skriftlig ansøgning om afsked på grund af sygdom. Kongen afslog den dog, med den noget hult klingende begrundelse, at det var ukristeligt, at man skulle skille sig af med en tjener, blot fordi han var blevet syg ³¹³). Hvis Ulfeldt har haft til hensigt med sin afskedsansøgning at fremtvinge udtalelser om sin uundværlighed, har kongen altså forstået at undgå dem. Rigshofmesteren vedblev trods afslaget i de kommende måneder at holde sig borte fra sit embede, hvorfor kongen i marts 1646 pålagde ham at give møde.

I tiden fra juni 1646 til slutningen af juli 1647 var Ulfeldt på sin store rejse til Holland og Frankrig. Under hans fravær havde kongen i januar 1647 beklaget sig over den måde, hvorpå han havde gennemført den lensreform, som kongen havde lagt så stor vægt på ³¹⁴). Christian IV beklagede sig også over Ulfeldts stilling til Kirstine Munk-sagen og over de store udgifter, som hans gesandtskab havde medført, mens rigshofmesteren på sin side følte sig gået for nær af

310. *Samme* s. 129; jfr. Corfits Ulfeldts *Aeris Forsuar*, 1652, s. 47.

311. *Chr. IV Breve VI* s. 14, 4. feb. 1645; *samme* s. 33, 10. april 1645; Johan Jørgensen: *Rentemester Henrik Müller*, 1966, s. 34.

312. Johan Jørgensen: *Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte*, 1957, s. 50.

313. *Chr IV Breve VI* s. 76–7, 15. sep. 1645; jfr. S. Birket Smith: *Leonora Christina Grævinde Ulfeldts Historie, I*, 1879, s. 132–3.

314. *Chr IV Breve VI* s. 243, 15. jan. 1647.

de indrømmelser, som kongen havde givet Hannibal Sehested ved oprettelsen af Det norske Generalkommissariat. Corfits Ulfeldt holdt sig igen væk fra sit embede, men samtidig skal kongen have nægtet ham at måtte tage sig af hofstatens, herunder Holmens, forretninger³¹⁵). Da kongen i oktober 1647 meddelte rigsrådet, at han ønskede forskellige sager udført på Holmen, svarede rådet, at det var nødvendigt, at rigshofmesteren igen fik adgang til at forrette sit embede³¹⁶). Christian IV bemærkede hertil, at han ikke havde haft til hensigt at forbyde rigshofmesteren at forestå Holmen, og at han ville beholde Ulfeldt som rigshofmester. Hvad kongen derimod ikke ville, var, at »han skal have at skaffe med mit, hoc est, at han ikke uden befaling skal anmode sig det, min hofstat angår«³¹⁷). Gennem Christen Thomsen Sehested lod Ulfeldt den 8. oktober meddele kongen, at han var villig til at opgive sit embede, og den 10., at det var ham umuligt overhovedet at varetage rigshofmesterembedet, når det var almindeligt bekendt, at han ikke nød kongens tillid, og når det ikke var nøjere fastsat, hvad der mentes med hofstaten³¹⁸). Kongens svar lød på, at Corfits Ulfeldt måtte lære at parere ordre. Ville han ikke det, måtte kongen se sig om efter en anden. Iøvrigt kunne han også klare sig helt uden en rigshofmester, ligeså vel som han havde kunnet det, dengang Corfits Ulfeldt ikke engang havde lært sig at snyde sin næse³¹⁹). Det kunne synes, som om Ulfeldt nu fik betænkeligheder. Den 15., og 2 gange den 16. oktober skrev han forsigtigt til Christian IV, at han fortsat ville tjene ham, hvis han kunne beholde samme værdisghed som sine formænd i embedet, og hvis han ikke skulle lyde andre ordrer end kongens. Kunne dette ikke ske, var det et tegn på, at kongen ikke ville beholde ham, og Ulfeldt ville i så fald træde tilbage³²⁰). Christian IV tog ham omgående på ordet og meddelte Ulfeldt en afsked³²¹), som ingen af dem dog næppe har troet helt på, skulle blive ved magt.

315. Corfits Ulfeldt og rigsrådet synes at have tolket kongens udtalelser således jfr. flg. noter.

316. Erslev: *Rigsråd III* s. 407, 6. okt. 1647.

317. *Chr IV Breve VI* s. 333-4, 7. okt. 1647.

318. Forskelligt vedrørende rigsråd og stænder 1641-8, papir, tidligere Rigens råds breve; *Chr IV Breve VI* s. 338.

319. *Samme* s. 341, ca. 14. okt. 1647.

320. Forskelligt vedrørende rigsråd og stænder 1641-8, papir; *Chr IV Breve VI* s. 342.

321. *Chr IV Breve VI* s. 342, 20. okt. 1647.

Ulfeldt søgte igen gennem Christen Thomesen Sehested at komme i forhandling med Christian IV, navnlig henholdt han sig i breve af 21. og 23. oktober til Christen Thomesen Sehested til, at hans stilling havde været vanskelig, da han ikke havde nydt kongens tillid, og at oprettelsen af Det norske Generalkommissariat havde gjort den umulig ³²²). I flere breve til Sehested i de følgende dage holdt Christian IV fast ved, at sagen ikke drejede sig om, hvorvidt der var gjort indgreb i Ulfeldts myndighed, men om de indgreb, der var gjort i hans, kongens, myndighed ³²³). Det blev imidlertid Christian IV, der måtte bøje sig. Det skete i forbindelse med den række af nederlag, der blev påført ham, da rigsrådet skulle kåre hertug Frederik (III) som tronfølger i stedet for den udvalgte prins Christian, hvis bisættelse fandt sted i København den 8. november 1647. To dage før bisættelsen udgik der, som nævnt, missiver til lensmændene i Norge om ikke længere at aflevere deres indkomster til Generalkommissariatet på Aggershus ³²⁴). Den 7. november mødtes kongen og Ulfeldt, den 18. november gav kongen rigsrådet meddelelse om, at han ville frigive Kirstine Munk af hendes arrest, samme dag modtog Ulfeldt en »generalkvittering« som rigshofmester, den 23. november tilbagekaldtes lensreformen ³²⁵), den 24. ophævedes Generalkrigszahlkommissariatet, der havde givet kongen indseende med skatteindtægterne ³²⁶), og den 3. december fik Ulfeldt udlagt Hørsholm len, som han til da havde haft i forpagtning, frit for sin og Leonore Christines levetid. Dette sidste skete som belønning for Ulfeldts »troskab og villige tjeneste« ³²⁷).

Kongens »generalkvittering« til Ulfeldt af 18. november 1647 kendes kun i kopi. Da Ulfeldt i april 1654 i Uppsala forsøgte at rense sig for den danske regerings beskyldninger, fremlagde han en del dokumenter, hvis ægthed atterestredes af den svenske dronning og det svenske rigsråd, og som indførtes i den svenske rigsregistratur. Blandt disse dokumenter var »generalkvitteringen«, skrevet med kongens egen hånd

322. Forskelligt vedrørende rigsråd og stænder 1641–8, papir; *Nordisk Tidsskrift for Historie, Litteratur og Konst II*, 1828, s. 436–8; *Chr IV Breve VI* s. 343.

323. *Chr IV Breve VI* s. 344–7, 25., 26. og 28. okt. 1647.

324. Jfr. s. 96.

325. Se nedenfor.

326. Jfr. s. 206, 232–3.

327. Kr. Erslev: *Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596–1660*, 1885, s. 55; jfr. S. Birket Smith: *Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie, I*, 1879, s. 162.

og med kongens ligeledes egenhændige udskrift: »Rigens hofmesters kvittans«. Kvittansens tekst lød:

»Den erkendelse, at du ville stå til rette og svare til alt det, som nogen dig kunne have for at tiltale, har jeg af din skrivelse så vel som af de rigens råd, du har sendt til mig, forstanden; da efterdi jeg nu er kommet i ret erfaring og befinder alting at have god rigtighed, så at intet, som din bestilling vedkommer, er enten af dig forsømt eller findes nogen mankement i. Men derimod har du for alle dine forretninger både i ambassader og alle andre dine administrationer intet undtaget i nogen måder gjort mig god rede og rigtighed. Bekender derfor hermed at du dig fra første tid indtil denne dag i alle dine ombemeldte bestillinger ærligen, troligen, flitteligen og vel har forholdt, altid søgt mit og rigernes gavn og bedste, både i råd og dåd, uden og inden riget, så ingen med rette har noget over dig at klage. Skal du derfor være i de måder fri for min såvel som for alle efterkommende kongers i Danmark og enhvers tiltale. Så at du eller dine arvinger ingen videre til denne dag for din administration har at svare, men er du hermed derfor fuldkommen kvitteret. Til videre bekræftelse har jeg dette underskrevet og forseglet.

Rosenborg d. 18. november Ao. 1647.

Christian.«

Kvitteringen, som synes at være kommet den danske konge i hænde i 1660, har antagelig ikke været forfalsket, om end dens ægthed vel snarere bekræftes af hændelsesforløbet i 1647 end af den svenske attest fra 1654³²⁸).

Generalkvitteringen skulle synes at sikre Ulfeldt. Han lod, så snart han havde fået den, ved indvisninger kaste store summer i gabet på Gabriel, Selio og Leonhart Marselis, Albert Baltser Berns og Henrik

328. Kvittansen er fundet i den svenske riksregistratur og afskrevet af Allen, efter hvis afskrift i Allens papirer (Det kongelige Bibliotek, Allens papirer nr. 23) den er benyttet af S. Birket Smith i *Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie*, I, 1879, s. 161, LX-I. Om Ulfeldts fremlæggelse af kvittansen i Uppsala 1654 se samme s. 248–9. Kvittansen er her meddelt efter en kopi af Riksregistratur 1654: Maj–Juni f. 638–9, som venligst er givet mig af Det svenske Riksarkiv. Der findes kopier af kvittansen på dansk og tysk i Corfits Ulfeldts privatarkiv.

Müller³²⁹), der sikkert med megen ængstelse har fulgt rigshofmestrens jonglering med sit embede. Det må antagelig også opfattes som et tegn på Ulfeldts selvsikkerhed, at han i december 1648 fik Frederik III til at udnævne Joakim Gersdorff, som Ulfeldt mente at kunne stole på, til statholder, d. v. s. til stedfortrædende rigshofmester³³⁰). Rentemester Melchior Oldeland døde 24. februar 1648. Allerede samme dag skrev Christian Thomesen Sehested til Corfits Ulfeldt og anbefalede ham sin svoger Jørgen Rosenkrantz³³¹). Som bror til Gunde Rosenkrantz måtte Jørgen Rosenkrantz formodes at ville blive Corfits Ulfeldt en pålidelig mand. Yderligere udnævntes endnu 2 rentemestre, Oluf Då, der var Ulfeldts nære slægtning, og Peder Vibe, der som indblandet i Sehesteds transaktioner med det norske Generalkommissariat at måtte synes fast bundet til svigersønnepartiet³³²). Af de 3 nye rentemestre viste det sig imidlertid, at kun Oluf Då, der da også skyldte Ulfeldt 10.000 rd.³³³), ikke svigtede ham.

I februar 1649 rejste rigshofmesteren igen på ambassade til Holland. Da han i december samme år kom tilbage til København, konstaterede han, at der var sket indgreb i hans embedes beføjelser. Hannibal Sehested havde i maj-juni forsøgt at få Frederik III til at genoprette Det norske Generalkommissariat med dets gamle rettigheder, men havde kun opnået det negative resultat, at der i juli var blevet ansat en norsk generaltoldforvalter med overopsyn over hele det norske toldvæsen og ret til at udnævne toldere i Norge, og at det i august var blevet meddelt lensmændene i Norge, at ingen anden end kongen måtte udstede indvisninger på de norske toldkasser³³⁴). Begge dele ramte Sehested, men det ramte Corfits Ulfeldt endnu hårdere. Oprettelsen af et generaltoldforvalterembede var et indgreb mod hans ledelse af toldvæsenet; værre var, at forbuddet mod hans udstedelse af indvisninger i de norske toldkasser umuliggjorde, at han som hidtil kunne overføre meget store

329. J. A. Fridericia: *Adelsvældens sidste Dage*, 1894, s. IV note 6; Johan Jørgensen: *Rentemester Henrik Müller*, 1966, s. 35.

330. S. Birket Smith: *Dr. med Otto Sperlings Selvbiografi*, 1885, s. 136-7. Gersdorffs bestalling er dog først dateret 30. jan. 1649. *DK B 183 a f.* 80.

331. Corfits Ulfeldts privatarkiv, 24. feb. 1648.

332. Det er ikke lykkedes at finde bestallinger for de 3 nye rentemestre, af kvittancebogen ses, at de trådte i funktion 14. juli 1648, altså efter Frederik III's hylding.

333. C. Molbech: Corfits Ulfeldts Midler og Rigdom, *Historisk tidsskrift 1. række III*, 1842, s. 463.

334. C. O. Bøggild-Andersen: *Hannibal Sehested, I*, 1946, s. 115-6.

beløb til statsleverandørerne for faktiske eller fiktive leverancer. Han havde stadig lenene og de danske toldindtægter at manipulere med, men indtægterne herfra var dels ikke så store som før og dels under mere kontrol. Dertil kom, at Joakim Gersdorff havde tiltaget sig dele af rigshofmesterembedets myndighed³³⁵); ifølge Otto Sperling havde Gersdorff »revet fast al autoritet til sig« og omstødt Ulfeldts ordrer fra før hans bortrejse³³⁶).

Ulfeldt greb til det middel, som han med held havde brugt i Christian IV's tid, nemlig at blive væk fra hoffet og sit embede³³⁷). Frederik III sendte to gange omkring årsskiftet 1649–50 bud efter ham³³⁸), men først sidst i januar 1650 indfandt han sig på slottet, hvor han til kongen klagede over, hvad der var sket med hans embede under hans fravær. Han spurgte flere gange, om det skulle forblive ved dette, men da han ikke fik noget svar, erklærede han, at han ikke videre ville befatte sig med noget, som vedkom »enten Renteriet, Holmen, Provianthuset, Tøjhuset eller noget andet, som Eders Kongelige Majestæts økonomia kunne vedkomme«³³⁹). Den 6. februar skrev Frederik III til Ulfeldt, om han holdt fast ved dette, hvilket han erklærede at gøre³⁴⁰). Corfits Ulfeldts tid som rigshofmester var reelt forbi, selv om han officielt først blev afskediget i oktober 1652.

Allerede i september 1649 var der indledt en undersøgelse af Hannibal Sehesteds finansforvaltning i Norge, der i juni 1651 endte med, at Sehested måtte frasige sig statholderskabet i Norge, anerkende sin skyld og yde kronen erstatning med al sin formue. I juli 1650 begyndte det at trække sammen om Corfits Ulfeldt, der fik ordre til at aflevere papirer vedrørende leverandørernes fordringer til kongens kammerskriver, Christoffer Gabel³⁴¹). Det kan næppe heller have været Ulfeldt behageligt, at man i december samme år begyndte at interessere sig for Henrik Müllers regnskabsføring³⁴²). Den 13. juli 1651 fore-

335. S. Birket Smith: *Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie*, I, 1879, s. 188; Corfits Ulfeldt: *Høytregende Aeris Forsuar*, 1652, s. 44.

336. S. Birket Smith: *Dr. med. Otto Sperlings Selvbiografi*, 1885, s. 149.

337. Corfits Ulfeldts: *Høytregende Aeris Forsuar*, 1652, s. 47; S. Birket Smith: *Dr. med. Otto Sperlings Selvbiografi*, 1885, s. 149–50; Samme: *Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie*, I, 1879, s. 188–9.

338. C. Rise Hansen: *Rigsråd I*, s. 477.

339. *Samme* s. 478–9, 6. feb. 1650.

340. *Samme* s. 477–8.

341. C. O. Bøggild-Andersen: *Hannibal Sehested*, I, 1946, s. 118; *samme* s. 119; J. A. Fridericia: *Adelsvældens sidste Dage*, 1894, s. 126.

342. Johan Jørgensen: *Rentemester Henrik Müller*, 1966, s. 36.

lagde Frederik III rigsrådet en proposition angående rigshofmesterens forretningsførelse. Det hed heri, at Ulfeldt egenmægtigt havde afhændet visse af kongens ejendomme i København, havde givet assignationer på mange len og toldsteder uden at have meddelt kongen det og havde forhøjet lønningerne på Provianthuset og Rentekammeret uden tilladelse. Hovedanklagen lød på, at rigshofmesteren havde ladet gøre store leverancer til Holmen til meget høje priser, hvilket var en væsentlig årsag til rigets store gæld, og hvorfor leverancerne i det hele taget burde undersøges nærmere³⁴³). Så snart Ulfeldt havde fået kendskab til, at dette dokument var tilgået rigsrådet, fuldførte han sin allerede under Dina-sagen planlagte flugt.

Det blev derefter den 25. juli pålagt en kommission bestående af råderne Niels Trolle, Mogens Høg og Erik Juel, hvortil senere kom Jørgen Seefeld, at gennemgå alle afregninger gjort på rigets vegne siden Ulfeldt 1643 overtog rigshofmesterembedet. Kommissionens arbejde begyndte dog først i marts 1652, det afsluttedes i juli 1653. Resultatet nedfældedes i to protokoller, hvoraf den først afsluttede beskæftigede sig med leverancer fra Albert Baltser Berns, Gabriel Marselis, Goddert og Johan Braem, Gunde Rosenkrantz, Hans Pedersen, Hans Eggertsen, Mads Mortensen, Markvard Rodebant og Sigfred Friis, den anden med leverancer fra Henrik Müller, Jens Jensen, Jakob Madsen, Rasmus Jensen Hellekande, Laurids Christensen og desuden registerprisegodsskriverens forhold og leverancerne til Den runde Kirke³⁴⁴). Kommissionen beskæftigede sig altså ikke efter sin instruktion med samtlige leverandører, folk som Valentin Suhm, Laurits Hammer, Nikkel Koch og Henrik Biskop med meget store leverancer blev ikke medtaget. Kommissionen, for hvis virke der er redegjort af H. D. Lind i artiklen: Underslæb på Bremerholm under Corfits Ulfeldts finansstyrelse³⁴⁵), lod nedskrive i protokollerne, hvad de pågældende havde leveret mellem 1643 og 1649. I nogle tilfælde gik man dog ud over disse år. Derefter anførtes, hvad der måtte være at kritisere ved de enkelte afregninger. Dette gælder dog ikke for Gabriel Marselis' og A. B. Berns vedkommende. Her nøjedes man med at nedskrive de kritisable afregninger. Kommissionens mange enkelte bemærkninger til afregningerne

343. Christen Skeel: Dagbog ført i rigsrådet, *Danske Magazin* 3. rk. IV, 1854, s. 122.

344. *DK B 250* Kommissionsakter ang. revision af adskillige afregninger, i henhold til kgl. missive af 25. juli 1651.

345. *Historisk tidsskrift* 6. rk. V, 1894-5, s. 367-410.

er gennemgået af H. D. Lind, og der er ingen grund til her at gentage dem. Man konstaterede en række af uregelmæssigheder ved afslutningerne af kontrakter angående leverancer, forsømmelser med hensyn til regnskabet over dem, meget for høje priser og navnlig et iøjnefaldende misforhold mellem leverancernes angivne mængde og den gavn, som kronen skulle have haft deraf. I det åbne brev af 18. august 1653 om arrest på Ulfeldts ejendom resumeredes undersøgelsens resultat: »Renteriet befindes således at være imod al herkommen og lovlig brug forbigangen, at de færreste kontrakter og afregninger dér findes at være gjorte. Med leverancer er således omgået, at af tømmer alene på 6 års tid fra anno 1642 til anno 1648 opskrives at være leveret for næsten 13 tønder guld, uanset ikke et skib deraf er bygget, ikke heller nogen stor landbygning gjort, mens vel beregnes til et skib at reparere at være medgangen tømmer for 36.000 rd. og til et andet for 35.000 rd. På Holmen, som herr Corfits Ulfeldt efter sin ed skulle have indseende med, er således forholdt, at tømmer undertiden ikke før 16 eller 17 måneder efter at det er blevet leveret, er blevet takseret, og for én mere end dobbelt så højt takseret som for en anden, og at adskilligt 6 gange dyrere er betalt, end andre det har erbødet at ville levere. Den, som på Holmen var materialskriver (d. v. s. Hans Numsen), havde været herr Corfits Ulfeldts egen tjener og havde ingen kongelig bestalling«³⁴⁶).

Også her tales således om pligtforsømmelser og sløseri med kronens midler. Derimod siges det hverken her eller i kommissionens protokoller, at man havde fundet noget afgørende bevis på, at Ulfeldt ved bedragerier havde beriget sig selv. At man ikke fandt dette, kan hænge sammen med, at man ikke var interesseret i et egentligt opgør med leverandørerne, der ikke blev draget til ansvar for de konstaterede mangler, men også med at Ulfeldt og hans konsorter har forstået at slette sporene efter sig. Johan Jørgensen, der specielt har undersøgt Henrik Müllers forhold, har i rigshofmesterens breve til Müller fundet utvetydige beviser på, at Ulfeldt personligt var engageret i Müllers forretninger med staten. Johan Jørgensen betragter det som givet, at rigshofmesteren tog sig betalt for de forretninger, han i embeds medfør skaffede sine forbindelser³⁴⁷), men heller ikke han kan dog pege på noget dokument, der klart

346. *Samme s. 373.*

347. Johan Jørgensen: *Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte*, 1957, s. 53.

viser, at bedrageri har fundet sted. Ulfeldt benægtede i sit »Høytren-
gende Aeris-Forsuar«, som han skrev 1651–2 i Stralsund, at han skulle
have begået bedragerier. Han havde aldrig, hævdede han, og netop
dette sikkert med rette, taget så meget som en daler af rigets indkomst.
Overhovedet ville det have været umuligt for ham at berige sig selv, så-
ledes som rigets situation havde været: »Tilspørg dem (der beskylder
Ulfeldt for bedrageri), om nogen foged kan forskaffe sin husbond den
bondes landgilde, som er forarmet og har hverken ko, so eller andet at
gøre klart for sig med, og om fogden endda af samme bonde kunne sig
berige og samle formue; kan det ikke ske, så er ikke heller at for-
mode, at nogen kunne samle sig rigdom af dem, som er udi største nød
og betryk.«³⁴⁸) Eksemplet må have været forståeligt for den kreds, som
Ulfeldt henvendte sig til, men virker dog ikke synderligt overbevisende.
Mens Hannibal Sehested i sit omtrent samtidige forsvar mere eller min-
dre korrekt redegjorde for sin formues størrelse og opståen, så fandt
Ulfeldt det ikke for rådeligt at fortælle, hvor mange penge han havde,
eller hvordan han havde fået dem.

Christian Molbech har på grundlag af en fortegnelse over Corfits
Ulfeldts udestående fordringer 1660 og en af Leonore Christine udar-
bejdet vurdering af værdien af deres guld, sølv og værdigenstande og
deres jordegods i Danmark og Norge opgjort Ulfeldts formue til ved
hans flugt at være på over 1.000.000 rd.³⁴⁹). Mens Leonore Christines

348. S. 51.

349. C. Molbech: Corfits Ulfeldts Midler og Rigdom. *Historisk Tidsskrift* 1.
rk. III, 1842. Molbechs oplysninger, der bygger på papirer nu i Ulfeldts
privatarkiv i Rigsarkivet, kan opstilles således:

Corfits Ulfeldts formue ca. 1651–1660

A.	Fordringer i Danmark	180.600 rd.	
B.	Fordringer i Sverige	370.400	
C.	Guld, sølv, værdigenstande	219.900	
D.	Gods i Danmark og Norge	236.500	
E.	Gods i Sverige		???
F.	Gods i Bøhmen		???
G.	Kongelig obligation	72.000	
H.	Penge brugt til underhold 1651–1660		???
I.	Penge hos Gabriel Marselis og andre		???
Sum		1.079.400 rd.	+ ???

Med forskellige yderligere poster når Molbech til tallet 1.107.900 rd. Post
A, fordringer i Danmark vedrører summer udlånt mellem 1636 og 1658
til hovedsageligt danske adelige. Post B angår beløb udlånt til dronning
Christina og Carl Gustav 1652–55. Post C angiver Leonore Christines

værdiansættelser nok må tages med nogle forbehold, synes fortegnelsen over de udestående fordringer at have haft bund i virkeligheden. Men Ulfeldterne har ejet yderligere gods, som Molbech ikke har kendt værdien af, og har brugt en del under landflygtigheden, således at det kan formodes, at det næppe er overdrevet at sætte formuen til 1 million rd. Som statholder og rigshofmester havde Ulfeldt en årlig løn på 1.200, senere 1.600 rd. Møen len indbragte ifølge Rentekammerets beregning statholderen/rigshofmesteren 3.865 rd. om året, Hørsholm var omkring 3.000 rd. værd årligt, og Skt. Hans og Munkeliv i Norge, som Ulfeldts søn Christian blev forlenet med i 1640, gav 1800 rd. Alt i alt kan rigshofmesterens løn i gennemsnit have været 7–8.000 rd. om året. Havde han nu sparet hele sin løn op i hele sin embedsperiode, ville hans formue dog ikke have nået meget over 100.000 rd. Det kan til sammenligning nævnes, at i 1651 opgjorde Hannibal Sehested sin indtægt siden 1639 til 504.800 rd., men han havde også anderledes givtige len end Ulfeldt; Bohus len gav ham således i 2 år 28.000 rd., Aggershus gav ham i 9 år over 300.000 rd. Alligevel havde Sehested i 1651 kun en formue, som han selv satte til omkring 225.000 rd.³⁵⁰). Leonore Christine fik en pæn medgift, og Christian IV synes også forud for brylluppet at have draget omsorg for, at Ulfeldt, hvis egne omstændigheder var dårlige, ikke var for hårdt trængt³⁵¹). Heller ikke på denne måde kan Ulfeldt dog være blevet tilført større beløb. På sine gesandtskabsrejser kan Ulfeldt have modtaget gaver; Sehested fik såle-

overslag over værdien af de ejendele, som Ulfeldterne i 1651 havde bragt ud af landet, og som de endnu 1660 havde i behold. Post D vedrører værdien af godserne Saltø, Lellinge og Bavelse på Sjælland, strøgods i Jylland og Norge og gården i Skindergade i København (hertil Ellensborg på Fyn). Post E omfatter godset Bosøkloster i Skåne og nogle gårde i Malmø, erhvervet 1658 (desuden Sølvitsborg len og Herrerisvad kloster skænket 1658 af den svenske konge). Post G er formodentlig det beløb, som Ulfeldt 1648 udlånte til Frederik III ved kroningen, og som han 1661 måtte fraskrive sig (S. Birket Smith: *Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie*, I, 1879, s. 183, II, s. 75). Post I vedrører penge anbragt i Amsterdam. Under fængslingen på Bornholm skal Ulfeldterne have tilbudt generalmajor Fuchs et bankbrev på Amsterdam lydende på 40.000 rd. Endnu 1662 sendte Gabriel Marselis forskellige mindre beløb til Ulfeldt (Privatarkivet, brev fra Marselis 1. 3. 1662). Endelig havde Ulfeldterne en fordring på Charles II på ca. 19.000 rd. Se iøvrigt S. Birket Smiths vurdering af Molbechs tal, Leonora Christina I, s. 186, LXXXIV, II, s. 81, 98, XX.

350. Thyra Sehested: *Hannibal Sehested*, II, 1886, s. 364–6; C. O. Bøggild-Andersen: *Hannibal Sehested*, I, 1946, s. 110.

351. S. Birket Smith: *Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie*, I, 1879, s. 53.

des 1641 i Spanien omkring 60.000 rd., men tilbage bliver dog, at rigshofmesteren må have modtaget hovedparten af sin million ad veje, som han ikke ville have kunnet redegøre for.

Man kunne opstille en typologi for korrupsion begået af ledere af det 17. århundredes finansforvaltninger, hvorefter der kunne forekomme følgende hovedformer:

1. Kassen: simpelt tyveri eller kassebedrageri.
2. Indtægtsregnskabet: indtægter sat for lavt.
3. Udgiftsregnskabet: Udgifter sat for højt.
4. Kontraktafsluttelse: mod bestikkelse.

Det kan siges med nogenlunde sikkerhed, at Corfits Ulfeldt ikke har benyttet sig af metode 1; Rentekammerets regnskabsføring umuliggjorde, at der uopdaget skete svind af de indkomne beløb. Metode 2 er ikke blev benyttet, hvad angik indtægter af len, told eller skat; dette umuliggjordes af jævnføringen med de indkomne regnskaber. Derimod tyder meget på, at prisegodset af registerprisegodsskriveren er blevet indført til for lav en værdi. De, der købte det, kan formodes at måtte have delt den overskydende værdi med rigshofmesteren. Metode 3 må efter alt at dømme have været anvendt i stort omfang i kombination med metode 4. Leverandørerne synes efter kommissionens beretning at dømme at have sat deres priser for højt og navnlig at have svindlet med angivelserne af mængden af det leverede, de må have betalt returkommissioner til Ulfeldt, der antagelig også har ladet dem betale ved afsluttelsen af kontrakterne. Den omstændighed, at kommissionen ikke beskæftigede sig med alle leverandører, kunne tyde på, at man har haft en særlig mistanke til de undersøgte. Af disse leverede mellem 1641 og 1648 Albert Baltser Berns for 150.000 rd., Gabriel Marselis for 500.000 rd., Braem'erne for 113.000 rd., Henrik Müller for 635.000 rd., Jakob Madsen for 271.000 rd. og Rasmus Jensen Hellekande for 366.000 rd., ialt 2.035.000 rd. De øvrige undersøgte eller mistænkte leverandører havde i samme tidsrum kun gjort leverancer for 60.000 rd. Det fremgår ganske tydeligt, at Ulfeldt vitterligt har ladet Berns-Marselis Braem-Müller-Madsen- og Hellekande-gruppen begunstige. Af den var igen de mest begunstigede Marselis og Müller, der ikke blot blev tildelt de største leverancer, men som også i højere grad end de øvrige fik betalt deres reelle eller fiktive udlæg. Henrik Müller havde i 1648

fået udbetalt 470.000 af sine 635.000 rd., Marselis 213.000 af sine 500.000, mens Braem'erne kun havde fået 15.000 af deres 113.000 rd. Ulfeldt har ydet sine folk store tjenester og har efter alt at dømme taget sig godt betalt derfor ³⁵²).

På den ene side var det en accepteret kendsgerning i hele Europa i første halvdel af 17. århundrede, at embedsmænd på høje poster i finansforvaltningen benyttede sig af deres embede til at berige sig i overordentlig høj grad ³⁵³). På den anden side straffedes mindre bedragerier strengt, når de blev opdaget. Det kostede i 1641 en toldskriver ved Øresundstolden hans hoved, at han havde forsøgt at tilegne sig 30 rd., som burde være gået i toldkassen ³⁵⁴). Øverste renteskriver Christoffer Iversen var derimod i 1640 sluppet med livet i behold fra at have unddraget kronen henved 80.000 rd. Han mistede kun sit embede og måtte give erstatning; Hannibal Sehested måtte opgive statholderskabet og sin formue, og admiral Ove Giedde, der blev gjort ansvarlig for misligholdelser til omkring 70.000 rd., blev overhovedet ikke stillet til ansvar. Man accepterede i det 17. århundredes første del korruptionen, for det første, fordi statsmagten endnu ikke var i stand til at håndhæve et effektivt oppebørselssystem, hvorfor man var villig til at se gennem fingrene med de uundværlige, dygtige og mægtige embedsmænd, der, omend korrupte, dog formåede også at fylde deres embeders kasser. For det andet var lønningerne for de høje embedsposter fastsat på et tidligt tidspunkt, og de var ikke blevet væsentligt forhøjet trods prisrevolution og øget betydning af embederne. For det tredje er det meget vanskeligt at fastslå omfanget af bedragerierne eller overhovedet at være sikker på, at der faktisk kan tales om bedragerier, når der som her har været anvendt den metode, at udgifterne i regnskaberne er blevet sat for højt (metode 3 som nævnt ovenfor). Så langsomt som betaling fandt sted af den gæld, som den danske stat i 1640'erne påtog sig, kunne man hævde, at statens kreditorer ikke handlende ubilligt, hvis de ved prisfastsættelsen på deres varer indregnede et rentetillegg i tilfælde af for sen betaling eller et risikotillæg

352. De foranstående tal efter kommissionens papirer, *DK B 250*.

353. Perez Zagorin: *The Court and the Country*, 1969, s. 50-1; Jacob van Klaveren: *Fiskalismus – Merkantilismus – Korruption. Drei Aspekte der Finanz- und Wirtschaftspolitik während des Ancien Régime*, *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 47, 1960.

354. Sune Dalgård: *Reformationen på Øresunds toldbod 1641*, *Festskrift til Astrid Friis*, 1963.

i tilfælde af mangelfuld betaling. Priserne på varerne kunne muligvis sættes noget højere ved salg til kronen end ved salg til private, men ikke så meget højere, at en større risikodækning og indkalkuleret rente ikke ville springe i øjnene. Sikrere var det derfor, hvis aftale med finansvæsenets ledere kunne nås, at angive mængden af det leverede højere, end leverancen faktisk havde været. I Frankrig i årene 1653-61 under Surintendant des Finances Nicolas Fouquets af Mazarin sanktionerede finansstyrelse var det en forudsætning for, at kronen kunne opnå lån, at der blev udstedt gældsbeviser langt større end lånet havde været. Det er nu umuligt at trænge om bag forholdene omkring leverancerne til den danske krone i Corfits Ulfeldts tid som rigshofmester. Der synes dog at foreligge den mulighed, at Ulfeldt som Mazarin for overhovedet at kunne imødekomme statens krav har måttet acceptere, at regnskaberne forfalskedes. Som Mazarin kan Ulfeldt have benyttet denne delvis påtvungne opløsning af det hidtidige finanssystem til, da kontrollen alligevel slækkedes, og moralen blandt finansadministrationens folk alligevel var i opløsning, at berige sig selv. Det er på denne baggrund, at Ulfeldts bedragerier må ses.

Axel Oxenstierna i Sverige samlede sig en formue på over 1 million daler sølv mønt³⁵⁵). Robert Cecil, Earl of Salisbury, Lord Treasurer i England, havde ved sin død i 1612 samlet en formue på omkring 450.000 pund sterling³⁵⁶). Sullys formue, da han 1610 blev tvunget til at forlade posten som fransk surintendant, var ca. 1 million livres³⁵⁷). Lionel Cranfield, Earl of Middlesex, ejede ved sit fald som Lord Treasurer i 1624 ca. 130.000 pund sterling³⁵⁸). Mazarin siges ved sin død at have efterladt sig 100 millioner livres³⁵⁹). Umiddelbart forekommer Ulfeldts million rigsdaler ikke at være ganske ude af proportion med dette. Oxenstierna'erne var imidlertid rige, mens Ulfeldt

355. Eli F. Heckscher: *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa, I, 2*, 1936, s. 315-6.
356. Lawrence Stone: *The Fruits of Office: The Case of Robert Cecil, First Earl of Salisbury. Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England in Honour of R. H. Tawney, ed. by F. J. Fisher*, 1961.
357. David Buisseret: *Sully and the Growth of Centralized Government in France 1598-1610*, 1968, s. 184.
358. Menna Prestwich: *Cranfield. Politics and Profits under the Early Stuarts*, 1966, s. 420.
359. Julian Dent: *An Aspect of the Crisis of the Seventeenth Century: The Collapse of the Financial Administration of the French Monarchy (1653-61)*, *Economic History Review XX*, 1967.

havde været ludfattig, og Axel Oxenstierna havde haft embede i næsten et halvt århundrede, mens den danske rigshofmester ikke havde haft meget mere end 10 år til at akkumulere sin kæmpeformue. Sammenholder man formuernes størrelse med størrelsen af de kasser, som blev bestyret, viser Cecils formue sig at være som ca. 75 % af Exchequers årlige indtægt i hans sidste leveår, Cranfields var som ca. 32 % af indtægten i 1624, Mazarins formue af samme størrelse som et års indtægt for den franske krone, mens Sullys formue kun var som ca. 3 % af indkomsten i Trésorier de L'Epargne 1610³⁶⁰). Ulfeldts formue sammenholdt med de anslåede samlede udgifter ved overslaget 1646 på ca. 938.000 rd. var som over 100 % af Rentekammerets årlige budget. Han synes altså forholdsvis at have været betydeligt mere gridsk end Cecil, Sully, Cranfield og Mazarin, hvoraf de 3 første dog havde betydelige vanskeligheder ved at værges sig mod angreb på grund af deres korrupsion, mens Cranfield blev fældet med korrupsionen som påskud.

Corfits Ulfeldt var imidlertid ikke nogen Cecil eller Sully eller Mazarin, ikke engang en Cranfield, og dette er afgørende for vurderingen af hans virke som statholder/rigshofmester. Mens disse 4 på poster af lignende indhold som Ulfeldts ved en umådelig arbejdsindsats, stadig årvågenhed og nøje kontrol med deres undergivne trods egen korrupsion fik de dem underlagte systemer til at virke, fik dem effektiviseret og i nogen grad moderniseret, så er det umuligt i Ulfeldts tid som statholder/rigshofmester at finde noget spor af en fra ham udgående nyskabende ledelse af Rentekammeret. Man kan pege på indførelsen af 2 øverste renteskrivere som noget, der måske skyldes ham, men der er ikke andet i dette end en konserverende forbedring af det eksisterende forældede system. Hannibal Sehested, som også var korrump, forsøgte ved oprettelsen af Generalkommissariatet i Norge at skabe en bedre finansforvaltning; Ulfeldt lod Rentekammeret forblive, som han fandt det. Sehested havde større selvstændighed i forhold til rigsråd og konge end Ulfeldt, men heller ikke nidkærhed inden for det eksisterende forvaltningssystemes rammer kan man kreditere Ulfeldt for. Han synes at have passet sit embede med hensyn til decision ved mangler konstateret ved revisionen, men hans spil med rigshofmesterembedet, hvor han

360. Jfr. 3 foregående noter og F. C. Dietz: *The Receipts and Issues of the Exchequer during the Reigns of James I and Charles I, Smith College Studies in History, XIII No. 4, 1928.*

i lange perioder holdt sig borte, har ikke været fremmede for arbejdsmoralen i Rentekammeret, hvor man også må have vidst god besked om hans transaktioner til egen fordel. Hvad angår Corfits Ulfeldts virke som leder af Rentekammeret, holder Molbechs dom fra 1842: der viser sig »hverken i hans diplomatiske missioner eller i hans embedsførelse som rigshofmester eller statholder noget spor af en genial og gennemgribende virksomhed; snarere kan vel i det sidstnævnte forhold Ulfeldt tillægges en for riget i flere henseender skadelig forsømmelighed og mangel på energisk virken, når man endog dér ville lade den stærkt på ham hvilende mistanke for uredelig egennytte og vindesyge være tilsidesat. ³⁶¹) «

361. C. Molbech: Om Corfits Ulfeldt som Landsforræder, og om hans politiske Charakteer og Handlinger, *Historisk Tidsskrift 1. rk. III*, 1842, s. 324.

Lenene

Lenene og forleningsformerne

Det centrale finansvæsen virkede gennem lenene, Rentekammeret direkte for så vidt angik de ordinære indkomster og indirekte ved revisionen af regnskaberne over de ekstraordinære, de andre centrale kasser, som senere skal omtales, for så vidt angik de ekstraordinære indkomster. Det er ikke hensigten i dette afsnit hverken at skildre lensmændenes almindelige administrative og judicielle virksomhed eller mere specielt deres varetagelse af den lokale finansadministration, eller at søge efter oprindelse af eller forhold mellem de enkelte arter af indkomster, men kun at belyse forholdet mellem det centrale styre og lenene som finansforvaltende organer.

Ifølge håndfæstningen tilfaldt lensmandsposterne adelens og rigsrådets medlemmer¹). I modsætning til hvad tidligere havde været tilfældet, bestemte kongen selv, hvilke rigsrådsmedlemmer og adelige der skulle have hvilke len, men han var dog ikke tilbøjelig til at tage mod råd fra kansleren eller rigshofmesteren²). Kongens ret til at indsætte lensmænd var i slutningen af 15. og begyndelsen af 16. århundrede en særlig i fadebursområdet, d. v. s. i de len, der specielt var udlagt til kongens underhold, og hvor han især opholdt sig³). Endnu i 1640'erne sad der lensmænd på Kronborg, Frederiksborg, Antvorskov

1. Håndfæstningen 1596 siger dog kun, at kongen vil »elske og fremdrage Danmarks riges råd og adel og med dem styre og regere Danmarks rige og besørge Danmarks riges råd med kronens len, —«. Adelenes ret til lenene er altså ikke direkte udtalt. *Aarsberetninger fra Det Kongelige Geheimearchiv 1856–60* s. 104.
2. *Chr IV Breve V* s. 170–1, til Chr. Thomesen Sehested 19. jan. 1642 og VIII s. 335, til Corfits Ulfeldt 4. sep. 1644.
3. William Christensen: *Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede*, 1903, s. 198–9.

og Koldinghus, kongens foretrukne opholdssteder, som dels havde deres forlening på specielle betingelser, dels ikke var af indfødt dansk adel⁴).

De betingelser, på hvilke en lensmand havde sit len, fastsattes i forlenings- eller lensbrevet. Opsættelsen af forleningsbrevene både for Danmark-Norge og for hertugdømmerne blev foretaget på Rentekammeret af rentemestrene efter kongens ordre, der kunne være rettet direkte til dem eller gå gennem rigshofmesteren⁵). Som tidligere omtalt blev det færdige lensbrev sendt ned til Danske Kancelli, hvor det blev renskrevet og af øverstesekretæren forelagt kongen til underskrift⁶). Ved en lejlighed i juli 1647 nægtede kongen at underskrive et lensbrev, da han ikke fik det præsenteret af øverstesekretær Otto Krag, som et led i sin kamp for at opnå et større udbytte til kronen af lene-
ne⁷). Var lensbrevet imidlertid blevet underskrevet, tog man i Kancelliet kopi af det til brevbogen og udstedte det derefter til lensmanden tillige med et følgebrev til lenets beboere om lensmandsskiftet. Der skiftedes gerne lensmand ved regnskabsårets begyndelse, den 1. maj. Også Rentekammeret førte i forleningsbøgerne kopier af forleningsbrevene⁸).

Forleningsformen defineredes af det regnskabsmæssige forhold, hvori lensmanden stod til Rentekammeret. Almindeligvis inddeles forleningsformerne i de tre hovedgrupper: len på tjeneste, hvor lensmanden var fritaget for alle afgifter og kun pligtig at yde krigstjeneste, len på afgift, hvor lensmanden beholdt de visse indkomster af lenet samt en andel af de uvisse mod at betale en afgift, og endelig len på regnskab, hvor lensmanden aflagde fuldt regnskab for visse og uvisse indkomster og kun fik en fast årlig løn. I 1640'erne er denne tredelte inddeling stadig i princippet anvendelig, men der findes tillige flere andre forleningsformer, således at en ottedelt inddeling bliver rigtigere:

4. Således Hans Ulrik Gyldenløve på Kronborg-Frederiksborg, Arent von der Kuhla sammesteds, Wentzel Rotkirk på Antvorskov, Ernst Normand på Koldinghus.
5. Jfr. f. eks. *Chr IV Breve V* s. 168, til Jørgen Vind 18. jan. 1642; *V* s. 326, til Corfits Ulfeldt 15. april 1643; *VI* s. 326, til Sten Beck 30. aug. 1647.
6. *DK A 91d*. Indlæg til anordning af 2. marts 1708.
7. *Chr IV Breve VI* s. 305, til rentemestrene 10. juli 1647.
8. *DK B 181*, 1-8, 1597-1660.

1. *Lenet haves frit.* Lensmanden nyder alle visse og uvisse indkomster, som han ikke aflægger regnskab over, og er som lensmand ikke forpligtet at yde nogen form for krigstjeneste.

2. *Lenet haves på tjeneste.* Lensmanden nyder alle visse og uvisse indkomster, som han ikke aflægger regnskab over, og er forpligtet at yde en i forleningsbrevet fastsat krigstjeneste.

3. *Lenet haves på afgift af vist og uvist.* Lensmanden nyder alle visse og uvisse indkomster, som han ikke aflægger regnskab over, mod en i forleningsbrevet fastsat afgift.

4. *Lenet haves på afgift af vist og regnskab af uvist.* Lensmanden nyder alle visse indkomster, som han ikke aflægger regnskab over, mod en i forleningsbrevet fastsat afgift, og aflægger regnskab over de uvisse indkomster, af hvilke han nyder en i forleningsbrevet fastsat brøkdæl.

5. *Lenet haves på genant og regnskab af uvist.* Lensmanden aflægger regnskab over alle visse indkomster, af hvilke han nyder en i forleningsbrevet fastsat genant bestående af et kontantbeløb og naturalier, samt over alle uvisse indkomster, af hvilke han nyder en i forleningsbrevet fastsat brøkdæl.

6. *Lenet haves på regnskab og fast andel af uvist.* Lensmanden aflægger regnskab over alle visse og uvisse indkomster. Han nyder en i forleningsbrevet fastsat årlig kontant løn og et ligeledes i forleningsbrevet fastsat årligt beløb som andel af de uvisse indkomster.

7. *Lenet haves på regnskab og brøkdæl af uvist.* Som 6, blot at andelen af den uvisse indkomst er fastsat i forleningsbrevet som en brøkdæl.

8. *Lenet haves på deputat.* Lensmanden aflægger regnskab over alle visse og uvisse indkomster. Han nyder en i forleningsbrevet fastsat årlig løn, deputaten.

Lenene deltes i hovedlen og smålen. Til hovedlenene hørte et eller flere herreder, inden for hvilke lensmanden havde administrative opgaver ikke blot vedrørende krongodset, men også vedrørende adelens gods, f. eks. opkrævede han skatter af adelens fæstere, når sådanne var bevilgede. Til smålenene hørte et enkelt gods eller et sækulariseret kloster. I Norge havde begreberne hovedlen og smålen en lidt anden

Tabel 22. *Forleningsformer i Danmark, Norge og hertugdømmerne, april 1642, hovedlenene.*

Forleningsform	Sjælland		Skåne etc.		Fyn, Loll. og Falster		Jylland		Danmark i alt		Norge		Hertugdømmerne		I alt	
	An-tal	Pct.	An-tal	Pct.	An-tal	Pct.	An-tal	Pct.	An-tal	Pct.	An-tal	Pct.	An-tal	Pct.	An-tal	Pct.
1. Frit	1	9	-	-	3	33	-	-	4	8	-	-	-	-	4	6
2. På tjeneste	-	-	-	-	1	11	-	-	1	2	-	-	-	-	1	1
3. Afgift af vist og uvist	-	-	1	8	-	-	-	-	1	2	-	-	-	-	1	1
4. Afgift af vist og regnskab af uvist	2	18	5	38	3	33	6	35	16	32	10	91	-	-	26	39
5. Genant og regnskab af uvist	5	46	7	54	2	23	9	53	23	46	1	9	-	-	24	36
6. Regnskab og fast andel af uvist	1	9	-	-	-	-	2	12	3	6	-	-	-	-	3	5
7. Regnskab og brøkdæl af uvist	2	18	-	-	-	-	-	-	2	4	-	-	-	-	2	3
8. På deputat	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	100	6	9
I alt	11	100	13	100	9	100	17	100	50	100	11	100	6	100	67	100

betydning, idet hovedlensmændene dér førte tilsyn med smålensmændenes administration. Der var i april 1642, da man i Rentekammeret i forbindelse med opstillingen af 1642-overslaget foretog en del beregninger over kongens og lensmændenes andele af indkomsterne af lenene, 50 hovedlensmandsposter i kongeriget Danmark, 10 i det egentlige Norge og dertil hovedlenet Island og 6 i Slesvig og Holsten, ialt 67. Disse hovedlens fordeling på de 8 foran anførte forleningsformer fremgår af tabel 22.

Af frie hovedlen var der fire, under Sjælland Stege, som var udlagt til statholderen, på Fyn og øerne Nykøbing og Ålholm og Halsted kloster, d. v. s. hele Lolland og Falster, det gamle livgedingområde, som prins Christian (V) nød overskuddet af. Der var dog lensmænd i de 3 len, indsat af prinsen som lensherre; Rentekammeret reviderede regnskaberne, men modtog intet derfra⁹⁾ og registrerede dem som frie. Af

9. Bortset fra nogle indkomster af tolden indbetalt af lensmændene.

len på tjeneste (forleningsform 2) var der Hindsgavl med Vends herred på Fyn, der var givet til rigsråden Hans Lindenov, der skulle stille 3 ryttere til rostjenesten. Forleningsformen afgift af vist og uvist (3) brugtes for hovedlenenes vedkommende i 1642 kun for Arensborg på Øsel, som Anders Bilde havde mod en årlig afgift på 5000 rd. Den hyppigst anvendte forleningsform i monarkiet som helhed var afgift af vist og regnskab af uvist (forleningsform 4). Den anvendtes på Sjælland i 2 af 11 hovedlen, Holbæk og Tryggevælde, i Skåne i 5 af 13, Landskrone, Helene kirke – Froste herred, Laholm, Halmstad og Hammershus, på Fyn i 3 af 9 hovedlen, Hagenskov, Rugård og Tranekær, i Jylland i 6 af 17 hovedlen, Lundenæs, Bøvling, Mariager kloster, Åstrup, Ørum og Skive, samt i alle norske hovedlen med undtagelse af Bratsberg. Forleningsform 5, genant og regnskab af uvist, var i hele monarkiet den næsthyppigste. Den brugtes i 5 sjællandske hovedlen, Roskilde, Dragsholm, Kalundborg, Antvorskov – Sæbygård – Korsør og Vordingborg, i 7 skånske, Malmøhus, Helsingborg, Christiansstad, Varberg, Christianopel, Sølvitsborg og Visborg, i to fynske Nyborg og Odense, og i 9 jyske, Riberhus-Møgeltønder, Stjernholm, Århus, Silkeborg, Dronningborg, Kalø, Ålborg, Sejlstrup og Hald samt i Bratsberg i Norge. Betragter man derimod kongeriget Danmark alene, konstateres det, at genantformen her var den hyppigste med 23 af 50 len og afgiftsformen den næsthyppigste med 16. Forleningsform 6, regnskab og fast andel af uvist, og 7, regnskab og brøkdelt af uvist, brugtes især ved de len, der var kongelige slotte; form 6 i Kronborg-Frederiksborg, Kolding og Skanderborg, form 7, for København samt for Ringsted. Endelig anvendtes form 8, lenet på deputat, kun for de kongelige amter eller len i hertugdømmerne.

Tabel 22 og de foranstående oplysninger om de enkelte len giver ikke mulighed for vurdering af størrelsen af lenene under de forskellige forleningsformer. Selv om f. eks. forleningsform 5, genantlenet, var den hyppigst anvendte i kongeriget Danmark, kunne f. eks. forleningsform 4, afgiftslenet, tænkes at omfatte de største len og derfor geografisk være mere udbredt. Ser man i stedet for på lensmandsposten på herredet som tællingsenhed, den af Erslev for en tidligere periode i »Konge og Lensmand« foretrukne betragtningsmetode, tegnes for kongeriget Danmarks vedkommende et billede som i tabel 23¹⁰):

10. Herredsinddeling som hos Arent Berntsen.

Tabel 23. *Forleningsformer for herrederne i kongeriget Danmark uden Gotland og Øsel april 1642.*

	Sjælland		Skåne etc.		Fyn, Loll. og Falster		Jylland		I alt	
	An- tal	Pct.	An- tal	Pct.	An- tal	Pct.	An- tal	Pct.	An- tal	Pct.
1. Frit	2	7	-	-	6	29	-	-	8	5
2. På tjeneste	-	-	-	-	1	4	-	-	1	1
4. Afgift af vist og regnskab af uvist	5	17	13	33	4	19	21	27	43	25
5. Genant og regnskab af uvist	15	50	26	67	10	48	43	54	94	56
6. Regnskab og fast andel af uvist	4	13	-	-	-	-	15	19	19	11
7. Regnskab og brøkdæl af uvist	4	13	-	-	-	-	-	-	4	2
I alt	30	100	39	100	21	100	79	100	169	100

Det konstateres, at genantforleningsformen havde den største overvægt i Skåne; i hele riget tegnede denne forleningsform sig for lidt over halvdelen, nemlig 94 af 169 herreder. Afgiftsformen, der talt efter lensmandsposter omfattede knapt $1/3$, brugtes i ca. $1/4$ af herrederne, nemlig i 43. Den tredje almindeligste forleningsform var nr. 6, regnskab og fast andel af uvist, der var ukendt på Fyn og i Skåne, men som på Sjælland omfattede 4 herreder og i Jylland 15, noget over $1/10$ af samtlige herreder.

Også metoden med tælling af herrederne giver imidlertid et forvan-

Tabel 24. *Indkomsten fra lenene i kongeriget Danmark under forleningsformer ifølge 1642-overslaget.*

Forleningsform	Antal len	Ind- komsten	Gennem- snits- indkomst	Pct. af sum
3. Afgift af vist og uvist	1	5.000	5.000	4
4. Afgift og rgsk. af uvist	16	18.400	1.150	12
5. Genant og rgsk. af uvist	23	84.800	3.686	56
6. Rgsk. og fast andel af uvist	3	34.700	11.566	23
7. Rgsk. og brøkdæl af uvist	2	7.400	3.700	5
Sum	45	150.300	3.340	100

sket billede, idet omfanget af kronens gods varierede stærkt fra herred til herred. Ved en sammentælling af de beløb, som lenene under de forskellige forleningsformer ifølge 1642-overslaget bidrog med til de samlede visse indkomster fra lenene, opnås et mere korrekt udtryk for forleningsformernes vægt.

Betragtet på denne måde er forleningsform 5, genantlenet, stadig den vigtigste med en andel på 56% af de anslåede visse indkomster af lenene. Afgiftslenet, som talt efter lensmandsposter anvendtes i knapt $\frac{1}{3}$ af samtlige danske len og som ved herredstillingen tegnede sig for $\frac{1}{4}$, har kun leveret 12% af lensindkomsten trods de 16 len og 43 herreder, mens regnskabslenene med fast andel af uvist (form 6) med kun 3 len, Kronborg-Frederiksborg, Kolding og Skanderborg, og 19 herreder har leveret næsten dobbelt så meget. Afgiftslenene har i gennemsnit efter denne betragtningssmåde kun været ca. $\frac{1}{3}$ så store som genantlenene, mens de efter herredstillingsmetoden har været mere end halvt så store.

Lensmændenes økonomiske udbytte af deres len varierede stærkt fra len til len. Ifølge nogle beregninger foretaget i Rentekammeret 1642¹¹⁾ var den højeste indtægt for en lensmand af den visse indkomst i lenene ca. 4.900 rd. årligt (Hammershus), mens de laveste indkomster lå på årligt ca. 700 rd. (Christianopel og Laholm). Rentekammeret anslog, at ca. halvdelen af de danske lensmænd havde indkomster på mellem 1.500 og 2.500 rd. årligt, godt en fjerdedel havde højere indtægter, og en anden fjerdedels indtægter lå under 1.500 rd. om året. Man regnede i Rentekammeret med, at hovedlensmændene i Danmark tilsammen årligt fik ca. 100.000 rd. eller ca. 2.000 rd. i gennemsnit. På Sjælland lå indtægterne lidt over gennemsnittet, på Fyn og i Jylland lidt under, mens de i Skåne faldt sammen med landsgennemsnittet. Ser man på variationerne i indkomster under de 2 hyppigst anvendte forleningsformer, konstateres det, at form 5, genantlenet, tilsyneladende var mest fordelagtigt for lensmændene. Den gennemsnitlige indkomst lå her på ca. 2.250 rd., mens den ved forleningsform 4, afgiftslenet, var på ca. 1.950 rd. Til gengæld var afgiftslenene de mindste med i gennemsnit kun $2\frac{1}{2}$ herreder pr. len, mens regnskabslenene havde i gennemsnit 4 herreder. I regnskabslenene under form 6, hvor lens-

11. Jfr. Johan Grundtvig: De danske Lensmænds Genanter, *Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1872*.

mændene fik en fast løn, var aflønningen i forhold til lenenes størrelse ringere end i såvel afgiftslen som genantlen.

Af flere grunde er Rentekammerets beregninger dog kun ufuldstændige udtryk for lensmændenes faktiske indkomster. Rentekammeret har, så vidt det kan ses, beregnet indkomsterne for genantlenenes vedkommende ved at omregne naturalieindkomsterne ifølge forleningsbrevene efter renteritaksten og til dem at lægge de kontante beløb. Formodentlig er indkomsterne for afgiftslenenes vedkommende udregnet ved at samtlige naturalieindkomster efter jordebogen er omregnet til penge ligeledes efter renteritaksten, hvortil er lagt de indkomne pengebeløb. Fra denne sum har man trukket de faste udgifter ved lenene og afgifterne, som lensmændene betalte efter forleningsbrevene, og som resultat er fremkommet, hvad der opfattedes som lensmændenes overskud. Som allerede omtalt er renteritaksten for lav i forhold til priserne. Lensmændenes indkomster må, beregnet efter deres naturalie-indkomsters faktiske værdi, antagelig forhøjes med mellem 40 % og 20 % i forhold til Rentekammerets tal (jfr. s. 177). Men hertil kommer, at man i Rentekammeret overhovedet ikke har taget hensyn til lensmændenes andele af de uvisse indkomster eller til udbyttet af ladegårdens avl, der udelukkende tilfaldt dem. Lensmændene kunne have andre indtægter, f. eks. en hofklædning årligt for dem selv og nogle svende og løn til skrivere, men de måtte også af deres lensmandsløn betale adskillige af personalet ved lenet. Rytterne til rostjenesten anslog man til at koste 10 rd. om måneden. I 1645 beregnedes Dragsholm-lensmandens genant til 492 rd. i penge og til 2.431 rd. i naturalier efter renteritaksten. Som rigsråd var hans andel af de uvisse indkomster halvdelen, som man efter 3 års gennemsnit satte til 565 rd., og værdien af ladegårdens avl opgav lensmanden selv til 241 rd. om året, alt i alt en brutto-indkomst på 3.729 rd. mod 1642-beregningens på 2.910 rd. Fra brutto-indkomsten blev trukket udgifterne til 7 ryttere til rostjenesten, hver sattes til 120 rd. om året, i alt 840 rd., således at lensmandens netto-indkomst efter dette sattes til 2.889 rd.¹²). Hannibal Sehested havde Tranekær len 1639-40 og satte selv sin årlige indkomst af lenet

12. *DK B 215 II*, Indtægt og udgift af lenene, B. Enkelte len, Sjælland, Dragsholm len. Lensmandens egne opgivelser er dateret 7. maj 1645. Det må tages i betragtning, at lensmanden næppe var interesseret i at få tegnet et lyst billede af sit udbytte af ladegården, se Gunnar Olsen: Danmarks kornavl og kornhandelspolitik, *Historisk Tidsskrift* 10. rk. VI, 1942-4, s. 447.

til 3.000 rd¹³). Rentekammeret satte i 1642 indkomsten til 2.030 rd. Stjernholm-lensmandens gennemsnitlige indkomst 1603–61 er af Hans H. Fussing beregnet til 1.359 tønder hartkorn¹⁴) eller ca. 1.700 rd. efter renteritaksten, hvad der stemmer ganske godt med Rentekammerets 1642-beregning, der sætter indkomsten til 1.720 rd. Fussing har udregnet den gennemsnitlige andel af det uvisse til lensmanden til 94 tønder om året. Lensmandens visse og uvisse indkomster efter Fussings tal, men omregnet til penge med tønden sat til 2 rd., beløb sig til ca. 2.900 rd.

I hertugdømmerne anvendtes forleningsform 8, d. v. s. at der udbetaltes lensmændene en fast årlig sum som deres løn. Lens- eller amtmændenes indtægter kan således aflæses direkte af forleningsbrevene, eller som de også kaldtes ved amterne, bestallingerne. Højest aflønnet var lensmanden over Haderslev len, der fik 3.400 rd. årlig, Rendsborg gav 2.000 rd. og Flensborg, Steinburg-Sydditmarsken og Segeberg gav henholdsvis 1.750, 1.760 og 1.700 rd. Amtmændene i hertugdømmerne var ikke dårligere aflagt, end lensmændene i kongeriget var det ifølge Rentekammerets beregninger, men amtmændene har ikke haft lensmændenes muligheder for at forbedre deres løn.

De norske hovedlen gav ifølge beregninger foretaget i 1650 ca. 19.300 rd. til lensmændene om året, smålenene gav ca. 13.700 rd.¹⁵). Statholderen i Norge havde som lensmand på Aggershus ca. 8.330 rd. årligt, de øvrige hoved- og smålen gav i gennemsnit 1.000 rd. om året til deres lensmand, d. v. s. under halvdelen af de danske lensmænds gennemsnitsindtægter. Til gengæld var lensmændene i Norge ikke bundet til deres len som i Danmark; som nævnt havde rentemestrene len i Norge. Lensmand i Skt. Hans og Munkeliv len med en anslået årlig indkomst på 1.800 rd. blev i 1640 kongens dattersøn, Corfits Ulfeldts søn, den 2-årige Christian Ulfeldt.

13. Thyra Sehested: *Hannibal Sehested, II*, 1886, s. 364.

14. Hans H. Fussing: *Stiernholm len 1603–1661*, 1951, s. 137.

15. Kr. Erslev: *Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596–1660*, 1885, s. 98; jfr. J. A. Fridericia: *Adelsvældens sidste Dage*, 1894, s. 61. Da de visse indkomster jo principielt netop var visse, og da der ikke er stor forskel på 1642- og 1650-beregningerne, hvad de danske len angår, så forekommer det ikke betænkeligt at benytte de norske 1650-beregninger jævnsides med de danske 1642-beregninger.

Lensreformen 1646-7

Allerede i 1636 hævdede Christian IV, at lensmændenes andel af lenenes indkomster var for stor og kronens for lille. Han pålagde derfor rentemestrene at overveje, hvorledes kronens indkomster kunne sættes op. Kongen foreslog selv, at man kunne pålægge lensmændene at betale en afgift for udnyttelsen af ladegårdene, og at bøndernes ægt, d. v. s. deres pligtkørsel, kunne afskaffes mod en afgift¹⁶). Januar 1637 fremsatte kongen over for rigsrådet tanken om ægtens afskaffelse, samtidig søgte han at få pålagt lensmændene selv at afholde udgifterne ved fremsendelsen af regnskaber og eventuelt overskud til Rentekammeret. I øvrigt ønskede kongen ikke, skrev han, kronens andel større, end at lensmændene fortsat kunne yde rostjeneste og »have deres gode fordel af lenene«¹⁷). Rigsrådet svarede i samme fordragelige tone, at fordelene ved disse ordninger for det første ikke ville være store, og at bønderne for det andet ikke ville kunne pålægges større byrder, end de allerede havde¹⁸). Kongen lod sig ikke stille tilfreds hermed, men pålagde i maj 1637 kansler Christian Friis at forelægge rigsrådet, at lensmændene blev rigere og rigere, mens kongen trods det største arbejde og besvær blev stedse fattigere. Hvis rigsrådet ikke selv ville foreslå, hvorledes kronens midler kunne øges, ville kongen lade Rentekammeret foretage en deling af lenenes indkomster mellem kronen og lensmændene på grundlag af jordebøgerne¹⁹). Tillige foreslog kongen, at lensmændenes rostjeneste kunne afskaffes, hvorved lensmændenes afgifter ville kunne øges. Rigsrådet, som formodentlig har haft kongens udsagn fra januar i erindring, protesterede mod rostjenestens bortskaffelse. Det ville være militært uforsvarligt og ville kun give en ringe indtægtsforøgelse. Derimod var rigsrådet villigt til at bevilge en ekstraordinær skat²⁰). Kongen synes således med sin trussel om ændring af forleningsbetingelserne og afskaffelse af rostjenesten at have afpresset rigsrådet en skattebevil-

16. *Chr IV Breve IV* s. 91-2, 11. dec. 1636 og s. 101-2, 26. dec. 1636.

17. *Erslev: Rigsråd II* s. 428, 4. jan. 1637. Jfr. *CCD IV* s. 683, 10. dec. 1636, missive til lensmændene i Danmark om fribefordring for skriversne.

18. *Erslev: Rigsråd II* s. 429-31, 14. jan. 1637.

19. *Chr IV Breve IV* s. 136-7, 16. maj 1637.

20. *Erslev: Rigsråd II* s. 440-1, 17. maj 1637. Antallet af heste til rostjenesten er i *DK B 186* Oluf Dås optegnelsesbog sat til 409 i Danmark og 59 i Norge, der hver regnedes at koste 120 rd. om året. Kongens fordel ville således være 56.160 rd. om året, til gengæld måtte han vel så selv betale et rytteri.

ling; således synes sagen at være opfattet i hvert fald af et enkelt medlem af rådet ²¹).

I knapt 2 år forholdt kongen sig derefter i ro med sit krav om en revision af forleningsbetingelserne, men i december 1638, umiddelbart forud for et rigsrådsmøde, hvor en skat blev bevilget, erklærede han til rentemestrene, at rigsrådet var for knebent med skattebevillingerne, og at hans udbytte af de bevilgede skatter var for lille, hvorfor han pålagde dem at øge kronens indtægt af lenene ²²). Rigsrådet bevilgede 18. januar 1639 en ny skat, men kongen fastholdt overfor rentemestrene sin ordre, skønt Jørgen Vind i en diskussion med kongen om sagen hævdede, at rigsrådet vel fandt på et middel ²³). Rigsrådet synes ganske rigtigt at have fundet på et middel, idet der igen i juni 1639 blev udskrevet en skat, og denne gang 1 1/2 gang så stor som de tidligere skatter. Der blev derefter i april 1640 udskrevet en skat dobbelt så stor som det normale og allerede i juli og igen i november samme år 2 nye skatter af normal størrelse. Kongen lod igen kravet om lensreformer hvile.

Det blev taget op i januar 1642, da Christian IV i forbindelse med sine overvejelser ved opstilling af 1642-overslaget både over for rentemestrene og Corfits Ulfeldt fremholdt sine vanskeligheder og nødvendigheden af en lensreform. Indkomsterne af lenene skulle omfordeles mellem kronen og lensmændene, rostjenesten skulle afskaffes og afgifterne skulle sættes op. Kongen ville have dette drøftet ved de forestående rigsrådsmøder ²⁴). Rentemester Jørgen Vind synes igen at have forsøgt at omstemme kongen, også Corfits Ulfeldt har prøvet at virke ind på ham, men Christian IV fastholdt sine tanker og henviste truede til forholdene i Sverige, hvor der kun var få lensmænd, men store guvernementer ²⁵). Ved rigsrådsmøderne i maj 1642 er der givetvis blevet forhandlet om lensreformerne, men forhandlingerne har ikke

21. Tage Thott: »Denne bevilgede skat skal ikke kortes af de ti tønder gulds gæld, som rigens råd havde obligeret sig til Hans Majestæt at erlægge, efterdi Hans Majestæt nådigst har bevilget, at rostjenesten og andet må blive i deres esse«. Erslev: *Rigsråd II* s. 443.

22. *Kancelliets Brevbøger 1637-9* s. 561, 3. dec. 1637, jfr. Erslev: *Rigsråd II* s. 513.

23. *Chr IV Breve IV* s. 210, 8. feb. 1639 og s. 213, 16. feb. 1639.

24. *Chr IV Breve V* s. 164 og 167, 13. og 18. jan 1642; VIII s. 156, 13. jan. 1642.

25. *Chr IV Breve V* s. 173-4, 3. feb. 1642 og s. 177, 17. feb. 1642; VIII s. 157, 3. feb. 1642.

efterladt sig spor²⁶). Bevaret er imidlertid rådets erklæring til kongen den 13. maj 1642, hvori det lovede ham store skattebeløb »en tønne guld, fire, fem, ja ydermere og såvidt rigets og undersåtternes vilkår og formue det efterhånden kan tåle og afstedkomme, –.²⁷)« Bevaret er ligeledes kongens brev til Corfits Ulfeldt fra december 1644, hvori Christian IV skrev, at rigsrådet ved en tidligere lejlighed, som ikke nøjere er angivet, men som imidlertid senest kan have været i maj 1642, havde givet ham løfter om store skatter, mod at han ikke gennemførte sine trusler om ændringer af lensforholdene²⁸).

Hvorledes overenskomsten mellem kongen og rigsrådet end nøjere har været udformet, så undlod Christian IV igen at fremsætte sine planer om en lensreform i en periode, der varede fra maj 1642 til udgangen af 1644. Han hævdede da i det ovenfor omtalte brev til Corfits Ulfeldt af 3. december 1644, at aftalen ikke blev overholdt fra rigsrådets side, hvorfor han nu blev nødt til at lede en større del af lenenes indkomster ind i kronens kasse. Det var rigtigt, at der i 1643 ikke var blevet udskrevet flere skatter end i de foregående år. I 1644 blev der udskrevet én skat, som ganske vist var dobbelt. Af gode grunde var der i dette krigsår grænser for, hvor store skatter rigsrådet kunne bevilge. Dette påvirkede dog ikke Christian IV, der fra nu af pressede på med sine planer, mens rigsrådet og adelen på grund af de af krigen ændrede forhold var ude af stand til længere at købe sig udsættelse på de andre stænders bekostning. Ved rigsrådsmøderne i december 1644 – januar 1645 førtes der af prins Christian forhandlinger om lenene, der ikke førte til noget²⁹). Kongen stod stejlt på sit og beordrede bl. a. rentemestrene til at udregne, hvor store årlige indtægter almindelige lensmænd og rigsråderne som lensmænd havde³⁰), hvad der ikke kan have virket beroligende på rigsrådet. Den 2. april 1645 meddelte kongen de i København værende rigsråder, at da der nu kun var fire uger til 1. maj, hvor forandringerne med lenene plejede at ske, så var det nødvendigt, at man nu nåede til en afgørelse. Rigsråderne skulle derfor skriftligt og hver for sig udtale deres mening om forhøjelsen af lenenes afgifter og afskaffelsen af rostjenesten. De, som ikke var tilstede, skulle ligeledes udtale sig skriftligt. Ove Giedde, Iver Vind og Han-

26. Erslev: *Rigsråd II* s. 599.

27. Erslev: *Rigsråd II* s. 611. Ved en tønne guld forstås 100.000 rd.

28. *Chr IV Breve VIII* s. 349–50, 3. dec. 1644.

29. *Chr IV Breve VIII* s. 350 note 1.

30. *Chr IV Breve VII* s. 11, 26. jan. 1645.

nibal Sehested gik, så snart de havde modtaget brevet, til kongen og anmodede om, at svaret måtte vente, til de fraværende rigsråder var mødt op³¹). Kongens forsøg på at konstatere eventuelle uenigheder har man ikke villet acceptere. Samtidig erklærede rigsråderne i København, at en forhøjelse af lensafgifterne kun dårligt ville forslå, at den ville give anledning til besvær og ulejlighed, og at der måtte tænkes på et andet middel. Rigsråderne synes om dette andet middel at have peget på muligheden af, at der af hver lensmand blev givet kronen et lån af størrelse som et års afgift, en ordning noget lignende den der vedtoges i 1650³²). Kongen har hertil svaret, at en sådan éngangsforanstaltning ikke løste det permanente problem³³). I maj 1645 understregede kongen situationens alvor ved at pantsætte Tranekær len til Christian Rantzau for 50.000 rd., hvad dog skete med rådets billigelse³⁴).

I en ny henvendelse til rigsrådet i september protesterede Christian IV igen mod, at indtægterne af lenene gik ham forbi og tilfaldt lensmændene³⁵). Rigsrådet svarede ved skarpt at spørge, om kongen med sine udtalelser sigtede mod, at skrivere og fogder skulle sættes til at bestyre lenene i stedet for adelige lensmænd. Var det tilfældet, var det for det første imod håndfæstningen, for det andet ville det vække politisk uro og medføre svækkelse af landet over for nabostaterne og udplynding af almuen, som nu nød de adelige lensmænds beskyttelse. Man håbede derfor ikke, at kongen ville forsøge sig ad denne vej. Da rigsråderne imidlertid var enige i, at noget måtte gøres ved kronens finanser, så foreslog man i første omgang, at skellet mellem kongens og kronens midler blev ophævet. Da kongen nu ikke ville være med til dette, og da en forhøjelse af skat og told var praktisk umulig i øjeblikket, så fandt rigsrådet ikke, at der var anden mulighed, end at man foretog besparelser f. eks. ved opløsning af de hvervede regimente. Iøvrigt ville rigsråderne tænke videre over en løsning³⁶). Kongen replicerede, at han var enig i, at skrivere og fogder ikke skulle have lenene, men lensmændenes genant burde være således, at kronen kunne være tjent der-

31. *Chr IV Breve VI* s. 31–2.

32. Kr. Erslev: *Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596–1660*, 1885, s. 95.

33. *Norske Rigsregistrarer VIII* s. 355–6, til Ove Giedde og Hannibal Sehested 11. april 1645.

34. Erslev: *Rigsråd III* s. 32; *Kancelliets Brevbøger 1643–5* s. 281.

35. *Chr IV Breve VI* s. 73–4, 11. sep. 1645.

36. Erslev: *Rigsråd III* s. 193–6, 26. sep. 1645.

med, og lenene burde også sammenlægges, så der blev færre lensmænd at aflønne³⁷⁾.

Kongen fik en allieret i Hannibal Sehested, der i juli 1645 trods modstand fra de norske lensmænd havde foreslået en forhøjelse af afgifterne af de norske len³⁸⁾, og som i november 1645 lovede kongen, efter hvad Christian IV meddelte til kansler Christian Thomesen Sehested, når han kom ned fra Norge at ordne alting til kronens bedste. Christian IV mente, at Hannibal Sehested ville være i stand til det, når han blot ikke brød sig om den utilfredshed, som ville opstå³⁹⁾. Kongen synes, muligvis under indtryk af Hannibal Sehesteds støtte, at have besluttet at sætte hårdt mod hårdt over for rigsrådet. I december 1645 skrev han til Christian Thomesen Sehested: »Når rigens råd er kontenteret efter håndfæstningernes indhold, da får de andre vel lade sig sige. Der står vel om adelen, at de skal promoveres, men ikke så, at de skal have pengene, og jeg pungen med liden tak og mindre tjeneste, når behov gøres.«⁴⁰⁾ Omtrent samtidig meddelte kongen, at der for tiden ikke kunne indsættes nye lensmænd, det kunne først ske, når der var bragt orden i rigets indtægt og udgift⁴¹⁾.

Lensreformen gennemførtes trods rigsrådets modforestillinger ved, at der den 31. maj 1646 i Danmark og den 11. juni 1647 i Norge udstedtes nye forleningsbreve til de fleste af lensmændene, hvorved hovedparten af lenene under de tidligere forleningsformer »afgift af vist og regnskab af uvist« og »genant og regnskab af uvist« (form 4 og 5) sattes under en ny forleningsform ret lig den hidtil i hovedlenene kun på Øsel anvendte forleningsform »afgift af vist og uvist« (form 3)⁴²⁾. Mens forleningsbrevene ofte ændredes i mindre væsentlige detaljer ved lensmandsskifterne, opretholdes nogenlunde uændret det samlede forhold mellem len under de vigtigste forleningsformer. Ændringer af gennemgribende betydning var sidst udført i slutningen af 1550'erne, da genantforleningsformen blev gennemtruffet i en række len, samtidig med at Rentekammerets kontrol med lensmændenes regnskaber blev

37. *Chr IV Breve VI* s. 80, 28. sep. 1645.

38. C. O. Bøggild-Andersen: *Hannibal Sehested, I*, 1946, s. 75 og 515 samt der anført litteratur.

39. *Chr IV Breve VI* s. 103-4, 18. nov. 1645.

40. *Chr IV Breve VI* s. 113-4, 8. dec. 1645.

41. *Chr IV Breve VI* s. 115, til Christen Thomesen Sehested 13. dec. 1645.

42. København, Kronborg, Frederiksborg og Antvorskov-Korsør blev undtaget, fordi kongen så ofte opholdt sig der, *DK B 186* Oluf Dås optegnelsesbog f. 11.

skærpet. Også i Norge gennemførtes dette i slutningen af 1550'erne. Lensmændene i genantlenene blev, med Astrid Friis' ord, sat på fast løn med kun en lille margin for uforudsete udgifter, en for lensmændene højst ufordelagtig forleningsform⁴³). Man gik den modsatte vej i 1646–7, men ikke med lensmændenes fordel for øje.

Provenuet for kronen vurderede Christian IV i januar 1647 selv til 70.000 rd.⁴⁴). Ifølge Hans H. Fussing gav Stjernholm len i gennemsnit i årene 1603–61 kronen en indtægt af 1332 tønder hartkorn om året, men i de 2 år, hvor 1646-ordningen var gældende, 1647 og 1648, 4707 tønder hartkorn i gennemsnit, mere end 2¹/₂ gang så meget som gennemsnittet for hele perioden. Lensindtægterne havde dog været stigende i hele perioden. Tager man i stedet for gennemsnittet 1603–61 gennemsnittet for årene 1640–1, 1641–2 og 1645–6, d. v. s. de sidste 3 fredsår før reformen, fås 1720 tønder hartkorn, i forhold til hvilke udbyttet 1647 og 1648 udgør en stigning på 174%. Skulle nu det samme forhold gælde for alle øvrige len, som sattes på den nye afgift, og satte man stigningen i forhold til 1642-overslagets tal for de samme len, ville man nå til en indkomstforøgelse på over 230.000 rd. Som Fussing gør opmærksom på, kan der imidlertid ikke bygges på denne måde for tallene for dette len alene⁴⁵), og man når da også til ganske andre resultater, hvis man sammenstiller de nye afgifters beløb med 1642-overslagets tal for overskuddet af de berørte len.

I Danmark gennemførtes nye afgifter i 13 hidtidige afgiftslen (forleningsform 4)⁴⁶), der i 1642 i årlig afgift med afgifter af stifternes indkomster og underlagt gods havde givet ca. 18.000 rd. I nye afgifter betalte de samme 13 len ca. 27.100 rd. Til afgifterne før 31. maj 1646 må dog lægges indtægterne af de uvisse indtægter. Disse udgjorde for Danmark og Norge i 1642 ifølge overslaget 65.236 rd. årligt, hvoraf de 13 lens forholdsvise andel, når sammenholdes med de årlige visse indtægter, udgjorde ca. 6.000 rd., d. v. s., at den samlede indkomst af afgiftslenene før reformen havde været ca. 24.000 rd. ifølge 1642-overslaget og efter den var ca. 27.100 rd., en stigning på ca. 3.100 rd. eller

43. Astrid Friis: Rigsrådet og Statsfinanserne, *Historisk Tidsskrift* 10. række VI, 1942–4 s. 35–6; jfr. Sverre Steen: *Det norske folks liv og historie gennem tidene IV* s. 249–57.

44. *Chr IV Breve VI* s. 241–3, 13. jan. 1647.

45. Hans H. Fussing: *Stjernholm Len 1603–1661*, 1951, s. 138–9.

46. Holbæk, Tryggevælde, Hammershus, Hagenskov, Hindsgavl, Rugård, Bøvling, Hald, Lundenæs, Mariager, Skive, Ørum og Astrup.

ca. 13 %. I genantlenene i Danmark gennemførtes de nye afgifter i 18 len⁴⁷), der før reformen af de visse indkomster årligt havde givet 57.900 rd. og forholdsvis af de uvisse ifølge 1642-overslaget ca. 19.400 rd., i alt ca. 77.300 rd. I nye afgifter efter 31. maj 1646 skulle de samme len levere ca. 83.800 rd., d. v. s. i forhold til 1642-overslaget en stigning på ca. 6.500 rd. eller ca. 8%. Det tidligere len på regnskab og brøkdæl af uvist, Ringsted, og de 2 tidligere len på regnskab og fast andel af uvist, Kolding og Skanderborg, havde ifølge 1642-overslaget givet ca. 31.700 rd. I nye afgifter skulle disse 3 len give ca. 27.700 rd., d. v. s. at der her skete en nedsættelse på 4.000 rd⁴⁸). Af lenene i Danmark skulle provenuet af lensreformen i forhold til 1642-overslagets tal således kun andrage ca. 5.600 rd. eller i alt en stigning på ca. 4%.

I Norge gennemførtes lensreformen den 11. juni 1647. 16 len, der ifølge 1642-overslaget inklusive det uvisse havde givet ca. 29.100 rd., skulle nu give ca. 49.500 rd., altså 20.400 rd. eller ca. 70% mere.

En nærmere undersøgelse af kronens faktiske gevinst ved reformerne skal foretages i det følgende, foreløbig kan blot peges på rigsrådets reaktion, der tydeligt viste, at man ikke anså det skete for gunstigt for lensmændene. C. O. Bøggild-Andersen udpegede Hannibal Sehested som 1646-lensreformens bagmand⁴⁹). En række indicier viser hen til Hannibal Sehested, men et egentligt bevis kan ikke gives. Hannibal Sehested var for det første til stede i København forud for reformens udførelse. Den nævnes første gang som værende »forhånde« den 8. april⁵⁰), mens Hannibal Sehested havde opholdt sig i Danmark siden sidste halvdel af februar 1646⁵¹), skønt hans nærværelse først krævedes til rigsrådsmødet den 23. marts⁵²). Hannibal Sehested opnåede dernæst i foråret 1646 en række store ting hos kongen: han fik i rigsrådet sæde næst efter de danske rigsebedsmænd trods de øvrige rådets protester, hans forsvarsplan for Norge blev godkendt og hans Norske Generalkommissariat blev oprettet med ret til at forvalte halv-

47. Dragsholm, Kalundborg, Roskilde, Vordingborg, Christianopol, Christiansstad, Sølvitsborg, Nyborg, Odense, Dronningborg, Kalø, Lundenæs, Ribe, Sejlstrup, Silkeborg, Stjernholm, Ålborg, Århus.

48. Netop i Kolding og Skanderborg havde lensmændenes provenu været forholdsvis ringe, og Ringsted var et lille rigsrådslen.

49. C. O. Bøggild-Andersen: *Hannibal Sehested, I*, 1946, s. 75–6.

50. Erslev: *Rigsråd III* s. 220.

51. *Chr IV Breve VI* s. 136–7, 15. og 22. feb. 1646, jfr. O. A. Johnsen: *Hannibal Sehesteds statholderskab*, 1909, s. 91.

52. Erslev: *Rigsråd III* s. 209.

delen af de norske skatteindkomster. Det er ikke urimeligt at se dette som Christian IV's modydelse for støtte til lensreformen. Der kan ligeledes peges på, at fastsættelsen af de nye afgifter for Norges vedkommende blev foretaget af Hannibal Sehested personligt⁵³), og at han fastsatte afgifterne meget højere i forhold til 1642-overslagets tal, end tilfældet var for de danske len. Endelig kunne der henvises til, at Hannibal Sehested i 1661, da han foreslog fast genant for lensmændene, uden afstandtagen henviste til erfaringerne fra 1646⁵⁴). Overfor disse ting må det forekomme mindre væsentligt, at Hannibal Sehested medunderskrev rigsrådets protest mod lensreformen⁵⁵). Righofmester Corfits Ulfeldts stilling til lensreformen er ikke oplyst. Han udførte det praktiske arbejde med fastsættelsen af afgifterne for de danske len⁵⁶), men satte som vist afgiftsstigningen meget lavere i forhold til 1642-overslaget, end Hannibal Sehested havde gjort det i Norge, og kongen klagede til Sehested over righofmesteren⁵⁷). Hvis Ulfeldts beregninger af de nye afgifters størrelse har bygget på 1642-overslagets tal, og meget andet kan man i Rentekammeret ikke have haft af materiale, var hans arbejde måske at opfatte som et forsøg på en sabotage af lensreformen.

Rigsrådets protest blev afgivet allerede den 8. april, altså førend reformen var blevet endelig påbudt. Rådet erklærede, at der var megen uro hos adelen over forlydenderne om en lensreform. Gennemførtes lensreformen, ville adelen miste alle midler til forbedringer af deres og deres efterkommeres stillinger, eftersom det eneste, adelen fik for sin tro tjeneste, netop var, hvad der kunne fås i lenene. Adelen kunne blive tvunget bort fra sin »gode affektion«, hvad der ville være meget farligt, da rigets fjender kunne tænkes at ville benytte sig af dette til at foretage sig noget mod landet. Rådet henstillede til kongen, at han opgav sit forehavende⁵⁸). Kongens svar blev givet den 29. april 1646 i et brev til Corfits Ulfeldt: »At sætte lenene enten højt eller lavt, item

53. *Chr IV Breve VI* s. 270-1, ordre til rentemestrene om at udlevere Hannibal Sehested oplysninger om de norske len, 25. april 1647; jfr. Hannibal Sehesteds egen forklaring herom, Thyra Sehested: *Hannibal Sehested, II*, 1886, s. 91, 224-7, 233.

54. *Rtk. 211.1*. Deliberationsprotokol, 14. feb. 1661 nr. 29, f. 74-6.

55. Erslev: *Rigsråd III* s. 221.

56. Corfits Ulfeldt vedkender sig flere steder i antegnelserne de nye afgifter, således Århusgårds lensregnskaber, 1647-8, antegnelser.

57. *Chr IV Breve VI* s. 241-3, 13. jan. 1647.

58. Erslev: *Rigsråd III* s. 119-21, 8. april 1646.

få dem på regnskab eller på afgift, det kommer rigens råd intet ved, men mig alene, ...⁵⁹). Efter udstedelsen af de nye forleningsbreve kunne rigsrådet og adelen ydermere konstatere, at det ikke var kongens hensigt at standse ved de forhøjede afgifter af 1646. I januar 1647 udtalte kongen til Hannibal Sehested, at Corfits Ulfeldt havde sat de nye afgifter 80.000 rd. for lavt⁶⁰). Ved nye lensmænds tiltrædelse i maj 1647 forhøjedes afgifterne af 1646 af Dronningborg len fra 7.500 rd. til 8.294 rd. og af Kalø fra 4.000 rd. til 6.060 rd.⁶¹). Efterhånden som lensmandsbestanden skiftedes ud, måtte lignende forhøjelser på op til 50 % kunne forventes.

Ydermere fastholdt Christian IV, at også lensmændenes rostjeneste burde afskaffes. Kongen ville i stedet selv holde et antal ryttere⁶²). Rådet protesterede og fremførte blandt andet, at hvis lensmændenes rostjeneste blev afskaffet, ville adelen også afskaffe sin⁶³), men kongen holdt fast ved sit: »Lenenes rostjeneste angående, da er Vi nu som før i den mening, at den ingen uden Os selv har at tage vare både i freds og i fejde tid«⁶⁴). I maj 1647 lod kongen rigsrådet meddele, at da det var ude af stand til at fremskaffe de nødvendige pengemidler, var der nu ikke anden udvej end at lægge de små len ind under de store og forpagte dem bort på bedst mulige vilkår samt afskaffe rostjenesten⁶⁵). Christian IV indså ikke, som han skrev til Hannibal Sehested, at det, at en adelig havde opholdt sig ved hoffet en tid lang og der drukkert los af kongens vin, også skulle berettige ham til at skabe sig en stor formue som lensmand⁶⁶). Rådet frarådede indtrængende, ikke af egen eller venners interesse hævdede det, men udelukkende af hensyn til den militære sikkerhed. Den 7. september 1647 udgik alligevel missive til samtlige lensmænd i Danmark, at kongen nådigst havde anset det for godt, at der fra næste regnskabsårs begyndelse, den 1. maj 1648, ikke længere skulle ydes rostjeneste⁶⁷).

Christian IV måtte imidlertid hurtigt indlede sit tilbagetog over for

59. *Chr IV Breve VI* s. 158.

60. *Chr IV Breve VI* s. 241, 13. juni 1642.

61. Kr. Erslev: *Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596–1660*, 1885, s. 33 og 36.

62. *Chr IV Breve VI* s. 208, 30. nov. 1646.

63. Erslev: *Rigsråd III* s. 304, 3. dec. 1646; *Chr IV Breve VI* s. 213, til rigsrådet 7. dec. 1646; rådets svar Erslev: *Rigsråd III* s. 309–10, 8. dec. 1646.

64. *Chr IV Breve VI* s. 219, 9. dec. 1646.

65. *Chr IV Breve VI* s. 280, 19. maj 1647.

66. *Chr IV Breve VI* s. 281, 20. maj 1647.

67. *DK B 57*, Sjællandske Tegnelser XXIX f. 250.

protesterne fra adelen på adelsmøder, fra landkommissærerne som den menige adels repræsentanter og fra rigsrådet⁶⁸). Det alvorligste slag kom, da rigsrådet den 16. november 1647 erklærede, at det ikke ville kunne nytte at forsøge at få Frederik (III) kåret som tronfølger i stedet for den i juni afdøde prins Christian, hvis kongen ved sine krav om rostjenestens afskaffelse fortsatte med at støde adelen fra sig. Rigsrådet forlangte endog, at de allerede skete forandringer med afgifterne af 1646 måtte gøres om igen⁶⁹). Kongen hævdede vel endnu 19. og 20. november, at det var en tom trussel, når rigsrådet nægtede at ville vælge hertug Frederik⁷⁰), og rigsrådet opsatte et nyt skarpt svar⁷¹), men dette svar blev dog aldrig afgivet, da kongen nu bøjede sig.

Den 22. november 1647 opsatte kansler Christian Thomesen Sehested et koncept, der uden rettelser i forhold til konceptets indhold den følgende dag udstedtes som et kongeligt åbent brev⁷²). Der stod heri, at kongen af rigsrådet havde forstået, at landkommissærerne som den menige adels repræsentanter havde anmodet rigsrådet om at udvirke hos kongen, at det måtte forblive med lenene både med hensyn til rostjenesten og afgiften, som det havde været i kongens regeringstids begyndelse. Kongen erklærede i den anledning, at i hele hans regeringstid havde intet ligget ham mere på sinde end at sikre alle landets stænders velstand. Kongen ville aldrig have gjort forandringer med lenenes afgifter eller rostjeneste, hvis ikke den almindeligt bekendte pengemangel havde tvunget ham til at tage disse skridt, som man kunne håbe, ville føre til en forbedring. Dersom afgiften for nogle lens vedkommende skulle være sat urimeligt højt, ville kongen ned sætte den igen, så ingen med rette skulle kunne klage. Rostjenesten kunne fortsætte indtil videre, det var ikke kongens hensigt at forringe landets forsvar. Den næste passus i det åbne brev er indsat i kanslerens koncept ved en tilføjelse i margenen. Tilføjelsen er sket med Sehesteds hånd, men da den indeholder et citat fra kongens brev til kansleren af 20. november 1647⁷³), kan den formodes at skyldes Christian IV selv. Det hedder heri, at kongens mål, som han altså kun ud-

68. Erslev: *Rigsråd III* s. 409, 9. okt., s. 418, 10. nov. og s. 419, 12. nov. 1647.

69. Erslev: *Rigsråd III* s. 440-3.

70. *Chr VI Breve VI* s. 353-4.

71. Erslev: *Rigsråd III* s. 443-4, 20. nov. 1647.

72. Konceptet: *Rigens råds breve*, fasc. 56, LXVII a; det åbne brev: samme, b; jfr. *Chr IV Breve VI* s. 354 note 1.

73. *Chr VI Breve VI* s. 354.

satte indtil videre, havde været, at rigets forsvar skulle ske ved dem, »som nu ikke mere kan holdes for fremmede, end de har været så længe, den oldenborgske stamme har været til«, d. v. s. ved de hvervede tropper, som det altid havde været sædvane at benytte. Det åbne brevs slutbemærkning, også indsat af kansleren ved en rettelse, bærer ligeledes kongens personlige præg. Kongen erklærede her, at det i hans høje alderdom ikke anstod ham, »at lade nogen af rigets fundamenta statutis i nogen måde violeres eller forkrænkes«.

Kongen kunne tage sit lille forbehold med hensyn til rostjenesten. Hans nederlag var dog fuldkomment. Lensreformen ville falde, tillige faldt som anført Hannibal Sehesteds norske Generalkommissariat og Corfits Ulfeldt fik sin generalkvittering⁷⁴), og 24. november 1647 udsendtes missive til alle lensmændene i Danmark, hvori kongen tilkendegav, at det nu var hans vilje, at de alligevel skulle fortsætte med at yde rostjeneste⁷⁵). Til gengæld udfærdigedes den 28. november breve, hvori der indkaldtes til tronfølgervalg, men først til april 1648, således at kongens hænder, med C.O. Bøggild-Andersens ord, var bundet indtil da. Ved stændermødet i april og maj 1648 efter Christian IV's død gjorde man i udkastene til Frederik III's håndfæstning op med Christian IV's lensreformer. De »understukne« len ville man igen have skilt ud fra hovedlenene, og man ville sikres mod en gentagelse af afgiftsændringen⁷⁶). Håndfæstningen kom til at indeholde bestemmelse om, at kongen ikke ville forhøje afgifterne eller forringe genanterne, ikke ville lægge lenene sammen og ikke afsætte lensmændene uden efter rigsrådets samtykke⁷⁷). Den 5. august 1648 blev 1646-afgifterne afskaffet og genant eller afgift som før genindført.

Indtægterne af lenene; beregningsmåden

Kronens udbytte af visse og uvisse indtægter af lenene fremgår ikke af rentemesterregnskaberne. Havde regnskaberne fra de store naturaliefor-

74. Jfr. også indrømmelserne ang. Kirstine Munk og udenrigspolitikken i forhold til Holland, som også det åbne brev af 23. nov. 1647 omtaler. Iøvrigt S. Birket Smith: *Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie*, I, 1879, s. 160-2; C. O. Bøggild-Andersen: *Hannibal Sehested*, I, 1946, s. 92-3.

75. *DK B 57 Sjællandske Tegnelser XXIX* f. 286. Sammen med indholdet af det åbne brev af 22. nov. meddelt landkommissærerne den 23.; jfr. Erslev: *Rigsråd III* s. 432-3.

76. C. Rise Hansen: *Rigsråd I*, s. 61, 87, 94, 98, 102-3.

77. *CCD V* s. 570, 8. maj 1648.

valtende embeder som Provianthuset og Bryghuset været bevaret, og havde man af dem kunnet se indtægterne i naturalier fra lenene, ville man alligevel kun have fået et ufuldstændigt billede af lenenes finansielle betydning. En del af indkomsterne blev nemlig dirigeret uden om de centrale kasser ved indvisninger til kronens kreditorer, og, som allerede nævnt, en meget betydelig del af indkomsterne blev brugt i de len, hvor de blev skabt, enten til lokale formål eller til formål, som må defineres som rigsformål.

Vil man kende udbyttet af lenene, må man vende sig til den primære kilde, lensregnskaberne, der er bevaret næsten fuldstændigt fra 1640'erne⁷⁸). Lensregnskabernes opstillingsform gør imidlertid, at man ikke umiddelbart kan benytte deres indkomstopgørelser eller aflæse deres overskud, selv hvor et sådant er udregnet. Lensregnskaberne er for regnskabslens vedkommende ført på den måde, at først opregnes alle indtægtsposter, for de danske regnskabs vedkommende begyndende med de visse indtægter, indtægten af jordebogen og stiftens indtægter, brødbagningsspenge, spindepenge, officersgårdenes afgift og derpå de uvisse, f. eks. sagefald, stedsmål, husbondhold, oldengæld, rorstold, fragtpenge, sandtold, indtægt af rodhuggen eller vindfældten skov, afgift af tørveskær, eller specielle indtægter som bortsalg af naturalier. For afgiftslenenes vedkommende begyndes med den årlige afgift, derpå følger de uvisse indkomster. Som indtægt figurerer også eventuel beholdning fra det sidst afsluttede regnskab. Indtægtsposternes summer er talt sammen i en samlet opgørelse over indtægten, hvor mønt som regel står forrest, fulgt af de mange forskellige slags naturalier. Denne samlede opgørelse over indtægten kan dog ikke bruges som udtryk for brutto-indkomsten, selv ikke hvis man fratrækker den eventuelle beholdning fra det sidste regnskab. For det første udtrykker indtægtsregnskabet for de visse indtægters vedkommende de ideelle indtægter og ikke de rent faktiske. Landgilden anføres, således som den ville have været, hvis alle havde betalt alt, hvad de skulle til rette tid, og hvis ingen havde fået afkortning. Som en post på regnskabets udgiftsside findes derpå redegjort for, hvor meget man havde måttet reducere den ideelle indkomst ved afkortning. Den faktiske indkomst er ikke beregnet, men er altså den ideelle minus afkortning. Videre optræder en del poster flere gange på indtægtsside og udgiftsside i samme regnskab.

78. Dog mangler regnskaber fra de krigshærgede landsdele. Det betyder dog ikke, at de er gået tabt, men at de aldrig har været ført.

Naturalier, der bortsælges, føres f. eks. to gange til indkomst, første gang når de modtages som afgift, anden gang når der ved salget modtages penge for dem. Omvendt føres de også til udgift på udgiftsregnskabet ved salget ⁷⁹).

Udgifterne omfatter løn til lensmanden og lenets personale, udgifter til administration, til eventuelle rigsformål, og som anført til afkortninger i indtægten. Som udgiftsposter findes tillige leverancer af naturalier eller penge til andre embeder eller ved indvisninger. Udgifternes sum blev lignet og lagt med indtægten, differencen udbetaltes eventuelt Rentekammeret ved revisionen, hvis den var positiv og i mønt, eller den overførtes til næste års regnskab, hvis den var i naturalier. Var differencen negativ, blev den i stedet kortet i næste års regnskab.

Hans H. Fussing har beregnet indkomsterne og indkomsternes fordeling på lens- og rigsformål for et enkelt lens vedkommende, Stjernholm, for perioden 1603–1661. En lignende beregning for samtlige lens vedkommende, selv for en kort periode i 1640'erne, ville være ganske uoverkommelig. Fussings undersøgelse har formodentlig været tidkrævende nok. Var på den anden side naturaliernes mængde og værdi en gang beregnet, skete der ikke store ændringer fra år til år, fordi de visse indkomster jo principielt var visse. Beskæftigede man sig derimod med samtlige len, måtte et meget stort tal af forskellige naturalie-arter sættes i værdi og reduceres til en fælles enhed, før beregning kunne ske.

Arbejdet er her begrænset til en undersøgelse af, hvor store indkomster kronen havde af lenene, når de lokale formål var opfyldt, d. v. s. hvor meget der blev til rådighed for det centrale finansvæsen. Det er klart, at dette ikke er den undersøgelse, som ideelt burde foretages. Principielt kan, navnlig ud fra en moderne betragtningsmåde, den centrale og den lokale administration ikke adskilles. Begge dele var lige væsentlige. Var det sådan, at riget ikke fattedes penge i det lokale plan, og udførtes dets funktioner dér, så kan det forekomme futilt på det centrale plan at påvise en finansnød, der måske var generende nok for centraladministrationens folk, men ellers af ringe betydning. Der var imidlertid i 1640'erne en uhyre skarp adskillelse mellem den lokale og den centrale administrations formål. Man kan sammenligne den lokale administration med et træ, der sugede næring til sig dels for fortsat at bestå, dels for at kunne sætte frugt. Lenene modtog kro-

79. Jfr. Thomas B. Bang: *Lensregnskaberne og deres Benyttelse som historisk Kilde. Fortid og Nutid I*, 1914–6, s. 143–4.

nens indtægter, som de dels skulle bruge til opretholdelse af ro og orden og til at holde sig selv ved lige for, dels, så vidt som de rakte, også skulle levere videre til den centrale finansadministration til opfyldelse af dens formål, nemlig regeringens førelse og landets forsvar. Som følge af det politiske systems opbygning og hele regnskabsformen måtte formålet på det lokale plan først opfyldes, d. v. s. der måtte være ro og orden, og lensmanden måtte have sin genant, førend der kunne blive tale om, at det centrale plans formål kunne ske fyldest. Træet skulle, for at blive ved dette billede, først have sin næring, førend det kunne sætte frugt. I visse år trivedes træet udmærket, men der blev intet overskud til frugtbaring. Det, der her er mulighed for at konstatere, er imidlertid ikke den samlede mængde af næring, som træet tog til sig, men kun den mængde af frugt, som det gav, eller med andre ord, ikke lenenes samlede indtægter, men størrelsen af det beløb, som blev til rådighed for det centrale finansvæsen. Det skal villigt indrømmes, at størrelsen af brutto-indkomsterne og forholdet mellem dem og netto-indkomsterne ville det være af megen betydning at kende; disse oplysninger kan blot ikke fremskaffes her. Men i øvrigt forekommer det ikke betænkeligt at opretholde de skel mellem den centrale og den lokale administrations finanser, som allerede findes i kildematerialet.

Ved en gennemgang af samtlige bevarede lensregnskaber fra Danmark og Norge og amtsregnskaberne fra de kongelige amter i hertugdømmerne i regnskabsårene mellem 1/5 1641 og 30/4 1648 er udtrukket alle udgiftsposter vedrørende:

A. Leverance af naturalier, materialer eller eventuelt penge til de centrale naturalieforvaltende embeder (f. eks. Provianthuset, Bryghuset, køkkenskriveren) eller til de materielforvaltende embeder (f. eks. Holmen, Delehaven, Gjethuset) eller til andre lokale embeder (f. eks. til andet len, til toldkasserne ⁸⁰).

B. Penge eller naturalier leveret til private efter indvisning (assignment).

C. Penge eller ædelmetaller indleveret til Rentekammeret.

D. Penge eller ædelmetaller indleveret til kongen personligt, til en repræsentant for ham, eller til Kongens eget Kammer.

Disse 4 poster dækker, hvad der blev til rådighed for den centrale finansforvaltning, men ikke, hvad der af lenets samlede indtægter anvendtes til »rigsformål«, d. v. s. til formål som ikke direkte vedrørte

80. Hvor indtægten så ikke er medregnet.

lenet og dets forvaltning. Hans H. Fussing har i »Stiernholm Len« i sin opstilling over udgifter ved lenet henført en række poster til rubrikken rigsformål, navnlig poster vedrørende militære formål, udgifter i forbindelse med kongen, hans familie, hoffet eller forskellige vel-dædige formål. Skellet mellem rigsformål og lensformål kan indlægges, hvor det drejer sig om et enkelt len, men det ville være vanskeligt at sætte og kunne over alt gøres til genstand for diskussion, hvis det søgtes indlagt for samtlige lens vedkommende. For eksempel må det afhænge af et vilkårligt skøn, om man vil henlægge udgifterne til aflønning af bøsseskytter ved et len, transport af varer inden for lenet på vejen til København, skansegraveri og fæstningsvedligeholdelse til rigs- eller lensformål. Aflønningen af f. eks. rentemestrene ved, at der blev givet dem len på gunstige vilkår, er tydeligt et rigsformål, men beregningen af udgiften hertil for lenet kan kun ansættes som et skøn. Det er formålet her at konstatere, hvilke beløb og mængder af naturalier, der var til rådighed for det centrale finansvæssen. Der er derfor kun søgt uddraget de poster, som direkte angiver dette.

Summen af de uddragne poster inden for hver af de 4 grupper A–D fremtræder som et beløb i mønt efterfulgt af værdi-, mængde-, rumfangs-, vægts- og kvalitetsangivelser på et utal af forskellige varer. Det er givet, at de forskellige naturaliearter og pengene må reduceres til én måleenhed. Sammenligningen fra gruppe til gruppe, fra år til år forudsætter reducere til en fælles måleenhed. Der frembyder sig 3 hovedtyper af muligheder for dette:

1. Penge og naturalier reduceres til tønder hartkorn efter de hos Arent Berntsen gengivne og af Fussing benyttede takster.
2. Naturalierne omregnes til penge efter den takst, som også Rentekammeret anvendte, renteritaksten.
3. Naturalierne omregnes til penge efter de priser, som kan findes i regnskabsmaterialet.

Disse 3 forskellige muligheder ville for så vidt være lige gode, hvis det blot gjaldt om at konstatere stigning eller fald i naturalieleverancerne fra lenene. Vanskeligheden ligger imidlertid i, at naturalierne skal sammenstilles med pengene, da det er værdien af det samlede udbytte, der skal søges udfundet. Fussings argument for benyttelsen af hartkornstaksten er dels, at det var den enhed, tiden regnede i, og dels, at

det ikke ville være muligt at finde nogen anden enhed, som havde gyldighed for så lang en årrække som 1603–1661. Det er dog klart, at resultaterne ville blive af tvivlsom værdi, hvis hartkornstaksten blev anvendt til de beregninger, som her skal foretages. Fussing skriver iøvrigt også, at hans omregning »ikke giver noget virkeligt billede af lene-økonomi«, den skulle derimod kunne bruges til at vise »hvordan forholdet var mellem de forskellige indtægter og udgifter –«. Hvis nemlig de kontante beløb efter landgildetaksten sættes til 1 tønde hartkorn, lig 32 sk. eller $\frac{1}{3}$ rd., mens man efter de gældende priser burde sætte 1 tønde lig f. eks. 2 rd., så reduceres værdien af disse beløb omregnet i penge i forhold til naturalierne til omkring $\frac{1}{6}$ af den faktiske værdi. Satte man efter den af Svend Aakjær angivne varetakst 1 tønde lig 1 rd.⁸¹), ville beløb omregnet i penge tælle med halvdelen af deres virkelige værd. Benyttedes efter den ovenfor skitserede mulighed 2 renteritaksten, hvor rug og byg sættes til $1\frac{1}{4}$ rd. tønden, ville misforholdet blive noget mindre, men dog af en størrelse på flere gange 10.000 rd. (Sammenlign s. 123).

Af de 3 hovedmuligheder er tilbage omregning til penge efter de priser, som kan findes i regnskabsmaterialet. Der findes i lensregnskaberne såvel som i Rentekammerets egne regnskaber og papirer, navnlig i antegnelserne til regnskaberne og i kontraktbøgerne, et uhyre stort prisma-teriale. Af særlig interesse er en takstebog over købs- og salgspriser på en lang række vigtige varer fra årene 1633–47. Denne takstebog, der er ført af renteskriver Jens Christensen, er af en ukendt årsag nu henlagt til »Marinearkivet før 1655«⁸²), men der kan ikke være tvivl om, at den hidrører fra Rentekammeret, hvor den formodentlig som en slags huskebog har været anvendt ved revisionen og netop i forbindelse med ansættelsen af varer i penge. I takstebogen findes tillige norske takster fra 1642, renteritaksterne og takster, hvorefter leverancer fra adelen og andre til soldatesken og øvrige militære formål 1643–5 sættes i penge. På grundlag af Rentekammermaterialet at opstille en pristabel over samtlige naturalieleverancer 1641–8 med hensyntagen til forskelle fra landsdel til landsdel eller kvalitetsforskelle kan utvivlsomt gøres, men opgaven er for stor til, at den her kan tages op. Iøv-

81. Svend Aakjær: *Maal, Vægt og Taxter i Danmark, Nordisk Kultur XXX*, 1936, s. 273–82.

82. At takstebogen begynder med 1633 kunne hænge sammen med, at renteritaksten stammer fra dette år.

rigt er værdien af naturalierne ude i landsdelene af mindre interesse her, interessen er knyttet til varernes værdi for centraladministrationen i København.

Værdien af naturalierne er derfor beregnet efter følgende metode: Findes en prisangivelse, er denne benyttet, f. eks. hvor lenet har indkøbt varen eller har foretaget supplerende indkøb for at dække et krav om en bestemt kvantitet. Hvor prisangivelser mangler, er de 4 vigtigste varer, rug, byg, havre og smør ansat efter priserne i takstebogen og Rentekammerets antegnelser, der hyppigst er som det fremgår af nedenstående tabel 25:

Tabel 25. *Priser på rug, byg, havre og smør i rd. pr. td. 1641-8 efter takstebog og antegnelser.*

	1641-2	1642-3	1643-4	1644-5	1645-6	1646-7	1647
Rug	2½	2	2	2	1¾	1⅔	1⅔
Byg	1¾	1⅔	1⅔	1⅔	1½	1½	1½
Havre	1⅙	1	1	1	⅔	1	1
Smør	16	16	18	18	18	18	18

For alle andre naturalier, hvor prisangivelse ikke findes, er værdien beregnet ved at renteritakstens prisangivelse er forhøjet efter samme forhold som forholdet mellem renteritakten på byg, 1 1/4 rd., og prisangivelsen på byg i pågældende år efter ovenstående tabel 25, d. v. s. at forhøjelserne bliver som følger:

Tabel 26. *Forhøjelser i pct. af renteritaksten benyttet ved omregning af naturalieangivelser til penge.*

1641-2	1642-3	1643-4	1644-5	1645-6	1646-7	1647-8
40,0	33,3	33,3	33,3	20,0	20,0	20,00

I stedet for angivelserne i takstebogen, der er gengivet i ovenstående tabel 25, kunne have været benyttet de sjællandske kapitelstakster, hvorefter Corfits Ulfeldt i september 1645 befalede, at ikke opgjorte

leverancer 1638-45 skulle sættes⁸³). Corfits Ulfeldts ordre er imidlertid udstedt på et tidspunkt, da man i Rentekammeret ved hovedparten af leverancer af korn havde benyttet takstebogens priser, og iøvrigt er der ikke stor forskel på disse og de sjællandske kapitelstakster. I stedet for vejen over renteritaksterne kunne tænkes benyttet en reduktion af naturalierne til tønder hartkorn og omregning af det derved fremkomne hartkorn til penge efter takstebogens angivelser. Tabellerne over omregning til hartkorn synes imidlertid fastsat på et tidspunkt, da forholdet mellem korn og husdyr og husdyrsprodukter var et andet end i 1640'erne. Priserne bliver ved denne metode en del forskellige fra, hvad der har været de faktiske priser. Det må indrømmes, at omregningen af naturalierne bortset fra korn og smør ved hjælp af renteritaksten er problematisk, men disse andre naturalier har i hovedparten af lenene ikke betydet meget.

Til belysning af den anvendte fremgangsmåde ved beregningen af værdien af naturalierne fra lenene skal gives nogle eksempler:

Fogden på Island leverede for regnskabsåret 1644-5 til Rentekammeret 357 rd. 3 ort. Til Klædekammeret leverede han 1843 alen islandsk vadmel à 1 rigsmark alenen og 1165 par islandske hoser à 1 sletmark parret. Rigsmarken er lig 20 sk., sletmarken er lig 16 sk., vadmel og hoser har altså været værd i rd. henholdsvis 383 rd. 3 ort og 20 sk. og 194 rd. 16 sk. Til Provianthuset sendte fogden 6 læster fisk, 160 skippund tørfisk og 13 tønder lammekød, som fogden selv vurderede således: fisken 35 rd. pr. læst = 210 rd., tørfisken 17 sletdaler skippundet = 1813 rd. 32 sk., lammekøddet 6 rd. tønden = 78 rd. Rentekammeret gjorde ved revisionen antegnelser i anledning af fogdens priser på fisk og kød, men rigshofmesteren resolverede, at da leverancen var sket under krigen, skulle priserne blive stående. Leverancerne beløb sig således i dette regnskabsår til i naturalier 2679 rd. 44 sk. og i penge til Rentekammeret 357 rd. 3 ort.

Bergenhus len leverede 1641-2 naturalier til kongen i forbindelse med herredagen til et beløb af 1230 rd. Det betalte efter indvisning et kongeligt gældsbrev på 1925 rd. Til Provianthuset leverede lenet de nedenfor anførte varer, hvis priser undtagen for de 4 sidste posters vedkommende fremgår af lensregnskabet. For disse 4 posters vedkom-

83. Ved antegnelserne til Odensegårds lensregnskab 1642-5 har Corfits Ulfeldt bemærket, at species burde sættes i værdi til det, som der pågældende år måtte betales af Provianthuset for samme vare.

mende er værdien ansat efter den ovenfor skitserede metode (den ansatte værdi i parentes efter varen)

Oksekød 1 læst, td. 4 rd.	48 rd.
Fårekød 1 td. à 5 rd.	5
Torsk 30 læster, td. 4 rd.	1440
Sild 3 td. à 4 rd.	12
Skruefisk $1\frac{1}{3}$ læst à 54 rd.	81
Smør 1 td. à 16 rd.	16
Laks 2 stk. à 1 rd.	2
Hvarrer for i alt 100 rd.	100
Danziger øl 1 td. à 4 rd.	4
Ost 1 stk. à 1 rd.	1
Slagtenød 22 stk. à 4 rd.	88
Lammekroppe 54 til i alt 13 rd.	13
Svin 10 stk. à 1 rd.	10
Kalve 10 stk. à 1 rd.	10
Tørfisk 150 skip pund (à $6\frac{2}{3}$ rd.)	1000
Høns 300 (parret $8\frac{2}{5}$ sk.)	13 rd. 12. sk.
Æg 3900 (olen $22\frac{2}{5}$ sk.)	11 rd. 36 sk.
Rav og rekling (stk. $16\frac{4}{5}$ sk.)	9 rd. $93\frac{1}{2}$ sk.
	<hr/>
	2864 rd. $45\frac{1}{2}$ sk.

Rentekammeret modtog i regnskabsåret 1641–2 intet fra Bergenhus.

Malmøhus udbetalte 1642–3 213 rd. til Rentekammeret. Ved indvisning modtog Steffen Rodes arvinger 83 øksne, der er sat til en stykpris af 8 rd. = 664 rd. Til Provianthuset sendte lenet følgende varer, hvis pris er ansat efter ovenfor skitserede metode:

Rug $258\frac{1}{2}$ (à 2 rd.)	517 rd.
Byg 1548 td. (à $1\frac{2}{3}$ rd.)	2580
Havre 1171 td. (à 1 rd.)	1171
Byggryn 4 læster (à $3\frac{1}{3}$ rd. td.)	160
Smør 2 læster (à 16 rd. td.)	384
Køer 29 (à $5\frac{1}{3}$ rd.)	154 rd. 64 sk.
Lam 545 (à 45 sk.)	255 rd. 45 sk.
Gæs 248 (à 16 sk.)	41 rd. 32 sk.
Høns 492 par (à 8 sk.)	41 rd.
Æg 124 ol (à $21\frac{1}{3}$ sk.)	27 rd. $53\frac{1}{3}$ sk.
Flæsk 13 sider (à $\frac{2}{3}$ rd.)	8 rd. 64 sk.
Ål 1 td. (à 8 rd.)	8 rd.
	<hr/>
	5348 rd. $58\frac{1}{3}$ sk.

Dragsholm len leverede 1642–3 til Provianthuset og køkkenskriveren i penge 30 rd. og desuden 4 td. byg, 452 td. havre, 2 $1\frac{1}{2}$ læster 4 td.

smør, 213 1/2 par høns og 446 får og lam, der tilsammen kan sættes til 1399 rd. og 56 sk. For får og lam er der fulgt Rentekammerets praksis, nemlig at gå ud fra, at når intet andet var anført, var der lige mange af hver slags. Lenet leverede efter indvisning 100 td. rug og 3179 td. byg til Henrik Müller og Rasmus Jensen Hellekande. Omregnet efter de her anvendte tal skulle indvisningens værdi være 5498 rd. 32 sk., men ifølge en bevaret afregning for Henrik Müller har han og Rasmus Jensen modtaget kornet for rugen 2 mark og byggen 1 mark under takstebogens priser, d. v. s. for rugen 10 mark og byggen 9 mark tøn- den, altså for i alt 4935 rd. 1 mark, hvilket tal også er fulgt her.

Riberhus sendte 1641-2 til Rentekammeret 909 rd. Niels Ågesen i København modtog efter indvisning 21 læster 11 ørter rug, 19 læster byg og 1 læst 3 ørter havre, d. v. s. værdier, der kan sættes til 2885 rd. 12 sk. Til Provianthuset leverede lenet følgende naturalier:

Hvilling 37000, pr. 1000 10 rd.	370 rd.
Torsk 73 vorder à 2 1/2 rd.	182 1/2 rd.
Sømrøkker 64500, pr. 1000 4 rd.	258
Saltet kuller 4000, pr. 1000 1 1/2 rd.	46
Rokker 352 vorder à 1/2 rd.	176
Tunger 640, snesen 1/4 rd.	8
Smør 12 1/2 td. (ansat til 16 rd. td.)	200
	<hr/>
	1240 1/2 rd.

Pinneberg amt leverede i regnskabsåret 1645-6 1550 rd. til kam- merskriver Christoffer Gabel og 5930 rd. ved Kieleromslaget til kon- gens omslagsforvalter Hans Boysen, samt 1400 rd. til hertug Frederik (III). Albert Baltser Berns modtog ved indvisning 6900 rd. og husfog- den i Kremepe 1500 rd.

Tabel 27. *Indkomsterne af 6 len i forskellige år efter grupper af indkomst.*

	Island 1644-5	Bergen 1641-2	Malmø 1642-3	Drags- holm 1642-3	Ribe 1641-2	Pinne- berg 1645-6
A. Provianthuset m.m.	2.700	4.100	5.300	1.400	1.200	
B. Assignationer		1.900	700	4.900	2.900	8.400
C. Rentekammeret	400		200		900	
D. Kongens eget Kam- mer						8.900
I alt	<hr/> 3.100	<hr/> 6.000	<hr/> 6.200	<hr/> 6.300	<hr/> 5.000	<hr/> 17.300

Opstillet i grupperne A–D og med tallene afrundet til nærmeste 100-tal fremtræder indkomsterne af disse 6 len i de valgte år som i tabel 27.

Indtægterne af lenene, de indkomne beløb

Resultatet af beregningerne over de indkomne beløb fremgår af tabel-erne I – XV. Forinden disse nærmere kommenteres må dog bemærkes, at der (som det kan ses) mangler enkelte regnskaber, hvor manglen skyldes et tab og ikke blot, at regnskab ikke har været før. Det drejer sig navnlig om på Sjælland Holbæk 1646–7, Kalundborg 1645–6 og Kronborg 1642–3, i Skåne Sølvitsborg 1641–2, på Fyn Dalum og Rugård begge 1646–8, og i Jylland Kalø 1647–8 og Silkeborg 1646–7. Indtægterne herfra kan altså ikke konstateres, men ville muligvis have øget beløbene for Sjælland 1642–3 med omkring 6.000 rd., 1645–6 med omkring 8.000 rd. og 1646–7 med omkring 5.600 rd. De skånske indtægter har muligvis 1641–2 været omkring 1.500 rd. højere, de fynske 1646–7 og 1647–8 muligvis 4.000 og 1647–8 muligvis 2.000 rd. højere. Videre skal bemærkes, at der ikke er overensstemmelse mellem størrelsen af de beløb, som her angives som udleverede til Rentekammeret, og de beløb, som i rentemesterregnskaberne er opført som modtaget af lenene (jfr. tabel 6). Sammenstilles indtægterne i rentemesterregnskaberne af lenene 1642–8 og lensregnskabernes udgiftsbeløb til Rentekammeret 1641–7 (således forskudt af hensyn til lenenes normale aflevering til Rentekammeret efter regnskabsårets afslutning), ses det, at rentemesterregnskabets beløb ligger højere end lensregnskabernes, på Sjælland over disse år 23.700 rd., i Skåne 200 rd. For Fyns vedkommende er beløbene ens, mens de jyske len tilsyneladende har afleveret 3.600 rd. mere end rentemesterregnskabet udviser. Den samlede difference er 20.300 rd. På dette kan der gives flere forklaringer. For det første mangler flere lensregnskaber, for det andet kunne Rentekammeret, som allerede nævnt, henføre småbeløb af skat og told til indkomst under det len, hvis lensmand havde stået for opkrævningen, for det tredje var praksis om aflevering i det efterfølgende regnskabsår ikke fast, og for det fjerde figurerer efterbetalinger fra lensmænd f. eks. ved udstedelsen af kvittansiarum ikke i lensregnskaberne. Den store difference for Sjællands vedkommende skyldes

navnlig, at der fra lenene direkte kun indbetaltes 1.300 rd. 1641-2, men at rentemesterregnskabet 1642-3 registrerede 19.600 rd. som modtaget. I regnskabsåret 1642-3 modtog Rentekammeret imidlertid for 1634-41 af København 1.183 rd., for 1634-41 af Frederiksborg 276 rd., for 1627-41 af Kronborg 11.535 rd., af Antvorskov siden 1631 1.304 rd., af Kalundborg for 1624-39 149 rd. og ekstraordinært af Beldringe og Lekkinge 2.060 rd., eller i alt ca. 16.500 rd., som ikke figurerer i lensregnskaberne.

Det ses af tabellerne over de samlede lensindtægter, at lenene i kongeriget Danmark har indbragt 232.000 rd. i 1641-2, ca. 212.000 rd. i 1642-3, ca. 137.000 rd. i 1643-4, ca. 96.000 rd. i 1644-5, ca. 89.000 rd. i 1645-6, ca. 135.000 rd. i 1646-7 og ca. 148.000 rd. i 1647-8. Lensindtægterne faldt altså som venteligt meget betydeligt under krigen. Udtrykt som indeks med basis i indtægten i 1641-2 ser forløbet således ud:

Tabel 28. *Indtægterne af lenene i Danmark 1641-8.*

Indeks: 1641-2 = 100

1641-2	100
1642-3	91
1643-4	59
1644-5	41
1645-6	39
1646-7	58
1647-8	64

Det kan altså konstateres, at lensreformen, der var gældende i årene 1646-7 og 1647-8, ikke bragte de samlede indtægter op på 174 eller 250 % af niveauet i årene før krigen (jfr. side 166), men kun gav 58 og 64 % af indtægten i 1641-2. Hertil må dog bemærkes, at 1646-7 og 1647-8 endnu i høj grad var efterkrigsår med store tab for lenene, og at mange len endvidere havde udestående fordringer, f. eks. gæld til lensmanden, som afvikledes i disse 2 år, således at forholdet ville have kunnet blive et andet, hvis lensreformen ikke var blevet standset.

Faldet i indtægterne fra 1641 til 1648 er yderligere forstærket ved fastsættelsen af naturalierne til en pris beregnet som renteritaksten plus 40 % (1641-2), 33,3 % (1642-5) og 20 % (1646-8). Naturaliernes omregning til penge blev her foretaget af hensyn til ønsket om mulighed

for direkte sammenligning med de indkomne pengebeløb, men var i øvrigt ikke af betydning for vurderingen af kronens indtægter, så længe naturalierne anvendtes til kronens behov (jfr. s. 177). Hvis indtægterne i naturalier efter tabel I–XV forhøjes med 6,6 % for 1642–5 og 20 % for 1646–8 (d. v. s. med differencen mellem de procentsatser, hvormed renteritaksten er forhøjet ud fra 40 % i 1641–2), bliver de samlede indtægter 1642–4 omkring 8.–9.000 rd., 1644–6 omkring 4.–5000 rd. og 1646–8 omkring 12.000 rd. højere end efter den tidligere beregningsmåde. Indeksset med basis i 1641–2 ville være 1642–3: 95 (mod før 91), 1643–4: 62 (mod før 59), 1644–5: 44 (mod før 41), 1645–6: 40 (mod før 39), 1646–7: 63 (mod før 58) og 1647–8: 69 (mod før 64). Beregningsmåden med ændring af forhøjelsen af renteritaksten har altså intet ændret ved tendensen: nedgang i lensindtægterne fra 1641–2 til 1642–3, kraftig nedgang i krigsårene, derefter stigning igen 1646–7 og 1647–8, men dog langt fra op til niveauet fra før krigen.

Af indkomsterne af lenene er 1641–2 og 1642–3 henholdsvis 67 og 69 % gået til de naturalieforvaltende myndigheder. Rentekammeret har fået henholdsvis 14 og 11 %, og 19 og 19 % er blevet anvendt ved assignationer. Kun fordi nogle hundrede rigsdaler, som fra Vordingborg len betaltes til prins Christian (V), er henført til betegnelsen Kongens eget Kammer, figurerer dette i forbindelse med oversigten over lensindtægterne. Kongen har ikke trukket af lensindtægterne, beløb heraf er ikke, heller ikke af slotslenene, indgået i Kongens eget Kammer. I krigsårene ændredes forholdet mellem de forskellige arter af indtægt. Mens der forholdsvis anvendtes samme del til assignationer i 1643–4 og 1645–6 som før krigen, henholdsvis 21 og 19 %, faldt dette til 2 % i 1644–5. Rentekammerets andel faldt til 4, 5 og 5 %, mens naturalieindtægterne altså udgjorde en noget større del end før krigen. Dette hænger muligvis sammen med den overvægt, som Sjælland får i det samlede hele under krigen, jfr. nedenfor. I 1646–7 og 1647–8 faldt naturalieindtægterne relativt til kun at udgøre 42 og 47 %, assignationsindtægterne steg til 29 og 41 % og Rentekammerets indtægter til 28 og 12 %. Forhøjelsen af de kontante indbetalinger var en følge af lensreformen. De store assignationer, navnlig i 1647–8 på ca. 60.000 rd. alene af lenene i Danmark, var en konsekvens af Corfits Ulfeldts politik.

Betragtes naturalieindtægter, bortassignationer og beløb sendt til Rentekammeret og deres fordeling på de 4 landsdele, kan det ses, at navnlig fra Sjælland og Skåne hentede man naturalier (henholdsvis 95 og 87

og 84 og 93 % af indtægterne faldt i naturalier herfra i de 2 første fredsår). Dette var naturligvis ganske rimeligt, eftersom naturalierne især skulle bruges i København. Af Sjælland og Skåne gik der kun nogle få procent til assignationer og til Rentekammeret. Af Fyn gik en noget mindre procentdel til de naturalieforvaltende myndigheder (38, 73 og 68 % i 1641-4) og en noget større til assignationer og til Rentekammeret. Fra Jylland kunne det dårligst betale sig at transportere naturalierne til København. De bortassigneredes vel derfor (43, 39 og 59 % i 1641-4). Også Rentekammeret modtog forholdsvis store beløb af Jylland (19, 22 og 3 % i 1641-4), mens kun henholdsvis 38, 39 og 38 % gik til Provianthuset. Billedet er for Jyllands vedkommende klart nok for 1641-3, men lidt forstyrret for 1643-4, hvor assignationerne nåede at blive opkrævet, mens afleveringerne til Rentekammeret ikke nåede at ske.

Ses der på det samlede udbytte af lenene uden hensyn til, om det var i naturalier, blev bortassigneret eller sendtes til Rentekammeret, og betragtes forholdet mellem landsdelene inden for kongeriget Danmark, bemærkes det, at Sjælland i de 2 fredsår bidrog med ca. 38 og ca. 49 %, Skåne med ca. 16 og ca. 15 %, Fyn med ca. 7 og ca. 6 % og Jylland med ca. 39 og ca. 38 %. I krigsårene svandt indtægterne for Jyllands og Skånes vedkommende, men samtidig skete der et stadigt fald for Sjællands vedkommende, fra 88.400 rd. i 1641-2 og til 47.600 rd. eller under halvdelen i 1646-7, således at den relative tilbagegang for Jylland og Skåne blev mindre. Faldet for Sjællands vedkommende skyldes også, at der som nævnt 1641-2 var ekstraordinære indkomster, men for Sjællands og Fyns vedkommende kan det reelle fald endvidere skyldes den samtidige stigen i skatten, muligvis også udgifterne ved lenene til befæstningsarbejder og indkvartering af soldaterne. Det er klart, at det er kronen, der har nydt dette udbytte, hvis det har eksisteret, og ikke lenene, og at kronens faktiske udbytte derfor har været større af de sjællandske og fynske len end her registreret, men dette kan ikke ses, når det som her kun er de direkte overførsler til centraladministrationen, der er søgt beregnet.

Videre skal lensindtægterne ifølge tabel I-XV sammenstilles med de tilsvarende indkomster ifølge 1642-overslaget. I nedenstående tabel 29 viser venstre kolonne for hver landsdel størrelsen af de visse lensindkomster plus den forholdsvis andel af de uvisse ifølge 1642-overslaget, der i alt for Danmark og Norge udgjorde 65.236 rd. Næste kolonne vi-

Tabel 29. *Lensindkomster ifølge 1642-overslaget og tabel I-XV.*

	1642-overslaget	Gennemsnit 1641-2 og 1642-3 jfr. tabel XV	Difference
Sjælland	66.900	86.800	19.900
Skåne	44.900	34.400	÷ 10.500
Fyn	13.200	14.200	1.000
Jylland	85.300	86.700	1.400
I alt	210.300	2.22.100	11.800

ser gennemsnittet af lensindkomsterne 1641-2 og 1642-3 ifølge lensregnskaberne, sidste kolonne angiver differencen mellem de 2 første.

For Sjælland har de faktiske lensindtægter altså oversteget overslagets betydeligt. For Fyn og Jylland er differencen ikke stor, mens der for Skånes vedkommende indkom omkring 10.000 rd. mindre end anslået. Mens overslaget beregnedes på grundlag af renteritaksterne, er beregningerne her sket med forhøjede renteritakster. Da der er nogenlunde overensstemmelse for det samlede resultats vedkommende, synes overslaget altså ikke sat for lavt. Fra indtægterne af lenene ifølge overslaget var der da også kun trukket de ordinære udgifter, mens ekstraordinære som f. eks. til byggeri, har bidraget til at reducere de faktiske lensindtægter.

Det kan ses, at der i 1641-2 og 1642-3 af hovedlenene, d. v. s. af lenene med underlagte herreder (fraregnet frie len og tjenestelen og medregnet Gotland som 1 herred), blev et gennemsnitligt årligt overskud for kronen på 219.300 rd., eller i gennemsnit for disse 46 len ca. 4.670 rd. Over dette gennemsnit lå 17 len, nemlig de 8 sjællandske: Antvorskov, Frederiksborg, Kalundborg, Korsør, Kronborg, København, Roskilde, Vordingborg; de 3 i Skånelandene: Christiansstad, Malmø og Varberg og de 6 jyske: Dronningborg, Kalø, Kolding, Riberhus, Skanderborg og Ålborg. Den gennemsnitlige nettoindkomst for de 4 landsdeles hovedlen var således: På Sjælland 7.350 rd., i Skånelandene 2.950 rd., på Fyn og Langeland 2.300 rd. og i Jylland 4.950 rd. De sjællandske og jyske len har altså ligget over det samlede gennemsnit, de skånske og fynske under. Ses der på gennemsnittet pr. herred, kan det konstateres, at de sjællandske herreder i gennemsnit har givet ca. 3.200 rd., de jyske ca. 1.100 rd., Skånelandenes ca. 900 rd. og de fyn-

ske ca. 800 rd. De herredsvise indkomster har forholdt sig omtrentligt som 10 for Sjælland, 3 1/2 for Jylland, 3 for Skånelandene og 2 1/2 for Fyn. Disse meget store forskelle hænger naturligvis sammen med krongodsets størrelse inden for herrederne, jordens bonitet, landgildernes størrelse m. m. For unionsskatternes vedkommende, som opkrævedes såvel af kronens bønder som af hovedparten af adelens bønder, var forholdet som 10 for Sjælland til 7 for Skånelandene, 5 for Fyn og 4 for Jylland. Skåne, Fyn og Jylland ligger også efter dette efter Sjælland, men differencen er ikke så stor som ved lensindtægterne, og navnlig er Sjælland og Skåne mere på linje. Omfanget af kronens ejendomme inden for landsdelene og befolkningstætheden har her haft betydning, men en medvirkende årsag til dette kan have været, at forleningsformen: afgift af vist og regnskab af uvist (nr. 4) var forholdsvis mere udbredt i Skåne end i det øvrige land (33 % af herrederne her mod 17, 19 og 27 % for henholdsvis Sjælland, Fyn og Jylland). For landet som helhed kan nemlig ses, at gennemsnittet af indtægten af herrederne i len på afgift kun har været på ca. 610 rd., mens gennemsnittet af herrederne under en genantforleningsform har været ca. 1650 rd. eller næsten 3 gange så meget. Der kan gives 2 forklaringer på dette. Enten har afgiftsformen været så ugunstig for kronen, at udbyttet pr. herred er blevet reduceret med ca. 1.000 rd., eller også har afgiftsformen i særlig grad været anvendt i de len, hvor krongodset lå tyndest i herrederne, hvor omkostningerne og besværet med opkrævningen var størst, og hvor kronen kunne have en vis interesse i at lade lensmændene selv bære chancerne for gevinst eller tab ⁸⁴).

Nu forholdt det sig imidlertid sådan, at den samlede indkomst for lensmændene med genantlen (form 5, 6 og 7, jfr. side 154) ifølge Rentekammerets beregninger var ca. 65.000 rd., mens den for afgiftslensmændenes vedkommende var ca. 30.000 rd. Genantlenene indbragte i alt ca. 193.000 rd. i gennemsnit for 1641-2 og 1642-3, i forhold hertil udgjorde genantlensmændenes løn ca. 34 %. Afgiftslenene indbragte ca. 26.300 rd., i forhold hertil udgjorde lensmændenes løn

84. Ifølge J. A. Fridericia: Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17. de Aarhundrede. *Historisk Tidsskrift* 6. rk. II, 1889-90, s. 514, ejede kronen og gejstligheden i 1651 på Sjælland ca. 73 %, i Skåne og Blekinge ca. 50 %, på Fyn ca. 40 % og i Jylland ca. 49 % af alle jordbrug. Disse tal strider ikke mod det resultat, at udbyttet af lenene på Sjælland var størst, men forklarer ikke den store forskel i forhold til det herredsvise udbytte fra de andre landsdele.

ca. 114 %. Det kunne altså synes, som om det kunne have betalt sig for kronen at foretage en yderligere omlægning fra afgiftslen til genantlen. Da videre afgiftslenene i gennemsnit kun var på ca 2 1/2 herred, mens genantlenene var på lidt over 4 herreder i gennemsnit, kunne dette have været gennemført ved en sammenlægning af afgiftslenene med de eksisterende genantlen. Derved ville imidlertid 16 eller ca. 1/3 af de 50 hovedlen i kongeriget have været forsvundet, og dette kunne ikke gøres. I lenene med regnskab og fast andel af uvist (form 6), nemlig Kronborg, Frederiksborg, Kolding og Skanderborg, hvor der som nævnt kunne anvendes lensmænd af ikke-dansk adel, udgjorde lensmandslønningerne kun 16 % af indkomsterne i 1641-3. I hertugdømmerne var lensmandslønningerne ca. 9 % af udbyttet 1641-3, og det må yderligere tages i betragtning, at lensmændene på Kronborg, Frederiksborg, Kolding og Skanderborg og i hertugdømmerne ikke havde samme muligheder for at øge deres indkomster, som de øvrige lensmænd, hvis indkomster Rentekammeret ydermere beregnede for lavt.

De norske len indbragte i de 2 fredsår 1641-2 og 1642-3 henholdsvis 34.500 og 39.600 rd. (jfr. tabel XII). Rentekammeret modtog 34 og 25 %, mens de naturalieforvaltende myndigheder modtog 60 og 75 %. Kun i 1641-2 anvendtes et lille beløb på nogle tusinde rd. til assignationer. I krigsårene steg indtægterne i modsætning til, hvad tilfældet havde været i Danmark. Den kraftige stigning 1643-4 skyldtes navnlig, at der indkom et usædvanligt højt beløb fra Trondhjem. De voldsomme skatteudskrivninger 1644 til 1648 påvirkede heller ikke lenenes betalingsevne. I 1647-8 anvendtes som i Danmark en betydelig del, her 42 %, af indtægterne til assignationer.

Af de kongelige len eller amter i hertugdømmerne var indkomsterne meget betydelige. Alt indkom i mønt, dog blev der 1643-4 anvendt penge i Steinburg amt til indkøb af proviant og materiel til tropperne fornødenhed. I 1641-2 og 1642-3 indkom 124.000 og 125.700 rd., men 1644-5 faldt indkomsten ned til 24.000 rd. eller ca. en femtedel af fredstidsbeløbet. Indkomsterne indgik så godt som ubeskåret til Kongens eget Kammer gennem kieleromslagsforvalterens regnskab, idet Rentekammeret kun modtog de beløb, som måtte være til rest, eller som amtsskriverne blev skyldige som følge af antegnelse ved revisionen.

I den danske konges lande betragtet som en helhed indkom der i de 2 undersøgte fredsår 1641-2 og 1642-3 390.000 rd. og 377.000 rd. af kongens og kronens jordegods. Knap 60 % hidrørte fra kongeriget

Danmark, ca. 10 % fra Norge og lidt over 30 % fra de kongelige amter i hertugdømmerne. Eller sagt på en anden måde: Sjælland og Jylland leverede hver for sig lidt under en fjerdedel af de samlede lensindkomster, Skåne og Norge hver for sig ca. en tiendedel og Fyn ikke en tyvendedel, mens amterne i hertugdømmerne leverede næsten en tredjedel. I krigsåret 1644-5 faldt lensindtægterne til under halvdele af niveauet fra før krigen, 1645-6 og 1646-7 lå de endnu meget lavt, men 1647-8 begyndte de igen at nærme sig fredstidsindkomsterne.

Skatterne

Skatterne i Danmark og Norge

Skatterne faldt i 4 grupper: landeskatterne, der bevilgedes af rigsrådet og opkrævedes gennem kongens embedsmænd, stænderskatterne, der vedtoges og betaltes af stænderne som en selvbeskatning, de særlige skatter som korn-, mad- eller garnisonsskatter, der bevilgedes af rigsrådet, og som gik til specielle formål, og endelig de visse, d. v. s. de gamle byskatter af købstæderne, der opkrævedes år efter år med samme beløb.

Lande(unions)skatterne

Ifølge håndfæstningen var kongen forpligtet til ikke at pålægge eller begære nogen landeskat af adelens tjenere, uden at det skete med rigsrådets billigelse¹). I princippet kunne kongen således udskrive skat af kronens bønder uden at spørge rigsrådet. Dette var sket under Frederik II²), men fandt ikke sted under Christian IV. Kronens lensmænd havde vanskeligt nok ved at holde fast på bønderne, og var disse blevet pålagt hårdere skatter end deres naboer på de adelige gårde, ville det i forvejen betydelige ødegårdsproblem på krongodserne have vokset sig endnu større.

Kongen måtte henvende sig til rigsrådet om hver enkelt skat, også selv om skatterne mod slutningen af hans regeringstid blev næsten årligt tilbagevendende og blev udskrevet med samme grundbeløb. Disse henvendelser må formodes hovedsageligt at være foregået mundtligt ved rigsrådsmøderne. Fra 1640'erne er kun bevaret en enkelt skriftligt an-

1. Håndfæstningen 1596 §§ 6 og 9, *Aarsberetningen fra Det Kongelige Geheimearchiv*, 1856-60, s. 104.

2. P. V. Jacobsen: *Fremstilling af det danske Skattevæsen under Kongerne Christian III og Frederik II*, 1833, s. 73.

modning fra marts 1641, udsendt til samtlige råder gennem Danske Kancelli. Kongen siger heri, at det på grund af tidernes usikkerhed ikke er muligt af aftakke rytteriet eller fodfolket. De tidligere bevilgede skatter er næsten brugt op til lønningerne, hvorfor kongen vil vide, om ikke råderne fandt det bedst, at der blev påbudt endnu en ekstraskat i begge riger at betale til førstkommende Mikkelssdag den 29. september³). Skattebrevene blev i dette tilfælde udstedt den 17. maj 1641, d. v. s. uden at rådet havde været samlet til møde, hvad der sandsynligvis er forklaringen på kongens skriftlige henvendelse. Mellem rådets bevilling og skattebrevets udstedelse gik der i de fleste tilfælde i 1640'erne mellem to uger og en måned, fra udstedelsen og til forfaldsdagen fra et par måneder til et halvt år. Som betalingsstermin brugtes fastelavn, påske, Skt. Hans, Mikkelssdag, Mortensdag den 11. november og jul⁴). Rigsrådet lagde vægt på, at en skat ikke blev udskrevet forinden den forrige var opkrævet, »på det at den højt betyngede almue ej skulle derover mistrøstes, at de ej kunne aflægge en skat, førend en anden igen påbydes«⁵).

Skattebrevene til bønderne udsendtes til lensmændene, for at de kunne læse og forkynde dem i deres len. Købstæderne modtog for hver enkelts vedkommende et særligt skattebrev, gejtstligheden fik skat-

3. *Kancelliets Brevbøger 1640-1* s. 408-9.

4.

Rigsrådets bevilling:	Skattebrevets udstedelse:	Betalingsdag:
	7. 4. 1640	24. 6. 1640
3. 6. 1640	6. 7. 1640	11. 11. 1640
3. 10. 1640	18. 11. 1640	7. 3. 1641
	17. 5. 1641	29. 9. 1641
1. 11. 1641	17. 11. 1641	{ 21. 2. 1642
		{ 24. 6. 1642
11. 5. 1642	16. 6. 1642	11. 11. 1642
25. 11. 1642	29. 12. 1642	24. 6. 1643
nov. 1642	30. 8. 1643	11. 11. 1643
	22. 1. 1644	21. 4. 1644
	23. 1. 1645	7. 4. 1645
	18. 9. 1645	{ 11. 11. og
		{ 25. 12. 1645
	30. 5. 1646	{ 29. 9. 1646
		{ 11. 11. 1646
	31. 5. 1647	29. 9. 1647

5. *Erslev: Rigsråd II* s. 551, 3. okt. 1640.

ten forkyndt stiftsvis gennem bisperne. Skattebrevene udsendtes samtidig, således at landeskatterne betaltes af bønder, gejstlige og borgere til samme tid. I skattebrevene nævntes sædvanligvis den særlige anledning til skatten og det beløb, som fordredes. Af de fra 1588 til juni 1637 udskrevne skatter begrundedes 3 som brudeskatter til udstyr til prinsesser (1588, 1596, 1602), 1 med kroningen (1596), 4 med særligt byggeri (1603, 1608, 1617, 1618), 14 begrundedes med krig eller krigsfare (1611, 1612, 1612, 1613, 1614, 1621, 1623, 1625, 1626, 1627, 1627, 1628, 1628, 1632) og 6 med, at der behøvedes penge til betaling af gæld (1624, 1629, 1630, 1631, 1633, 1634). Uden anden motivering end at hjælp var nødvendig, blev der udskrevet 6 skatter (1610, 1620, 1622, 1635, 1636, 1637), og 2 begrundedes med specielle formål (køb af Møgeltønder 1600, opsøgning af Grønland 1606). Fra november 1637 blev skatterne begrundet med, at riget ifølge traktaten med hertugen af Gottorp om en union var forpligtet til at stille en troppestyrke i påkommende tilfælde⁶). De af rigsrådet bevilgede skatter, der hidtil var blevet omtalt som landeskatter, fik fra nu af betegnelsen unionsskatter, også efter at henvisningen til unionen i 1644-5 erstattedes med henvisning til krigen.

Skatterne betaltes med et grundbeløb eller med flere gange grundbeløbet, efter som det bestemtes i skattebrevene. Skatteyderne uden for købstæderne i Danmark var lagt sammen i læg, 10 fæstebønder betalte f. eks. et grundbeløb på 10 rd., hvorved »den rige skulle hjælpe den fattige«. Herved ville man opnå, at i hvert fald de nærmest ved hinanden boende bønder ikke skulle klage over, at beskatningen ramte uretfærdigt. Tillige håbede man vel på altid at kunne få det fulde beløb ind. Dette system var gammelt. Inddelingen i læg kan konstateres taget i brug allerede i midten af 15. århundrede; graduering i det pligtige beløb mellem rigere og fattigere bønder indførtes fra begyndelsen af 16. århundrede⁷). I de under Frederik II udstedte skattebreve begyndte man at kræve bønderne lagt i læg 10 og 10, og der forlangtes af hvert læg fæstebønder oftest 10 daler⁸). I begyn-

6. Jfr. L. Larsen: *Danmark-Norges Traktater 1523-1750, IV*, 1917 s. 186-90.

7. William Christensen: *Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede*, 1903, s. 548; jfr. Håkon Bennike Madsen: Den rige hjælpe den fattige. En undersøgelse af skattemandtallet fra Næsbyhoved len 1511, *Historisk Tidsskrift* 11. rk. VI s. 314.

8. Således 1559 10 fæstere 20 dalere, 1576 20, 1578 10, 1579 5, 1581 10, 1584 10. Jfr. P. V. Jacobsen: *Fremstilling af det danske Skattevæsen under*

delsen af 1640'erne var beløbet 10 rd. for hver 10 fæstere blevet lig med normalskatten, den »enkelte« eller »enfache« skat. For alle andre end fæstere blev skatten sat i forhold til grundbeløbet på 1 rd. Ti selvejere betalte det dobbelte af fæsterne, 20 rd. Landsbyhåndværkere som smede, skomagere, skræddere og murere samt møllere kunne ikke lægges i læg. De af dem, som også drev avl, skulle hver give det halve grundbeløb, 1/2 rd., de, som ikke drev avl, skulle give 1/4 af grundbeløbet, 1 ort. Tjenestedrenge, som fik fuld løn skulle give halvt grundbeløb, 1/2 rd., tjenestedrenge uden fuld løn skulle give 1/4 grundbeløb, 1 ort. Ugedagsmænd på krongodset med hele gårde skulle give halvt grundbeløb, 1/2 rd., ugedagsmænd med halve gårde, inderster, skulle give 1/4 af grundbeløbet, 1 ort⁹⁾. På adelsgodset var ugedagsmændene normalt fritaget for skat, hvis deres fæstegård lå i samme sogn som herremandens sædegård¹⁰⁾.

I Norge rådede særlige regler. Her skulle ved en enkelt skat, lejlændingskat eller landeskat, hver odelsbonde give 1/4 af sin indkomst, dog mindst 1 rd. Kronens bønder og lejlændinge (fæstere) skulle lægges i læg 10 og 10; hvert læg skulle som i Danmark give 10 rd. Ødegårdsmænd skulle give 1/2 rd., tjenestedrenge skulle betale som i Danmark, og for ejere og brugere af savmøller, for fiskere, styrmænd og skippere var der fastsat særlige beløb. Systemet var dansk, passede dårligt på de norske forhold, gav anledning til forskelsbehandling inden for det enkelte len og lenene imellem, og førte til mange klager¹¹⁾. Efter forskellige reformforsøg i 1630'erne ændredes grundlaget for beskattningen i april 1644 af Hannibal Sehested, der afskaffede flere ældre specielle norske skatter og den hidtidige unionsskat. I stedet indførtes én samlet stor skat, der opkrævedes med 12 rd. for hver helgård, 6 for hver halvgård og 3 for hver ødegård. Tjenestedrenge på fuld løn skulle give 2 rd., de på halv løn 1 rd. Købstæderne, kapitlerne og gejstligheden vedblev dog at betale unionsskat efter det hidtidige system. Samtidig gik retten til at pålægge skat, i kraft af en kongelig

Kongerne Christian III og Frederik II, 1833, s. 22-3. Læg på 20 anvendtes dog også, f. eks. 1559, 1560, 1563, jfr. CCD I nr. 5, 47, 187, 193.

9. Se f. eks. skattebrev 7. april 1640, *Kancelliets Brevbøger 1640-1* s. 70.

10. Det drejede sig om ca. 40 % af adelens fæstebønder, J. A. Fridericia: *Danmarks Landforhold i det 17. Aarhundrede, Historisk Tidsskrift 6. række II, 1889-90, s. 514.*

11. Andreas Holmsen: *Norges historie, I, Fra de eldste tider til 1660, 1949, s. 553-9.*

fuldmagt til Sehested, fra kongen over til statholderen, rigsrådets faktiske skattebevillingsret for Norge faldt bort, og det bestemtes, at militæret i Norge skulle underholdes af den nye norske skat. Skatten skulle indkræves af 4 krigskommissærer, der skulle levere pengene videre til generalkommissær Niels Lange¹²). Hannibal Sehested havde imidlertid sat den nye skat for højt. I november og december 1645 blev den på de norske stændermøder forlangt reduceret, i april 1646 lovede kongen at følge stændernes forslag, samtidig gav han som tidligere nævnt sin billigelse til, at halvdelen af skattebeløbet skulle anvendes i Norge til landets forsvar og gældens afbetaling¹³). Skatten sattes nu til 6 rd. af hver fuldgård og 3 af hver halvgård. Kongen lovede, at der ikke ville blive forlangt anden skattebetaling, og den norske adel fik yderligere den indrømmelse, at dens ugedagsmænd blev fritaget for skat ligesom den danske adels¹⁴).

Såvel i Norge som i Danmark påhvilede det lensmændene at lægge bønderne i læg og opkræve skatterne på krongodset samt indlevere det indkomne, som det nærmere blev befalet. Lensmændene kunne i tilfælde af grov forsømmelse med opkrævningen og indleveringen have deres len forbrudt¹⁵). Det er af Hans H. Fussing konstateret, at ikke alle lensmænd har fulgt forordningerne om bøndernes inddeling i læg, men har opkrævet det pålignede af hver bonde¹⁶). Adelen havde ret til at opkræve skatten selv af sine bønder, men skulle aflevere det indkomne til en lensmand. Også her fulgte man imidlertid nogle steder en anden praksis og overlod opkrævningen til lensmændene eller

12. O. A. Johnsen: *Hannibal Sehesteds statholderskab 1642-1651*, 1909, s. 51-2; C. O. Bøggild-Andersen: *Hannibal Sehested, I* s. 46; Andreas Holmsen: Hannibal Sehesteds ordinans av 20. mai 1644, *Norsk Historisk Tidsskrift bind 38*, 1957-8, s. 216-30; *Norske Rigsregistrarer VIII* s. 320-3, 25. april 1644.
13. O. A. Johnsen: *Aktstykker til de norske stændermøders historie, I*, 1929, s. 495, 550, 561; *Norske Rigsregistrarer VIII* s. 395-401, 24. april 1646.
14. O. A. Johnsen: *Hannibal Sehesteds statholderskab 1642-1651*, 1909, s. 99-100; T. H. Aschehoug: *Statsforfatningen i Norge og Danmark indtil 1814*, 1866, s. 406-7.
15. *CCD IV* s. 429-31, Forordning om restancer hos lensmændene og skatterne, 18. sep. 1628 § 4; reces af 27. feb. 1643, II, 1, 2, *CCD V* s. 216; jfr. Hans H. Fussing: *Stiernholm Len 1603-1661*, 1951, s. 89 og P. V. Jacobsen: *Fremstilling af det danske Skattevæsen under Kongerne Christian III og Frederik II*, 1833, s. 24.
16. Hans H. Fussing: *Stiernholm Len 1603-1661*, 1951, s. 72-3. Det er dog muligt, at afkortningerne af enkelte bønder er trukket fra, inden bønderne er blevet lagt i læg.

rettere til deres skrivere¹⁷). Skatteansættelsen skete i skattemandtallene, hvor de skattepligtige anførtes i de grupper, som nævntes i skattebrevene. Som for de visse indtægters vedkommende ved lensregnskaberne viser skattemandtallene de ideelle forhold, d. v. s. antallet af skattepligtige, som det ville have været, hvis alle gårde og huse var besat, hvis alle havde været i stand til at betale det fulde beløb, og hvis der ikke havde været givet fritagelse eller nedsættelse¹⁸). De faktiske forhold kom til udtryk i afkortningerne, hvor der blev redegjort for de ikke indkomne beløb. Skattemandtallene, der førtes af lenenes skrivere, indsendtes til Rentekammeret til revision. Det var dog principielt kun revisionen, Rentekammeret foretog, hovedbeløbene af det indkomne afleveredes normalt andetsteds. Hvad lensmændene blev skyldige ved eventuelle mangler, konstateret ved revisionen, tilfaldt derimod Rentekammeret. Som påvist af Hans H. Fussing for Stjernholm lens vedkommende lykkedes det ikke altid at få det pligtige beløb ind til den fastsatte tid, selv om man begyndte på opkrævningen allerede forud for forfaldsdagen. Fussing påviser, hvorledes der i begyndelsen af 1640'erne gik fra 1 til 4 måneder fra forfaldsdagen og til der skete aflevering af det modtagne på det befalede sted, men i årene 1643-6 op til 10 måneder¹⁹). Hertil kom, at der efter indleveringen af hovedsummen blev modtaget småbeløb i efterbetaling. Disse småbeløb afleveredes imidlertid gerne sammen med hovedsummen af den næste skat, således at der uden for krigsårene kontinuerligt indbetaltes beløb af nogenlunde samme størrelse. Af de bevarede regnskaber over skatterne kan det ses, at opgørelserne fra hver enkelt skat har kunnet afsluttes 1 til 1 1/2 år efter forfaldsdagen.

Af gejstligheden indkrævedes unionsskatterne ved, at præsterne inden for provstierne lagdes i læg, der til en enkelt skat skulle betale 4 rd. for hver præst. Bisperne skulle modtage pengene og aflevere dem til en lensmand i stiftet²⁰). Der betaltes også en skat af kapitlerne ved

17. *CCD IV* s. 429-31, Forordning om restancer hos lensmændene og skatterne, 18. sep. 1628; Hans H. Fussing: *Stjernholm Len 1603-1661*, 1951, s. 83.

18. Jfr. Thomas B. Bang: *Lensregnskaberne og deres Benyttelse som historisk Kilde, Fortid og Nutid I*, 1914, s. 157-9; J. A. Fridericia: *Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17. Aarhundrede, Historisk Tidsskrift 6. række II*, 1889-90, s. 532-7.

19. Hans H. Fussing: *Stjernholm Len 1603-1661*, 1951, s. 77-8.

20. Jfr. åbent brev til præsterne i Danmark og Norge 18. jan. 1639; missive til bisperne 12. marts 1639, *CCD V* s. 3.

domkirkerne; beløbet var forskelligt fra kapitel til kapitel²¹). Det var ikke i håndfæstningen påbudt kongen at høre rigsrådet ved skatteopkrævningen af købstæderne. Da skatterne af købstæderne imidlertid blev udskrevet sammen med bondeskatterne og med samme størrelse i forhold til den for dem fastsatte enkelte skat, kom rigsrådet til i praksis også at bevilge købstadsskatterne. Købstæderne betragtedes som enkelte læg. Det beløb, der skulle betales af hver som en enkelt unionskat, vekslede fra købstad til købstad. Der betaltes følgende i rd. af de danske købstæder: København 1800, Ålborg 1000, Malmø 750, Odense 572, Ribe 520, Århus 451, Helsingør 400, Randers 384, Horsens 312, Kolding 302, Ystad, Køge og Nakskov 300, Nyborg og Svendborg 281, Viborg 261, Landskrone, Næstved og Slagelse 200, Vejle 190, Assens 174, Holbæk 170, Varde 156, Helsingborg 150, Kerteminde 135, Skelskør og Nykøbing Falster 125, Tisted 120, Middelfart 114, Ringkøbing 111, Christiansstad, Bogense, Holstebro og Lemvig 104, Lund og Roskilde 100 og resten af købstæderne under 100 rd., lavest Skagen med 10 rd. og Falsterbo med 5 rd. Af de norske købstæder betalte Bergen 1500 rd., Christiania 400, Trondhjem 300, Marstrand 250, Skien 103, Frederiksstad og Stavanger 100 og resten under 100 rd.²²). Det forlangte beløb meddeltes i skattebrevet til købstædernes magistrater. Beløbene opkrævedes af kærnerne enten efter ligning af de af borgerne selv valgte taksermænd eller efter ligning af borgmester og råd. Lensmændene reviderede regnskaberne og leverede pengene videre²³).

For Norges vedkommende gjaldt ikke ved alle udskrivninger de samme forfaldsdage. Den sidste unionsskat blev her udskrevet til påske 1644, derefter betalte man i stedet de af Hannibal Sehested udskrevne kontributioner.

21. *CCD V* s. 4.

22. Fuldstændig fortegnelse over samtlige forlangte skatter af købstæderne *CCD V* s. 674–81.

23. M. Mackeprang: *Dansk Købstadstyrelse fra Valdemar Sejr til Kristian IV*, 1900, s. 133–53; P. Munch: *Købstadstyrelsen i Danmark fra Kristian IV's Tid til Enevældens Ophør*, 1900, s. 27–8; jfr. P. V. Jacobsen: *Fremstilling af det danske Skattevæsen under Kongerne Christian III og Frederik II*, 1833 s. 24, 100, 113–4 og J. Kinch: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse II*, 1884, s. 714–5.

Tabel 30. *Unionsskatter i Danmark 1640-8.*

Forfaldsdag	Skattens størrelse (Hele Danmark hvis intet andet bemærkes. Dog betaler købstæderne ikke unionsskatter 1645-8)
24. 6.1640	Dobbelt
11.11.1640	Enkelt
7. 3.1641	Enkelt
29. 9.1641	Dobbelt
21. 2.1642	Enkelt
24. 6.1642	Enkelt
11.11.1642	Dobbelt
24. 6.1643	Enkelt
11.11.1643	Dobbelt
21. 4.1644	Dobbelt
7. 4.1645	Dobbelt (Kun Sjælland, Lolland, Falster, Langeland, Bornholm og Gotland)
11.11.1645	Dobbelt (Kun Sjælland, Lolland, Falster og Fyn)
25.12.1645	Enkelt (Kun som 11.11.1645)
29. 9.1646	Dobbelt (Som 11.11.1645) Enkelt (Jylland og Skåne)
11.11.1646	Det halve af 1 ½ skat (Blekinge)
11.11.1646	Enkelt (Som 11.11.1645, Jylland og Skåne)
29. 9.1647	Det halve af 1 ½ skat (Blekinge)
29. 9.1647	Det halve af 3 ½ skat
11.11.1647	Det halve af 3 ½ skat
29. 9.1648	Enkelt
11.11.1648	Enkelt

Tabel 31. *Unionsskatter og kontributioner i Norge 1640-8*

Forfaldsdag	Skattens størrelse
29. 9.1640	Enkelt
11.11.1640	Enkelt
7. 3.1641	Enkelt
29. 9.1641	Enkelt
25.12.1641	Enkelt
21. 2.1642	Enkelt
24. 6.1642	Enkelt
11.11.1642	Dobbelt
24. 6.1643	Enkelt
11.11.1643	Dobbelt
21. 4.1644	Dobbelt
24.6. og 29. 9.1644	12 dalers kontribution
24.6. og 29. 9.1645	12 dalers kontribution
29.9. og 25.12.1646	6 dalers kontribution
29.9. og 25.12.1647	6 dalers kontribution
24.6. og 11.11.1648	6 dalers kontribution

Det ses, at de norske skatter har været opdelt på flere terminer end de danske, men at skatterne er blevet udskrevet med omtrent samme grundbeløb i de 2 riger. I krigsårene blev de krigshærgede landsdele i Danmark forskånede, hvad man også lige så godt kunne gøre, da det var umuligt at få noget fra dem overhovedet. Skatten til påske 1645 omfattede ikke Fyn, antagelig fordi øen var hårdt belastet med indkvartering. Først 1647 beskattedes de tilbageblevne landsdele i Danmark igen lige hårdt. Regnet i enkelte skatter (d. v. s. grundbeløbet på 1 rd. af 1 fæstebonde) blev der i de hårdest beskattede områder, Sjælland, Lolland og Falster, i 1640, 1641, 1643 og 1646 udskrevet 3 skatter, i 1642 4, i 1645 5, i 1647 $3\frac{1}{2}$ og i 1644 og 1648 2. I 1649 blev der kun udskrevet én enkelt skat.

Der var altså som venteligt det stærkeste skattetryk i krigsåret 1645, hvor ganske vist kun øerne bidrog, og det letteste i 1648 og 1649. Selv med de 5 enkelte skatter i 1645 kunne man dog formode, at der ikke kom beløb ind af samme størrelse som forud for krigen. Yderligere bevirkede de store udskrivninger på øerne, som det senere skal påvises, at kun dele af det påbudte kunne opkræves. Skattetrykket var nemlig i krigsårene og årene forud for dem hårdere end i nogen anden periode, hvilket iøvrigt også er en af årsagerne til, at færre skatter blev udskrevet i slutningen end i begyndelsen af 1640'erne. Tendensen i Christian IV's tid ses af tabel 32, hvor der angives, hvad der forlangtes af 1 læg sjællandske fæstebønder i lande(unions)skatter i 5-årsperioderne 1588–1647²⁴).

Der kan for det første konstateres kraftige stigninger i 5-årsperioder med krigsår. I 1608–12 steg udskrivningen pr. læg til 70 rd. mod 15 i den forudgående periode. I næste periode 1613–7, hvoraf der endnu

Tabel 32. *Lande(unions)skatter opkrævet af læg på 10 fæstere på Sjælland i 5-årsperioderne mellem 1588–1647 i rd.*

1588–92	10	1618–22	20
1593–7	20	1623–7	85
1598–1602	20	1628–32	131
1603–07	15	1633–7	67½
1608–12	70	1638–42	150
1613–7	60	1643–7	165

24. Der er i tabellen ikke taget hensyn til, at der ved udskrivningerne 1628 og 1635 skelnedes mellem hel- og halvgårde,

i 1613 blev udskrevet krigsskat, faldt beløbet til 60 rd., og i perioden 1618–22 nåede man med 20 rd. ned på niveauet fra før Kalmarkrigen. Kejsrerkrigen 1625–9 bevirkede stigninger i perioderne 1623–7 og 1628–32 til 85 og 131 rd. I fredsperioden 1633–7 skete der atter et fald, men langt fra ned til niveauet i kongens første år; med 67¹/₂ rd. pr. læg var man ikke langt fra det samme beløb, som forlangtes under Kalmarkrigen. Bemærkelsesværdigt er det, at der i den næste 5-årsperiode 1638–42, som ikke havde krigsår, skete en voldsom stigning til mere end det dobbelte af perioden 1633–7. Begrundelsen var som nævnt kravet om penge til opfyldelse af unionen med Gottorp, realiteten et almindeligt øget statsligt behov, som rigsrådet hellere ville dække med skatter efter det hidtidige system end ved hjælp af en almindelig reform også omfattende en lensreform. Endelig fortsatte stigningen i den sidste 5-årsperiode, hvor man nåede op på at kræve 165 rd. af 10 fæstere, 16 1/2 gange så meget som krævedes 1588–92. Denne store stigning kunne forklares uden et voldsomt øget behov, såfremt der havde fundet en kraftig inflation sted. Dette synes dog ikke at være tilfældet, i alt fald synes kornpriserne, for så vidt som det fremgår af kapitelstaksterne siden 1600, ikke at have været underkastet betydningsfulde stigninger. Det øgede skattetryk kunne trods den stærke stigningstakt være uden synderlig betydning, hvis statens indtægter af skatterne trods stigningen kun udgjorde en ubetydelig del af de samlede indtægter. Heller ikke dette synes imidlertid at være tilfældet. Som det senere skal påvises, var skatterne for staten en meget væsentlig del af indkomsten. Rigsrådet anslog i november 1642 værdien af en dobbeltskat til mindst 120.000 rd.²⁵). Går man ud fra, at dette er rigtigt, nåede indtægterne i de år, hvor hele riget beskattedes, en størrelse som angivet i tabel 33:

Tabel 33. *Skatteindtægterne 1640–4, 1647–9 ifølge rigsrådets ansættelse af 1 dobbeltskat til 120.000 rd.*

1640	1641	1642	1643	1644	1647	1648	1649
180.000	180.000	240.000	180.000	120.000	210.000	120.000	60.000

Rigsrådets forestilling om værdien af dobbeltskatten som 120.000 rd. skød imidlertid langt under målet, skatterne gav i virkeligheden, i

25. Erslev: *Rigsråd II* s. 623, 27. nov. 1642.

hvert fald i 1640 og 1641 og med skatterne af Norge, beløb der snarere nærmede sig den dobbelte størrelse.

Endnu i 1637 mente Christian IV nok, at rigsrådet ville kunne formå folket til at yde flere penge²⁶), og rådet fandt heller ikke dette umuligt under forudsætning af et frugtbart år, og hvis der blev almindelig fred udenlands, så handelen kunne komme i gang igen²⁷). I oktober 1640 fandt rådet derimod, at undersåtterne ved de kontinuerlige skatter var meget svækkede, tillige fremhævede de som nævnt det ønskelige i, at kun 1 skattebrev udstedtes ad gangen²⁸). Det forhindrede dog ikke rådet i at love kongen de fire, fem tønder guld, der som anført antagelig skulle betragtes som en modydelse for, at kongen renoncerede på at gennemføre sin lensreform²⁹). På den anden side understregede rådet i november 1642, at der lå 3 enkelte skatter årligt på folket, og at mere ville det ikke i øjeblikket kunne bære³⁰). I september 1645 fandt rådet det umuligt at pålægge større skatter af hensyn til befolkningens ruin³¹); dog blev der 11.11 og 25.12. 1645 med rådets billigelse forlangt en dobbelt og en enkelt skat, i 1646 ligeledes en dobbelt og en enkelt skat samt i 1647 3 1/2 enkelte skatter. Samtidig modsatte rigsrådet sig på det kraftigste lensreformen. Virkelig bekymring over lande(unions)skatternes tryk kom til udtryk i en erklæring af lensmændene og den menige adel i oktober 1647, året med de 3 1/2 enkelte skatter. Der blev sagt i erklæringen af lensmændene, at systemet med læggene på 10 og 10 ikke var hensigtsmæssigt, bedre ville det være at påligne skatterne på bønderne efter deres gårdes størrelse. Af adelen som helhed sagdes det, at skatteudskrivninger som hidtil ikke i længden kunne fortsætte, da nemlig skatterne for mange bønders vedkommende var næsten større end den landgilde, som de var pligtige at yde deres herremænd. Resultatet blev, at herremændene enten måtte afstå fra landgilden eller også se gårdene blive til ødegårde³²). Noget lignende sagdes af den fynske adel ved stændermødet i januar 1648³³). Det adelen her gør opmærksom på er, at dens skattefrihed i realiteten var gennemhullet ud over, hvad de af

26. *Chr IV Breve IV* 135–6, 9. maj 1637.

27. Erslev: *Rigsråd II* s. 441, 17. maj 1637.

28. Erslev: *Rigsråd II* s. 551, 3. okt. 1640.

29. Jfr. s. 163.

30. Erslev: *Rigsråd II* s. 623, 27. nov. 1642.

31. Erslev: *Rigsråd III* s. 193–4, 26. sep. 1645.

32. Erslev: *Rigsråd III* s. 410–11, 9. okt. 1647.

33. C. Rise Hansen: *Rigsråd I* s. 58, 14. jan. 1648.

adelen selv bevilgede stænderskatter havde medført. Adelen's ugedagsmænd i det sogn, hvor hovedgården lå, var som nævnt fritaget for skat. Det drejede sig dog kun om ca. 40 % af adelens fæstebønder, de resterende 60 % beskattedes som på krongodset, hvilket med det store skattetryk kom til at betyde reducere af adelens indtægter.

Ved diskussionerne om formuleringen af Frederik III's håndfæstning i april og maj 1648 krævede adelen, at der skulle optages en bestemmelse om, at landeskat ikke måtte pålægges uden efter rigsrådets samtykke som hidtil, og som noget nyt, heller ikke uden ridderskabets tilladelse³⁴). Adelen fremhævede, at »det aldrig i nogen konges tid tilforn har været brugeligt så uophørligen skat at pålægge, ja, endog i de gode og bedste fredstider«. Kravet var ikke alene forårsaget af de store skatter, men må også ses i sammenhæng med de bestræbelser, som den menige adel uden for rigsrådet havde i gang, idet man ville konsolidere landkommisarie-institutionen i dens dispositionsret over landeskatterne og som en forfatningsmæssigt sikret repræsentation for den menige adel. Rigsrådet garanterede i sit svar, at der i fremtiden ikke ville blive pålagt så store og hyppige skatter, men det ville ikke gå med til en ændring af den hidtidige bevillingspraksis³⁵). Stænderne forsøgte stadig at få paragraffen om skatteudskrivning til at lyde: »Ingen skat begæres, meget mindre pålægges, uden det sker med menige Danmarks riges råds samtykke, og stænderne dermed ville vedtage«³⁶), håndfæstningens ordlyd gav dog kun skattebevillingsretten til rigsrådet³⁷). Løftet om den reducerede skatteudskrivning overholdt rigsrådet; der blev som det fremgår af tabel 30 i 1648 kun udskrevet 2 enkelte skatter og i 1649 kun 1 enkelt skat.

Generalkommissærerne

Samtidig med skattebrevet meddeltes det lensmændene, hvor skatten skulle afleveres. Rentekammeret modtog en del af skatten. Dette synes at være sket ret tilfældigt, f. eks. hvor en lensmand har været forhindret i at foretage afleveringen på det rette sted, d. v. s. indtil 1647 til den særligt udpegede lensmand i hver provins, der bar titlen generalkommissær (undertiden også kaldet provinsgeneralkommissær, provins-

34. *Samme* s. 63, 17. april 1648.

35. *Samme* s. 91, 25.-26. april 1648.

36. *Samme* s. 104, 8. maj 1648.

37. *CCD V* s. 561, § 9.

kommissær). Kommissærtitlen var blevet anvendt siden Kalmarkrigen om kongelige embedsmænd, der var beskæftiget med forvaltningen af penge til militære formål³⁸). Senere var titlen kommissær med varierende tilføjelser taget i brug til adskillige embeder med forskelligt indhold³⁹), således at der opstod en forvirrende navnelighed. Da de lange titler yderligere forkortedes i brugen, er det i praksis kun muligt at bestemme en kommissærs placering inden for de forskellige kategorier ved at se på arten af hans virksomhed.

Generalkommissariaterne, i den form hvori de virkede i 1640'erne, oprettedes i 1637, da rigsrådet bevilgede den første unionsskat. Det kunne forventes, at unionsskatten måtte bevilges og opkræves regelmæssigt, så længe som unionen vedblev. Det bestemtes derfor, at skatten indtil videre skulle leveres til »særdeles kommissærer, hver i sin provins«⁴⁰). Til generalkommissærer udnævntes for Sjælland lensmanden på Dragsholm, rigsadmiral og rigsråd Claus Då, for Skåne lensmanden på Malmøhus, rigsråd Tage Thott, for Fyn lensmanden på Nyborg, rigsråd Mogens Kås og for Jylland lensmanden på Riberhus, rigsråd Albert Skeel. Skatterne i Norge skulle leveres til statholderen på Aggershus, rigsråd Christoffer Urne⁴¹). Det ses, at rigsråderne i første omgang selv har påtaget sig modtagelsen af skatterne, hvorved de naturligvis også sikrede sig indseende i de indkomne beløbs størrelse. Det pålagdes generalkommissærerne at klarere deres regnskaber i Rentekammeret⁴²). En revision ved rigsråder som for andre skat-

38. Jfr. Erslev: *Rigsråd I* s. 204; *Kancelliets Brevbøger 1609-15* s. 365-6, 24. april 1611.

39. F. eks. land-, stifts-, general-, generalkrigs- og generalkrigszahlkommissær.

40. Erslev: *Rigsråd II* s. 447, 27. okt. 1637. Man greb tilbage til en tidligere ordning fra 1628, jfr. *Kancelliets Brevbøger 1627-9* s. 309-10, 24. jan. 1628 og Erslev: *Rigsråd II* s. 191, 30. maj 1629.

41. De senere generalkommissærer var ikke alle rigsråder. For Sjælland virkede efter Claus Då i 1639 begge rentemestre, 1640 igen Claus Då, efter hans død i marts 1641 Niels Trolle på Roskildegård og fra sep. 1645 rigsråd Christoffer Urne på Dragsholm; for Skåne efter Tage Thott fra juni 1642 Henrik Huitfeldt på Landskrone og fra maj 1646 generalkrigskommissær Knud Ulfeldt, også lensmand på Landskrone; for Fyn efter Mogens Kås fra jan. 1638 Henning Valkendorf på Odensegård, for Jylland efter Albert Skeel fra maj 1638 Tønne Friis på Stjernholm, fra maj 1642 rigsråd Gregers Krabbe på Riberhus, fra aug. 1643 Axel Arenfeldt på Stjernholm og Frands Pogwisch fra maj 1644; for Norge efter Christoffer Urne fra dec. 1642 Hannibal Sehested, der 1644 delegerede sin myndighed videre til Niels Lange.

42. Jfr. ordre til Tønne Friis' arvinger 28. maj 1642, *Kancelliets Brevbøger 1642-3*, s. 171-2.

teregnskabers vedkommende må have forekommet unødvendig, da rigsråderne jo selv førte regnskaberne og derfor i forvejen kendte deres indhold. I modsætning til, hvad ellers var tilfældet ved revision, måtte Rentekammeret ikke modtage eventuelle restancer. Af generalkommis-særernes regnskaber er bevaret det sjællandske 1641-3, det fynske 1641-4, det jyske 1640-3, det skånske 1640-1 samt en ekstrakt af det skånske 1642-3⁴³). Regnskaberne er ikke ført over regnskabsår, men hver enkelt skat er behandlet for sig. Rentekammerets revisionsbemærkninger er påført, og der er henvisninger til tegnebøgerne, hvor overførelse af penge til andre regnskaber har fundet sted. Sammenfattes oplysningerne om indtægterne af unionsskatterne i de bevarede regnskaber, nås følgende tal:

Tabel 34. *Unionsskatterne i Danmark efter generalkommis-særernes regnskaber 1640-3.*

Termin	Størrelse	Sjælland, Lolland, Falster	Skåne etc.	Fyn	Jylland	I alt
24. 6.40	Dob.		38.800	17.700	46.100	
11.11.40	Enk.	21.000	20.900	8.800	24.000	74.700
7. 3.41	Enk.	18.800	18.900	8.300	22.100	68.100
29. 9.41	Dob.	41.600	37.200	17.700	42.800	139.300
21. 2.42	} Dob.	{ 18.000	} 36.100	{ 9.000	} 44.000	135.000
24. 6.42						
11.11.42	Dob.	41.000	32.800	20.700	45.200	139.700
24. 6.43	Enk.	24.700	17.800	8.700	5.600	56.800
11.11.43	Dob.	12.500	20.100	11.400		

Dette er den første af de 7 forskellige grupper af regnskaber over unionsskatteindkomsterne, der skal undersøges.

Det ses, at der i samme landsdel er indkommet beløb af nogenlunde samme størrelse ved samme størrelse skat indtil skatten i november 1642. Den enkelte skat i Jylland til Sankt Hans 1643 gav efter generalkommis-særernes regnskab kun 5.600 rd., ca. 1/4 af resultatet af de foregående enkelte skatter. Dette skyldes, at en del af skattepengene er gået tabt på grund af de svenskes indfald sidst på året, muligvis dog

43. *M. R. 3 C nr. 3 b og c.* Malmøhus lensregnskab 1641-2 har blandt bilagene til regnskabet 1641-2 ekstrakter af det skånske regnskab 1640-1. I Rentekammerets ældste registerbog (*Rtk. 11.1*) anføres f. 294, 297 og 305 som bevarede det sjællandske 1641-3, det fynske 1638-47, det skånske 1642-3.

også, at der i august 1643 blev skiftet jysk generalkommissær, således at regnskabet er blevet afbrudt midt i indkrævningen. Det lave udbytte af skatten til november 1643 i Skånelandene skyldes sikkert også krigen, mens det tilsvarende lave udbytte på Sjælland må tillægges en regnskabsmæssig årsag. De skatter, hvorover der findes regnskaber fra alle landsdele, er udskrevet til november 1641 – juni 1643. Procentvis bidrog landsdelene til de enkelte skatter, som det fremgår af tabel 35.

Tabel 35. *Landsdelenes procentvise andele i de samlede beløb af unionsskatterne 11.11.1640–24.6.1643 efter generalkommissærernes regnskaber.*

Landsdel	Skattens størrelse og dato					
	Enk. 11.11.40	Enk. 7.3.41	Dob. 29.9.41	Dob. 21.2. og 24.6.42	Dob. 11.11.42	Enk. 24.6.43
Sjælland,						
Loll., Falster	28	28	30	31	29	43
Skåne	28	28	27	27	23	32
Fyn	12	12	12	10	15	15
Jylland	32	32	31	32	33	10
I alt	100	100	100	100	100	100

Det ses, at der ved disse skatter, med undtagelse af den sidste hvor Jylland svigtede, ikke var store variationer i landsdelenes andele af det samlede beløb. Der kan konstateres en tilbagegang for de skånske landsdeles vedkommende, men generalkommissærernes regnskaber rummer så mange muligheder for unøjagtigheder, at der ikke kan bygges noget herpå. Nogle lensmænd har ikke indleveret deres skattepenge til generalkommissæren, men til den højere myndighed, generalkrigszahlkommissæren, det samme er tilfældet for adskillige købstæder og gejstlige, der er gået uden om både lensmand og generalkommissær. Generalkommissærernes regnskaber rækker heller ikke ind i krigsårene, og de giver ikke nogen forklaring på de små beløb ved skatterne i 1643. Det er derfor nødvendigt at inddrage en anden kilde til oplysning om skatternes nøjere størrelse, hvilket skal ske i det følgende. Til dette må generalkommissærernes regnskaber imidlertid bruges til kontrol.

Blot skal det fremdrages her, at dobbeltskatterne har givet et overskud på ikke under 135.000 rd. Dette svarer ganske godt til, at man

i 1647 anslog værdien af 2 dobbeltskatter til ca. 272.000 rd⁴⁴). I 1641 beregnedes en dobbeltskat derimod i et af Rentekammerets regnskaber til ca. 150.000 rd.⁴⁵), henholdsvis 16.000 og 30.000 rd. mere end rigsrådet satte dobbeltskatten til. Generalkommissærerne virkede til november 1647, hvorefter unionsskatterne indgik i de af landkommis-særerne bestyrede landekister.

Generalkrigszahlkommissæren

Generalkrigszahlkommissariatet oprettedes i 1628 efter rigsrådets forlan-gende i forbindelse med bevillingen af nye landeskatter⁴⁶). Det var ty-deligt rigsrådets hensigt at sikre sig indseende med, at skatterne vir-keligt brugtes til militære formål. Dette synes kongen også at have for-stået, idet han udbad sig nærmere forklaring om, hvorledes den nye embedsmands ed skulle lyde, og hvis kommando han skulle følge⁴⁷). Til generalkrigszahlkommissær udnævntes Niels Krag, lensmand i små-lenet Viborg Skt. Hans kloster. Niels Krags instruks lød på, at han skulle modtage krigskontributionen i Danmark og Norge og af den be-tale krigsfolket efter de mandskabs- og officersruller, som blev tilstil-let ham. Hans regnskaber skulle høres af rigsrådet, i løn fik han 1.300 rd. om året⁴⁸). Embedet stod tomt i nogle år efter kejserkrigens af-slutning, men i 1637 genbesattes det i forbindelse med bevillingen af unionsskatten og oprettelsen af generalkommissariatene i provinserne. Da der imidlertid til generalkrigszahlkommissær udnævntes mænd, som havde givtige len i Danmark, viste det sig vanskeligt at få nogen til at blive mere end i et par måneder i dette besværlige embede, som krævede fast tilstedeværelse ved de hvervede tropper i Slesvig og Hol-sten⁴⁹). Rigsrådet foreslog derfor på kongens henstilling om, at noget

44. Oluf Dås optegnelsesbog *DK B 186 f. 44–51*. Da der er udregnet vær-dien af to dobbelte skatter i 1647, mens der faktisk kun blev udskrevet 3 1/2, og da terminerne heller ikke passer, kan der ikke være tale om, at overslaget er et regnskab.

45. *M. R. 3 C nr. 2*.

46. Erslev: *Rigsråd II* s. 135, 6. maj 1628.

47. *Chr IV Breve II* s. 157, 5. juli 1628.

48. *CCD IV* s. 418–9, 21. juni 1628.

49. Generalkrigszahlkommissærer var:

13. dec. 1627–31. dec. 1630 Niels Krag.

Nov. 1637 Tønne Friis.

18. maj 1638 Mogens Sehested.

måtte gøres, at man skulle tage en mand, der ikke havde noget len⁵⁰). Valget faldt på Knud Christoffersen Ulfeldt til Svendstrup, der var født i 1609, havde studeret i udlandet, været hofjunker og overskænk og 1637–8 mønstringskommissær ved tropperne i Holsten, og som ved udnævnelsen gjorde tjeneste som løjtnant i den skånske rostjeneste⁵¹). Knud Ulfeldts løn sattes til 1.680 rd. om året, desuden fik han i maj 1640 Tønsberg len i Norge⁵²). Den 18. juni 1639 fik Knud Ulfeldts forgænger Henning Valkendorf ordre til at overlevere ham embedets papirer⁵³). Knud Ulfeldt virkede herefter som generalkrigszahlkommissær, så længe som embedet opretholdtes, d. v. s. til november 1647. I september 1641 fik han en hjælper. Antagelig fordi Knud Ulfeldt skulle blive ved de hvervede tropper og derfor vanskeligt kunne tage mod skattepengene fra provinsernes generalkommissærer, ansattes der en mand, der havde til opgave at modtage unionsskatten, kvittere for den og levere den videre til Knud Ulfeldt. Denne mand var kongens Hofmønsterskriver, Hans Boysen, der i løn for dette arbejde fik 360 rd. årligt⁵⁴).

Knud Ulfeldts myndighed blev beskåret i 1646 og 1647. Den menige adel uden for rigsrådet og landkommissærerne, der bestyrede landekisterne⁵⁵), fremsatte gentagne gange krav om, at unionsskatterne skulle underlægges deres kontrol. Den 31. maj 1646 gav Christian IV den indrømmelse, at hver landsdels eller provins' skatter måtte forblive i den provins, hvor de var opkrævet, d. v. s., at lensmændene eller provinsernes generalkommissærer måtte udbetale sold direkte til de soldater,

9. sep. 1638 Gregers Krabbe.

28. nov. 1638 Jochum Beck.

1. marts 1639 Henning Valkendorf.

1. juni 1639 Jochum Beck.

1. sep. 1639 Tønne Friis.

1. dec. 1639 Gregers Krabbe.

6. juni 1639–nov. 1647 Knud Ulfeldt.

50. Erslev: *Rigsråd II* s. 529, 25. maj 1639.

51. *Dansk Adels Aarvog* 1923 s. 529; *Dansk Biografisk Leksikon* (red. Poul Engelstoft) XXIV s. 483–5; K. C. Rockstroh: Knud Ulfeldt til Svenstrup. En adelig Embedsmand i de sidste Aartier før Enevælden, *Historisk Tidsskrift* 8. række I s. 405–77.

52. *Kancelliets Brevbøger 1637–9* s. 841–2, 6. juni 1639.

53. *Kancelliets Brevbøger 1637–9* s. 862.

54. Ordre til generalkommissærerne om at levere til Hans Boysen, missive til Knud Ulfeldt om ændringen og bestilling for Hans Boysen, *Kancelliets brev-bøger 1640–1* s. 620, 625 og 632, den 23., 25. og 28. okt. 1641.

55. Jfr. s. 222 ff.

som var udstationeret i den pågældende provins⁵⁶). Efter fornyede drøftelser og krav udstedte kongen den 24. januar 1647 en ny bestalling for Knud Ulfeldt som generalkrigszahlkommissær (her kaldtes han dog kun generalkrigskommissær). Knud Ulfeldt skulle holde rigtige ruller og lister over, hvad hver tilkom, og til brug herfor ville han få tilstillet kopi af alle bestallinger. Han skulle forvalte indtægt og oppebørsel af pengene af landeskatterne, men da kongen havde bevilget, at provinsernes generalkommissærer måtte betale deres provinseres soldater af af de i provinsen indkomne penge, skulle det ske på den måde, at Knud Ulfeldt skulle anvise officerer og soldater, hvor udbetalingen skulle ske. Provinsernes generalkommissærer skulle sørge for, at Knud Ulfeldt hvert nytår fik de af soldaterne afgivne kvitteringer, og de havde pligt til på hans forlangende at give ham meddelelse om, hvor mange penge de havde i deres kasse. Knud Ulfeldt skulle have rang næst efter rigets marsk, og han skulle have en stab bestående af 1 bogholder og 3 skrivere⁵⁷). Dette komplicerede system kom ikke til at virke længe, idet kongen efter fornyet pres fra adelen i november 1647 måtte ophæve generalkrigszahlkommissariatet og lade unionsskatterne indgå i landekisterne under adelens kontrol⁵⁸).

Knud Ulfeldts af en renteskriver efterregnede og af medlemmer af rigsrådet reviderede regnskaber er den anden her benyttede regnskabsgruppe til oplysning om unionsskatteindkomsterne. Regnskaberne er bevaret med samt deres bilag for de 5 regnskabsperioder, som er anført nedenfor. Der må afstås fra en nøjere analyse af disse regnskaber. For det første gør de skæve regnskabsperioder direkte sammenligning med andet regnskabsmateriale vanskelig, for det andet er det ikke muligt nøjagtigt at afgøre, hvorfra Knud Ulfeldts indtægtsbeløb stammede. Principielt kom nemlig alle generalkrigszahlkommissærens penge fra unionsskatterne fra Danmark og Norge, der ligeledes principielt af provinsernes generalkommissærer indbetaltes ikke til Knud Ulfeldt eller hans hjælper Hans Boysen, men til institutionen Kongens eget Kammer⁵⁹), hvilket dog i praksis betød til Hans Boysen. Knud Ulfeldts bilag til regnskaberne oplyser derfor som regel kun om, hvor og hvornår han har modtaget et beløb af Hans Boysen »fra Kongens eget Kam-

56. Erslev: *Rigsråd III* s. 346.

57. *DK B 54 Sjællandske Registre* 24. 1. 1647 f. 585–9 og Knud Ulfeldts redegørelse til rigsrådet 19. nov. 1647, Erslev: *Rigsråd III* s. 428.

58. Erslev: *Rigsråd III* s. 436, 24. nov. 1647; se også næste afsnit s. 232–3.

59. Ang. Kongens eget Kammer se s. 266 ff.

mer«. Nu kan det formodes, at beløb modtaget i København stammer fra den sjællandske unionsskat, beløb modtaget på Odensegård fra den fynske etc., mens beløb, der blot er modtaget fra Kongens eget Kammer uden nærmere angivelse, ikke hidrører fra unionsskatten, men er overførsel fra det, som var det egentlige Kongens eget Kammer, d. v. s. hovedsageligt fra kongens indtægt af Øresundstolden. Er dette tilfældet, har generalkrigszahlkommissæren i første af nedennævnte regnskabsperioder modtaget ca. 60.000 rd. fra Kammeret, i anden ca. 25.000 og i tredje ca. 190.000. Kun for den 3. regnskabsperiode, der omfatter krigsårene, oplyses det konkret, at 19.700 rd. kom fra Den jyske Landekiste, 10.000 fra Den fynske og ca. 84.700 fra Rentekammeret. Dette sidste stemmer ganske godt med rentemesterregnskaberne, hvor der i regnskabsårene 1. 5. 1643 til 1. 5. 1646 opgives at være udbetalt ca. 94.000 rd. til hæren, jfr. tabel 10. I øvrigt kan der her kun meddeles Knud Ulfeldts samlede indtægter:

1.5. 1640–14.3. 1642	11.2. 1642–26.1. 1643
658.400	321.400
26.1. 1643–9.11. 1645	april 1646–1.5. 1647
684.600	102.700
1.1. 1647–31.12. 1647	
84.000	

Udgifterne var til militære formål fordelt på rytteriet, Det gamle danske Regiment og Grev Pentz' Regiment. I 4. regnskabsperiode fra april 1646 til 1. 5. 1647 findes dog en udgiftspost på 15.000 rd., som angives at være indbetalt i Kongens eget Kammer som tilbagebetaling af et lignende beløb modtaget derfra, altså en bekræftelse på, at ikke alt det indkomne under angivelsen Kongens eget Kammer kom fra unions-skatten. I de 2 første regnskabsperioder fra 1. 5. 1640 til 26. 1. 1643 blev der modtaget skat fra begge riger. Det indkomne beløb var i alt 979.800 rd. I samme periode blev der i alt udskrevet 10 enkelte skatter, d. v. s. at hver enkelt skat har givet i gennemsnit lidt under 100.000 rd. Muligvis var dobbeltskatten udskrevet til den 11. 11. 1642 endnu ikke indgået i Knud Ulfeldts kasse ved afslutningen af hans regnskab den 26. 1. 1643, men på samme måde kan beløb fra skatter udskrevet før 1. 5. 1640 også efter denne dato være blevet afleveret

til Knud Ulfeldt. Knud Ulfeldts samlede indtægter 1. 5. 1640 – 31. 12. 1647 var på 1.851.100 rd. I de 7 år fra 1. 5. 1640 til 1. 5. 1647 var indtægterne 1.767.100 rd., i gennemsnit ca. 252.450 rd., eller kun ca. 40.000 rd. mindre end Rentekammerets gennemsnitlige indkomst i samme periode.

Der er bevaret et overslag, hvilket ikke vil sige et skøn, men en sammentælling, over de beløb, som Knud Ulfeldt modtog i kalenderårene 1643, 1644, 1645 og 1646, den tredje gruppe af regnskaber, der belyser indkomsterne af unionsskatten. Ifølge disse fordeltes indtægterne som følger:

Tabel 36. *Generalkrigszahlkommissærens indkomstbeløb 1643–6.*

Modtaget	1643	1644	1645	1646	I alt
Ikke stedfæstet		189.000	32.900		221.900
Sjælland, unionsskat	58.500	13.000	21.400	43.000	135.900
Skåne, unionsskat	38.700	1.100		6.200	46.000
Fyn, unionsskat		37.100			
Jylland, unionsskat	36.300	13.000		55.300	141.700
Norge, unionsskat	125.700	34.000		53.500	213.200
Fynske landekiste		10.000			10.000
Rentekammeret		82.100	2.000	100	84.200
I alt	259.200	379.300	56.300	158.100	852.900

Der ses en vis overensstemmelse med Knud Ulfeldts eget regnskab. I kalenderårene 1643–5 modtog han ifølge overslaget 694.800 rd., ifølge regnskabet 26. 1. 1643 – 9. 11. 1645 684.600 rd. Ifølge regnskabet april 1646 – 1. 5. 1647 modtog han 102.700 rd., men ifølge overslaget i 1646 158.100 rd. Her bemærkes det imidlertid i overslaget, at de 55.300 rd. af unionsskatten af Fyn og Jylland ikke er indleveret direkte til Knud Ulfeldt, men af de 2 generalkommissærer er udbetalt direkte til soldaterne, hvad de jo havde bemyndigelse til fra den 31. maj 1646. Trækkes disse 55.300 rd. fra de 158.100 bliver til rest 102.800, hvad der svarer fint til regnskabets 102.700. Ifølge rentemesterregnskaberne udbetaltes der til hæren 1. 5. 1644–1. 5. 1646 82.500 rd. (jfr. tabel 10), Knud Ulfeldt modtog ifølge sit eget regnskab 26. 1. 1643 – 9. 11. 1645 84.700 rd. af Rentekammeret, og overslaget sætter hans indtægt fra Rentekammeret 1644 og 1645 til 84.100 rd. Man genfinder ligeledes

i overslaget de 10.000 rd. fra Den fynske Landekiste, som nævnes i regnskabet, derimod ikke de 19.700 rd. fra Den jyske Landekiste.

Af Hans Boysens regnskaber over hans modtagelse af unionsskatterne, fjerde gruppe af regnskaber med oplysning om provenuet af disse skatter, er kun bevaret 2, nemlig for perioderne 9. 10. 1641 – 24. 12. 1642 og 1. 1. 1643 – 9. 8. 1644⁶⁰). Disse regnskaber giver oplysninger om, fra hvilke len og købstæder pengene hidrørte, men der er intet, der direkte forklarer, hvorfor der blev modtaget forholdsvis så meget mere af Sjælland og Skåne end af Jylland og Fyn i første regnskabsperiode. Regnskabernes hovedposter fremgår af tabel 37.

Tabel 37. *Hans Boysens indtægtsbeløb af unionsskatten 29.10.1641–9.8.1644.*

Modtaget af len og købstæder	29.10.1641–24.12.1642		1.1.1643–9.8.1644	
	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
Sjælland	111.000	26	35.000	51
Skåne	108.500	26		
Fyn	20.600	5		
Jylland	51.800	12	3.600	5
Norge	130.100	31	30.500	44
Ialt	422.000	100	69.100	100

Sjælland og Skåne har i Hans Boysens regnskab i den første regnskabsperiode givet forholdsvis mere, Fyn og Jylland forholdsvis mindre end man kunne forvente ifølge provinsernes generalkommissærers regnskaber (jfr. tabel 34 og 35). Den rimeligste forklaring herpå synes at være, at Hans Boysens opkrævningsvirksomhed har været mest effektiv i det østlige Danmark, mens de 2 generalkommissærer i det vestlige Danmark og muligvis også nogle af lensmændene dér kan have foretrukket at aflevere deres skatter direkte til Knud Ulfeldt i hertugdømmerne. De 3.600 rd. modtaget fra Jylland i 2. regnskabsperiode kom fra Stjernholm og Skanderborg len. Det synes, som om Hans Boysens virke som modtager af skattepengene fra Jylland har været næsten fuldstændig suspenderet i krigsårene, hvad ikke kan undre, eftersom det var svenkerne, der krævede skat i Jylland, mens de var der.

60. *M. R. III C nr. 3 b.*

Indtægten af unionsskatterne

Grundlaget for regnskabsførelsen over landeskatterne var for lenenes vedkommende skattemandtallene, der sammen med jordebøgerne findes ved de egentlige lensregnskaber. Skattemandtallene er den femte gruppe af her omtalte regnskaber over unionsskatterne. I skattemandtallene er i indtægtsregnskabet opført de skattepligtige herred for herred, sogn for sogn. Opstillingen af navnene følger kategorierne for betalingen, først selvejere, derefter fæstebønder, inderster, drenge med hel og halv løn o. s. v. Ofte er det pligtige beløb anført ud for hver person, men beløbet for hver kategori kan også være anført som indledning eller afslutning. Beløbet varierede efter, om skatten var enkelt, dobbelt eller højere. Som regel er der ført et skattemandtal for hver udskrevet skat, men det forekommer også, at der ved de hyppige skatter i slutningen af 1640'erne er samlet flere i et mandtal. Skattebrevet til lensmanden om opkrævningen og til bønderne om betalingen, stilet til »Eder, alle Vore kære tro undersætter, bønder og menige almue, i hvo som helst I tjener eller tilhører, som bygger og bor i N.N. len«, kan være indhæftet i skattemandtallet eller ligge blandt bilagene. Indtægtsregnskabet afsluttes med en sammentælling, der, som for det egentlige lensregnskabs vedkommende, angiver den ideelle indtægt, som ville være indkommet, såfremt alle havde betalt. Herfra er trukket udgifterne, først de fiktive, nemlig afkortningen. Denne falder i 3 grupper: afkortning givet adelens bønder, afkortning for gårde udlagt til officerers og underofficerers underhold og afkortning for øde eller forarmet gods. For den sidste gruppes vedkommende krævedes tingsvidner, d. v. s. erklæringer afgivet på herredstinget af pålidelige mænd om rigtigheden af, at skat ikke kunne betales. Tingsvidnerne skulle attesteres af lensmændene⁶¹). Som udgift anførtes videre udgifter i forbindelse med afleveringen og det eller de afleverede beløb. Det samlede udgiftsbeløb blev trukket fra indtægtsbeløbet, og til resultat blev et lille beløb, der, i tilfælde af at det var positivt, blev lagt til næste skats indtægt eller afleveret i Rentekammeret i forbindelse med revisionen. Hvis det var negativt, blev det afkortet i næste regnskab. Skattemandtallene blev revideret i Rentekammeret, hvor man, så vidt det kan ses, sammenholdt dem med det foregående skattemandtal, kontrollerede tilstedeværelsen af behørigt underskrevne tingsvidner og efterregnede sammentællingerne.

61. Hans H. Fussing: *Stiernholm Len, 1603–1661*, 1951, s. 84.

For købstædernes og gejstlighedens vedkommende førtes særskilte regnskaber. Disse er højst ufuldstændigt bevarede ⁶²), men indeholdt også kun en redegørelse for, hvorledes det pålignede beløb var blevet afleveret, for skatterne af stifterne dog tillige et mandtal over præsterne.

I Rentekammeret førtes de centrale regnskaber over unionsskatterne. Disse, der her udgør en sjette gruppe af unionsskatteregnskaber, falder for årene 1637-40 i 2 rækker. I den første anførtes, hvad Rentekammeret havde modtaget af lenene, købstæderne og gejstligheden af skatterne, d. v. s. de beløb, der i rentemesterregnskaberne er anført som indkommet af unionsskatterne. For hovedparten af skattebeløbene, der gik til generalkommissærerne, er der ikke redegjort. I den anden række indførtes det samlede indtægtsbeløb med angivelse af, hvad hvert enkelt len, stift eller købstad gav i unionsskat. Det var imidlertid her den ideelle indtægt, som anførtes, tillige med bemærkninger om, at denne indtægt enten gik lige op med det andetsteds indbetalte og afkortningen eller også, at der blev en mindre difference, som overførtes eller indbetaltes. Den faktiske indtægt anførte man ikke. Undertiden blev også den ideelle indtægt udeladt, og man indskrænkede sig til at meddele differencens størrelse. I andre tilfælde anførtes det, hvor de beløb, som ikke gik til Rentekammeret, var blevet afleveret. Der findes bevaret et eksemplar af hvert af disse regnskaber for årene 1637-40 samt specielle regnskaber over Rentekammerets indtægt af skatten til Skt. Hans 1640 og et af samme art over restancer 1637-40 ⁶³). Fra Philippi Jacobi 1641 førtes unionsskatteregnskabet i Rentekammeret i regnskaber, der fulgte det vanlige regnskabsår fra 1. maj til 1. maj. I disse indførtes dels den ideelle indtægt for hver enkelt regnskabsaflægger, dels hvilke beløb Rentekammeret havde modtaget heraf, og dels oplysning om, at herudover var der en afkortning, som ikke nøjere blev angivet i tal, men som tillige med det af Rentekammeret modtagne gik lige op med indtægten eller frembragte en difference, som blev angivet. Da regnskabet jo skulle være afsluttet og revideret, før indføringen kunne ske, er der en forsinkelse på omkring et år, således at f. eks. regnskabet 1642-3 vedrører skatter betalt 1641-2. Heller ikke ved disse regnskaber var man imidlertid konsekvent. Undertiden anførtes Rentekammerets indtægt ikke, men indgik i afkortningen, undertiden speci-

62. Resterne i reg. 108 B, Reviderede civile regnskaber.

63. *M. R. 3 C III a.*

ficerede man dog også afkortningen og dens beløb. Af denne art af regnskaber er bevaret 2 eksemplarer for hvert af regnskabsårene 1641–2, 1642–3 og 1643–4⁶⁴). Efter dette sidste findes ikke bevaret samlede unionsskatteregnskaber i Rentekammeret. Sandsynligheden taler for, at der ikke er blevet ført flere, Rentekammeret har formodentlig givet op over for det kaos, som krigen medførte. Man kunne roligt gøre det, da disse regnskabers oplysninger alle fremgik af kvittancebøgerne, tegnebøgerne og rentemesterregnskaberne.

Antagelig i erkendelse af, at de ovennævnte unionsskatteregnskaber ikke gav nogen oversigt over, hvad disse skatter indbragte, har man i Rentekammeret udarbejdet et overslag over indtægten af skatten af hver enkelt len, købstad eller stift i Danmark og Norge fra julen 1637 til Mikkelsdag 1641, nummer syv i rækken af her omtalte unionsskatteregnskaber. Dette overslag, der er talt sammen af renteskriver Peder Hansen, bygger formodentlig på skattemandtallene og regnskaberne fra købstæder og gejstlige. Det bærer påskrift om, at det viser de faktiske indtægter, efter at al afkortning (til adelens bønder, for forarmet gods, for aflevering af pengene) var fradraget. Sammenholder man tal fra overslaget, der altså efter moderne sprogbrug ikke er et overslag, men et regnskab, med tal fra skattemandtallene, må man dog konstatere, at selv om beløbene er ret overensstemmende, er de ikke i alle tilfælde nøje sammenfaldende. Disse mindre afvigelser skyldes antagelig, at der skete overførsel af »overskud« eller »underskud« fra et regnskab til det næste.

Det skulle fremgå af ovenstående, at det ikke vil være muligt på grundlag af Rentekammerets unionsskatteregnskaber at opstille en oversigt over indtægterne af disse skatter i 1640'erne. Rent bortset fra at regnskaberne ikke findes for tiden efter 1643–4 og på grund af forsinkelsen med indføringen ikke indeholder oplysninger, som rækker ud over 1642–3, så er de så lidet sigende og inkonsekvente, at de til dette formål er ubrugelige. Generalkommissærernes, generalkrigszahlkommissærens og Hans Boysens regnskaber giver overblik over de samlede skattebeløb, men ringe mulighed for vurdering af fordelingen mellem de enkelte len og mellem landsdelene eller mellem len og købstæder. For årene 1640–1 kan benyttes Rentekammerets overslag 1637–41. Dette er ganske vist ikke i fuld overensstemmelse med de primære kilder,

64. *M. R. 3 C. III b.*

skattemandtallene, men man kan ikke forkaste det uden samtidig at måtte forkaste hovedparten af tidens regnskaber. For tiden efter 1641 kunne bruges skattemandtallene fra len, købstæder og gejstlighed, hvoraf det som regel fremgår, hvor store beløb af det pålignede, der er blevet viderebetalt til generalkommissærerne, generalkrigszahlkommissæren, Hans Boysen eller Rentekammeret. Skattemandtallene er dog kun benyttet, hvor andre kilder har svigtet. Dette skyldes først og fremmest materialets meget store omfang, men også at hovedparten af skattemandtallene fra købstæderne og gejstligheden er gået tabt. Desuden findes for lenenes vedkommende huller, hvor man ikke kan se, om manglen skyldes tab, eller om skatten ikke er blevet betalt. Sigtet med undersøgelsen skulle endvidere være at konstatere, hvor store beløb der blev til rådighed for de centrale myndigheder. At der i et lokalt regnskab står anført, at et vist beløb er blevet videreleveret, behøver imidlertid ikke at være ensbetydende med, at dette videreleverede beløb faktisk er nået frem til en central kasse. I Aggershus len 1643-8 kunne en foged således specificere en række skatter, som var ydet til lenet, men som ikke fandtes som indgået i dets regnskab. Rentekammeret beregnede den sum, som lenet var unddraget, og som Hannibal Sehested formodedes at have taget til sig, til 90.000 rd. ⁶⁵). I stedet for skattemandtallene er som hovedkilde benyttet Rentekammerets register (kvittance) bøger. I disse er indført de udstedte kvitteringer givet ved revisionen af skattemandtallene til lensmænd, borgmestre og gejstlige. Ofte er de ideelle indkomster indført i kvittancebøgerne, men mere betydningsfuldt: det fremgår af dem, hvad der faktisk er blevet betalt og givet kvittering for. Imidlertid er der den ulempe ved kvittancebøgerne, at der kvitteres for flere skatter under ét. For eksempel gives der i kvitteringen til lensmanden på Varberg for den enkelte skat til Skt. Hans 1643 og den dobbelte til Martini 1643 kvittering for betalingen af i alt 4.927 rd. Det anføres, at den ideelle indtægt har været til Skt. Hans 1.717 og til Martini 3.428 rd., i alt 5.145 rd. Det er altså klart, at der ved de 2 skatter tilsammen er blevet betalt 218 rd. mindre end det ideelle beløb. Hvorledes fordelingen af det faktisk betalte beløb har været ved de 2 skatter fremgår ikke. Dette problem er her som overhovedet ved behandlingen af dette løst på den simple måde, at tallet er divideret med antallet af enkelte skatter. Den enkelte skat kommer

65. C. O. Bøggild-Andersen: *Hannibal Sehested, I*, 1946, s. 128.

i det her valgte eksempel, hvor der er tale om 3 enkelte skatter, til at fremtræde som 1.642 rd. og den dobbelte som 2 gange 1.642, 3.284 rd. Afrundet til nærmeste hundredtal er beløbene indført i tabel XVII som 1.600 og 3.300 rd. Sandsynligheden taler for, at den dobbelte skat snarere end den enkelte er blevet betalt med et for lille beløb i forhold til det ideelle beløb, men dette kan ikke ses, når den ovenfor anførte metode anvendes. Det er tidligere nævnt, at ikke alle udstedte kvitteringer er indført i kvittancebøgerne. Hvor kvittancebøgerne har svigtet, er i stedet benyttet tegnebøgerne, hvori er indført, hvad en regnskabsaflægger har overført til en anden. Under navnene på de forskellige modtagere af unionsskatterne kan her findes, hvad hver enkelt har modtaget af hver skat af hvert len, købstad og gejstligheden. Grunden til, at kvittancebøgerne principielt er foretrukket for tegnebøgerne, er, at beløbene i tegnebøgerne for hver skat må føres sammen, når betalingen er sket flere steder, f. eks. både til generalkommissær og generalkrigszahlkommissær. Tillige bærer tegnebøgerne med de gennemstregede indføringer præg af at have været foreløbige hjælpemidler ved regnskabsføringen, mens kvittancebøgerne indeholder meddelelse om resultatet af den endelige regnskabsafslutning.

Resultaterne af undersøgelsen fremgår af tabellerne XVI–XXV. Det ses af tabel XXIII, at det samlede udbytte af unionsskatterne i *Danmark* i årene før krigen for en dobbeltskats vedkommende har været ca. 150.000 rd., mens den enkelte skat har givet ca. 75.000 rd. Sjælland har givet ca. 24 % af det samlede beløb, Lolland-Falster ca. 6 %, Skåne ca. 26 %, Fyn ca. 11 % og Jylland ca. 33 %. I landet som helhed har lenene givet ca. 75 %, købstæderne har bidraget med ca. 16 % og gejstligheden, d. v. s. de gejstlige og kapitlerne med ca. 9 %. De samlede beløb og forholdet mellem de enkelte beløb fra len, købstæder og gejstlige har varieret meget lidt i tiden fra 24. 6. 1640 til 24. 6. 1643, dog kan der konstateres et mindre fald på 5–7.000 rd. for de enkelte skatter fra 11. 11 1640 til 24. 6. 1643. Dobbelskatten 11. 11 1643 indkom med et beløb, der lå omkring 35.000 rd. under, hvad en dobbeltskat havde givet ved de foregående udskrivninger. På grund af krigen gav Jylland ved denne skat kun 20.700 rd., ca. 27.000 rd. mindre end det havde givet ved de tidligere dobbeltskatter. Også fra Skåne, Sjælland og Fyn indkom der dog nogle tusinde rd. mindre end ved den forrige skat. Den dobbelte skat til 21. 4 1644 var udskrevet over hele landet, men blev overhovedet ikke betalt i det af fjenden besatte

Jylland. I Skåne gav denne skat mindre end en tredjedel af det vanlige, på Sjælland, Lolland-Falster og Fyn indkom den med beløb nogle tusinde rd. mindre end dobbeltskatterne havde givet under freden. Dobbeltskatten 21. 4. 1644 gav i samlet udbytte i Danmark, d. v. s. i de områder der ikke var besat af svenskerne, 7–8.000 rd. mindre end en enkeltskat havde givet i fredsårene. Dobbeltskatten til den 7. 4. 1645 blev kun betalt på Sjælland, Lolland-Falster, Langeland og Bornholm. Købstæderne var undtagne fra skattebetalingen og vedblev at være det ved de følgende skatter. De sjællandske og lolland-falsterske len betalte 21. 4. 1644 ca. 5.000 rd. mindre end de tidligere havde gjort ved dobbeltskatter. Afkortningerne for ikke-betalte skatter steg. Dette skyldes formodentligt flere årsager, udskrivningen af mandskab til soldatertjeneste og forifikationsarbejde, indkvarteringerne, udskrivningen af madskatter til militæret, muligvis også det stadig hårdere skattetryk siden 1638. Skatterne til 11. 11 og 25. 12. 1645, der betaltes af Sjælland, Lolland-Falster og Fyn, bestod af en dobbeltskat og en enkeltskat. På Sjælland indkom af lenene 30.500 rd., men der burde, hvis disse skatter var blevet betalt som i fredsårene, være indkommet ca. 38.000 rd. På Lolland-Falster gav skatterne af lenene 5.500 rd., beløbet burde have været ca. 12.000 rd., og på Fyn indkom af lenene 13.200 rd., mens skatten burde have givet ca. 18.000 rd. Dette synes at vise, at grænsen for, hvad der overhovedet kunne betales i skat inden for et år, ikke lå langt fra den dobbelte skat, og at denne grænse var overskredet med udskrivningen af 3 enkelte skatter. Skatten til 29. 9. og 11. 11. 1646 var 3 enkelte skatter på Sjælland, men der indkom af lenene kun ca. 4.500 rd. mere, end en dobbeltskat normalt havde givet. På Lolland-Falster, hvor udbyttet i forhold til fredsårene allerede ved den forrige skat havde været ringere end på Sjælland, indkom af 3 enkelte skatter kun 6.000 rd., d. v. s. ca. 2.000 rd. mindre end dobbeltskatten normalt havde givet, eller omvendt udtrykt, enkeltskatten gav kun det halve af det, den tidligere havde givet.

På Fyn, hvor der ligeledes skulle betales 3 enkelte skatter, indkom af lenene ca. 2.000 mere end 3 skatter normalt havde givet. I det krigshærgede Jylland, hvor der skulle betales en dobbeltskat, betaltes der af lenene 27.800 rd., d. v. s. ca. 9.000 rd. eller 1/4 mindre end dobbeltskatterne havde givet i fredstid. Det forekommer forbløffende, at skattebetalingsevnen ikke var mere forringet, navnlig når man henholder sig til de rædselsvækkende rapporter om landets tilstand med mel-

Tabel 38. $3\frac{1}{2}$ gange enkeltskatten i 1647 af lenene i Danmark sammenholdt med enkeltskatten 11.11.1640 gange $3\frac{1}{2}$ af samme len.

	3 $\frac{1}{2}$ gange enkeltskat 19.9 og 11.11.1647	Tallene for enkeltskatten 11.11.1640 gange $3\frac{1}{2}$	Difference	Pct. betalt 1647 i forhold til $3\frac{1}{2}$ enkelte skatter 11.11.1640
Sjælland	33.400	45.500	12.100	73
Lolland-Falster	6.900	14.700	7.800	47
Skåne og Blekinge	27.100	43.050	15.950	63
Fyn	17.300	21.000	3.700	82
Jylland	43.100	66.500	23.400	65
I alt	127.800	190.750	62.950	67

dinge om affolkning, ødelæggelser og fuldstændig ruin, som udarbejdedes af de af kongen udsendte inspektører⁶⁶). Ejendommeligt er det også, at udbyttet var så ringe på Lolland-Falster, der jo ikke var krigshærget. En forklaring kan dog ligge dels i indkvarteringerne, dels i prinsens skatteudskrivninger. I Skåne betaltes af dobbeltskatten af de tilbageblevne skånske len 9.000 rd., de samme len havde tidligere til en dobbeltskat betalt ca. 21.000 rd., d. v. s., at skattebetalingsevnen mere end halveredes. I Blekinge indkom af 3 enkelte skatter (af Christianopel og Sølvitsborg) 2.100 rd. Tre enkelte skatter havde tidligere givet ca. 4.500 rd. I 1647 blev over hele landet til 29. 9. og 11. 11. 1647 udskrevet $3\frac{1}{2}$ enkelte skatter, der, under forudsætning af, at de ville give det samme som enkeltskatter før krigen, med fradrag for købstæderne og for Halland og Gotland, men med gejstligheden, ville indbringe ca. 200.000 rd. Der indkom dog kun 143.600 rd. Her, hvor skatten er udskrevet med samme størrelse for hele landet, lader det sig nemmere gøre at sammenligne differencerne mellem det faktiske betalte, og det, som burde have været betalt, landsdelene imellem. Skatten i 1647 er i ovenstående tabel 38 sammenholdt med den enkelte skat til 11. 11. 1640 gange med $3\frac{1}{2}$.

Det kan konstateres, at skatten er indgået bedst på Fyn og Sjælland, med ca. $\frac{2}{3}$ i det krigshærgede Jylland og Skåne, men kun med under 50 % på Lolland og Falster. Dette sidste kan skyldes hård nød som følge af den kraftige belæggelse med militær under krigen, mu-

66. DK B 112 Akter ang. besigtigelser på lenene i Skåne, Bleking og Jylland i henhold til kgl. missiver af 7. og 8. oktober 1645.

ligvis dog også at prinsens lensmænd dér har været skånsommere end de kongelige lensmænd i det øvrige rige.

I 1648 blev udskrevet en dobbeltskat over hele riget, der i alt indbragte 92.300 rd. eller ca. 60.000 mindre end dobbeltskatterne havde givet før krigen. Fordelingen af det samlede beløb for lenenes vedkommende fremgår af nedenstående tabel:

Tabel 39. *Dobbeltskatten i 1648 af lenene i Danmark sammenholdt med dobbeltskatten i 1640 af samme len.*

	Dobbeltskat 29.9. og 11.11.1648	Dobbeltskat 24.6.1640	Difference	Pct. betalt 1648 i forhold til dobbeltskat 24.6.1640
Sjælland	20.300	25.600	5.300	79
Lolland-Falster	5.500	8.200	2.700	67
Skåne og Blekinge	16.800	24.500	7.700	69
Fyn	9.300	12.100	2.800	77
Jylland	28.200	36.900	8.700	76
I alt	80.100	107.300	27.200	75

Sjælland og Fyn er igen i 1648 kommet nærmest resultaterne fra før krigen, men der er næsten ingen forskel på betalingerne her og i Jylland. I Skåne og Blekinge er skatten indgået forholdsvis bedre end det foregående år, muligvis fordi det kun drejer sig om en dobbeltskat mod 3 1/2 gange enkeltskatten. Resultatet er ringest på Lolland og Falster, men dog også dér bedre end i 1647.

Sammenfattende kan siges, at unionsskatterne i årene 1640–8 i kongeriget Danmark indbragte ialt 1.435.000 rd.; højest nåede indtægten i 1642 med 296.400 rd., lavest var den i 1644 med 68.900 rd., derefter kom en stigning, men ikke op til niveauet før krigen. Udviklingen illustreres af tabel 40, hvor indtægtsbeløbene er beregnet som indeks med indtægten 1640 på 228.000 rd. som basis.

Enkeltskatterne af *Norge* gav indtil indførelsen af kontributionen i 1644 omkring 45.–50.000 rd., dobbeltskatterne omkring 80.000 rd., d. v. s. omkring halvdelen af, hvad de tilsvarende skatter gav i Danmark. I Norge kan som i Danmark konstateres fald frem til 1644 fra skat til skat, men da skatterne blev udskrevet med større hyppighed, alligevel en fremgang fra 1640 til 1641 og fra 1641 til 1642, ganske

Tabel 40. *Unionsskatterne i Danmark 1640-8.*

<i>Indeks 1640 = 100</i>	
1640	100
1641	101
1642	130
1643	82
1644	30
1645	39
1646	44
1647	63
1648	40

som i Danmark. I 1643, da der kun blev udskrevet 3 enkelte skatter mod 1642 4, kan der konstateres et mindre fald. Da kontributionen med 12-dalers skatten satte ind i 1644, steg skattebeløbet voldsomt, det nåede et beløb tre gange så stort som i 1640. Den tilsvarende 12-dalers skat i 1645 indkom med omkring 14.000 rd. mindre end året før. I 1646, 1647 og 1648, da skatten sattes ned til en 6-dalers, indkom 136.500 rd., 151.800 rd. og 132.500 rd., d. v. s. beløb af samme størrelsesorden som i 1641. Udtrykt som indeks med basis i 1640, da der indkom 96.900 rd., tegnes billedet for Norge således:

Tabel 41. *Unionsskatter og kontributioner i Norge, len, købstæder og gejstlighed 1640-8.*

<i>Indeks 1640 = 100</i>	
1640	100
1641	134
1642	172
1643	131
1644	299
1645	284
1646	141
1647	156
1648	137

Mens der altså i Danmark skete et fald ned til 1/3 af niveauet i 1640 under krigen, steg skatten tværtimod i Norge op til tre gange 1640-niveauet. Hertil kommer de meget store beløb, som indkom af de mange norske særskatter.

En sammenstilling af de samlede indkomstbeløb af unionsskatterne

og kontributionerne i Danmark og Norge år for år giver følgende resultat:

Tabel 42. *De samlede indkomstbeløb af unionsskatter og kontributioner af Danmark og Norge 1640-8.*

	Danmark	Norge	Danmark og Norge ialt	Norge i forhold til Danmark	Norge, procentvis andel
1640	228.000	96.900	324.900	÷ 131.100	43
1641	230.200	130.300	360.500	÷ 99.900	57
1642	296.400	166.500	462.900	÷ 129.900	56
1643	186.400	127.900	314.300	÷ 58.500	69
1644	68.900	357.700	426.600	+ 288.800	519
1645	88.500	275.000	363.500	+ 186.500	311
1646	100.700	136.500	237.200	+ 35.800	136
1647	143.600	151.800	295.400	+ 8.200	106
1648	92.300	132.500	224.800	+ 40.200	144
I alt	1.435.000	1.575.100	3.010.100	+ 140.100	110

Det ses, at indkomsten af Danmark af unionsskatten i årene før krigen har været henvend 100.000 rd. større end af Norge eller omkring dobbelt så stor. I krigsårene derimod, samtidig med faldet i de danske skatteindtægter, steg de norske, således at de i 1644 blev mere end 5 gange så store som de danske, i 1645 mere end 3 gange så store. Efter indførelsen af 6-dalers skatten i 1646 i stedet for 12-dalers skatten fra 1644 og 1645 var de norske skatteindtægter stadigvæk omkring 1/3 større end de danske og stadigvæk større end de danske havde været i 1640 og 1641.

Endelig skal betragtes forholdet mellem de samlede skattebetalinger i Danmark og de beløb heraf, som indgik til generalkommissærerne. Dette kan belyses ved hjælp af tabellerne XVI – XXII og tabel 34. Resultatet af denne sammenstilling fremgår af den efterfølgende tabel 43. Umiddelbart springer det i øjnene, at der tilsyneladende i nogle af landsdelene, navnlig på Fyn, ved visse skattebetalinger er blevet leveret mere til generalkommissærerne, end der overhovedet er indgået i alt. Dette skyldes dog givetvis, at afleveringerne til generalkommissærerne skete kontinuerligt, d. v. s., at overskud ved den ene skatteindbetaling udlignedes af et underskud ved den næste. Det ses, at det indtil 11. 11. 1642 ikke var store beløb, der gik uden om generalkommissærerne.

Tabel 43. *Difference mellem beløb betalt i unionsskat og beløb modtaget af generalkommissærerne 24.6.1640-24.6.1643.*

	24.6.40	11.11.40	7.3.41	29.9.41	21.2 og 24.6.42	11.11.42	24.6.43	Samlet difference
Sjælland,								
Lolland-Falster	-	-2.300	-3.800	-3.600	-2.600	-4.000	+2.700	-13.600
Skåne	-600	+800	-1.100	-2.400	-2.500	-5.300	-2.100	-13.200
Fyn	+200	+100	-300	+500	-3.500	+3.800	+400	+1.200
Jylland	-1.100	-2.200	-3.800	-8.300	-6.100	-1.500	-15.500	-38.500
Samlet difference	-1.500	-3.600	-9.000	-13.800	-14.700	-7.000	-14.500	-64.100

særernes kasser, men også at disse beløb var stigende. Af skatten til 24. 6. 1643 nåede i Jylland kun 1/4 frem til generalkommissærerne, såvidt som det kan ses af de bevarede regnskaber.

De særlige skatter

Korn- og madskatter pålagdes bønderne i Danmark med den begrundelse, at det var fornødent at holde skibsflåden i beredskab og fæstningerne provianterede. Der pålagdes i første halvdel af 1640'erne kornskatter til kyndelmisse 1642 og til fastelavn 1643 og 1644⁶⁷). Jordegne bønder skulle yde 1/2 tønne korn, fæstere på helgårde 1/4 og fæstere på halvgårde 1/8. Mindst halvdelen af kornet skulle være rug. Meget ofte betaltes imidlertid et kontant beløb i stedet for kornet, og da henholdsvis 3 ort, 1 1/2 ort og 18 sk. af de tre kategorier. De kontante beløb afleveredes i Rentekammeret, kornet gik til Provianthuset. Værdien af korn- og madskatterne er ikke beregnet på grundlag af de bevarede skattemandtallene ved lensregnskaberne, men der er foretaget et skøn. Ved den dobbelte unionsskat betalte f. eks. hver fæster af en helgård 2 rd., i forhold til hvilket de 1 1/2 ort ved kornskatten udgør 18,75 %. Kornskatten har dog ikke været så stor som 18,75 % af en dobbelt unionsskat, da jo også folk uden avl pålagdes unionsskat, mens de ikke kunne pålægges kornskat, og en række eksempler hentet fra mandtallene og kvittancebøgerne viser da også, at kornskatten var ca.

67. *CCD V* s. 95-6, 17. nov. 1641; s. 120, 16. dec. 1642; s. 395-6, 14. dec. 1643.

1/7 af den dobbelt unionsskat. D. v. s., at det kan skønnes, at kornskatterne 1641–3 årligt har givet ca. 16.000 rd. Kornskatten til fastelavn 1644 er, som det kan ses af kvittancebøgerne, ikke indkommet fra Skåne og Jylland, d. v. s. at udbyttet af Sjælland, Fyn og Lolland-Falster ikke kan have været større end ca. 6.000 rd. I 1644 blev der yderligere ud over den første normale kornskat udskrevet en kornskat til 1. oktober og 14 dage før jul 1644⁶⁸). Denne kornskat skulle ydes ens af jordegne og fæstere, der af hver helgård skulle betale 1 td. rug, 1 td. byg og 1 td. havre, eller i penge 3 rd. 3 ort. Denne skat blev udskrevet over hele landet, men kan kun være blevet betalt på Sjælland, Fyn og Lolland-Falster. Det er indlysende, at disse 3 rd. 3 ort ikke direkte kan sættes i forhold til unionsskatten i et ikke-krigsår, da skattetrykket i 1644 var så hårdt, at udbyttet af skatten ikke svarede til udbyttet i et normalår. Med 3 rd. 3 ort skulle den store kornskat have givet omtrent det dobbelte af udbyttet af en dobbelt unionsskat, men det kan af skattemandtallene og kvittancebøgerne ses, at udbyttet har været omtrent som det normale udbytte af dobbeltskatten, på Fyn og Lolland-Falster omkring 10 % mere, på Sjælland omkring 10 % mindre. Det kan altså skønnes, at den store kornskat på Sjælland, Fyn og Lolland-Falster har indbragt omkring 45.000 rd. i penge eller korn. I 1646 og 1647 blev igen udskrevet kornskatter som i de første år af 1640'erne⁶⁹), og disse skatter synes at være indgået fra hele riget uden større afkortninger, d. v. s. at de kan skønnes at have indbragt omkring 15. – 16.000 rd.

I december 1644 blev der udskrevet en madskat på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, der skulle betales til marts 1645⁷⁰). Af hver helgård skulle der ydes 1½ lispund flæsk og 2 lispund kød og 3 pund smør. Af kvittancebøgerne kan det ses, at der i tre len, Antvorskov, Frederiksborg og Ringsted, indkom naturalier, som omregnet efter taksten 14 rd. for skippundet flæsk og 10 rd. for skippundet kød udgjorde ca. 3/4 af værdien af en dobbelt unionsskat af de samme len. Hvis forholdet har været det samme for de øvrige lens vedkommende, kan det skønnes, at madskatten af Sjælland og Lolland-Falster har indbragt ca. 25.000 rd.

I maj 1645 blev der udskrevet en hovedskat af bønder og borgere på Sjælland, Lolland og Falster. Hver bonde skulle for sig og hvert

68. *CCD V* s. 434–5, 2. sep. 1644.

69. *CCD V* s. 434–5, 2. sep. 1644.

70. *CCD V* s. 436–7, 5. dec. 1644.

familiemedlem betale 8 sk. Skatten indleveredes til Rentekammeret og indbragte ifølge rentemesterregnskabet 1645–6 13.800 rd.

Endelig skal nævnes nogle særlige norske skatter, der ikke forsvandt med Hannibal Sehesteds kontribution, odelskatten og rostjenesteskatten. Den første var en afgift, der betaltes som en brøkdæl af jordejernes visse indkomster, den anden var bestemt som en afløsning for pligten til at stille heste og ryttere. Den betaltes normalt med 16 sk. pr. td. hartkorn og indkrævedes 1643–5. Desuden figurerer i de norske krigskommissærers regnskaber forskellige andre skatter: Skat for udskrivnings forskånsel, knægtepenge, hovedskatten eller kopskatten 1645, munitionsskat, bygningspengeskat, garnisonsskat og krudt og luntepenge. Måske er det også værd at anføre, at der findes en post kaldet brandskat af svenske bønder, der har indbragt ca. 2.000 rd. Provenuet af de norske særskatter kan på grundlag af krigskommissærernes regnskaber beregnes til i 1644 ca. 115.000 rd., i 1645 ca. 55.000 rd., i 1646–7 ca. 55.000 rd. og i 1647–8 ca. 25.000 rd.

Landkommissærerne

Allerede 1628 udnævntes landkommissærer i landsdelene øst for Storebælt, der fik til opgave dels at modtage de af stænderne bevilgede skatter, dels at lægge bønderne i læg til betaling af skatter til soldaternes underhold. Landkommissærerne skulle også foretage udbetalingerne til soldaterne ⁷¹). I 1644 udnævntes generallandkommissærer i alle landsdele, der dog kun havde rent militære opgaver ⁷²). Den egentlige landkommissariatsinstitution, der i løbet af Christian IV's 10 sidste år udviklede sig til et permanent organ, der kom i besiddelse af forvaltningen af alle ekstraordinære indkomster, landeskatter såvel som stænder-skatter, oprettedes i 1638, som det synes, på kongens initiativ. Den 4. maj 1638 befalede kongen, at adelen og repræsentanter for gejstligheden og købstæderne skulle mødes provinsvis for at høre, hvad kongen ved medlemmer af rigsrådet ville foreslå dem, hvorefter der til Skt. Hans samme år skulle holdes et stændermøde for hele riget i Odense, hvortil også rigsrådet skulle møde op. I sin proposition pålagde kongen

71. *Kancelliets Brevbøger 1627–9* s. 307–9, 24. jan. 1628; jfr. Erslev: *Rigsråd II* s.37–8, 16. aug. 1627 og s. 104, 17. jan. 1628.

72. Erslev: *Rigsråd III* s. 2–3.

stænderne at redegøre for, hvormed de ville komme riget til hjælp i den farefulde situation, som det befandt sig i. Kongen ville videre høre, om man kunne acceptere, at den ydede hjælp »indlægges udi kister på steder og under forvaring, som dem selv synes, med den kondition, at de det ganske eller og det øvrige kunne udtage, hver såvidt han indlagt har, når man kommer til fred udi Tyskland og sikkerhed for grænserne«⁷³). Det er næppe tænkeligt, at kongen har forudset, at landkommisariats-institutionen skulle kunne udvikle sig til noget, som kunne bruges i kamp mod rigsrådet, eller at han i 1638 har foreslået oprettelsen med henblik herpå. Kongens holdning var i 1640'erne usikker over for landkommissariatene, og han virkede ikke for en udvidelse af deres beføjelser. Forslaget i 1638 må snarere opfattes som noget, der ved at lægge dispositionsretten over skatterne ud til betalerne skulle gøre de nye krav en smule mere acceptable. Ved det jyske provinsstændermøde, der fandt sted i Ålborg 14.–20. juni, vedtog man, at de indkomne penge fra stænderne skulle opbevares i en landekiste, hvortil 2 landkommisærere skulle have nøglerne. Kisten måtte kun åbnes i nærværelse af en rigsråd, en biskop og en borgmester og kun i den højeste nød. Opkrævningen af de bevilgede skatter skulle foretages af 4 stiftskommisærere. Til landkommissærere valgtes de 2 jyske landsdommere Erik Juel og Niels Krag, til stiftskommisærere Tønne Friis, lensmand på Stjernholm (Århus stift), Niels Friis, lensmand på Sejlstrup (Ålborg stift), Peder Lange, der ikke var lensmand (Ribe stift) og Jørgen Seefeld, lensmand på Hald (Viborg stift). Adelen repræsentanter for de øvrige provinser accepterede ved Odensemødet ideen med en landekiste og 2 landkommissærere, derimod ville man lade pengene opkræve af lensmændene, og man var ikke i stand til at udpege landkommissærerne, da dette ikke var blevet drøftet ved de forberedende provinsmøder⁷⁴).

73. Erslev: *Rigsråd II* s. 472–4.

74. Samme s. 477–81. Adelen resolution 29. juni 1638. Se Edward Kleberg: *De danska ständermötena intill Kristian IV:s död*, 1917, s. 42 og K. C. Rockstroh: *Udviklingen af den nationale Hær i Danmark, I*, 1909, s. 100–2. Landkommissærerne må tillige have vedtaget at indføre vigtige dokumenter i en landebog. Det er dog muligt, at kun de sjællandske har ført landebog allerede fra 1638, jfr. Erslev: *Rigsråd III* s. 208–9. Af landebøger er bevaret Christen Skeels for årene 1638–53 og Oluf Dås for årene 1638–57, begge for Sjælland, Jørgen Kruses for Jylland 1645–51 og endnu en jysk (tidligere Thott 842). Det i Erslev: *Rigsråd III* s. 593 note 4 omtalte brudstykke af landebog 1645–6 findes nu indlagt i pakken Forskeligt vedrørende rigsråd og stænder B 5 c Fynske (og andre) landkommissærers arkiv 1638–48. Hvad der er bevaret af de sjællandske kommissærers

Adelen bevilgede på stændermødet 24 sk. af hver tønde hartkorn af dens gods og 2 procent af kontant pengebeholdning eller af fordringer hos andre under forudsætning af, at de andre stænder ydede tilsvarende, og det bestemtes, at jordebøgerne over godserne skulle indleveres til landkommissærerne. Forsømmelse hermed skulle straffes med en bøde på 50 rd. Det bestemtes senere, at ved forsømmelse med betaling af skatten skulle der uden videre gøres udlæg i vedkommendes jordegods⁷⁵). Den 1. september 1638 udgik der derpå breve til de jyske stiftslandkommissærer om at oppebære de bevilgede skatter og at aflevere dem til landkommissærerne, til disse om at modtage skatterne, til gejstligheden om dens skatter og til lensmændene om købstædernes. To rigsråder fra hver af landsdelene Skåne, Sjælland, Fyn og Lolland-Falster fik ordre om, at de hos adelen skulle skaffe sig at vide, hvem der skulle udpeges til landkommissærer⁷⁶). Hverken gejstlighed eller borgerskab havde altså andel i landkommissærvalgene, selv om de skulle bidrage til landekisterne. Til landkommissærer valgtes for Skåne Gunde Rosenkrantz, lensmand over Froste herred, og Henrik Huitfeld, lensmand på Landskrone, der imidlertid bad sig fritaget, hvorfor adelen i stedet valgte Henrik Ramel, tidligere landsdommer i Skåne. For Sjælland med Lolland-Falster valgtes Niels Trolle, lensmand på København, og Christen Skeel, der ikke havde noget len⁷⁷). På Fyn valgte adelen Jørgen Brahe, lensmand på Hagenskov, og Knud Ulfeldt Jacobsen, der ikke var lensmand. De fynske landkommissærer fik årligt 500 rd. i løn, til en skriver fik de årligt 75 rd⁷⁸).

I de nyoprettede landekister indgik beløbene fra bevillingerne 1638 og følgende bevillinger, nemlig i 1641 8 sk. af hver tønde hartkorn og 2 procent af rentepenge, 1642 12 sk. af hver tønde og 1 procent og 1644 3 sk. af hver tønde og $\frac{1}{8}$ procent af rentepenge, begge dele at betale månedligt i 4 måneder⁷⁹).

arkiv findes i pakken Sjællandske landkommissærers arkiv 1638–48. Hele dette materiale er udnyttet til bunds i Erslev: *Rigsråd II og III* og C. Rise Hansen: *Rigsråd I*. Angående landkommissærernes regnskaber, se side 241 ff.

75. Erslev: *Rigsråd II* s. 487, 4. juli 1638 og samme s. 49.

76. *Kancelliets Brevbøger 1637–9* s. 471–5, 1.–9. sep. 1638.

77. Christen Skeel og Niels Trolle opstillede over for rigsrådet en række betingelser for at ville overtage kommissariatet, Erslev: *Rigsråd II* s. 493–4.

78. *M. R. III C 6*, Fynske landkommissærers regnskaber 1642–8.

79. 1641: Erslev: *Rigsråd II* s. 578, 28. okt. 1641, *Kancelliets Brevbøger 1640–1* s. 667–8, 29. nov. 1641. 1642: Erslev: *Rigsråd II* s. 613, 4. maj 1642, *Kancelliets Brevbøger 1642–3* s. 208, 22. juli 1642. Kongen udbad sig

Adelen holdt nøje hævd over sin ret til at disponere over landekisternes indhold. Den 1. marts 1644 bevilgede den sjællandske adel Christen Skeel, at han måtte udbetale hver soldat 1 rd. til indkøb af nye sko. Samtidig gav adelen tilladelse til, at Christen Skeel måtte udtage 20.000 rd. af landekisten og levere dem til rigshofmester Corfits Ulfeldt, der skulle bruge dem til betaling af militære. Christen Skeel havde modtaget et kongeligt missive, der befalede ham at foretage denne udbetaling, alligevel udtrykte adelen, at bevillingen skete under forudsætning af, at pengene ikke kunne skaffes andetsteds fra. Christen Skeel selv truede med at gå af som landkommissær⁸⁰). Kongen på sin side viste vilje til at respektere bestemmelserne om landekisterne. Den 2. januar 1644 meddelte han marsken Anders Bilde, at da han havde anmodet om tilladelse til at bruge penge af den fynske landekiste til hvervningen, så skulle han bede adelen på Fyn herom, da kongen ikke ville befatte sig med landekisterne⁸¹). Den 29. marts 1644 skrev kongen til Tage Thott, at da han havde oppebåret 6.000 rd. af landekisten i Skåne efter kongens befaling, skulle han nu sørge for, at en del af det korn, som fandtes i Malmø, blev gjort i penge, som igen skulle nedlægges i landekisten⁸²). I september 1645 forlangte landkommissærerne i Jylland, at generalkrigszahlkommissarius Knud Ulfeldt enten skulle tilbagebetale 30.000 rd., som han havde fået af landekisten, og som han havde forpligtet sig til at betale tilbage til påske 1645, eller også over for dem redegøre for, hvad de var brugt til. Kongen forklarede landkommissærerne, at pengene var brugt til krigsfolkets fornødenhed, og at Knud Ulfeldt havde indleveret sine regnskaber til 2 rigsråder til revision. Når revisionen var overstået, ville landkommissærerne få efterretning om, hvordan pengene var brugt⁸³).

Landkommissærerne havde travlt under krigen. Ifølge en af institutionens ivrigste forkæmpere, den sjællandske kommissær Christen Skeel, udrettede de meget godt og forhindrede meget skadeligt⁸⁴). De var travlt optaget af at skaffe penge og proviant, våben og mandskab.

den 25. juni 1644 besked om, hvorvidt disse 3 stænderskatter var modtaget af landkommissærerne, Erslev: *Rigsråd III* s. 5. 1644: *samme* s. 16, 23.-25. maj 1644.

80. *Samme* s. 7, jfr. *Kancelliets Brevbøger 1644-5* s. 22-3, 2. feb. 1644.

81. *Kancelliets Brevbøger 1644-5* s. 2.

82. *Samme* s. 67.

83. *Kancelliets Brevbøger 1644-5* s. 435, 14. sep. 1645.

84. Christen Skeel: Dagbog ført i Rigsraadet 1649-59. *Danske Magazin* 3. rk. VI, 1854, s. 11.

Ofte måtte de gøre udlæg af egne midler, og de var nødt til at gå i spidsen, når der skulle tilbydes bidrag til landekisterne⁸⁵). I september 1644 opnåede landkommissærerne i Jylland at komme til at forvalte en del af kronens ordinære indkomster. Den jyske adel havde i august 1644 anmodet kongen om selv at måtte opkræve kontribution til landsdelens forsvar. Kongen svarede, at der burde indkaldes til et stændermøde under ledelse af landkommissærerne. Ved dette stændermøde bevilgede adelen halvdelen af sine visse landgildeindtægter at indlægge i den jyske landekiste⁸⁶). Til gengæld påbød Christian IV alle lensmændene i Jylland ligeledes at levere halvdelen af deres lens visse indkomst til landekisten til brug til sikring mod videre fjendtlige indfald⁸⁷). Der kan næppe være tvivl om, at landkommissærerne efter krigen var i besiddelse af større selvfølelse end før den.

I 1645 tilkæmpede landkommissærerne sig øget politisk magt, mens de derimod endnu ikke fik udvidet deres beføjelser med hensyn til rigets finanser. Kongen indkaldte i juni 1645 til provinsstændermøder, hvor han ville høre, om stænderne ville finde det rådeligst at antage de svenske fredsvilkår. Ville de ikke det, ønskede kongen at få anvist, hvorfra i så fald midlerne til krigens fortsættelse skulle komme⁸⁸). I forlængelse af disse møder holdtes i august et almindeligt stændermøde i København, hvor kongen ønskede drøftet, hvorledes der kunne skaffes penge til hofholdningen, regeringen og landets defension⁸⁹). Både ved provinsmøderne og ved mødet i København nægtede adelen at tage nogen del af ansvaret for krigen på sig, det hvilede udelukkende på kongen og rigsrådet⁹⁰). Den 15. august anmodede adelens deputerede derefter om, at adelen i hver provins måtte vælge landkommissærer, der årligt skulle mødes med provinsens rigsråder og med dem drøfte, hvorledes man bedst kunne ramme landets gavn og tarv⁹¹). Der skulle efter dette forslag være 4 landkommissærer i Jylland, 2 på Sjælland, 1 på Lolland-Falster, 2 på Fyn og 3 i Skåne og Blekinge. Tillige ville man have tallet på rigsråder udvidet til 22, og man ville gerne

85. K. C. Rockstroh: *Udviklingen af den nationale Hær i Danmark, I*, 1909, s. 121-2.

86. Erslev: *Rigsråd III* s. 28, *CCD V* s. 436, 23. sep. 1644.

87. *Kancelliets Brevbøger 1644-5* s. 119, 13. sep. 1644.

88. Erslev: *Rigsråd III* s. 130-1.

89. *Chr IV Breve VI* s. 53-4, 11. aug. 1645.

90. Se Fr. Hammerich: Fire københavnske Rigsdage, *Historisk Tidsskrift 2. rk. V*, 1854, s. 347-64.

91. Erslev: *Rigsråd III* s. 158-60.

have, at kongen, når en rigsråd var død og en ny skulle udvælges, skulle vælge blandt 3, som landkommissærer og adel i den provins, som den afdøde var kommet fra, skulle udpege for ham. Kongen erklærede den 17. august, at han intet havde mod at forhøje tallet på landkommissæerne eller mod deres årlige møde med rigsråderne. Derimod ville han ikke tage de nye råder blandt 3 af landkommissæerne udpegede, men han kunne gå med til at skulle gøre sit valg blandt 6 eller 8. Han ville gerne bringe tallet på rigsråder op på 22, hvis kronens indtægter kunne øges⁹²). Allerede dagen efter, at kongen således havde givet sit, svarede adelen ved at bevilge 64 sk. af hver tønne hartkorn, i Jylland dog kun 32 sk., endvidere årligt 6 sk. af hver tønne at nedlægge i landekisterne som en reservefond, samt 2 procent af rentepenge og rostjeneste ud over det normalt påbudte⁹³).

Tillige fremsatte adelen imidlertid et krav, som den stadig skulle gentage i den kommende tid, nemlig at såvel unionsskat som kommissarietold skulle nedlægges i landekisten i den provins, hvor den var oppebåret. Landkommissæerne skulle udbetale soldaterne deres løn heraf, men ellers skulle der forholdes med landekisterne, og altså også med midlerne af unionsskat og kommissarietold deri, »efter forrige vedtagne skik og maner«⁹⁴). Dette forslag vandt ikke kongens billigelse. Han meddelte Corfits Ulfeldt og Christian Thomesen Sehested, at han ville være villig til at gøre indrømmelser, hvis »adelen gjorde noget, som jeg kunne have godt af«, men på den måde som adelens tilbud var stillet op, fik han ikke en skillings gavn deraf⁹⁵). Kongen synes at have indset, at hverken hans eller kronens økonomi, d. v. s. hverken Kongens eget Kammer eller de ordinære indtægter, hvoraf de ordinære udgifter burde afholdes, blev styrket af, at landekisterne blev fyldt op med penge, som kun landkommissæerne kunne råde for. De nu bevilgede stænderskatter gav således ikke en indrømmelse, som kunne danne modvægt mod kravet om, at unionsskatten og kommissarietolden skulle gå i landekisten. På den anden side var det kun i princippet, at unionsskatten gik til Kongens eget Kammer. Såvel den som kommissarietolden var hovedsageligt blevet brugt til nøje definerede landmilitære formål. Kongen eller kronen ville således ikke lide noget direkte tab ved, at disse

92. *Chr IV Breve VI* s. 56–7.

93. *Erslev: Rigsråd III* s. 150, 179–83, 25. aug. 1645.

94. *Samme* s. 180.

95. *Chr IV Breve VI* s. 64–5, 30. aug. 1645.

indtægter ledtes ind i landekisterne, men kongen og rigsrådet ville miste dispositionsretten over landmilitæret.

Den nye landkommissarie-institution forordnedes ved et åbent brev af 3. september 1645, hvorefter der i de forskellige landsdele blev afholdt valg, der var afsluttede i foråret 1646. I Skåne valgte adelen Malte Juul til Gjessinggård, men kongen ville ikke bekræfte dette valg, da han havde brug for ham ved fæstningen Christiansstad ⁹⁶). Malte Juul blev i juni 1647 optaget i rigsrådet, så det var næppe af modvilje mod ham, at kongen ikke ville have, at han blev landkommissær. I stedet for Malte Juul valgte adelen i Skåne og Blekinge Gunde Rosenkrantz, allerede landkommissær efter 1638-ordningen, landsdommer og som nævnt forlenet med Froste herred, samt Joakim Gersdorf, der ikke havde len, og Niels Krabbe, lensmand på Christianopel, der dog først udnævntes i november 1647. På Sjælland valgtes landkommissær Christen Skeel og Oluf Då; ingen af dem havde len ⁹⁷). På Lolland valgte man Erik Rosenkrantz, prins Christians lensmand på Halsted Kloster. Den fynske adel valgte Falk Gjøe og Laurids Ulfeldt, begge landkommissærer siden 1638 og begge uden len. I Jylland valgte man Erik Juel, lensmand på smålenet Pandumgård og landkommissær fra 1638, Peder Lange, Henrik Rantzau og Manderup Due, der ikke var lensmænd ⁹⁸).

I begyndelsen af marts 1646 holdt de 9 landkommissærer, som på det tidspunkt var udnævnt, et møde i Kolding. Mødet synes kommet i stand på initiativ af den sjællandske landkommissær Christen Skeel ⁹⁹), som stadigvæk synes at være landkommissariats-institutionens bærende kraft. Man enedes på dette møde om en vedtægt, som senere Oluf Då, Erik Rosenkrantz og Niels Krabbe tiltrådte. Vedtægten bestemte, at der skulle være et nøje samarbejde mellem de forskellige provinsers landkommissærer, der lovede hinanden at holde enighed og ikke at foretage sig noget, som angik hele landet, uden efter fælles samråd. Dersom noget skulle blive proponeret, som angik den adelige frihed og adelens privilegier, forpligtede de sig til at for-

96. Erslev: *Rigsråd III* s. 205.

97. Christen Skeel opstillede som i 1638 en række betingelser for at ville overtage landkommissariatet, Erslev: *Rigsråd I* s. 205-7, 16. sep. 1645. Oluf Då blev rentemester i 1648.

98. Manderup Due fik dog 1646 Åstrup.

99. K. C. Rockstroh: *Udviklingen af den nationale Hær i Danmark, I*, 1909, s. 172.

høre sig blandt hele adelen, om hvad dens mening måtte være. Kongens henvendelser til stænderne (såvel som til rigsrådet) havde form af propositioner. Den sidste passus synes derfor at skulle referere til kongen, men kan også gå på rigsrådet, da nemlig landkommissærerne også tog stilling til den mulighed, at de skulle blive indkaldt til møde af rigsrådet, i hvilket tilfælde de lovede at møde samlet op¹⁰⁰).

Landkommissærerne var tilstede ved rigsrådsmødet i april-juni 1646. De havde lejet et mødelokale »hos Peder Nielsen, som bor ved Stranden«, d. v. s. umiddelbart over for rigsrådet i rådstuen i kancellernes og Rentekammerets bygning. Landkommissærerne gentog her den 7. og 16. april, 15. og 28. maj deres krav om, at unionsskat og kommissarietold måtte gå i landekisterne, og de foreslog ligeledes en ordning, hvorefter også en betydelig del af kronetolden ville tilfalde dem¹⁰¹). Kongen svarede den 31. maj på disse henvendelser, at kommissarietolden og unionsskatterne var beregnet til landmilitien og ikke brugtes til andet. Der kunne derfor ikke være noget vundet ved at lade beløbene herfra gå ned i landekisterne, for at de så med det samme skulle tages op igen til brug for soldaterne. Kongen ville derimod gå med til den tidligere omtalte ordning, at provinsernes generalkommissærer måtte udbetale sold til soldaterne i deres landsdel uden om generalkrigszahlkommissæren. Blev der efter dette noget tilovers af unionsskatten og kommissarietolden, havde kongen intet mod, at det blev indlagt i landekisterne¹⁰²).

I juni og juli 1646 holdtes der provinsvise stændermøder, hvor adelen på kongens anmodning bevilgede ryttere og arbejdsfolk til fæstningerne samt i 10 år 6 sk. årligt af hver tønde hartkorn til landekisterne. I alle provinserne gentog adelen kravet om, at unionsskat og kommissarietold skulle indlægges i landekisterne¹⁰³). Adelen fik intet svar på dette, men den opnåede, at kongen fastsatte regler for, hvorledes der skulle holdes årlige møder mellem rigsråd og landkommissærer¹⁰⁴). Det synes, som om kongen i slutningen af 1646 var begyndt at blive klar over, at der forelå en mulighed for, at han kunne spille på et

100. Erslev: *Rigsråd III* s. 207–9, 3. marts 1646.

101. *Samme* s. 224, 237, 247–8, 254, 260.

102. *Samme* s. 262.

103. *Samme* s. 276, 284, 287, 290, 30. juni, 11., 14., 21. juli 1646.

104. *Samme* s. 272–3. Dette blev også forklaret landkommissærerne i den instruks, som de modtog ved kongens udnævnelse af dem. Instruksen meddelte intet om deres virke som forvaltere af landekisterne. Oluf Dås landebog for Sjælland 1638–57 f. 89–90, 25. okt. 1645.

modsætningsforhold mellem rigsrådet og landkommissærerne¹⁰⁵). Efter rigsrådsmødet i november og december var Christian IV så utilfreds med ikke at kunne få sine påståede udlæg tilbagebetalt ved rigsrådets bevilling, at han til rigskansler Christoffer Urne skrev, at han så sig nødsaget til at henvende sig til »menige rigens adel og stænder ved landkommissærerne«. Dette havde rigsrådet ifølge Christian IV selv foreslået¹⁰⁶). Christoffer Urne blev så pikeret herover, at han straks sendte en kopi af kongens brev til kongens kansler Christian Thomesen Sehested tillige med et brev, hvori han alvorligt advarede mod de uheldige følger af et sådant skridt. Landkommissærerne skulle ikke forstå sig i at udtale sig om rigsrådets afgørelser eller på eget initiativ at foreslå stænderne noget, som rigsrådet ikke var underrettet om. Christoffer Urne kunne ikke se, at kongen kunne have nogen rimelig grund til at foreslå noget sådant, som der ikke kunne komme noget godt ud af, men kun »farlige gravamina og klagemål, usamdrægtighed og andet sligt«, som ofte kun var indledningen og årsagen til store onder¹⁰⁷).

Kongen indkaldte i december 1646 adelen til provinsvise møder i januar og februar 1647 om nye ydelser. Det besluttedes her i alle provinserne, at man intet ville vedtage, førend befuldmægtigede fra alle provinserne havde holdt et fællesmøde¹⁰⁸). Dette fællesmøde fandt sted i København i april 1647 med deltagelse af rigsrådet, de befuldmægtigede, hvoriblandt var landkommissærerne, og et betydeligt antal af den menige adel. Adelsmødet som helhed erklærede 15. april, at førend nye bevillinger kunne ydes, måtte der holdes et nyt og større møde i Odense, hvortil hele adelen skulle indkaldes, mens landkommissærerne den 4. maj holdt et møde med 4 af rigsråderne, nemlig Tage Thott fra Skåne, Niels Trolle fra Sjælland, Jørgen Brahe fra Fyn og Gregers Krabbe fra Jylland. Af disse var Niels Trolle og Jørgen Brahe forhenværende landkommissærer. Tage Thott, Gregers Krabbe og Niels Trolle havde tillige som generalkommissærer modtaget unionsskatterne i deres landsdele. Ved dette møde forlangte landkommis-

105. At et modsætningsforhold kunne komme på tale, var blevet klart under mødet i København, da landkommissærerne havde henstillet til rigsrådet at drage omsorg for, at intet foretoges i riget uden dets enige samtykke. På rigsrådets anmodning om en nærmere forklaring af dette, svarede landkommissærerne, at rigsrådet godt vidste, hvad meningen var, men at en uddybelse ikke ville tjene noget formål. Erslev: *Rigsråd III* s. 266–8.

106. *Chr IV Breve VI* s. 220, 10. dec. 1646.

107. Erslev: *Rigsråd III* s. 310–11, 12. dec. 1646.

108. *Samme* s. 323–5.

særerne igen, at unionskat og kommissariatold skulle tilfalde landekisterne. Den 16. maj, antagelig efter at sagen havde været drøftet i rigsrådet, holdtes et nyt møde mellem de 4 råder og landkommissærerne. Rigsråderne bad her landkommissærerne udtale sig om, hvordan de rent praktisk havde tænkt sig, at det skånske krigskommissariat skulle indrettes, hvis man fulgte deres ønske, og om hvordan forholdet skulle være mellem dem og generalkrigszahlkommissæren. Landkommissærerne svarede, at der skulle forholdes som hidtil, blot at pengene skulle udleveres til landkommissærerne, som så ville sørge for soldaternes underhold¹⁰⁹). Allerede den 18. maj havde landkommissærene talt om den nye udvidelse af deres beføjelser, som om den var indrømmet af kongen; den egentlige bevilling gav Christian IV dog først den 22. maj. Unionskat og kommissariatold skulle for fremtiden nedlægges i landekisterne, landkommissærerne skulle heraf efter rigets marsks ordrer om hvilke soldater, der skulle betales af landekisten, foretage udbetalinger til generalkrigszahlkommissæren, der fortsat skulle have ansvaret for den direkte betaling til soldaterne¹¹⁰). Samme dag som den kongelige bevilling forelå, fremkom landkommissærerne efter rigsrådets anmodning med et forslag til, hvordan landekisterne skulle indrettes. Landkommissærerne foreslog, at der i hver provins skulle være 2 landekister. I den ene skulle som hidtil nedlægges stænderskatte, og intet måtte udtages uden efter reglerne for landekiste-institutionen af 1638. Den anden kiste skulle være til unionskat og kommissariatold, der skulle opkræves af lensmændene og videreleveres til landkommissærerne. Lensmændenes regnskaber over skatteoppebørslen skulle fortsat høres af Rentekammeret; den byrde har landkommissærerne ikke ønsket at tage på sig. Landkommissærerne egne regnskaber skulle fremlægges ved de årlige provinsmøder¹¹¹). Landkommissærerne havde hermed opnået indsigt med, hvorledes de midler anvendtes, som var beregnet til landmilitien. De havde imidlertid ikke opnået nogen egentlig dispositionsret over dem, og kongens bevilling havde ikke skabt klarhed over, hvordan forholdet skulle være mellem landkommissærerne og generalkrigszahlkommissæren. Der var dog givet en betydelig indrømmelse, og adelen var parat til at gøre en anden til gengæld; ved

109. *Samme* s. 342–6, 18. maj 1647.

110. *Samme* s. 348.

111. *Samme* s. 348–9.

112. *Samme* s. 369.

mødet i Odense vedtog man den 8. juli at yde 78 rd. af hver 312 tønder hartkorn og 2 procent af rentepenge ¹¹²).

Landkommissærerne henvendte sig den 12. juli 1647 til rigsrådet og udbad sig oplysninger om størrelsen af unionsskatterne og kommissariatolden; samtidig ville de have tilstillet ruller over officerer og mandskab ¹¹³). Ingen af delene var nødvendige, hvis landkommissærerne skulle holde sig til det, som kongen 22. maj havde bevilget dem ret til, d. v. s. efter marskens anvisning at udlevere penge til general-krigszahlkommissær Knud Ulfeldt. Få dage efter blev det imidlertid klart, hvad det var landkommissærerne egentlig ville, nemlig få skabt en »rigtighed« i forholdet til Knud Ulfeldt, hvad i realiteten betød, at de ville overtage hans funktioner. Rigsrådet lovede i sit svar at fremskaffe det ønskede regnskabsmateriale og ville, når Knud Ulfeldt kom til stede til prinsens begravelse, søge opnået en ordning mellem landkommissærerne og ham ¹¹⁴). Endnu i november var landkommissærerne ikke nået nogen vej med Knud Ulfeldt, og de forsøgte derfor at få marsken Anders Bilde til at pålægge ham at udlevere sine ruller og regnskaber ¹¹⁵). Med lensmændene havde landkommissærerne allerede indgået aftaler om, hvor og hvornår skatterne skulle leveres.

Den 18. november meddelte landkommissærerne rigsrådet, at Knud Ulfeldt ikke ville samarbejde, og at meningen såvel med deres egne som med den menige adels henvendelser til kongen og rigsrådet havde været, at landkommissærerne skulle betale militien direkte. Når kongen 22. maj 1647 havde billiget, at unionsskat og kommissariatold skulle indgå i landekisterne, måtte det derfor også have været hensigten, at adelens ønske skulle følges ¹¹⁶). Knud Ulfeldt gjorde i den følgende diskussion med fuld ret opmærksom på, at en ting var, hvad adelen havde begæret, en anden, hvad kongen havde bevilget, nemlig at han skulle forestå udbetalingerne af de penge, som landkommissærerne var pligtige at levere ham. Resultatet blev som tidligere anført alligevel, at rigsrådet og kongen måtte give efter over for landkommissærernes pres. Den 24. november meddelte rigsrådet landkommissærerne, at kongen havde besluttet, at det ikke længere var nødvendigt, at der i fredstid var en generalkrigszahlkommissær ¹¹⁷).

113. *Samme* s. 381.

114. *Samme* s. 388, 17. juli 1647.

115. *Samme* s. 421, 15. nov. 1647.

116. *Samme* s. 424-6.

117. *Samme* s. 436.

Landkommissærerne havde således opnået, at de alene ikke blot skulle modtage, men også udgive alle rigets ekstraordinære indtægter. Med kronens tab efter krigen i de ordinære indtægter af lenene og med nedgangen i kongens indtægter af Øresundstolden betød de ekstraordinære indtægter, der jo kun betegnedes som ekstraordinære, men som i virkeligheden var konstante, betydeligt mere i den samlede indtægtsmasse end før krigen. Landkommissær-institutionen havde her ved vundet en betydelig magt. Imidlertid var denne magt ikke i sikker besiddelse, så længe institutionens forhold til rigsrådet ikke var afklaret. Lige som rigsrådet i 1628 havde benyttet den anspændte finansielle situation til at aftvinge kongen generalkrigszahlkommissær-institutionen, og kravet om penge til opfyldelse af unionen i 1638 til aftvingelse af generalkommissær-institutionen, således havde den menige adel nu aftvunget rigsrådet og kongen landkommissær-institutionen af 1647. Landkommissærerne var imidlertid ikke kommet i besiddelse af det, som alene kunne sikre dem deres position, nemlig retten til at udskrive unionsskatterne. Denne ret lå fortsat hos rigsrådet.

Det var derfor naturligt, at adelen forsøgte at udnytte forhandlingerne om udformningen af Frederik III's håndfæstning til et forsøg på også at komme i besiddelse af skattebevillingsretten. Det skete ved at adelens befuldmægtige, 31 personer, hvoriblandt var samtlige landkommissærer, den 17. april 1648 henvendte sig til rigsrådet og anmodede om, at der i den nye håndfæstning måtte blive genoptaget de ældre bestemmelser angående adelens privilegier, som var blevet udelukket af de umiddelbart foregående håndfæstninger. Kong Hans' og Frederik I's håndfæstninger havde indeholdt følgende, som man ønskede indføjet igen: »Item skulle vi ej pålægge nogen landeskat på almuen og købstæderne i noget rige, uden efter menige rigens råds råd, ridderskabets tilladelse og almuens samtykke efter loven«¹¹⁸). Den følgende dag, den 18. april, holdt rigsrådet og de befuldmægtigede igen et møde, der som de følgende møder kendes fra Christen Skeels referat. Kansler Christen Thomesen Sehested meddelte, at rådets medlemmer havde besluttet sig til at kære hertug Frederik. Da adelen uden tvivl ville samtykke heri, bad han de befuldmægtigede om at overlevere deres fuldmagter til Kancelliet. De befuldmægtigede drøftede imidlertid sagen indbyrdes, hvorefter de ved Henrik Ramel, landkommissær i Skåne 1639-42, lod svare, at de var enige i, at hertug Fre-

118. C. Rise Hansen: *Rigsråd I* s. 63.

derik skulle kåres, men at de først måtte have forhandlinger med gejstlighedens og borgerstandens repræsentanter, og at de måtte holde fast ved kravet om, at de udelukkede privilegier skulle genoptages i den nye håndfæstning. Endnu samme dag om eftermiddagen mødtes Henrik Ramel og landkommissær Falk Gjøe derpå med de gejstlige i Frue Kirke, og den 19. mødtes Mogens Høg, landsdommer i Jylland, og Christen Skeel i Islandske Kompagnis hus med de borgerlige. Det lykkedes at få begge de ufrelse stænder til at støtte kravet om genoptagelse af »de gode gamle svorne friheder«. Borgerskabet forpligtede sig til at støtte adelen, til gengæld støttede adelen en række af borgerskabets krav ¹¹⁹).

På alle 3 stænders vegne kunne adelen således endnu en gang kræve bestemmelsen om skattebevillingsrettens udlæggelse til stænderne genoptaget i håndfæstningen ¹²⁰). Den 25. og 26. april mødtes adelens fuldmægtige og rigsrådet igen på slottet. De befuldmægtigede fik forelæst udkastet til den nye håndfæstning, derefter fik de udkastet udleveret og gik ind i et andet rum, hvor de drøftede dets indhold. Da de igen vendte tilbage til rigsrådet, fastholdt de »med allerstørste flid og alvorlighed«, at håndfæstningen skulle indeholde bestemmelse om, at skatter kun måtte udskrives med adelens samtykke. De begrundede det med, for det første, at adelen havde al kongelig højhed over sine bønder, for det andet, at tidligere håndfæstninger havde indeholdt bestemmelser om dette, og for det tredje, at skattetrykket nu var blevet utåleligt hårdt. Christen Thomesen Sehested svarede på rigsrådets vegne, at skattetrykket ville blive mindre, men at der ikke kunne ændres ved, at skattebevillingsretten lå hos rigsrådet ¹²¹). Adelens repræsentanter konfererede igen med borgerskabet, der erklærede sig tilfreds med, hvad adelen havde søgt opnået.

Forhandlingerne var altså nu gået i hårdknude. Den svenske gesandt Dureel rapporterede hjem, at parterne stod langt fra hinanden, og at adelen holdt hårdt fast ved at ville have de gamle håndfæstningsbestemmelser genoplivet ¹²²). Rigsrådet må i denne situation have indset, at der måtte gives den menige adel indrømmelser. Dureel nævner i sin indberetning af 5. maj, at der fandt forhandlinger sted, men

119. *Samme* s. 86.

120. *Samme* s. 85.

121. *Samme* s. 90–2.

122. *Samme* s. 96–7, 28. april og 5. maj 1648.

at de blev holdt hemmelige. Et resultat af disse forhandlinger var antagelig mødet på slottet den 4. maj, hvor adelens fuldmægtige, efter at have gennemlæst Frederik III's valgbrev og fundet det i overensstemmelse med, hvad de tidligere havde samtykket i, på stedet underskrev og beseglede det. Til gengæld meddelte kansleren, at rigsrådet skulle udvides med 5 til 23 medlemmer, hvorfor adelen i overensstemmelse med bestemmelserne fra 1645 skulle votere om, hvem der skulle indstilles som kandidater til disse 5 pladser i rådet¹²³). Det kompromis, som man var nået frem til, synes altså at have gået ud på, at adelen ved sine befuldmægtigede, hvoriblandt som nævnt var samtlige landkommissærer, fraveg sit krav om andel i skattebevillingsretten, til gengæld gik rigsrådet med til at lade den menige adel udpege sine nye medlemmer. Rigsrådet benyttede sig med andre ord af det prøvede middel, at overvinde modstanderne ved at optage dem blandt sig. For landkommissærinstitutionen ville dette betyde en svækkelse, fordi dens ledere ville blive fjernet fra den og rykket over i den organisation, som den i nogen tid havde været i opposition til. Fra de befuldmægtigedes side synes de ledende i forhandlingerne, der førte til dette resultat, at have været Henrik Ramel og Christen Skeel; for rigsrådet har Christen Thomesen Sehested talt, sikkert har også Corfits Ulfeldt spillet en rolle her, han nævnes i forbindelse med forhandlingerne af Dureel¹²⁴).

Imidlertid var det ikke klart, hvorledes rigsrådets udtalelse om valg af nye råder skulle tolkes. Landkommissærerne spurgte den 8. maj rigsrådet, om det var dem, der, som det hed, i overensstemmelse med kongens bevilling af 1645 skulle foretage valget, eller om det skulle ske provinsvis. I øvrigt erklærede landkommissærerne, at de ville være tilfredse med, hvad rigsrådet ville beslutte herom. Bevillingen af 1645 havde imidlertid kun givet den samlede adel ret til indstilling af et antal emner pr. plads i rigsrådet, og rådets svar lød da også på, at valget mest passende kunne finde sted, når man var forsamlet til hyldningen, hvor hele adelen skulle udpege 5 kandidater til hver plads. Blandt disse ville rådet gøre sit valg¹²⁵). Valget blev holdt i juli. De 4 provinser adelige fordeltes i 4 københavnske kirker, hvor de valgte 30 personer, hvoraf rigsrådet skulle udvælge 15, hvis navne i overensstemmelse med den nye håndfæstning skulle forelægges kongen,

123. *Samme* s. 101.

124. Se C. O. Bøggild-Andersen: *Hannibal Sehested, I*, 1946, s. 96.

125. C. Rise Hansen: *Rigsråd I* s. 126-7, 128, 10. maj 1648.

som så igen skulle vælge 5¹²⁶). Ved valget fik Christen Skeel flest stemmer, nemlig 107, derefter kom Henrik Ramel med 106, Gunde Rosenkrantz med 104, Niels Krabbe med 101 og Mogens Høg med 99. De var, eller havde været, landkommissærer, med undtagelse af Mogens Høg. Rigsrådet gjorde sit valg i november 1648¹²⁷). Som de øverste 5 på dets liste placeredes Henrik Ramel, Gunde Rosenkrantz, Christen Skeel, Mogens Høg og Laurits Ulfeldt. Man havde altså sprunget Niels Krabbe over og var gået ned til Laurits Ulfeldt, der havde 96 stemmer fra adelen. Kongen må blandt de øverste 5 på rigsrådets liste have udsendt nummer 2, Gunde Rosenkrantz, der ikke udnævntes, og i stedet have bestemt sig for den gamle Niels Krag, der blev rigsråd i juli 1649. Niels Krag var nummer 10 på rigsrådets liste, af adelsstemmer havde han lige så mange, som han havde år, nemlig 74. Nummer 5 på rigsrådets liste var Laurits Ulfeldt, i hans sted må kongen have bestemt sig for Joachim Gersdorff, der ene blandt landkommissæerne ikke havde deltaget i stormløbet på Knud Ulfeldt under mødet i Odense¹²⁸). Joakim Gersdorff var nr. 6 blandt rigsrådets kandidater, af adelsstemmer havde han 86. Den eneste af de øvrige repræsentanter for landkommissæerne, som således slap ind i rigsrådet, var Christen Skeel. De 2 udelukkede af rigsrådets liste, Gunde Rosenkrantz og Laurits Ulfeldt, blev gjort til lensmænd på henholdsvis Kalø og Stjernholm; at tolke om dette er en kompensations eller at bedømme, om der har ligget noget politisk motiv bag, er næppe muligt.

Med udnævnelsen af disse 2 til lensmænd og af Oluf Då til rentemester var der imidlertid blevet tyndet ud i landkommissærernes tal. De tilbageblevne anmodede derfor i november 1648 Frederik III om, at de ledige pladser i overensstemmelse med Christian IV's privilegier måtte blive besat. Samtidig overgav de kongen et uddrag af bestemmelserne om landkommissariatene¹²⁹). Ved et fynsk adelsmøde i januar 1649 bad man 2 tilstedeværende rigsråder, om der måtte blive forordnet valg af en efterfølger for Laurits Ulfeldt. Råderne svarede, at de ikke kunne samtykke i dette, før kongens samtykke forelå. Ade-

126. *Samme* s. 146.

127. *Samme* s. 223-4, 491.

128. Se C. O. Bøggild-Andersen: Joachim Gersdorff, *Dansk Biografisk Leksikon* (red. Poul Engelstoft) VIII.

129. C. Rise Hansen: *Rigsråd I* s. 236-7, 26. nov. 1648; Oluf Dås landebog for Sjælland 1638-53 f. 270.

len på Fyn pålagde derfor straks den tilbageblevne landkommissær Falk Gjøe at rette henvendelse til kongen herom, men Frederik III svarede blot, at rigsrådet måtte tage stilling hertil¹³⁰). Rigsråderne skød altså sagen over til kongen, kongen viste tilbage til rigsrådet.

Landkommissariaternes fortsatte eksistens syntes altså ikke sikker, og samtidig arbejdede rigsmarsken Anders Bilde for at få reduceret deres beføjelser og dermed de begrænsninger, som blev gjort i hans myndighed. I januar 1648 havde Anders Bilde beklaget sig til Christian IV over de jyske landkommissærer, der ikke var kommet tilstede i Viborg, hvortil han havde sat dem stævne. Deres skriver var heller ikke kommet, hvorfor Anders Bilde hverken kunne få at vide, hvor meget der var i landekisten eller få udleveret penge. Marsken havde derfor selv måtte lægge 4.200 rd. ud, for at ikke Christianspris fæstning skulle ganske blottes for soldater og materiel. Generelt hævdede Anders Bilde, at det var uholdbart, at intet kunne foretages, før de 4 landkommissærer var kommet til stede fra hver sit hjørne af Jylland, at det var nødvendigt, at også han fik en nøgle til landekisten, og at der måtte føres bedre regnskab over indtægt og udgift¹³¹). I maj 1649 henstillede Anders Bilde til kongen og rigsrådet, dels at Falk Gjøe skulle have påbud om at foretage sine udbetalinger efter hans, Anders Bilde's ordrer, dels at der nu måtte skaffes nøje underretning om, hvad unionsskatterne og kommissariatolden indbragte, og hvad de var blevet brugt til. Anders Bilde foreslog derfor, at det blev pålagt rigsråderne Tage Thott for Skåne, Niels Trolle for Sjælland, Jørgen Brahe for Fyn og Gregers Krabbe for Jylland at foretage en undersøgelse på grundlag af skattemandtallene i Rentekammeret og landkommissærernes regnskaber. Tage Thott, Niels Trolle og Gregers Krabbe havde som anført som generalkommissærer i hver sin landsdel modtaget unionsskatten af lensmændene før 1647-ordningen, Tage Thott havde tilige som skånsk krigskommissær forvaltet kommissariatolden. Der kan næppe være tvivl om, at Anders Bilde har haft i sinde at søge systemet fra før 1647 genskabt. Kongen og rigsrådet fulgte Anders Bilde's henstilling; der gik breve som han havde ønsket det til Falk Gjøe og de 4 råder¹³²).

Den 4. juni 1649 mødtes landkommissærerne. De enedes om igen at

130. C. Rise Hansen: *Rigsråd I* s. 243, 13. jan. 1649; s. 245, 8. marts 1649.

131. *Samme* s. 23.

132. *Samme* s. 258–9, 24. maj 1649.

forlange, at de ledige pladser skulle besættes, protesterede mod, at institutionens vedvarende beståen skulle drages i tvivl, appellerede til rigsråderne som medlemmer af den adelige stand og afviste alle anklager om, at de ikke skulle have passet deres forretninger. Deres indlæg havde vægt ved at være medunderskrevet af de forhenværende landkommissærer Oluf Då, Gunde Rosenkrantz og Laurits Ulfeldt samt af Christen Skeel, der endnu ikke havde indtaget sin plads i rigsrådet¹³³).

Forhandlingerne om, hvorvidt der skulle forordnes nye landkommissærer, kom for i rigsrådet den 27. august. Christen Skeel, der nu var medlem, forsvarede landkommissariatene. Han gjorde opmærksom på, at Christian IV havde givet sin bevilling, at rigsrådet havde samtykket, og at Frederik III havde forpligtet sig til at holde sin fars breve. Han mente videre, at ordningen var praktisk, at angreb på landkommissærerne måtte bringes åbent frem, så der kunne gives dem lejlighed til at forsvare sig, og, hvad der vel har haft mest vægt, at adelen ville gøre besvær, hvis man tog landkommissariatene fra den¹³⁴). Med 10 stemmer mod 6 vedtog rigsrådet, at nye landkommissærer skulle forordnes, hvorefter der blev beordret afholdt valg.

Det lykkedes således ikke Anders Bilde ganske at få afskaffet landkommissærerne. Til gengæld formåede han at få kongen og rigsrådet til at gå med til, at der den 4. september 1649 udstedtes et missive, der reducerede landkommissærerne til at være underordnede embedsmænd under rigsmarsken. Kongen befalede nemlig i missivet landkommissærerne, at de for fremtiden ikke måtte foretage nogen udbetaling uden efter marskens ordre. Når han derimod gav dem ordre om at foretage en udbetaling, så skulle det ske prompte, »udisputerlig uden ophold«¹³⁵). Landkommissariatene var dermed blevet berøvet al politisk magt. I henseende til finansforvaltningen havde de mistet de beføjelser med hensyn til kontrol med udbetalingerne, som var blevet tillagt dem såvel i 1647 som i 1638. De virkede fortsat med hensyn til

133. *Samme* s. 264.

134. Christen Skeel: Dagbog ført i Rigsrådet 1649–59, *Danske Magazin* 3. rk. IV, 1854, s. 11–2. Christen Skeels ønske om institutionens beståen fremgår også af hans overdragelse af den sjællandske landebog til hans og Oluf Dås efterfølgere, som han opfordrer til som »efterkommerne til underretning«, at fortsætte landebogen, som han selv har ført den. Christen Skeels landebog for Sjælland 1638–53 f. 515, 17. okt. 1649.

135. Christen Skeels landebog for Sjælland 1638–53 f. 520–1; Oluf Dås landebog for Sjælland 1638–57 f. 282–3.

oppebørslen af skattebeløbene, men under rigsmarskens og rigsrådets kontrol ¹³⁶).

De norske landekister

Også i Norge oprettedes der i 1639 landekister. På et stændermøde i marts 1639 i Christiania bevilgede den norske adel, borgerskabet og gejstligheden en stænderskat, hvoraf provenuet skulle nedlægges i landekisterne. I 1642, før bevillingen af 1639 endnu var fuldt indbetalt, anmodede kongen om et nyt beløb. I april 1643 i Christiania bevilgede en ny stænderforsamling derfor igen en stænderskat, hvoraf dog kun meget lidt indkom ¹³⁷). Efter udskrivningen af Hannibal Sehesteds kontributioner og oprettelsen af Det norske Generalkommissariat oprettedes de norske landekister ikke længere. Hvormeget der i alt indgik i dem i deres funktionsperiode, vides ikke, men det kan af generalkommissær Niels Langes regnskab ses, at han i 1644 modtog af den godvillige kontribution, som udlovedes i Christiania 1639 og 1643, 31.523 rd. som lå i landekisten på Aggershus og af kontributionen 1639 19.574 rd., som lå på Bohus ¹³⁸).

Skatterne i hertugdømmerne

Skatterne i hertugdømmerne blev udskrevet under 2 former. Den første var Römerzüge eller Römermonate, der kun blev udskrevet i Holsten. Römerzüge var oprindeligt de tyske rigsfyrsters finansielle bidrag til kejserens udgifter i forbindelse med hans tog til kroningen i Rom, men udviklede sig til en tysk rigsskat til afholdelse af kejserens krigsudgifter ¹³⁹). Ved hertugdømmernes stænderforsamling i Kiel i september 1641 blev det meddelt af begge landsherrer, kongen og Gottorperhertugen, at rigsdagen i Regensburg havde forlangt Römerzüge, og at der måtte udskrives i alt 64.000 rd. i Holsten. Endnu i september 1642

136. Der henvises til: Jens Engberg: Det 17. århundredes generelle politiske krise og striden mellem det danske rigsråd og landkommissærerne 1647-49, *Fortid og Nutid XXIV*, 1970.
137. Oscar Albert Johnsen: *Aktstykker til de norske stændermøders historie, I*, 1910-29, s. 279-81, 348-50.
138. Generalkrigskommissær i Norge Niels Lange 1644-6. Ekstrakt over indtægt og udgift 1644-6.
139. H. Rössler und G. Franz: *Sachwörterbuch zur deutschen Geschichte*, 1958, artiklen Reichssteuern.

forhandlede der med stænderne, som betalingstermin sattes Kieleromslaget i januar 1643¹⁴⁰). Römerzüge-pengene burde altså tilfalde kejseren, men de er, i alt fald i første omgang, gået til Kongens eget Kammer. Af Kieleromslagsregnskabet for 1643 ses det nemlig, at den kongelige omslagsforvalter modtog 25.000 rd. i Römerzüge fra Holsten og 20.000 rd., der hidrørte fra Bremen-Verden. I 1646 og 1647 krævede kongen betaling af 16.000 rd., som burde været indgået i 1643 af de holstenske Römerzüge, men som var blevet i restance.

Den anden form for skat var stænderskatter. Disse blev af landsherreerne i fællesskab proponeret stænderne, der fortsat besad skattebevillingsretten. Skattegrundlaget var en matrikel efter plovtaal; en skat blev udskrevet med et vist beløb pr. plov. Plovtallet var for begge hertugdømmerne beregnet til 18.399, men tilsyneladende er der kun blevet betalt for 16.–17.000 plove. Stænderne bevilgede skatter, når landsherreerne proponerede dem, men med et par rd. mindre end forlangt og som regel efter længere forhandlinger. I 1640 blev der bevilget 12 rd. pr. plov, altså med 16.000 plove 192.000 rd., i 1641 8 rd. eller 144.000 rd., i 1642 6 rd. eller 96.000 rd. og i 1643 8 rd. eller 128.000 rd. I 1644 og 1645 blev der ikke udskrevet skat af landsherreerne i fællesskab, derimod lod hertug Frederik III i 1644 alene udskrive en skat, der var beregnet til at skulle indbringe omkring 100.000 rd.¹⁴¹). Efter krigen reduceredes skatterne, 1646–8 er tilsyneladende kun indgået beløb af omkring den halve størrelse af skatterne i 1640–3. Stænderskatterne i hertugdømmerne indgik i landekassen i Kiel, hvorfra de kun kunne udtages til brug for hertugdømmernes forsvar, d. v. s. til betaling af kongens og hertugens fælles unionstroppe. Landekassen bestyredes af landkommissærer udpeget af stænderne. Tilsyneladende er regnskaberne, der forelagdes stænderne, nu gået tabt. En del akter vedrørende landsherreernes propositioner og stænderforsamlingernes svar er dog bevaret¹⁴²).

Stænderskatterne af hertugdømmerne kan ikke beregnes, og selv om det havde været tilfældet, ville det have været overordentligt vanske-

140. A. Ipsen: *Die alten Landtage der Herzogthümer Schleswig-Holstein von 1588–1675*, 1852.

141. *Samme* s. 211–20.

142. Se H. Ratjen: *Verzeichniss der Handschriften der Kieler Universitätsbibliothek welche die Herzogthümer Schleswig und Holstein betreffen*, III, 1865, navnlig s. 103–29. Om landekassen se L. Andresen: *Beiträge zur Geschichte der Gottorfer Hof- und Staatsverwaltung 1544–1659*, 1928 s. 385–6.

ligt at bestemme deres værd som en rigsindtægt for Danmark-Norge, eftersom de blev opkrævet fra såvel kongens som hertugens lande og blev i hertugdømmerne under stændernes kontrol, og således kun indirekte kom det samlede rige til gavn.

Landkommissærernes regnskaber

Af regnskaber ført af landkommissærerne før 1647-ordningen findes kun dele af de fynske, løbende fra Falk Gjões og Laurits Ulfeldts udnævnelse i maj 1642¹⁴³). Regnskabet før 1642 har aldrig eksisteret, det fremgår af en ved det liggende antegnelse om, at de to forrige landkommissærer, Jørgen Brahe og Knud Ulfeldt, kun havde fremlagt beviser på deres udgifter og ikke på indtægterne. Falk Gjõe og Laurits Ulfeldt delte forretningerne mellem sig på den måde, at Falk Gjõe især modtog stænderskatterne af de større skattebetalere af adelen og opbevarede oplysningerne vedrørende deres jordebøger, mens Laurits Ulfeldt modtog skatterne fra gejstligheden og købstæderne og fra enkelte adelige. Desuden modtog Laurits Ulfeldt 1644 og 1645 skat udskrevet blandt kronens bønder. Egentligt regnskab førte de 2 herrer dog ikke, og deres enker måtte derfor, da sagen i 1666 blev undersøgt ved en revision, så godt som det var muligt forsøge at rekonstruere regnskaberne på grundlag af de bevarede beviser. Det lykkedes dem ikke ret godt, men da heller ikke revisionen kunne overskue sagen, endte den med, at begge damerne fik eftergivet kravene¹⁴⁴). De følgende tal, der hviler på de rekonstruerede regnskaber og beviserne, må derfor tages med en del forbehold.

De fynske landkommissærer har dog forvaltet større beløb, end det fremgår af tabel 44; 1644–5 indgik hos Laurits Ulfeldt 3.100 rd., provenuet af en skat af samme størrelse som stænderskatten af kronens bønder i de fynske len. Landkommissærerne modtog 1645 8.000 rd. af generalkrigszahlkommissær Knud Ulfeldt, og landekisten havde, da de overtog den i 1642, en beholdning på ca. 16.700 rd. Ifølge de rekonstruerede regnskaber var der intet tilbage af beholdning eller indtægt

143. *M. R. III c 6*. Fynske landkommissærers regnskaber 1642–8. Dele af landkommissær Jørgen Brahes fynske landkommissær-arkiv er indgået i Karen Brahes bibliotek, således taksationen 1638.

144. 30. aug. og 14. sep. 1666. Kgl. missiver til Kammerkollegiet, lægget antegnelser, fynske landkommissærers regnskaber.

Tabel 44. *De fynske landkommissærers indkomst af stænderskatterne 1642-7*

År	Falk Gjøe	Laurits Ulfeldt	I alt
1642	3.400	2.200	5.600
1644	10.300	3.700	14.000
1645	7.700	1.800	9.500
1647	3.600	1.600	5.200
I alt	25.000	9.300	34.300

i 1647. I 1642 havde den fynske krigskommissær fået ca. 2.800 rd. og ca. 2.000 var brugt til indkøb af gevær og ammunition til adelens folk. I 1644 udbetaltes der Knud Ulfeldt 10.000 rd.¹⁴⁵), og der betales dette og det følgende år ca. 26.000 rd. til militære, mens Rentekammeret fik 1.400 rd. I 1645-6 sendtes der ca. 2.300 rd. til Christianspris. Ud over disse udgiftsposter udbetalte landkommissærerne løn til sig selv og deres skrivere, og de havde udgifter til leje af rum til opbevaring af korn modtaget i stedet for penge.

Det er tvivlsomt, om der er blevet ført egentlige landkommissærregnskaber før 1647 i de øvrige landsdele, da nemlig de 2 fynske kommissærers enker i 1666 uimodsagt hævdede, at deres ægtemænd ikke havde begået en fejl ved ikke at opstille regnskaber over indtægt og udgift. De 2 kommissærer havde derimod fremlagt deres beviser ved provinsmøderne i Odense, her havde adelen og provinsens medlemmer af rigsrådet set dem, og mere havde landkommissærerne ikke været pligtige at gøre. Hvor store beløb der er indgået i landekisterne i Jylland, Skåne og Sjælland vides ikke. Af de 32.900 rd. af stænderskatterne, som indgik i de fynske landekister, hidrørte ca. 800 rd. eller 2 % fra gejstligheden og ca. 1.100 rd. eller 3 % fra købstæderne. De resterende 31.000 rd. eller 95 % har således været skatter betalt af adelen efter hartkorn eller for en meget lille dels vedkommende skat betalt af kontant beholdning eller udestående fordring. Ifølge rostjenestetaksationen 1638 var det adelige gods, som takseredes under adelsmænd på Fyn, ca. 45.000 tønder. Det sjællandske var 54.000 og det jyske 109.000 tønder, mens det skånske ikke kendes ved denne taksation. Det samlede adelige hartkorn var i 1625 ca. 270.000 tønder. Da mængden af adeligt gods var konstant og under forudsætning af, at dette gods registreredes som tilhørende sjællandske, skånske, fynske og

145. Jfr. s. 207.

jyske adelige på samme måde, kan det skånske i 1638 sættes til ca. 62.000 tønder¹⁴⁶). Det skånske udgjorde således efter dette 23 %, det sjællandske 20 %, det fynske 16 % og det jyske 41 % af den samlede mængde i 1638. Havde betalingerne i de øvrige landsdele i 1642 stået i samme forhold til hartkornet som på Fyn, hvor der indgik 5.600 rd. i landekisten, så ville beløbet i Skåne have været ca. 8.000 rd., på Sjælland ca. 7.000 rd. og i Jylland ca. 14.000 rd. I 1644, da der på Fyn blev modtaget ca. 14.000 rd., ville beløbet på Sjælland have været ca. 17.000 rd. Da unionsskatterne i 1644 ikke blev betalt i Skåne og Jylland, er stænderskatterne næppe heller blevet det. I 1645, da adelen på Fyn betalte 9.500 rd., ville adelen på Sjælland have betalt ca. 12.000 rd. I 1647 blev der igen betalt stænderskatter i alle landsdele. I forhold til det fynske beløb på 5.200 rd. ville det skånske på samme måde som ovenfor være ca. 7.500 rd., det sjællandske ca. 6.500 rd. og det jyske ca. 13.500 rd. Nu er imidlertid regnskaberne over stænderskatterne i 1647 bevaret (jfr. tabel 44), og af dem fremgår det, at der faktisk betales i Skåne, nu uden Halland, 7.100, på Sjælland med Lolland 7.000 og i Jylland 14.000 rd. Der synes således at være ret god overensstemmelse mellem de skønnede og de faktiske beløb, hvilket antagelig kan tages som udtryk for, at også de ovenfor beregnede tal for indkomsten af stænderskatten over hele landet i 1642 og for Sjælland i 1644 nærmer sig de faktiske tal. Der skal derfor også forsøges gjort et skøn over skatten i 1641. Den var $\frac{2}{3}$ så stor som skatten 1642 og kan altså antages at have udgjort på Sjælland ca. 4.600, i Skåne ca. 5.200, på Fyn ca. 3.600 og i Jylland ca. 9.200 rd.

Landkommissærernes regnskaber¹⁴⁷), revideret af Rentekammeret, men med rigsmarsk Anders Bildes decision ved antegnelserne i stedet for rigshofmesterens, er bevaret for tiden efter november 1647. Regnskaberne går formelt på regnskabsår fra Philippi Jacobi dag til Philippi Jacobi dag, uanset at de først begyndes i slutningen af 1647. Undtaget er det fynske, der i 1648 slutter sidst i juli måned. I regnskabsåret 1647-8 tages unionsskatterne 29. 9. og 11. 11 1647 til indtægt, i det

146. I 1625 sattes det til ca. 53.000 td. Denne forskel, ligesom det fynske adelige hartkorns nedgang fra ca. 56.000 til ca. 45.000 og det sjællandskes stigning til ca. 54.000 fra ca. 48.000 forklares ved, at man henførte hartkornet til den landsdel, som ejeren valgte at lade sig taksere i.

147. *M. R. III c 6* Fynske landkommissærer 1642-8; *IV d 2* Sjæll. landkom. 1647-59; *IV d 2 b* Skånske landkom. 1647-58; *IV d 3* Fynske landkom. 1649-51; *IV d 4* Loll. landkom. 1645-60.

Tabel 45. *Indkomsterne i landekisterne 1647 og 1648.*

	Skåne	Sjælland	Lol.-Fal.	Fyn	Jylland	I alt
Unionsskatter 1647	19.700	30.300	5.500	15.000	38.600	109.100
Unionsskatter 1648	15.200	19.000	5.300	8.200	33.400	81.100
Kommissariatold 1647	1.600	4.100	1.000	1.500	2.400	10.600
Kommissariatold 1648	1.400	4.900	1.200	1.300	3.200	12.000
Af officersgårdene 1647	1.400	400	300	100	2.300	4.500
Af officersgårdene 1648	1.000	600	300	500	3.800	6.200
Stænderskatten 1647	7.100	6.100	900	5.200	14.000	33.300
I alt	47.400	65.400	14.500	31.800	97.700	256.800

følgende regnskab de fra samme datoer i 1648. Indtægtsposterne fremgår af tabel 45.

De skånske landkommissærer modtog desuden 10.700 og 17.300 rd. af kommissariatolden af Norge i 1647 og 1648. Deres samlede indtægt beløb sig således til 75.400 rd. Landkommissærernes samlede indtægter i 1647 var 157.500 rd., i 1648 99.300 rd.

Rigets samlede indtægter 1641-1648

Toldindkomsterne, rigets og kronens tolde

Mens indkomsterne af lenene fremgår af tabellerne I – XV og skatteindkomsterne af tabel XVI – XXV, haves der om toldindtægternes størrelse her kun de oplysninger, som fremgår af oversigten over Rentekammerets indkomster af tolden (tabel 6 – 7). Der ydedes meget sjældent naturalier af toldstederne (bortset fra Helsingør), men der udstedtes ofte assignationer på toldindtægterne. Rentekammerets tal kan derfor ikke benyttes. Af toldregnskaberne findes kun fragmenter bevaret, og en undersøgelse som over lenenes indkomster kan derfor ikke foretages. Der må derfor benyttes register (kvittance)bøgerne og de bevarede sammentællinger og hovedregnskaber, som stammer fra Rentekammeret.

Tolden i Danmark og Norge deltes i 2 hovedgrupper, nemlig Strømtoldene og rigets og kronens tolde. Rigets og kronens tolde faldt igen siden 1625 i 4 dele¹), nemlig for det første kronens told, også kaldet den store told, der navnlig indkom på udførslen af øksne af Danmark og tømmer af Norge, og som afregnedes i Rentekammeret. For det andet fandtes kommissariatetolden eller småtolden; den hvilede på en række forskellige forbrugsvarer, og provenuet af den var bestemt til brug for fæstningerne i Skåne. Kommissariatetolden afregnedes gennem landkommissærerne hos de skånske krigskommissærer, d. v. s. de rigsråder, der havde len i Skåne og som var betroet tilsynet med fæstningerne dér²). For det tredje var der Skt. Annæ tolden og bådsmandsvånings-tolden³). Skt. Annæ tolden opkrævedes på salt og silke, der indførtes. Navnet kom af, at pengene skulle gå til opførelse af anlæggene ved

1. *CCD IV* s. 196–207, 3. feb. 1625.

2. Som foregående note og *CCD IV* s. 331–2.

3. *CCD IV* s. 365–6; *CCD V* s. 776–7; Erslev: *Rigsråd II* s. 270; *CCD IV* s. 526–8; jfr. Johan Jørgensen: *Rentemester Henrik Müller*, 1966, s. 30.

Skt. Annæ bro i København. Bådsmandsvåningstolden anvendtes til fordel for byggeriet ved Nyboder. Den må ikke forveksles med købstædernes bådsmandshvervningsspenge, der var en afløsning for pligten til at stille matroser til flåden. Bådsmandsvåningstolden var en skat på skibe. Den betaltes årligt af undersætter, af fremmede betaltes den, hver gang de anløb en af kongens havne. Skt. Annæ tolden og bådsmandsvåningstolden indgik til kongens tolder i København. Endelig var der som fjerde del cisen eller accisen ⁴⁾, en forbrugsskat, der hvilede på vin og øl og produkter til ølfremstilling. Den skulle opkræves, når en cisebelagt vare solgtes, men af praktiske grunde opkrævedes den, når en vare indførtes til en by. Øl-cisen opkrævedes ved brygningen. Tolderne skulle i deres egenskab af cisemestre føre kontrol med de handlendes regnskabsbøger, og selv skulle de føre særskilt regnskab over indtægterne af accisen, der skulle gå til Rentekammeret sammen med kronetolden. Det vil sige, at tolderne skulle føre særskilt regnskab over mindst 4 forskellige slags told, der skulle afleveres 3 forskellige steder efter forskellige regler ⁵⁾. Alene af den grund ville det have været vanskeligt at benytte de enkelte toldsteders regnskaber, havde de end fortsat eksisteret.

Der førtes regnskab over kommissariatetolden af de skånske krigskommissærer. Dette regnskab er bevaret for året 1. 5. 1641 – 1. 5. 1642, mangler for 1642–3 og er igen bevaret for 1643–7 ⁶⁾. Det ophører altså med begyndelsen af maj 1647, men afløses af landkommissærerens regnskaber over oppebørselen af kommissariatetolden, der løber fra 1. 10 1647 til samme dato 1648 ⁷⁾. Indtægtsregnskabet kan på grundlag heraf opstilles således:

Kommissariatetolden anvendtes af de skånske krigskommissærer til vedligeholdelse og byggeri ved fæstningerne Christianopol, Christiansstad, Halmstad, Laholm og Varberg og til aflønning af garnisonerne på de samme fæstninger. Årligt afleveredes 1.000 rd. af overskuddet i Ren-

4. Accisen lagdes i fast rammer ved 2 forordninger af 9. juli 1623, *CCD IV* s. 91–4.
5. Dette blev i 1642 for meget for tolderen i Kongsbak, der desuden også var byfoged. Han havde ikke forstået at skille kongens told fra kommissariatetolden, men havde afleveret alt i Rentekammeret. Her havde man ikke retledt ham, og sagen ordnedes derfor ved, at Rentekammeret udleverede det for meget modtagne til kommissærerne. *Kancelliets Brevbøger 1642–3* s. 312.
6. *M. R. III c 4 c* og *IV d 1 d*.
7. Jfr. tabel 39.

Tabel 46. *Indkomsterne af kommissariatolden 1.5.1641-1.10.1648*

	1.5.1641- 1.5.1642	1.5.1643- 1.5.1644	1.5.1644- 1.5.1645	1.5.1645- 1.5.1646	1.5.1646- 1.5.1647	1.10.1647- 1.10.1648
Sjælland, Lolland-						
Falster	17.300	5.500	2.600	4.100		5.100
Skåne	7.700	500	500	300		1.600
Fyn	3.000	900	800	700		1.500
Jylland	5.300	0	1.700	3.100		2.400
Norge	29.300	25.100	20.500	8.100		10.700
I alt	62.600	32.000	26.100	16.300	23.600	21.300

tekammeret⁸⁾. Landkommissærerne skulle som nævnt levere tolden til krigskommissærerne, men havde tillige pligt til at dække eventuelle underskud, som måtte fremkomme, hvor provenuet af de til underofficerer og officerer udlagte gårde ikke slog til efter deres formål, med beløb af kommissariatolden⁹⁾. Det er derfor muligt, at det faktiske overskud af kommissariatolden har været større, end det fremgår af tabel 46.

Hvad angår Skt. Annæ tolden og bådsmandsvåningstolden findes bevaret Henrik Müllers regnskab over indtægt og udgift 1. 5. 1641 – 1. 5. 1644 og 2 regnskaber dateret 1. 1. 1644 – 1. 1. 1645 og 1. 1. 1645 – 1. 1. 1646¹⁰⁾. For Henrik Müllers efterfølger findes et enkelt regnskab for kalenderåret 1646¹¹⁾. Derefter findes tilsyneladende ikke regnskaber ført af denne tolder. Indkomsterne har for tiden 1. 5. 1641 til udgangen af 1647 været således:

I første regnskabsperiode kom 19.000 rd. af indkomsten under Sjælland fra opkrævningen af Skt. Annæ- og bådsmandsvåningstolden ved Øresund, i anden periode 19.100, i tredje 22.100, i fjerde 23.300 og i femte 4.000 rd. Af indkomsterne skulle, efter kongeligt missive til Corfits Ulfeldt af 3. juli 1640, årligt anvendes 16.000 rd. til bådsmandsvåningernes opførelse, resten skulle indbetales til Rentekammeret¹²⁾.

8. Jfr. tabel 6.

9. Jfr. kongelig befaling 23.3 og 20.10.1636 til Frederik Reedtz, *M. R. III C 5*.

10. Reviderede civile regnskaber nr. 50: Henrik Müllers regnskab for indtægt og udgift af kontributionstold oppebåret til Skt. Annæ bygning og af lastpenge oppebåren til de nye bådsmandsvåninger 1641–6.

11. Kontributionsregnskab 1646–7.

12. *Kancelliets Brevbøger 1640–1* s. 218.

Tabel 47. *Indkomsterne af Skt. Annæ tolden og bådsmandsvåningstolden 1.5.1641-1.1.1648.*

	1.5.1641- 1.5.1642	1.5.1642- 1.5.1643	1.5.1643- 1.5.1644	1644	1645	1646
Sjælland,						
Lolland-Falster	20.600	25.800	28.600	28.600	8.400	9.800
Skåne	1.100	1.200	2.300	0	0	700
Fyn	800	700	1.100	1.100	700	1.700
Jylland	1.600	1.600	1.200	300	100	1.600
Norge	18.400	18.600	7.700	11.000	16.500	10.000
I alt	42.500	47.900	40.900	41.000	25.700	23.800

I regnskabsperioderne 1641-2, 1642-3, 1643-4, 1644-5 leveredes hvert år til Rentekammeret 26.000 rd., i regnskabsperioden 1645-6 faldt dette til 5.700 rd. I den sidste regnskabsperiode 1646 og 1647 modtog Rentekammeret intet, til gengæld leveredes til Kongens eget Kammer 6.000 rd. Resten af indtægterne anvendtes over hele tidsrummet 1641-7 til betaling af håndværksmestre og til assignationer.

Der resterer nu af rigets og kronens tolde kronetolden og accisen. I følge rentemesterregnskaberne indkom der heraf til Rentekammeret fra hver landsdel de følgende beløb:

Tabel 48. *Indtægt i rd. af told i Rentekammeret efter rentemesterregnskaberne med fradrag for overførsel fra Øresundstolden og Skt. Annæ- og bådsmandsvåningstolden 1641-8.*

	1641-2	1642-3	1643-4	1644-5	1645-6	1646-7	1647-8
Sjælland, Lolland-							
Falster	17.700	14.800	13.400	11.100	1.700	8.300	10.700
Skåne	8.000	8.200	7.700	200	0	2.500	2.200
Fyn	14.000	15.600	11.700	2.400	8.200	9.300	9.100
Jylland	37.600	30.300	37.700	0	2.600	8.000	34.000
Danmark i alt	77.300	68.900	70.500	13.700	12.500	28.100	56.000
Norge	131.700	149.700	94.000	43.300	76.500	3.900	5.100
I alt	209.000	218.600	164.500	57.000	89.000	32.000	61.100

Det må bemærkes, at overførslerne fra andre kasser ikke er medtaget, hvorfor beløbene ikke er de samme som angivet i tabel 6. Det må endvidere noteres, at en lille del af de her anførte beløb egentlig ikke er toldindtægter, men hidrører fra købstædernes byfogder. Da byfogden

ofte også var tolder, har det været naturligt i Rentekammeret at føre beløbene sammen. Til tallene i tabel 48 må lægges tallene for de toldindkomster, der ifølge register(kvittance)bøgerne anvendtes til assignationer:

Tabel 49. Indtægt i rd. af toldstederne anvendt til assignationer ifølge register(kvittance)bøgerne 1641-8.

	1641-2	1642-3	1643-4	1644-5	1645-6	1646-7	1647-8
Sjælland, Lolland-							
Falster	0	0	5.400	4.800	2.900	7.100	3.400
Skåne	0	0	2.000	800	1.600	1.400	1.100
Fyn	2.800	4.000	3.800	400	4.100	6.100	4.000
Jylland	1.500	3.400	0	0	20.100	19.100	19.000
Danmark i alt	4.300	7.400	11.200	6.000	28.700	33.700	27.500
Norge	9.100	15.500	44.600	96.200	50.300	57.800	5.100
I alt	13.400	22.900	55.800	102.200	79.000	91.500	32.600

Sammenfattes nu tallene fra tabel 48 og 49 nås følgende resultat:

Tabel 50. Samlede toldindtægter i rd. til Rentekammeret og som assignationer 1641-8.

	1641-2	1642-3	1643-4	1644-5	1645-6	1646-7	1647-8
Sjælland, Lolland-							
Falster	17.700	14.800	18.800	15.900	4.600	15.400	14.100
Skåne	8.000	8.200	9.700	1.000	1.600	3.900	3.300
Fyn	16.800	19.600	15.500	2.800	12.300	15.400	13.100
Jylland	39.100	33.700	37.700	0	22.700	27.100	53.000
Danmark i alt	81.600	76.300	81.700	19.700	41.200	61.800	83.500
Norge	140.800	165.200	138.600	139.500	126.800	61.700	10.200
I alt	222.400	241.500	220.300	159.200	168.000	123.500	93.700

Det spørgsmål melder sig, om tallene i tabel 50 angiver de fuldstændige toldindtægter. For regnskabsårene 1641-4, hvor Rentekammeret hovedsageligt har modtaget eller registreret toldstedernes indkomster for 1640-3, må de angivne beløb antages at være dækkende bortset fra, at register(kvittance)bøgerne enten ikke kan have fået enkelte poster med eller først fået noteret dem i 1650'erne, hvor bøgerne ikke er undersøgt. Der ligger ligeledes en fejlkilde i, at henføringen til de en-

kelte regnskabsår er sket uden hensyn til, at rentemesterregnskaberne i princippet registrerer det forudgående års indkomster ved toldstederne, mens register (kvittance) bøgernes angivelser over assignmentsbeløbene går på det aktuelle regnskabsår. Denne fejl er uundgåelig og ikke af stor betydning, hvor der som her måles den løbende indkomst over flere regnskabsår. Det må dog indrømmes, at resultatet for Jylland 1647-8, hvori indgår indkomster fra 1646-7, bliver noget fortegnet.

Tallene i tabel 50 kan kontrolleres ved konfrontation med andet talmateriale. I overslaget af 1642, der for toldindkomsternes vedkommende byggede på 3 års gennemsnit, regnedes der med årlige toldindkomster på 64.600 rd. af Danmark og 97.700 rd. af Norge. Tallene for 1641-4 i tabel 50 udviser i forhold hertil en positiv balance således:

Tabel 51. *Difference mellem faktiske toldindtægter 1641-4 og toldindtægterne efter 1642-overslaget.*

	1641-2	1642-3	1643-4
Danmark	+17.000	+11.700	+17.100
Norge	+43.100	+67.500	+40.900

Betydeligt større beløb er således modtaget, end man i Rentekammeret havde anslået, hvilket kan tages som et udtryk for, at tallene i tabel 50 for disse 3 første regnskabsår i hvert fald registrerer toldindtægter, der er større end gennemsnittet for de umiddelbart forudgående år. Overhovedet ville det være vanskeligt at pege på, hvor toldindtægterne kunne være gået hen i disse år, om ikke direkte til Rentekammeret eller til assignationer gennem det. Derimod er der næppe tvivl om, at betydelige beløb er undsluppet Rentekammeret i de år, da Det norske Generalkommissariat var i funktion. Ifølge et notat i Oluf Dås optegnelsesbog¹³⁾ var provenuet af den norske kronetold, når alle udgifter til løn og ved opkrævningen var trukket fra, i 1646-7 96.505 rd. og i 1647-8 129.967 rd. (og i 1648-9 123.124 rd.), d. v. s. beløb af en helt anden størrelsesorden end de, der for disse år registreredes i Rentekammeret. Oluf Dås tal for indkomsten 1646-7 synes endda sat for lavt. Ifølge Generalkommissariatets regnskab¹⁴⁾ blev der 1646-7 på

13. *DK B 186.*

14. Generalkrigskommissærer Niels Lange, Jacob Ulfeldt og Peder Vibe 1646-9: Kommissarieregnskab 1646-7.

Aggershus modtaget 66.000 rd. i kronetold. Disse 66.000 rd. anvendes ikke til assignationer og brugtes ikke ved Generalkommissariatet, men nedsendtes næsten ubeskåret til Kongens eget Kammer. Der kan altså af disse penge ikke være gået mere end nogle få tusinde rd. til Rentekammeret eller til assignationer, hvorfor de faktiske toldindkomster må have været de 66.000 rd. plus de i Rentekammeret modtagne 3.900 rd. plus de til assignationer anvendte 57.800 rd., i alt 127.700 rd. For 1647–8 synes Oluf Dås tal derimod at passe med Generalkommissariatsregnskabet. Det synes altså rimeligt at konstatere, at de samlede toldindtægter af Norge 1646–7 og 1647–8 ikke har været 61.700 og 10.200 rd. som i tabel 50, men 127.700 og 130.000 rd.

Endelig må omtales toldindtægterne af hertugdømmerne, der blev opkrævet af kongens omslagsforvalter, samtidig med at han ved Kieler omslaget modtog indkomsterne af amterne. Ifølge Kieleromslagsregnskaberne modtoges der af tolden:

Tabel 52. *Kongens indtægt af told i hertugdømmerne i rd. 1641–8.*

1641	1642	1643	1644	1645	1646	1647	1648
6.600	5.300	6.600	0	0	1.100	1.700	3.100

Toldindkomsterne, strømtoldene

Provenuet af strømtoldene indgik hovedsageligt i Kongens eget Kammer, hvorfra der ikke findes regnskaber. Oplysninger om indtægtsbeløbenes størrelse må derfor hentes fra de primære regnskaber. Hovedparten af strømtolds-indkomsterne hidrørte fra Øresundstolden. Den del af Øresundstoldsregnskabet, der her har interesse, er de ikke-publicerede hovedbøger, som Øresundstolderen førte på grundlag af de 6 toldskriveres 3 regnskaber. Det første meget kortfattede angiver indtægten og er i grunden kun en overførsel af slutsummerne i de 3 toldskriverregnskaber. Den anden del omfatter udgiften og er ret detaljeret. Til slut sammenstilles i tredje del indtægt og udgift og differencen kaldes overskud eller underskud. Dette beløb, som regel kun nogle få rd., er naturligvis ikke provenuet af Øresundstolden. Blandt udgifterne er nemlig som vanligt medregnet overførsler til andre kasser. Indtægtsbeløbene var år for år:

Tabel 53. *Indkomsten af Øresundstolden 1641-8 i rd.*

1641	1642	1643	1644	1645	1646	1647	1648
500.500	408.000	434.600	296.900	61.600	134.500	145.100	133.200

Der opkrævedes i princippet strømtold ved Store Bælt efter samme takster som ved Øresund. I realiteten var hensigten med at placere en visitør og et vagtskib ved Nyborg dog kun at forhindre, at skibe gik gennem Store Bælt for at slippe for Øresundstolden. Det fremgår tydeligt af visitørens regnskab, bevaret for 1642 og 1643¹⁵), hvor indtægterne var henholdsvis 59 og 457 rd.

Noget anderledes forholder det sig med Elbtolden. I forbindelse med opførelsen af Glückstadt kom Christian IV i 1629 ind på den tanke at kræve told ved Elbens munding ligesom ved Øresund, og i 1630 lagdes ud i Elben nogle skibe af kongens flåde, som tvang passerende skibe til at betale told. Da Hamborg protesterede mod denne selvtægt, lykkedes det 1633 kongen at få kejserens sanktion til Elbtoldens opkrævning i 4 år. Tolden skulle opkræves efter en toldrulle, som accepteredes af kejseren. Sætserne var væsentligt lavere end dem, som brugtes ved Øresund. Trods heftig protest fra udlandet betaltes der told ved Elben til 1645, da kongen blev tvunget til at opgive den. Af Elbtoldsregnskaberne er tilsyneladende intet bevaret efter 1641. Der kan imidlertid ikke være tvivl om, at det har været beløb af en anden størrelsesorden end de fra Bæltet, som er indgået herfra. Af de nærmest til 1641 liggende regnskaber ses følgende tal¹⁶):

Tabel 54. *Indtægt og udgift i rd. ved Elbtolden 1638-41.*

	1638	1639	1640	1641
I behold	10.800	0	18.200	6.700
Indtægt	83.500	73.900	76.000	?
Afleveret til Kongens eget Kammer.	96.800	47.300	87.700	?

15. *Registrant 118*. Strømtolden. Regnskab aflagt af visitøren i Bæltet 1642-4.

16. *M. R.* Fæstningsregnskaber. Glückstads bygningspengeregnskab 1638-41.

Det forekommer ikke sandsynligt, at Elbtolden 1641, 1642 og 1643 har givet mindre udbytte end i de foregående 3 år, navnlig ikke da det vides, at kongen i september 1643 hævdede 90.000 rd. ved dens kasse. Derimod er det højst sandsynligt, at disse 90.000 rd. var de sidste penge, som Christian IV overhovedet så fra Elbtolden 17).

Størrelsen af de samlede indtægter

Det skulle nu være muligt at sammenstille en oversigt over rigets samlede indkomster. Materialet er ufuldkomment, beregnede tal stilles sammen med skønnede tal, forskellige regnskabsår føres sammen, og visse indkomster er ikke medtaget. Det følgende må altså ikke tages for mere end det er, nemlig en kombination af konkrete oplysninger med ufuldstændige skøn på et utilstrækkeligt materiale. F. eks. er de slesvigske og holstenske stænderskatter ikke kendte, regnskaberne er gået tabt. Dog er det tvivlsomt, om det kan hævdes, at de tilfaldt riget, og i hvert fald hidrørte de kun for en dels vedkommende fra riget. Omvendt er de norske indkomster medregnet som hørende til riget, selv om de i Det norske Generalkommissariats år anvendtes uden egentligt fællesskab med de danske indkomster. Som resultatet er blevet, tager det sig ud som på de følgende sider 18).

17. *Chr. IV Breve VIII* s. 269, 24. sep. 1643.

18. De følgende tabeller er opbygget på følgende måde: Lens- og amtsindtægterne er hentet fra tabel XV. Unionsskattebeløbene kommer fra tabel XXIII–XXV. Indkomsterne for de enkelte unionsskatter er delt ud på regnskabsårene 1.5 til 1.5 efter følgende system for Danmarks vedkommende:

1641–2: 29. 9. 1641 og halvdelen af 21. 2. og 24. 6. 1642.

1642–3: Halvdelen af 21. 2 og 24. 6 1642 plus 11. 11. 1642.

1643–4: 24. 6. 1643, 11. 11. 1643 og 21. 4. 1644.

1644–5: 7. 4. 1645.

1645–6: 11. 11. og 25. 12. 1645.

1646–7: 29. 9. og 11. 11. 1646.

1647–8: 29. 9. og 11. 11. 1647.

For Norges vedkommende er unionsskatterne fordelt således:

1641–2: 29. 9. og 25. 12. 1641 plus 21. 2. 1642.

1642–3: 24. 6. 1642 og 11. 11. 1642.

1643–4: 24. 6. 1643 og 11. 11. 1643 plus 21. 4. 1644.

1644–5: 1644 plus halvdelen af 1645.

1645–6: Halvdelen af 1645 plus halvdelen af 1646.

1646–7: Halvdelen af 1646 plus halvdelen af 1647.

1647–8: Halvdelen af 1647 plus halvdelen af 1648.

Kornskatterne er anslået på grundlag af en årlig samlet indkomst 1641–2

Tabel 55. *Indkomsterne af Sjælland 1641-8.*

	1641-2		1642-3		1643-4		1644-5	
	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
Len	88.400	40	85.100	39	75.900	32	70.300	32
Skat	75.500	35	78.900	36	110.800	46	102.200	47
Told	55.600	25	53.900	25	52.900	22	47.100	21
I alt	219.500	100	217.900	100	239.600	100	219.600	100

Tabel 56. *Indkomsterne af Skåne 1641-8.*

	1641-2		1642-3		1643-4		1644-5	
	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
Len	37.000	30	31.700	27	24.600	24	14.600	81
Skat	68.300	56	69.600	60	67.100	64	1.900	11
Told	16.800	14	15.100	13	12.500	12	1.500	8
I alt	122.100	100	116.400	100	104.200	100	18.000	100

Tabel 57. *Indkomsterne af Fyn 1641-8.*

	1641-2		1642-3		1643-4		1644-5	
	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
Len	15.500	23	12.800	19	11.000	16	10.400	23
Skat	31.200	46	32.800	48	41.600	59	30.400	67
Told	20.600	31	22.700	33	17.500	25	4.700	10
I alt	67.300	100	68.300	100	70.100	100	45.500	100

Tabel 58. *Indkomsterne af Jylland 1641-8.*

	1641-2		1642-3		1643-4		1644-5	
	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
Len	91.200	40	82.100	39	25.100	24	900	31
Skat	90.400	40	90.700	43	41.800	39		
Told	46.000	20	39.000	18	38.900	37	2.000	69
I alt	227.600	100	211.800	100	105.800	100	2.900	100

1645-6		1646-7		1647-8	
Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
54.400	44	47.600	39	52.000	38
51.500	42	43.600	36	56.700	41
17.100	14	31.100	25	29.000	21
23.000	100	122.300	100	137.700	100

1645-6		1646-7		1647-8	
Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
1.500	77	8.700	28	10.100	18
-	-	16.600	52	40.300	72
.900	23	6.500	20	5.600	10
1.400	100	31.800	100	56.000	100

1645-6		1646-7		1647-8	
Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
0.500	21	9.900	21	9.900	19
5.000	51	17.600	38	25.500	49
3.700	28	18.800	41	16.300	32
9.200	100	46.300	100	51.700	100

1645-6		1646-7		1647-8	
Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
8.100	41	68.800	54	75.600	38
-	-	37.900	30	69.400	34
5.900	59	20.000	16	57.000	28
4.000	100	126.700	100	202.000	100

På Sjælland var der i fredsårene ikke stor forskel på provenuet af len og skat. Da størrelsen af skatteindkomsterne var afhængigt af antallet af brug, siger dette forhold noget om værdien og mængden af krongodset på Sjælland i sammenligning med de øvrige landsdele. Mens lens- og toldindtægterne i krigsårene faldt, steg til gengæld provenuet af skatterne, således at der i 1643-4 var højere indtægter end i 1641-2 og 1642-3 og i 1644-5 en indtægt af samme størrelse som i disse 2 fredsår. Alle 3 arter af indkomst var 1645-6, 1646-7 og 1647-8 lavere end i freds- og krigsårene, således at udbyttet kun blev 50-60 % af udbyttet i fredsårene før krigen. Toldindkomsterne af Sjælland var store, dette skyldtes navnlig de betydelige beløb fra København og Helsingør toldsteder.

og 1642-3 på 16.000 rd., der fordeles med ca. 30 % på Sjælland, 26 % på Skåne, 12 % på Fyn og 32 % på Jylland. Kornskatten 1643-4 er anslået til 5.000 rd. af Sjælland og 1.000 af Fyn og kornskatterne 1646-7 og 1647-8 til af Sjælland årligt 5.000 rd., af Skåne 3.500, af Fyn 1.500 og af Jylland 5.000 rd., jfr. fordelingen for 1641-2 og s. 220.

Madskatten 1644-5 af Sjælland og Lolland-Falster er anslået til 25.000 rd., jfr. s. 221.

Oplysningerne og skønnene over stænderskatterne er hentet fra s. 243, således:

1641-2: Sjælland 4.600 rd., Skåne 5.200, Fyn 3.600, Jylland 9.200.

1642-3: Sjælland 7.000 rd., Skåne 8.000, Fyn 5.600, Jylland 14.000.

1644-5: Sjælland 17.000 rd., Fyn 14.000.

1645-6: Sjælland 12.000 rd., Fyn 2.500.

1647-8: Sjælland 7.000 rd., Skåne 7.100, Fyn 5.200, Jylland 14.000.

I 1643-4 er der regnet med en skatteindkomst af hertugdømmerne på 25.000 rd., jfr. s. 240.

De norske stænderkisters indhold, som ganske vist tilfaldt kommissærerne i 1544, er ikke medregnet, da de hidrørte fra 1639. Derimod er medtaget de særlige norske skatter, som indgik i kommissærernes kasser: 1644-5 115.000 rd., 1645-6 55.000 rd., 1646-7 55.000 rd., 1647-8 25.000 rd.

Oplysninger og skøn over toldindkomster bygger på tabel 46, 47, 50, 52 og 53, dog således at tallene for de norske toldindkomster i stedet for 1646-7 61.700 rd. og 1647-8 10.200 rd. er erstattet med tallene 127.700 rd. og 130.000 rd., jfr. s. 251. Kommissariatetolden for 1642-3 er sat som et gennemsnit af indkomsterne 1641-2 og 1643-4, d. v. s. til 47.300 rd., der efter samme forhold som 1641-2 fordeles således: Sjælland 13.300 rd., Skåne 5.700 rd., Fyn 2.400 rd., Jylland 3.700 rd. og Norge 22.200 rd. Kommissariatetolden 1646-7, der var på 23.600 rd., er fordelt med samme forholdstal som i 1647-8 således: Sjælland 5.900 rd., Skåne 1.900, Fyn 1.700, Jylland 2.400 og Norge 11.700 rd. For Skt. Annæ toldens vedkommende kendes indkomsten i 1647-8 ikke. Den er skønnet at have været lig indkomsten i 1646-7. Øresundstolds-indkomsterne er henlagt til det regnskabsår, hvori de efter kalenderår henhører med de fleste måneder. Elbtolden er 1641-4 sat til 75.000 rd. årligt.

Mens der som set ikke var større forskel på lens- og skatteindkomsterne af Sjælland, gav skatterne af Skåne i de 2 første fredsår det dobbelte af de skånske lensindkomster. For kongen, der ikke nød direkte fordel af skatteindkomsterne i sin private kasse, har Skånes tab i 1658 rent finansielt været til at bære, han ville derimod være blevet alvorligt svækket af tabet af sine hertugdømmer. Omvendt har rigsrådet lidt alvorlige tab i 1658, dels som institution ved nedgangen i dets skatteindkomster, dels mere direkte for de enkelte råder ved tabet af de for rigsrådet givtige skånske len, og stadig under forudsætning af, at forholdene i 1641-3 var lig forholdene i 1658. Endnu i 1647-8 var de skånske lensindkomster, der jo også kom fra færre len end i 1641, kun 1/3 af indkomsten i de første 2 år. Også toldindtægterne var lave i de 2 sidste år; de skånske købstæder begunstigedes efter krigen med lettelser i tolden.

Som for Skånes vedkommende var de fynske lensindkomster i de 2 første fredsår kun halvt så store som skatteindkomsterne. Toldindkomsterne var forholdsvis og absolut meget større end de skånske og også forholdsvis større end de sjællandske. Hovedparten af tolden kom fra øksentolden ved Assens. Som på Sjælland steg indkomsterne 1643-4 trods faldende lens- og toldindkomster på grund af den øgede skatteindkomst, og ligeledes som på Sjælland vedblev lensintægterne trods forskånselen for den direkte krigshærgning at være lave også efter krigen.

Lige som de sjællandske var de jyske lensindkomster 1641-2 og 1642-3 af samme størrelse som provenuet af skatterne, mens toldindkomsterne forholdsvis og absolut var lidt lavere end de sjællandske, dette trods udbyttet af øksentolden ved Kolding og Ribe. Jylland var den af de 4 landsdele, hvor lensindkomsterne efter krigen lå højest i forhold til de samme indkomster før krigen. Lensindkomsterne 1647-8 havde af de samme indkomster 1641-2 udgjort på Sjælland 59 %, i Skåne 27 %, på Fyn 64 %, men i Jylland 83 %. Dette er forbløffende, da Jylland som anført efter vidnesbyrdene fra de udsendte kommissærer var særdeles hærgnet af krigen. Lensindkomsterne var nogenlunde ensartede 1646-7 og 1647-8, således at der næppe kan være mulighed for, at beløbet fra 1647-8 er akkumuleret gennem flere regnskabsår. Dette er derimod tilfældet for det meget store beløb af tolden 1647-8, hvor indgår told også fra 1646-7.

De indkomster af hertugdømmerne, som tilflød rigets centrale kasser, fordeltes således.

Tabel 59. *Indkomsterne af hertugdømmerne 1641-8.*

	1641-2		1642-3		1643-4		1644-5	
	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
Amtr	124.000	95	125.700	96	84.800	73	24.400	100
Skat	-	-	-	-	25.000	21	-	-
Told	6.600	5	5.300	4	6.600	6	-	-
I alt	130.600	100	131.000	100	116.400	100	24.400	100

Også i hertugdømmerne synes der at have været en evne til hurtigt at komme over krigen, amtsindkomsterne 1647-8 udgør 95 % af amtsindkomsterne 1641-2.

De norske indkomster var således:

Tabel 60. *Indkomsterne af Norge 1641-8.*

	1641-2		1642-3		1643-4		1644-5	
	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
Len	34.500	8	39.600	9	50.500	10	39.800	5
Skat	128.300	30	125.200	28	201.300	40	536.800	70
Told	270.100	62	282.300	63	253.100	50	190.700	25
I alt	432.900	100	447.100	100	504.900	100	767.300	100

Det ses, at forholdet mellem de 3 grupper af indkomster i Norge var et ganske andet end i Danmark. Lenene gav i fredsårene knapt 10 %, skatten derimod ca. 30 %. Tolden, som i intet af de danske landskaber gav mere end 30 %, var i Norge over 60 % af de samlede indtægter. Som på Sjælland og Fyn var indtægterne stigende i krigsårene, men mens stigningen fra 1641-2 til 1643-4 her kun var omkring 10 %, så steg de norske indkomster fra 1641-2 til 1644-5 med ca. 335.000 rd. eller omkring 40 %. Også de norske lensindtægter var stigende i krigsårene, mens derimod toldindkomsterne var faldende. De meget store indkomster, som opnåedes i regnskabsårene 1643-4, 1644-5 og 1645-6 skyldtes skatterne. Også 1646-7 og 1647-8 blev der udskrevet store skatter, men på grund af den betydelige nedgang i tolden blev det samlede udbytte mindre end i 1641-3.

1645-6		1646-7		1647-8	
Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
52.800	100	96.800	99	117.900	99
-	-	-	-	-	-
-	-	1.100	1	1.700	1
52.800	100	97.900	100	119.600	100

1645-6		1646-7		1647-8	
Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
41.200	8	44.600	11	35.500	10
260.800	53	199.100	51	167.200	47
192.600	39	149.400	38	150.700	43
494.600	100	393.100	100	353.400	100

Herefter skal betragtes forholdet mellem de 3 hovedindkomstgrupper, len, skat og told, mellem landsdelene. For lensindkomsternes vedkommende kan forholdet ses af tabel XV, hvoraf det fremgår, at der i fredsårene 1641-2 og 1642-3 af den danske konges len og amter indkom ca. 390.000 og ca. 377.000 rd. Heraf kom ca. 23 % fra Sjælland, ca. 9 % fra Skåne, ca. 4 % fra Fyn, ca. 23 % fra Jylland og ca. 32 % fra hertugdømmerne. I krigsårene 1643-4 og 1644-5 faldt det samlede udbytte af len og amter til henholdsvis ca. 160.000 og ca. 183.000 rd. I 1646-7 og 1647-8 steg det samlede provenu igen til ca. 276.000 rd. og 301.000 rd., hvoraf ca. 17 % kom fra Sjælland, ca. 3 % fra Skåne, ca. 14 % fra Norge og ca. 37 % fra hertugdømmerne.

For skatteindkomsternes vedkommende tegnes billedet således:

Tabel 61. *De samlede indkomster af skatterne 1641-8.*

	1641-2		1642-3		1643-4		1644-5	
	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
Sjælland	75.500	19	78.900	20	110.800	23	102.200	15
Skåne	68.300	17	69.600	17	67.100	14	1.900	0
Fyn	31.200	8	32.800	8	41.600	8	30.400	5
Jylland	90.400	23	90.700	23	41.800	9	-	-
Danmark i alt	265.400	67	272.000	68	261.300	54	134.500	20
Hertugdømmerne	-	-	-	-	25.000	5	-	-
Norge	128.300	33	125.200	32	201.300	41	536.800	80
I alt	393.700	100	397.200	100	487.600	100	671.300	100

Tabel 62. *De samlede indkomster af tolden 1641-8.*

	1641-2		1642-3		1643-4		1644-5	
	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
Sjælland	55.600	13	53.900	13	52.900	14	47.100	19
Skåne	16.800	4	15.100	4	12.500	3	1.500	1
Fyn	20.600	5	22.700	5	17.500	5	4.700	2
Jylland	46.000	11	39.000	9	38.900	10	2.000	1
Danmark i alt	139.000	33	130.700	31	121.800	32	55.300	23
Hertugdømmerne	6.600	2	5.300	1	6.600	2	-	-
Norge	270.100	65	282.300	68	253.100	66	190.700	77
I alt	415.700	100	418.300	100	381.500	100	246.000	100

Tabel 63. *De samlede indkomster 1641-8 bortset fra strømtoldene fordelt på rigsdelen.*

	1641-2		1642-3		1643-4		1644-5	
	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
Danmark	636.500	53	614.400	52	519.700	46	286.000	27
Hertugdømmerne	130.600	11	131.000	11	116.400	10	24.400	2
Norge	432.900	36	447.100	37	504.900	44	767.300	71
I alt	1.200.000	100	1.192.500	100	1.141.000	100	1.077.700	100

1645-6		1646-7		1647-8	
Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
51.500	15	43.600	14	56.700	16
		16.600	5	40.300	11
25.000	7	17.600	6	25.500	7
		37.900	12	69.400	19
76.500	22	115.700	37	191.900	53
-	-	-	-	-	-
260.800	78	199.100	63	167.200	47
337.300	100	314.800	100	359.100	100

1645-6		1646-7		1647-8	
Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
17.100	7	31.100	14	29.000	11
1.900	1	6.500	3	5.600	2
13.700	5	18.800	8	16.300	6
25.900	10	20.000	9	57.000	22
58.600	23	76.400	34	107.900	41
-	-	1.100	0	1.700	1
192.600	77	149.400	66	150.700	58
251.200	100	226.900	100	260.300	100

1645-6		1646-7		1647-8	
Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
224.600	29	327.100	40	447.400	49
52.800	7	97.900	12	119.600	13
494.600	64	393.100	48	353.400	38
772.000	100	818.100	100	920.400	100

Tabel 64. De samlede indkomster 1641-8 med strømtoldene fordelt på rigsdelen.

	1641-2		1642-3		1643-4		1644-5	
	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
Danmark	1.137.000	64	1.022.400	61	954.300	58	582.900	42
Hertugdømmerne	205.600	12	206.000	12	191.400	12	24.400	2
Norge	432.900	24	447.100	27	504.900	30	767.300	56
I alt	1.775.500	100	1.675.500	100	1.650.600	100	1.374.600	100

Det ses, at der i 1641-2 og 1642-3 indkom henholdsvis ca. 394.000 og ca. 397.000 rd. Heraf kom ca. 19 % fra Sjælland, ca. 17 % fra Skåne, ca. 8 % fra Fyn og ca. 23 % fra Jylland. De danske lande leverede således de 2/3 af det samlede udbytte af skatterne, mens Norges andel udgjorde den resterende 1/3, da der i disse år ikke er regnet med skatteindkomst af hertugdømmerne. I 1643-4 steg skatteprovenuet af Sjælland og Fyn, mens det faldt af Skåne og Jylland, således at der af Danmark i alt indkom ca. 261.000 rd. eller ca. 11.000 rd. mindre end i det foregående år. Til gengæld steg de norske skatter med ca. 76.000 rd., således at Norges forholdsvise andel steg fra ca. 32 % til ca. 41 %, også selv om der i dette ene år er medregnet 25.000 rd. fra hertugdømmerne. I regnskabsåret 1644-5, hvortil er henlagt hele skatten 1644 og det halve af skatten 1644-5, og hvor der indgik 115.000 rd. i de norske kommissærens kasse af de særlige norske skatter, steg provenuet af Norge til 536.800 rd. Det samlede udbytte af Danmark, d. v. s. næsten udelukkende af Sjælland og Fyn, var kun på 134.500 rd., eller mindre end disse 2 landsdele havde givet i det foregående år. De 4/5 af skatterne på i alt 671.000 rd. kom således i dette år fra Norge, kun 1/5 fra Danmark. I 1645-6 blev det samlede udbytte ca. 337.000 rd., hvoraf igen ca. 4/5 kom fra Norge og ca. 1/5 fra Danmark. I 1646-7, da udbyttet i alt var ca. 315.000 rd., faldt den norske andel til lidt under 2/3, og i 1647-8, da udbyttet var ca. 360.000 rd., til under halvdelen. Jylland og Skåne, som 1645-6 intet havde givet, nåede 1646-7 op på at bidrage med 12 og 5 % og i 1647-8 med 19 og 11 %.

Toldindkomsterne bortset fra strømtoldene lå 1641-2 og 1642-3 på henholdsvis ca. 416.000 og ca. 418.000 rd., hvoraf omtrent 1/3 hidrørte

1645-6		1646-7		1647-8	
Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
286.200	34	461.600	49	592.500	56
52.800	6	97.900	10	119.600	11
494.600	60	393.100	41	353.400	33
833.600	100	952.600	100	1.065.500	100

fra Danmark og de resterende $\frac{2}{3}$ fra Norge. Den sjællandske told var den største i Danmark, derefter fulgte den jyske, den fynske og den skånske. I krigsårene faldt toldudbyttet af Danmark meget, også toldudbyttet af Norge reduceredes, men dog ikke helt så drastisk som det danske. Først 1647-8 udgjorde den norske told mindre end $\frac{2}{3}$ af det samlede udbytte af told.

Betragtes fordelingen af indkomsterne fra de 3 hoveddele af riget, Danmark, hertugdømmerne og Norge, og holdes indkomsterne af strøm-toldene, som ikke direkte hvilede på den enkelte rigsdal, foreløbigt udenfor, konstateres det, at Danmark i de 2 fredsår, 1641-2 og 1643-3, bidrog med lidt over halvdelen af det samlede udbytte, hertugdømmerne med lidt over $\frac{1}{10}$ og Norge med lidt over $\frac{1}{3}$. I 1643-4 indkom omtrent lige meget fra Danmark og Norge, men i 1644-5 var udbyttet af Danmark kun 27 %. I 1645-6 faldt det samlede udbytte betydeligt, men Norge vedblev at levere mere end Danmark, nemlig 64 % mod 29 % fra Danmark. Også 1646-7 var udbyttet af Norge større end af Danmark, 48 % mod 40 %, derimod vendtes forholdet om igen i 1647-8, hvor der fra Danmark kom 49 %, fra Norge 38 % og fra hertugdømmerne 13 %.

Hvis derimod indkomsten af Øresundstolden lægges til de danske indkomster og de skønnede 75.000 rd. af Elbtolden til indkomsterne af hertugdømmerne 1641-4, tegnes billedet som i tabel 64. De store udbytter af Øresundstolden 1641-2 på 500.500 rd. og 1642-3 på 408.000 rd. forhøjer Danmarks forholdsvise del af det samlede udbytte til at være ca. $\frac{2}{3}$. Da Øresundstolden endnu i 1644-5 på grund af henføringen af indkomsten fra den i 1644 til dette regnskabsår er

ansat til at have været 296.900 rd., bliver den danske andel her på 42 %, mod kun 27 % uden Øresundstolden. Det meget lille beløb af Sundtolden 1645-6 på kun 61.600 rd. og de mere end dobbelt så store, men dog i forhold til indkomsten 1641-3 meget små beløb i 1646-7 og 1647-8 på 134.500 og 145.000 rd., forrykker kun i ringe grad forholdet mellem rigsdelenene, således som dette blev efter lens-, skatte- og toldindkomsterne.

Slutsummerne i tabel 64 angiver rigets samlede indkomster, således som de er sammenstillet på grundlag af skønnede og beregnede tal for indkomsterne af lenene, af skatterne og af de forskellige tolde fra Danmark, hertugdømmerne og Norge. I tabel 65 er disse slutsummer opstillet som indeks med basis i 1641-2:

Tabel 65. *Rigets samlede indkomster 1641-8 som indeks.*

<i>1641-2 = 100</i>	
1641-2	100
1642-3	94
1643-4	93
1644-5	77
1645-6	47
1646-7	54
1647-8	60

Rigets samlede indkomster har i det første af de undersøgte regnskabsår, 1641-2, andraget 1.775.000 rd. eller over $1\frac{3}{4}$ million rd., eller næsten 18 tønder guld for at bruge et udtryk, som tiden anvendte for at anskueliggøre de meget store beløb. At beløbet var så stort som $1\frac{3}{4}$ million rd. har næppe nogen i 1640'erne gjort sig klart. Ingen har da heller set det samlet i én kasse, men Rentekammerets folk, generalkrigszahlkommissæren og tolderne i Sundet kunne have regnet sig frem til det, hvad de dog næppe har haft nogen tilskyndelse til, og hvad formodentlig heller ikke hverken kongen eller rigsrådet ville have brudt sig om, at de havde gjort. De $1\frac{3}{4}$ million rd. blev i 1642-3 og 1643-4 ca. 100.000 rd. mindre. Endnu i 1644-5 var det samlede udbytte dog stadig ca. 1.375.000 rd. eller kun 400.000 rd. mindre end i 1641-2. I 1645-6 satte det voldsomme fald ind, indkomsten blev kun 833.600 rd. eller

Tabel 66. *Christen Skeel : Kort ekstrakt og ungeferlig overslag på rigens gæld.*

Adelens, gejstlighedens og borgerskabets forstrækning	305.500
Restsedler, danske	390.200
Tyske restsedler	168.800
Kong Christian IV's obligationer til indlandske	410.300
Restance i Klædekammeret 1649	366.400
Hofstaten	102.400
Håndværksfolk	86.000
Leverance	1.407.700
Summa	3.237.300
Herforuden den norske gæld, ¹⁹⁾	343.800
Albert Balzer Berns, ²⁰⁾	102.700
Gabriel Marselis, ²¹⁾	286.600
Henrik Müller, ²²⁾	164.300
Rasmus Jensen, ²³⁾	123.200
Jacob Madsen, ²⁴⁾	143.600
den engelske, ²⁵⁾	140.000
og polske gæld, ²⁶⁾	50.000
Hertil Kieleromslagsgælden ²⁷⁾	1.260.000
I alt	5.851.500

under halvdelen af indkomsten i 1641–2. I 1646–7 og 1647–7 steg indkomsten til 952.600 rd. og 1.065.500 rd., men den nåede ikke op på at udgøre så meget som 2/3 af indkomsten i 1641–2.

Det må til slut bemærkes, at tallene i tabel 64 ikke angiver den fulde værdi af det, som rigets centrale finansforvaltende organer har haft til disposition i tiden mellem 1. maj 1641 og 1. maj 1648. Ud over indkomsterne i penge og naturalier af len, skat og told har riget i disse år optaget store lån. Hvordan disse lån har været fordelt på de en-

19. J. A. Fridericia: *Adelsvældens sidste Dage*, 1894, s. XXIX note 84.

20–24. Disse tal er differencen mellem leverance og betaling efter revisionskommissionens protokoller. Tallene her er betydeligt højere end Fridericias (jfr. ovenfor), der kun ligger på A. B. Berns 65.600, Gabriel Marselis 75.600, Henrik Müller 100.000, Rasmus Jensen 39.800 og Jacob Madsen 59.800 eller i alt for disse 5 leverandører 734.000, d. v. s. en difference på 393.200 rd. Hertil kommer, at der i protokollerne yderligere anføres gældsposter på ca. 135.000 rd., som Christen Skeel ikke har kendt til eller i hvert fald ikke har anført.

25–26. J. A. Fridericia: *Adelsvældens sidste Dage*, 1894, s. XXIX note 84. C. Rise Hansen: *Rigsråd I* s. 287 angives den norske gæld 31. august 1649 til 272.724 rd.

27. Således efter Kieleromslaget 1648.

kelte regnskabsår før og under perioden 1. 5. 1641 – 1. 5. 1648 eller hvilken af finanskasserne, der har haft rådighed over provenuet af dem, er ikke undersøgt. Her skal blot gengives en oversigt, som rigsråd Christen Skeel indførte i sin dagbog under 6. juli 1649. En række gældsposter kendte Christen Skeel ikke omfanget af, men beløbene er her indføjede med angivelse i noterne om, hvorfra oplysningerne er hentet. Riget havde, som det ses, en gæld der var mere end 5 gange så stor som netto-udbyttet af alle rigsdale i 1647–8. Adelens, gejstlighedens og borgerskabets forstrækning er antagelig indgået i mønt eller ædelmetaller til Kongens eget Kammer og Rentekammeret, mens resten af gælden må være for leverancer, bortset fra den engelske og polske gæld og posterne restance i Klædekammeret og ved hofstaten, der er skyldige beløb i løn til flådens og hoffets folk.

Kongens eget Kammer

Den danske centrale finansforvaltning i 1640'erne kan betragtes som delt i 4 af hinanden uafhængige afdelinger, nemlig Rentekammerets kasse, hvori indgik de ordinære indkomster, generalkrigszahlkommissærens kasse, hvori indgik de ekstraordinære indkomster, landekasserne, hvori indgik stænderskatte, og endelig Kongens eget Kammer, der modtog udbyttet navnlig af Øresundstolden, Elbtolden og amterne i hertugdømmerne. Den største vanskelighed ved en undersøgelse af institutionen Kongens eget Kammer kunne synes skabt ved, at regnskaberne for Kammeret skal være gået tabt ved slotsbranden på Christiansborg i 1794. I hvert fald har Johan Grundtvig og mange senere historikere hævdet, at dette var tilfældet²⁸). Der foreligger dog ikke noget vidnesbyrd om, at kammerregnskaberne skulle have eksisteret på slotet før 1794. Partikulærkassens regnskaber fandtes dér, men man nåede at få dem ført væk²⁹), nogle brudstykker af Frederik III's kammerregnskaber fra 1650'erne er ikke brændt³⁰), og det kunne synes ejendommeligt, at de ikke skulle have delt skæbne med de kun nogle år ældre regnskaber. Den, som kunne tænkes at have været pålagt at føre

28. Johan Grundtvig: *Frederik den Andens Statshusholdning*, 1876, s. 86.

29. *Rigsarkivets registrant* 105.

30. Emil Marquard: *Kongelige Kammerregnskaber fra Frederik III.s og Christian V.s Tid*, 1918.

kongens kammerregnskaber, var kammerskriveren. Som den første kammerskriver anfører Johan Grundtvig i sin fortegnelse over Christian IV's hof- og regeringspersonale Henrik Müller, der skulle være udnævnt 17. november 1632³¹). Der forekommer i 1550'erne 2 adelige embedsmænd i tilknytning til Kammeret, Erik Valkendorf og Axel Thønesen Viffert, men der er intet der tyder på ubrudt kontinuitet i embedsrækken mellem disse 2 herremænd og lensmænd og en så ydmyg person, som Henrik Müller var i 1632. Henrik Müller udnævntes da heller ikke til kammerskriver den 17. november 1632, selv om han ganske vist få år efter kaldtes kammerskriver af kongen, men til leveranceskriver³²). Det var da også leveranceskriver Henrik Müller hovedsageligt var, for så vidt som hans virksomhed overhovedet kan følges i 1630'erne. Henrik Müller var netop betroet skrivearbejdet med og udbetalingerne for de varer, som kongen lod sig levere til sit eget, til hoffets, administrationens og til flådens brug³³). Derudover har Henrik Müller været beskæftiget omkring kongens person og i den forbindelse været betroet mange sager som skriver og sekretær, også sager af finansiel art. Det er muligt, og vel også sandsynligt, at Henrik Müller har ført regnskab over sine udbetalinger, og hvis et sådant regnskab har eksisteret, må det nu også formodes at være gået tabt. Et sådant eventuelt regnskab har dog ikke været regnskabet over Kammeret, ikke et samlet indtægts- og udgiftsregnskab.

Fra 1643 arbejdede Christian IV med den tanke, at han ville have de penge igen, som han af Kammerets midler havde ladet forstrække til rigets behov. Han lod derfor i 1645 øverste renteskriver Peder Hansen udarbejde en designation, der viste, hvad der af Kammeret var ydet fra 1620 til 28. januar 1645³⁴). Denne designation er imidlertid udelukkende en udskrift af rentemesterregnskaberne over indkomsten fra Kammeret. Hvis der havde eksisteret et kammerregnskab ført af kammerskriveren, havde det været rimeligere at lade kammerskriveren skrive designationen ud efter sine egne regnskaber, i stedet for så at sige at lade den anden parts regnskaber være afgørende.

Et yderligere vidnesbyrd om, at kammerskriveren ikke har været betroet Kammerets regnskabsføring, er det, at kongen selv har ført kam-

31. Johan Grundtvig: Christian IV's Hof- og Regeringspersonale 1596–1648, *Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1872*.

32. *Kancelliets Brevbøger 1630–2*, s. 912.

33. Johan Jørgensen: *Rentemester Henrik Müller*, 1966, s. 26–9.

34. Erslev: *Rigsråd III* s. 149, 210, 296.

merregnskaber, omend højst mangelfulde sådanne. Disse kammerregnskaber er bevaret for årene 1607, 1608, 1614, 1616, 1617, 1618, 1619, 1620, 1621, 1622, 1629, 1635 og 1639, og de vides også at have været ført 1609, 1622, 1624, 1626, 1627, 1630, 1633, 1634, 1636, 1637, 1638, 1640, 1641 og 1642. Der tænkes på de bøger, der nu ligger i Rigsarkivet som Christian IV's egenhændige skrivbøger, skrivkalendere eller dagbøger³⁵). Disse bøger indeholder optegnelser af højst blandet art, Molbechs opdeling i Historisk Tidsskrift 1852³⁶) på 16 sagsområder er ganske dækkende, men i langt overvejende grad er skrivbøgerne dog regnskabsoptegnelser, hvor indførsler om modtagelsen af 10.000'er af rd. fra Øresundstolden findes side om side med andre om almisser på skillingsbeløb til de fattige. At skrivbøgerne først og fremmest er regnskaber, der ganske vist kun uregelmæssigt eller aldrig er blevet talt sammen, kan næppe betvivles. Intentionen har været at skaffe regnskab, i 1607 er den realiseret, for så vidt som kongen ved udgangen af dette år har sammentalt sine indtægter i årets løb til 137.025 rd., sine udgifter til 44.997 rd. og differencen til 87.028 rd. (hvilket er 5.000 rd. galt!). Ganske som i andre regnskaber starter derefter skrivbogen for det følgende år 1608 med beholdningen på de 87.028 rd.³⁷). I skrivkalenderen for 1618 har kongen foretaget månedsopgørelser. I andre af skrivkalenderne er der uregelmæssigt periodiske sammentællinger, eller der er afsat plads til årsopgørelser, som dog aldrig har fundet sted. Molbech havde sikkert ret, da han i 1852 hævdede, at Christian IV selv førte regnskabet over Kammeret og således egentlig var sin egen chatol-kasserer. Regnskaberne over Kongens eget Kammer er altså antagelig ikke brændt på Christiansborg i 1794, de har aldrig eksisteret i anden form end i kongens skrivbøger. Derimod findes bevaret regnskaber over en del af Kammeret, nemlig over de midler, der forvaltedes af kongens omslagsforvalter. Denne modtog hvert år i januar indkomsterne af de kongelige amter i hertugdømmerne og varetog kongens interesser på pengemarkedet i Kiel, omslaget.

Måske i erkendelse af sine mangelfulde evner ved sammentællinger-

35. Se oversigten over publikationerne af skrivkalenderne hos Kersten Krüger: *Die Einnahmen und Ausgaben der dänischen Rentmeister 1588-1628* s. 58.
36. C. Molbech: Uddrag af Kong Christian IV. Skriv-Calendere, samlede og ordnede efter særskilte Materier, *Historisk Tidsskrift 2. rk. IV*, 1852.
37. Og ikke 82.028 rd. som hos Schlegel (*Sammlung zur Dänischen Geschichte*, II, 3, 1775).

ne, måske fordi overblikket på grund af den mangelfulde regnskabsføring var gået tabt, foretog kongen nytårsdag 1618 en regulær optælling i skatkammeret på Frederiksborg. I jernskrinene her, der i skrivbogen benævnes efter farve, størrelse eller efter et bogstav, havde kongen liggende ca. 233.000 rd. Skatkammeret må være det endnu eksisterende rum i mønttårnets underste hvælving, hvortil der er adgang gennem 2 kobbertækte jernbeslagne døre med komplicerede låsemekanismer. Fra sin tårnstue, 2 stokværk oppe, kunne kongen putte mønter i en nedfaldsskakt, der mundedede ud i kammerets væg. Hovednøglen til skatkammeret på Frederiksborg har kongen tilsyneladende ført med sig, i alt fald sendte han den i januar 1638 til Frederik Urne, for at denne i skabet i vinterstuen kunne tage den nøgle, der gav adgang til skatkammeret ³⁸).

Lige så lidt som Kammeret havde en fast embedsstab eller en fast regnskabsføring, havde det et fast tilholdssted. Kongens eget Kammer var der, hvor kongen var, og det kunne etableres selv nede på toldboden i Helsingør, når blot kongen selv var tilstede og lod penge udtage af toldkisten ³⁹). Indbetalinger til og udbetalinger af Kammeret skete derfor hyppigst i København, Antvorskov, Kolding, Skanderborg eller Glückstadt. På Københavns slot opbevarede Kammerets penge i hvælvingen eller i det røde værelse ⁴⁰), men Kongens eget Kammer kunne også endnu helt bogstaveligt være kongens eget kammer ⁴¹): I 1643 lod Christian IV et beløb sætte ind i sit sengekammer.

Var Kammerets ydre rammer således løse, var det dog ikke en fiktion, men et organ med bestemte roller i finansforvaltningen. Imidlertid eksisterede Kongens eget Kammer også som en ren fiktion. Alle lande(unions)skatterne udgik i princippet til Kongens eget Kammer, mens de reelt, som set, endte i generalkrigszahlkommissærens kasse. Denne fiktion bevirkede, at generalkrigskommissærerne i deres regnskaber ved modtagelsen af unionsskatterne fra lenene anførte, at de var modtaget af Kongens eget Kammer af skatten, men i øvrigt havde fiktionen ingen regnskabsmæssige konsekvenser.

Kongens eget Kammer, ikke fiktionen, men den reelle finansforvaltende institution, modtog hovedsageligt sine indkomster fra Øresundstolden, fra Elbtolden eller fra amterne i hertugdømmerne. I

38. *Chr IV Breve IV* s. 174.

39. *Chr IV Breve V* s. 97–8.

40. *Chr IV Breve V* s. 497–8.

41. *Chr IV Breve VIII* s. 290.

1647 modtog Kammeret desuden et stort beløb fra Generalkommissariatet i Norge. Disse overførsler til Kammeret kan følges i disse institutioners regnskaber. Derudover har Kammeret til stadighed modtaget mindre beløb fra andre kasser. Der er således sket overførsler til Kongens eget Kammer fra Rentekammeret, fra de forskellige unionsskatte-kasser, fra mønten i København og mønten i Christiania og fra sølvværket i Norge. Kammeret har desuden modtaget indtægter som provenuet af adelens forstrækning af guld og sølv i 1645 og af salget af kongens opfødnings på Ibstrup i samme år. Indtægter i Kammeret som disse ville det være umuligt samlet at eftervise, og de kan næppe heller have betydet meget sammenholdt med de store indkomster af strømtoldene og af hertugdømmerne:

Tabel 67. *Hovedindtægter i Kongens eget Kammer 1641-8.*

	1641-2	1642-3	1643-4	1644-5	1645-6	1646-7	1647-8
Øresundstold	500.500	408.000	434.600	296.900	61.600	134.500	145.100
Elbtold	75.000	75.000	75.000	0	0	0	0
Hertugdømmerne	133.500	135.400	3.800	0	44.700	89.500	97.900
Norske General-kommissariat	0	0	0	0	0	0	100.000
I alt	709.000	618.400	513.400	296.900	106.300	224.000	343.000

Til tabel 67 må for det første bemærkes, at tallene for indkomsten af Elbtolden 1641-4 er skønnede. For det andet er der angivet bruttoindkomsterne af Øresundstolden og i Kieleromslagsforvalterens regnskab over indkomsterne af hertugdømmerne, mens der i regnskaberne figurerer betydeligt mindre beløb som overførsler til Kammeret. De udgifter, som betales direkte af toldkisten eller af omslagsforvalterens kasse, er i regnskaberne holdt udenfor, men altså her medtaget som Kammerets indkomst. Det fremgår iøvrigt af rentemesterregnskaberne, at man i Rentekammeret henførte en indbetaling til posten Kongens eget Kammer, hvad enten beløbet faktisk havde været vejen om ad Kammeret eller kom direkte fra Øresundstoldboden. Endelig er det for det tredje givet, at Kammeret har modtaget betydeligt større beløb, end det her fremgår af tabellen. Som det kan ses af Kieleromslagsregnskaberne, har kongen optaget store lån hvert år på omslaget; også i København lånte Christian IV betydelige summer.

Kammerets udgifter kan kun højst ufuldstændigt oplyses ved hjælp af det bevarede regnskabsmateriale. Rentekammeret og hofmønsterskriveren har regelmæssigt modtaget penge fra Kammeret:

Tabel 68. *Udbetalinger af Kongens eget Kammer til Rentekammeret og hofmønsterskriveren 1641-8.*

	1641-2	1642-3	1643-4	1644-5	1645-6	1646-7	1647-8
Rentekammer	160.100	51.500	38.800	51.100	19.600	39.400	25.200
Hofmønsterskriver	10.100	37.200	31.700	32.200	400	30.800	4.000
I alt	170.100	88.700	70.500	83.300	20.000	70.200	29.200

Ud over dette har generalkrigszahlkommissæren som anført formodentlig modtaget penge fra Kammeret ⁴²⁾, i tiden mellem 15. 1640 og 13. 3. 1642 ca. 60.000 rd., i tiden mellem 11. 2. 1642 og 26. 1. 1643 ca. 25.000 rd. og i tiden mellem 26. 1. 1643 og 9. 11. 1645 ca. 190.000 rd. Disse 3 udgiftsposter til Rentekammeret, hofmønsterskriveren og generalkrigszahlkommissæren har langt fra opslugt indtægterne. Hvor resten af pengene er gået hen, kan man kun have formodninger om. Ved læsningen af Christian IV's breve kan man dog hente mange oplysninger om arterne af udgifter, men ganske vist kun meget få om beløbenes størrelse. Det fremgår imidlertid meget tydeligt, at flåden og Holmen har kostet kongen mange penge af Kammerets midler. I 1642-overslaget sattes det samlede årlige budget for flåden til ca. 380.000 rd. (i 1646-overslaget sattes det til ca. 545.000 rd.). Rentekammeret bidrog hertil med mellem 80.000 og 90.000 rd. i de 2 fredsår 1641-2 og 1642-3 til lønningerne, og desuden anvendte det i disse 2 år ca. 240.000 og ca. 177.000 rd. til indkøb af varer, hvoraf en del har været til flåden. Antages det, at alle de af Rentekammeret indkøbte varer har været til flådebrug, mangler der alligevel for disse 2 år i gennemsnit henved 100.000 rd. i, at det anslåede beløb på 380.000 rd. nås. I de efterfølgende år har flådeudgifterne formentlig været stigende, samtidig med at Rentekammerets bidrag kan ses at have været faldende. For en del må de øgede udgifter været blevet dækket ved gæld til leverandørerne, men formodentlig har Kammeret måttet træde til enten med kontante tilskud eller også med garantier for lånene. Store beløb af Kammeret må endvidere være blevet brugt til

42. Jfr. s. 207.

betaling af renter og afdrag på gæld. Ved Kieleromslaget i januar 1641 brugte omslagsforvalteren ud over de samlede indtægter af amterne og tolden på ca. 107.000 rd. yderligere ca. 175.000 rd. i nyoptagne lån samt ca. 50.000 rd., som kom fra andre afdelinger af Kongens eget Kammer. Pengene anvendtes til at betale renter og gæld med, til lønninger og pensioner og til køb af skibsmateriel, varer og våben. Ved omslaget i 1642 brugte omslagsforvalteren kongens indkomster af amterne på ca. 133.000 rd., nyoptagne lån på ca. 165.000 rd., og ca. 230.000 rd. fra Øresundstolden og Kongens eget Kammer på Christianspris. I 1643 sendtes 150.000 rd. fra Sundet til Kiel, i 1643 ved et ekstraordinært omslag i september 16.000 rd., i 1644 igen 150.000 rd., og i 1647 fik omslagsforvalteren de 100.000 rd., der kom fra Norge. Ikke alene er Kammerets indkomster af hertugdømmerne således i disse år blevet brugt ved omslaget, men andre af dets indkomster har måttet sendes til Kiel. I ovenstående er Kammerets virksomhed søgt anskuet ud fra de oplysninger, som kan hentes i de regnskaber, som har poster med aflevering til Kammeret eller modtagelse fra det. Nedenfor betragtes Kammeret i et enkelt år ved hjælp af Christian IV's egen regnskabsføring.

Christian IV's skrivkalender for 1639, som ganske vist mangler indførsler for december måned, er den sidst bevarede i rækken. Uddrages af den de ca. 200 indførsler af beløb på over 100 rd., og forsøges disse samlet og grupperet efter art, nås følgende resultat:

Tabel 69. Christian IV's indtægter og udgifter 1639 efter skrivkalenderen.

<i>Indtægter</i>		<i>Udgifter</i>	
Øresundstold	494.100	Gaver	20.800
Elbtold	32.800	Løn	53.300
Den engelske gesandt	100.000	Varer	73.000
Anden indkomst	1.000	Renter og afdrag	60.600
		Rentekammeret	121.500
I alt	627.900	I alt	329.200

Det ses igen, at hovedindkomsten hidrørte fra Øresundstold og Elbtold. Derudover har kongen i dette år modtaget 100.000 rd. fra den engelske gesandt som godtgørelse for et gammelt krav i forbindelse med afslutningen af en forbundstraktat⁴³), og ca. 1.000 rd. har han

43. Jfr. L. Laursen: *Danmark-Norges Traktater 1523-1750, IV*, 1917, s. 198.

modtaget ad anden vej. Visse af udgifterne kan i og for sig dårligt grupperes, oplysningerne om dem er sparsomme, men her er altså ca. 20.800 rd. henført til rubrikken gaver og ca. 53.300 rd. til rubrikken lønninger. Der er købt for ca. 73.000 rd. varer og samtidig betalt 60.600 rd., som synes at være afdrag og rente på gæld, men som dog også kan være betaling for nylige leverancer. Endelig har Rentekammeret fået 121.500 rd. Differencen mellem indtægterne og udgifterne er på ca. 300.000 rd., altså tilsyneladende et pænt overskud. Det må dog bemærkes, at en del af Kammerets indtægter og udgifter er bogført i Kieleromslagsregnskabet, og at det iøvrigt langt fra er sikkert, at Christian IV har fået alle poster med.

Kort kan Kongens eget Kammer karakteriseres således: Det har været en finansforvaltende institution uden egentligt sted, personale eller regnskabsføring, dets traditionelle hovedfunktion var at modtage de af rigets indkomster, som særligt var til kongens disposition, for af dem at afholde de udgifter, som særligt vedrørte kongens person. Indkomsterne hidrørte hovedsageligt fra Øresundstolden, Elbtolden og hertugdømmerne. Ud over udgifterne til sine egne og sin families private formål har kongen af Kammerets midler først og fremmest afholdt udgifterne til personalet ved hoffet, til byggeformål og til indkøb af varer til hoffet. Derudover har kongen suppleret Rentekammerets indkomster med midler af Kammeret. Disse midler er i Rentekammeret i hvert enkelt tilfælde blevet anvendt til særlige formål, navnlig til hof- og flådeformål. Uden om Rentekammeret er der af Kongens eget Kammer desuden betalt for indkøb af materiel til flådebrug og til andre militære formål, det sidste navnlig i hertugdømmerne. Gesandtskaberne uden for riget er næsten udelukkende blevet betalt af Kammeret. Over Kieleromslagsregnskabet er der blevet afholdt en del lønninger og pensioner til folk fra hertugdømmerne eller til udlændinge. Og endelig har det været gennem Kammeret, at kongen foretog sine pengetransaktioner med private, i de gode tider før kejserkrigen udlånene, i de hårde år i 1640'erne lånene i København og Kiel.

Det er umuligt at give et entydigt svar på det spørgsmål, om kongens finanser i Kammeret har været adskilt fra rigets i Rentekammeret. I princippet må svaret blive et ja, men i realiteten var forholdet, som også Christian IV måtte sande det, at Kammerets midler kom i anvendelse til rigsformål. Kongen søgte ganske vist at hævde en adskillelse; vi har set, hvorledes han lod pengene fra Øresundstolden holde

ude fra overslaget af 1642, og han forlangte som anført i 1645 at få igen, hvad han havde forstrakt, nemlig 3.393.340 1/2 rd. og 33 1/2 sk. Hverken han eller rigsrådet har dog taget dette for andet end en tom demonstration. Det blev da også riget, der gennem udlægningerne af lensgodset i 1650'erne og de følgende 10-år måtte bidrage til afviklingen af den gæld, som kongen til rigets gavn, men på Kammerets vegne havde stiftet. Kongens eget Kammer varetog særlige opgaver i finanssystemet, men dets hovedfunktion var dog af politisk, ikke af finansiell art.

Dansk og europæisk finans-administration

Det er hensigten, at der i det følgende skal gives meget korte beskrivelser af hovedtræk ved de finansadministrative systemer i nogle europæiske stater ved 17. århundredes midte. Som repræsentative for de fremherskende systemer er valgt, Frankrig, England, Sachsen, Brandenburg, Holstein-Gottorp og Sverige⁴⁴). Det danske finansadministrative system skal dernæst søges placeret i forhold til et samlet billede af disse staters finansadministrationer.

44. Oversigten bygger navnlig på flg. værker: Th. Mayer: *Geschichte der Finanzwirtschaft vom Mittelalter bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, *Handbuch der Finanzwissenschaft*, herausgegeben von Wilhelm Gerloff und Fritz Neumark, I, 1952.

England: F. C. Dietz: *English Public Finance*, II, 1932; Samme: *The Receipts and Issues of the Exchequer during the Reigns of James I and Charles I*, *Smith College Studies in History*, XIII, 4, 1928; G. E. Aylmer: *The King's Servants. The Civil Service of Charles I 1625-42*, 1961.

Frankrig: D. Buisseret: *Sully and the Growth of Centralized Government in France 1598-1610*, 1968; G. Hanotiaux: *Histoire de cardinal Richelieu*, VI, *La politique interieure de cardinal*, 1935; J. Dent: *An Aspect of the Crisis of the Seventeenth Century: The Collapse of the French Monarchy*, *The Economic History Review* XX, 1967.

Holstein-Gottorp: E. Waschinski: *Zur Finanzpolitik der Herzöge von Holstein-Gottorp*, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, 73, 1949; L. Andresen: *Beiträge zur Geschichte der Gottorfer Hof- und Staatsverwaltung 1544-1659*, 1928.

Sachsen: E. Löbe: *Die oberste Finanzkontrolle des Königreichs Sachsen in ihrer organischen Entwicklung von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, *Finanz-Archiv, Zeitschrift für das gesamte Finanzwesen*, II, 1885.

Sverige: Nils Edén: *Den svenska centralregeringens utveckling (1602-1634)*. *Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala* VIII, 2, 1902; Nils Edén: *Kammarkollegiets historia. Från Gustav Vasa till Karl XII:s död (1539-1718)*, 1941.

Preussen: Kurt Breysig: *Gechichte der brandenburgischen Finanzen in der Zeit von 1640 bis 1696*, 1895; Johannes Schultze: *Die Mark Brandenburg*, IV, *Von der Reformation bis zum Westfälischen Frieden*, 1964.

Frankrig

Fransk finansadministration ved midten af 17. århundrede hvilede endnu på Sully's system fra århundredets begyndelse, selv om det under Richelieu's styre var blevet underkastet ændringer. Systemet, der var uden konkurrence fra et kongeligt kammer, et rådstyret eller et stænderstyret system, kan opfattes som delt i 3 afdelinger, en dirigerende, en udførende og en inspicerende.

Den første var overledelsen med *surintendance de finances* under en, to eller tre *surintendants*, der bestemte, hvorledes kongens indkomster skulle opkræves og udgives. Ved siden af *surintendance* stod *conseil des finances*, der som medlemmer havde embedsmænd fra andre dele af administrationen eller finansadministrationen, og som havde til opgave at rådgive og kontrollere les *surintendants*.

Den anden afdeling, den udførende, bestod af de institutioner, der faktisk modtog og udgav pengene. Det centrale organ var *l'épargne*, hovedkassen, hvor 3 *trésoriers de l'épargne* skiftedes til at føre regnskaberne over indtægter og udgifter med hjælp og under kontrol af et *chambre des comptes*. Under denne institution fandtes ud over Frankrig et antal *bureaux de finances* med administrerende embedsmænd, *trésoriers*, og modtagende og udgivende, *receveurs-généraux*. Under disse igen fandtes et antal distrikter, kaldet *élections*, hvor embedsmænd kaldet *élus* og *collecteurs* var ansvarlige for indkomsterne fra de mindste enheder, *les paroisses*.

Tredje afdeling, *contrôle-général des finances*, under ledelse af en *contrôleur-général* med bistand af 8–12 *intendants*, havde til opgave, ikke at udføre tal-revision på de øvrige embeders regnskaber, men at vurdere rimeligheden i deres dispositioner, om deres indtægter og udgifter stemte med, hvad der måtte forventes, og om deres udbetalinger gik til formål, der tjente kongens tarv.

Forretningsgangen var den, at *surintendant* med bistand af *conseil des finances* beregnede, hvor mange penge der skulle eller kunne bruges og hvor mange, det ville være muligt at indkræve. Det må bemærkes, at den franske kronens indkomster næsten udelukkende hidrørte fra direkte og indirekte skatter og afgifter. *Surintendant* fordelte, når det drejede sig om direkte skatter, byrden mellem les *bureaux* og meddelte dem, hvormed de skulle betale. Les *bureaux* fordelte igen byrden mellem deres *élection* og rapporterede tilbage til *surintendant*, i hvil-

ken grad de kunne opfylde kravene, og hvordan fordelingen ville blive. Surintendant opstillede på grundlag af dette i en generalplan kaldet *état du roi* eller *état par estimation*, hvor meget der ville indkomme i alle bureaux, hvor meget der måtte anvendes til lokale formål f. eks. til militær og fæstninger, og hvor meget der ville være i overskud. Dette overskud skulle indsendes til den centrale kasse, l'epargne, hvis der ikke, forinden dette skete, disponeredes over det ved assignation. En kopi af *état du roi* meddeltes trésorier de l'epargne, mens alle bureaux fik kopi af de dele, der vedrørte dem. Herpå modtog les bureaux beløbene, fordelte dem i overensstemmelse med de ordrer, som var givet dem i *état du roi*, og sendte efter regnskabsårets afslutning deres bilag til trésorier de l'epargne, der med hjælp af chambre de comptes på grundlag af dem opstillede *état du vrai*. Udbetalinger kunne enten ske direkte fra l'epargne eller ved assignation udstedt af surintendant på et af de lokale organer. Assignationerne kunne gå på indeværende regnskabsår, eller de kunne være fremdaterede flere år.

Dette smukke maskineri brød sammen i en kæmpemæssig bedrageri-affære i Mazarins sidste år op til 1661, fordi Mazarin og surintendant Fouquet tilvandt sig selv og andre kolossale beløb og optog store lån som betaling for hovedsageligt fiktive leverancer. Som sikkerhed stilledes fremdaterede assignationer, der ofte forrentedes med mellem $33\frac{1}{3}$ og 50 % årligt. Korruptionen i surintendance forudsatte korruption i l'epargne og den igen korruption i contrôle-générale, der var beregnet til at holde maskineriets enkelte dele på plads. I september 1661 arresteredes Fouquet og i løbet af de følgende par år erstattedes surintendance og conseil de finances, l'epargne og contrôle-général med andre institutioner, der dog i hovedsagen blot videreførte de hidtidiges funktioner. Det må understreges, at den franske finansadministrations sammenbrud i 1661 var forårsaget af politiske faktorer. Systemet muliggjorde i højere grad end ved nogen anden samtidig europæisk finansadministration vidtgående kontrol med underordnede instanser, fuldstændig budgettering og overblik over alle rigets midler. Det forudsatte til gengæld en sådan ledelse som Sully, Richelieu og Colbert kunne give det, mens det i hænderne på Mazarin og Fouquet netop på grund af de beføjelser, som tilfaldt dets ledere under dets centralisering, gav mulighed for effektivt misbrug. Fransk finansadministration havde allerede fra slutningen af 16. århundrede et forbløffende moderne præg. Den var pyramidalsk opbygget og virkede

ved stadig kommunikation frem og tilbage gennem alle led ud i alle rigets dele. Alle den franske kronens lande forvaltedes af en og samme stærkt centraliserede institution, hvis embedsmænd i alle led var administratorer og ikke også havde pligter ved militærforvaltningen eller hof-fet. Alle kronens indkomster var i penge og ikke i naturalier, og kron-godsets rolle for indkomsternes størrelse var minimal; allerede under Sully bidrog krongodset med under 2 %. Skatter og afgifter pålagdes af kongen uden at stændersk eller anden sanktion var nødvendig.

England

Den engelske finansadministration i første halvdel af 17. århundrede var centreret omkring *the Exchequer*. Denne institution lededes af en *Chancellor of the Exchequer* eller *Under Treasurer*, mens Lord Treasurer ikke længere var implicerede i forvaltningsarbejdet. Exchequer deltes i 2 afdelinger, *Upper Exchequer* eller *Exchequer of Audit*, der var det reviderende og administrerende organ, og *Lower Exchequer* eller *Exchequer of Receipt*, hvor penge ind- og udbetaltes. Penge kunne modtages og udgives i Exchequer i overensstemmelse med 3 forskellige procedurer, *the ancient course*, *augmentation-wise* og *prest-wise*. Af disse 3 procedurer var *the ancient course* den mest besværlige, den indebar bl. a. udskrivning af hver sum på pergamentsstrimler, overførsel til glatbarkede hasselkæppe ved hjælp af indhakning, opsplitning af hasselkæppene, kaldet *tallies*, og kontrol ved sammenlægning igen. De 2 andre procedurer var nemmere, men da de grupper af embedsmænd, der administrerede dem, udkæmpede forbitrede kampe om kompetencen i Exchequer, skete der det fra 1597, at begge måder anvendtes for de samme beløb.

Udbetalinger fra Exchequer skete efter ordre af Chancellor of the Exchequer eller Lord Treasurer. Større udbetalinger forelagdes kongen og *Privy Council* til anerkendelse. Der udstedtes assignationer fra Exchequer på alle arter af indkomster, ved århundredets begyndelse kun på mindre beløb og kun til afholdelse af bestemte udgifter, men under James I og Charles I udstedtes meget store assignationer, således at under halvdel af indkomsterne gik gennem Exchequer. Det brugtes også under disse 2 konger at udstede fremdaterede assignationer som sikkerhed for lån.

Krongodset administreredes af embedsmænd, der ikke hørte til højadelen, eller det forpagtedes bort, såvel til ikke-adelige som til adelige. Administratorer eller forpagtere afregnede i Exchequer hos en af de 7 *auditors of revenue*, hos hvem lå centralforvaltningen af det krongods, som sorterede under Exchequer. Udbyttet af krongodset var i mønt og ikke i naturalier, fordi afgifterne og krongodsenes underliggende brugsenheder indkom i kontanter. Ved århundredets begyndelse indbragte krongodset årligt over 100.000 £; under James I bortsolgtes krongods for ca. 650.000 £ og under Charles I til 1635 for ca. 640.000 £. Samtidig skete der imidlertid en effektivisering af administrationen og en forhøjelse af såvel afgifterne inden for krongodset som af forpagtningsafgifterne, således at udbyttet pr. år af det resterende krongods kun var ca. 20.000 £ mindre, end det havde været omkring år 1600.

Direkte skat, der betegnedes som *subsidies* og *fifteenths and tenths* bevilgedes af parlamentet og betaltes af jord eller formue efter ansættelse af lokale *commissioners*. Skatten indkrævedes af *petty constables* og *constables*, der leverede videre til grevskabernes *sheriffs*, der afregnede i Exchequer. Den sidste direkte skat før borgerkrigen, bevilget af parlamentet i 1628, indbragte ca. 275.000 £. I stedet for *subsidies* og *fifteenths and tenths* udskrev kongen derefter uden parlamentets sanktion *ship-money*, d. v. s. en skat til flådens opretholdelse som afløsning for pligten til at stille skibe til rådighed for flåden. Denne skat indbragte 1634–7 ca. 200.000 £ årligt, men i 1638–40, da den udskrevedes sidste gang, gav den på grund af skattenægtelsen ialt kun ca. 55.000 £. Ship-money-pengene indgik ikke til Exchequer, men modtoges af flådens regnskabskontorer.

Told gav den engelske krone dens største indkomster. Hovedparten af told- og forbrugsafgifterne, under et kaldet *tonnage and poundage*, bevilgedes normalt af parlamentet. Fra 1625 til 1629 blev denne bevilling kun givet for et år ad gangen, efter 1629 opkrævedes tolden uden bevilling. Andre tolde, *impositions*, opkrævedes uden bevilling; det drejede sig navnlig om told på fremmede varer. Under striden med parlamentet om kongens ret til at pålægge told uden bevilling lagdes vægten navnlig over på *impositions*, således at disse i de sidste år op mod borgerkrigen indbragte årligt over 200.000 £. Et karakteristisk træk ved engelsk toldadministration var, at toldindkomsterne bortforpagtedes. Forpagtningen kunne omfatte f. eks. indkomsten af en enkelt told på en bestemt vare i et geografisk begrænset område, eller

den kunne omfatte flere tolde i større områder eller hele England. Toldforpagteren aflønnede toldembedsmændene og afholdt alle øvrige udgifter ved indkrævningen, og han afleverede uanset størrelsen af sine indkomster et fast beløb. Særlig betydningsfuld var bortforpagtningen af *the great farm of the customs*, der omfattede tolden på hovedparten af alle forbrugsgoder, mens tolden på ting som rosiner, silke og tobak under imposition bortforpagtedes særskilt. Afgiften af *the great farm of the customs* nåede 1638 op på 172.500 £. Toldforpagterne var kronens største kreditorer i London, afgiften anvendtes delvis til betaling af afdrag og renter til dem, således at Exchequer kun modtog brøkdele af afgiften. Under forpagtningssystemet vedblev Exchequer at føre kontrol med størrelsen af brutto-toldindkomsterne, således at systemet ikke førte til forenkling af den centrale administration.

Henry VII havde omformet det kongelige kammer, *the Chamber*, til en velorganiseret ny central institution, *the Treasury*. Denne nye institution syntes for en tid i Henry VII's og Henry VIII's regeringsperioder ganske at skulle fortrænge Exchequer, hvis hidtidige regnskabsaflæggere nu gik til Treasury. I slutningen af Henry VIII's regeringstid og under Mary forenedes imidlertid Treasury's og Exchequer's funktioner i et Exchequer, der overtog visse af de af Treasury og dets sideordnede institutioner udviklede regnskabsmetoder (*augmentation-wise*, *prest-wise* jfr. ovenfor). Der var altså ikke i England i den periode, som her har interesse, længere nogen særskilt kongelig-kammer-administration. Derimod fandtes der 2 andre centrale finansadministrative organer, der var uafhængige af Exchequer, nemlig *Duchy of Lancaster*, der forvaltede visse dele af krongodset over hele England, ikke bare i Lancaster. *Duchy of Lancaster* modtog ca. 12.000 £ årligt. *Court of Wards* forvaltede for kongen de ejendomme, der i kraft af kongens feudale rettigheder skulle stilles under hans administration, mens de tilhørte umyndige. Der kunne ud af dette hentes store beløb, i 1640'erne lå det årlige overskud af *Court of Wards* på omkring 70.000 £.

Engelsk central finansadministration var i første halvdel af 17. århundrede karakteriseret ved en høj centralisation, samtidig med at der udkæmpedes forfatningsmæssige kampe over skatteudskrivningsretten og dispositionsretten over det indkomne. Charles I's forsøg på en løsning ved hjælp af pålæg af nye skatter og afgifter mislykkedes ikke på grund af finansapparatets svigten. Der fandt kontinuerligt store bort-

salg af krongodset sted, hvorved de årlige indkomster øgedes betydeligt. Tolden bortforpagtedes ligeledes i stort omfang, og kronen nåede herved for det første en forenkling af sit eget lokale toldapparat samt bekæmpelse af smugleri og korruption og for det andet en metode til foruddiskontering af toldindtægterne.

Sachsen

I kurfyrstendømmet Sachsen trådte en øverste leder af det centrale finansvæsen, en *Rentmeister* i funktion ved midten af det 15. århundrede. Indtil 1570'erne virkede finansforvaltningen således, at rentemesteren ved hjælp af et antal *Rentschreiber* fra *die Renterei* kontrollerede alle underliggende embeders regnskaber. Indkomsterne fra amterne bestod hovedsageligt i naturalier, men rentemesteren kunne afslutte tidsbegrænsede kontrakter med amtmændene, hvorefter disse i stedet for naturalier skulle indlevere en pengesum. På grund af udbredt anvendelse af assignationer gik dog også hovedparten af de kontante beløb fra amterne uden om Rentekammeret. Skatter bevilgedes af landsstænderne og forvaltedes gennem af dem nedsatte kommissioner, som fyrsten ikke havde beføjelser over, selv om selvfølgelig et samarbejde måtte finde sted.

Under hertug August (hertug 1553–86 og svoger til Frederik II af Danmark) reformeredes den centrale finansforvaltning, navnlig i årene omkring 1575. Der fastlagdes et system, hvorefter alle indkomster af amterne skulle indgå ubeskåret til Rentekammeret, hvorfra der igen kunne udbetales amterne de nødvendige beløb til deres lokale formål. Som et eksempel på, hvorledes der tilstræbtes centralisering, kan nævnes, at det ikke længere tillodes amtmændene at afholde udgifter til byggeri eller reparation. I stedet oprettedes et embede for en hertugelig bygningsmester, under hvem alle landsherrens byggeopgaver samledes. Alle amternes naturalier skulle i videst muligt omfang bortsælges, og der indførtes nye amtsregnskaber, hvor der kun regnedes i mønt. Også møntvæsenet, den betydningsfulde bjergværksdrift og driften af hertugens skove reguleredes ved nye instrukser. Den tidligere titel for lederen af hertugens nu forsvundne kammer toges i brug igen i et nyt embede med et nyt indhold. *Der Kammermeister* skulle nu sammen med *Rentmeister* forestå *die Renterei*, der nu også kaldes *die Rentekammer*. Mens rentemesteren navnlig skulle revidere og kontrollere de underlig-

gende embeders regnskaber, skulle kammermesteren især modtage og udgive hertugens midler. Der udviklede sig den praksis, at skrivelserne hos kammermesteren kaldtes kammerskrivere og skrivelserne hos rentemesteren renteskrivere, ligesom hele institutionen opfattedes som delt i 2, et kammer og et rente- eller regnekammer. Under hertug Augusts efterfølger reorganiseredes Rentekammeret. Der tildeltes hver enkelt skriver særlige årligt tilbagevendende opgaver, således at det altid var samme mand, der behandlede samme sagområde eller samme amt. Rentekammerregnskaberne nyordnedes, således at brutto-indkomster og -udgifter fremgik. Der skabtes derved mulighed for en fuldstændigere budgetlægning.

Hertug August lod indrette et særligt *Kammerrat*, der senere afløstes af et *Geheimerat* på 4 medlemmer. Råderne skulle revidere rentemesterens og kammermesterens regnskaber, deltage i deres revision af underliggende embeders regnskaber, attestere udbetalinger, udstede assignationerne, der stadig anvendtes ved dækningen af hovedparten af hertugens udgifter, og i det hele taget være til rådighed for kurfyrsten som regnskabs- og finansekspertes. Geheimerat udvikledes under Augusts efterfølger til et *Kammerkollegium*, hvori fyrsten i samråd med rådets medlemmer drøftede og afgjorde alle finansspørgsmål. Medlemmerne af Kammerkollegium deltog direkte i forvaltningen, idet de hyppigt inspicerede i de lokale embeder.

Rentekammeret vedblev kun at forvalte amts- og toldindkomsterne, idet der i princippet ikke skete indgreb i stændernes skattebevillings- og skatteforvaltningsret. Det lykkedes imidlertid kurfyrst August at få medlemmer af sit Geheimerat placeret som sideordnede med de af landsstænderne udpegede medlemmer i de kommissioner, der forvaltede skatterne. Til gengæld lod August skatterne fra stifterne Naumburg og Merseburg, hvor der ikke fandtes stændervæsen, indgå i den fælles kasse. Skatteregnskaberne forelagdes ikke Rentekammeret til revision, men behandlede af stænderne.

Det sachsiske finanssystem forekommer at have et særpræg ved den måde, hvorpå de gamle institutioner vedblev at bestå og danne ramme, mens der dog alligevel skabtes en finansforvaltning med en høj grad af centralisation. Det lykkedes at løse problemet om forvaltningen af amternes naturalie-indkomster uden massive bortsalg af godserne. Selvom der ikke eksisterede noget hertugens eget kammer, så vedblev finansforvaltningen at være delt om 2 hovedkasser for amts- og toldind-

tægterne på den ene side og skatteindkomsterne på den anden side, men ved rådernes opsyn med Rentekammeret og deltagelse i forvaltningen af skatterne skabtes der mulighed for samordning. Hertugen og hans Kammerkollegium var det koordinerende organ.

Brandenburg

Den brandenburgske kurfyrstes lande udgjorde ikke et samlet hele, hvilket prægede finansforvaltningen. Denne var som i Sachsen delt i en kurfyrstelig og en stændersk del. Kurfyrstens (hertugens) centrale finansadministration var delt i 3 hovedafdelinger, *die Kammer*, *die Hofrenterei* og *die Amtskammer*. Kammeret lededes af en *Kammersekretär* under tilsyn af kurfyrstens *Kanzler* og *Geheimerat*. Til kammeret indgik overskuddet fra visse af kurfyrstens særlige ejendomme, fra forskellige brug som kalkbrug og skovbrug, men tillige amts- og toldindkomsterne fra områderne Kur- og Neumark. Kammeret afholdt de mere specielle hofudgifter til kurfyrstens eget brug, f. eks. til guld- og sølvvarer, til kunstindkøb og til jagt. Hofrenteriet blev ledet af en *Hofrentereimeister*, med hjælp af et antal *Renteischreiber*. Det modtog fra hovedparten af kurfyrstens områder de amts- og toldindkomster, som indkom i kontanter. Dets midler anvendtes hovedsageligt til anskaffelser og lønninger til centraladministrationens og hoffets personale. Hofrenterei havde ingen regnskabsmæssig kontrol over naturalieindkomsterne. Disse indgik navnlig til et provianthus i Berlin, mens regnskaberne over dem førtes af *die Amtskammer*.

Finansforvaltningen var i høj grad decentraliseret, idet der i flere af kurfyrstens enkelte lande fandtes lokale renterier, der fungerede delvist uafhængigt af de centrale organer, og som ikke havde afleveringspligt af indkomsterne til disse. Det samlende led var kurfyrsten, der udstedte assignationer såvel på centrale som lokale kasser. Nogen samlet oversigt over indkomster og udgifter fandtes ikke og kunne ikke skabes. Det kurfyrstelige brandenburgske finansvæsen søgtes reformeret i 1651. Der oprettedes et *Staatskammerrat* med 4 medlemmer, der i fællesskab skulle have det øverste tilsyn med finansforvaltningen. Der skulle anlægges en hovedbog fælles for Hofrenterei og Kammer, alle assignationer skulle registreres ét sted, og der fastsattes en omregningstabel for naturalier, således at alle regnskaber kunne føres som penge-regnskaber. Endvidere fastsattes der en personaletat over alle lønnin-

ger, og der søgtes opstillet et budget. Reformforsøget 1651 førte til mere effektiv regnskabsføring, men dets hovedformål, en centralisering af finansstyrelsen, mislykkedes, hovedsageligt fordi der var hård modstand mod centraladministrationen i Berlin ude i kurfyrstendømmets forskellige dele.

De brandenburgske skatteindkomster bevilgedes som *Kontribution* eller *Kriegssteuer* af stænderforsamlingerne således, at der af hver 1.000 daler ydedes 590 af byerne og 410 af ridderskabet. Skatteindkomsterne forvaltedes af *Landrute*, der udnævnedes af landsherren og stænderforsamlingerne i fællesskab.

Holstein-Gottorp

Det holsten-gottorpske finanssystem var nært beslægtet med og ligt det danske. Det grundlagdes under hertug Adolf (1544–86), men da det overtog forvaltningen af dele af det, som under Frederik I og Christian III var forvaltet under ét som de slesvig-holstenske hertugdømmer, byggede det på deres forvaltningsorganisation. Om Frederik I's og Christian III's danske finansadministration var mere præget af hertugdømmernes administration, end hertugdømmernes var af den danske, kan der ikke her tages stilling til. Den holsten-gottorpske finansadministration lededes af *die Rentekammer*, der var udskilt af hertugens kancelli. Rentekammerets forretninger varetoges ved hjælp af skrivere af en borgerlig *Rentmeister* eller *Kammermeister*, der dog også blot kaldtes *Rentschreiber*. Denne førte i sine *Rentekammer-Rechnungen* oversigterne over de visse og uvisse indkomster af de hertugelige amter og af tolden såvel som af de fælles hertugelige og kongelige toldkasser. Udgifterne var hovedsageligt til hoffet og administrationen.

Rentemesteren modtog de underliggende embeders kontante overskud; som i Danmark anvendtes ved amterne beløb til lokale formål. Dele af amternes indkomster var i naturalier, som videreleveredes til hoffets brug, men da Holstein-Gottorp ikke havde noget større behov for centrale naturalieleverancer, udvikledes fra århundredets begyndelse en praksis i retning af bortsalg af naturalier ved amterne og indlevering af det kontante beløb til Rentekammeret. Et assignationssystem som det danske fandtes ikke. Amterne lededes af oftest borgerlige amtmænd, der fik en fast løn.

Rentemesteren reviderede de underliggende embeders regnskaber, førte kontrol med møntmesteren, afsluttede kontrakter med leveranter til hoffet, forestod byggeriregnskaber og udbetalte lønninger. Rentemesteren var den regnskabskyndige fagmand, mens finanspolitikken førtes af hertugen i forening med gehejmerådet, der også reviderede rentemesterens regnskaber. Fra 1611 fik et medlem af rådet til hverv særligt at være *Kammerrat*. Kammerråden skulle følge rentemesterens virksomhed, være til stede ved revisionen af de underliggende embeders regnskaber og overalt nøje gennemføre sparsommelighed og hindre misbrug.

Rentekammeret modtog ikke alle Holstein-Gottorps indkomster; for det første indgik visse ubetydelige beløb, navnlig hidrørende fra gamle afgifter til landsherren, i hertugens private hofkasse, *das Gemach*. Dette, der var et levn fra en finansadministration før cancelliets, syntes navnlig opretholdt for at give hertugen lejlighed til at disponere over mindre beløb uden om Rentekammerets regnskabsføring. For det andet gik skatteindkomsterne ikke til Rentekammeret. Skatter blev udskrevet efter plovta, d. v. s. på grundlag af en (ganske vist ikke realistisk) vurdering af brugsstørrelser. Skatterne i hertugdømmerne bevilgedes til 1631 af stænderne, adelen og borgerskabet, derefter udskrev landsherrene skat uden bevilling. Det var imidlertid fortsat sådan, at skattebeløbene indgik i *Landkasten* eller *Legekasten*, altså landekasser. Disse var placeret i Kiel og under kontrol af landkommissærer, udpeget blandt stænderne.

Sverige

Den svenske centrale finansadministration i første halvdel af 17. århundrede, der af Eli F. Heckscher er kaldt det datidige Europas mest rationelle, sammenfattede alle indkomster af kronens jordegods, af told og af skat, under én institution. To- eller tredeling mellem af forskellige politiske instanser dominerede organer som f. eks. i Danmark fandtes ikke. Finansforvaltningen fungerede i princippet efter 2 forordninger om regeringsformen af 1618 og 1634. I realiteten var finansadministrationen dog under stadig forandring og udvikling uden at netop årene 1618 eller 1634 markerede skarpe brud. Det ledende organ var *räknekammeren*. I spidsen for dette stod et kollegium bestående af

riksens skatmästare og gerne 5 *kammarråd*. Kollegiet, der lededes af skatmesteren, når en sådan var udnævnt, havde til opgave at varetage den praktisk-finansielle administration. Kollegiet skulle sørge for, at kronens midler indkom på rigtig måde, skulle søge at øge dem ved rationel udnyttelse, og skulle forhindre at kronens ejendomme gik tabt. Hvor kollegiet fandt, at indkomster var for små til rationelt at kunne udnyttes, skulle det søge at få dem bortforpagtet. Efter 1621 søgtes det størst mulige antal indkomster bortforpagtet uanset deres størrelse; det var kollegiet der fastsatte forpagtningsbetingelserne. I løbet af 1620'erne havde kollegiet gennemført en kraftig decentralisering af hele finansadministrationen. *Ståthållare* og *landshövdingar* ude i landet modtog i første omgang alle kronens indkomster fra fogder, toldere og forpagtere og lod ved egne *landskamrerare* og *länsbokhållare* deres regnskaber revidere, således at kun centrale regnskaber eller regnskaber der af specielle grunde ikke sorterede under lensstyrelsen, revideredes direkte af räknekammaret. På grund af denne frigørelse fra det omfattende direkte revisionsarbejde blev kammeret i højere grad netop organet for samordningen af den finansielle planlægning. Allerede før 1619 var kammeret i stand til at opstille budgetter, *riksstater*, over kommende indtægter og udgifter. Disse riksstater omfattede alle rigets udgifter og indtægter uanset art.

Under kollegiet virkede i räknekammeren nogle *kamrerare*, hvis antal havde kunnet reduceres til 3 på grund af forenklingen i regnskabskontrollen efter bortforpagtningerne og decentralisationen. Kamrerarne, der kunne opnå rang af kammarråd og sæde i kollegiet, fungerede som en slags departementschefer. Der fandt en arbejdsfordeling sted mellem dem, således at én f. eks. varetog regnskaberne vedrørende krigsstaten, mens en anden tog sig af hofstatens regnskaber. Med rang som kamrerare ansattes 1624 som tidligere omtalt en *generalbokhållare*, der dels bl. a. ved hjælp af månedlige rapporter fra lensstyrelserne skulle føre et centralt regnskab over alle indtægter og udgifter, *riks-hufvudböcker*, anlagt efter dobbeltbogholderi-princippet, dels skulle føre tilsyn med de underordnede regnskabers opstillingsmåde. Under kamrerarne fandtes *kammarskrifvarne*. Tallet på kammarskrifvare havde været oppe på 30, men havde kunnet reduceres til omkring det halve. I tilknytning til räknekammaren fandtes et *kansli* under en *kammarsekretär*. Til kammeret var ligeledes knyttet en *kammarfiskal*, der havde til opgave på kronens vegne at føre de sager om kronens rettig-

heder, der indbragtes for kammeret som domstol. *Räntekammaren* havde tidligere været en selvstændig institution, der havde til opgave at modtage og udgive kronens midler, mens räknekammaren var det reviderende organ. Räntekammaren var imidlertid efter ordningerne af 1618 og 1634 en integreret del af räknekammaren, der kun indtog en særstilling ved at stå direkte under kammarrådet. Räntekammaren lededes af en *räntmästare*, der også har ført titel af *generalreceveur*. I 1627 ansattes en købmand fra Stockholm som *faktor över räntekammaren*, der ikke blot skulle forestå oppebørslen og udbetalingen, men som også skulle afslutte kronens forretninger om salg af naturalier og køb af materiel, forhandle om kronens lån og iøvrigt medvirke ved krigsfinansieringerne. Oppebørslen af kronens naturalier, der ved slutningen af 16. århundrede havde været centraliseret omkring et *varuhus*, decentraliseredes i løbet af 17. århundrede, således at naturalierne søgtes anvendt provinsielt i landsdelene.

Svensk finansadministration synes særligt karakteriseret ved at være samlet under én institution, der ikke behøvede at konkurrere med andre sidestillede organisationer. Derved formåede det svenske centrale finansorgan at skabe en oversigt over rigets samlede finansielle stilling, som kun Frankrig kunne opvise magen til. Mens det franske system imidlertid var stærkt centraliseret, var et af principperne i det svenske netop decentraliseringen. Endvidere synes det særegent for svensk finansforvaltning, at man var villig til at prøve metoder som f. eks. dobbeltbogholderiet, som havde vist sig brugbare uden for finansadministrationen.

Danmark

Skal man skildre dansk finansforvaltning i 1640'erne på samme summariske måde som den, hvorpå fransk, engelsk, svensk og 3 tyske staters finansforvaltning er skildret i det foregående, må det blive således:

Finansforvaltningen var delt i 4 af hinanden principielt uafhængige afdelinger. I spidsen for *Rentekammeret* stod en adelig *rigshofmester*, der var medlem af *rigsrådet*. Rigshofmesteren ledede denne del af finansforvaltningen i et ikke nøjere defineret underordningsforhold til kongen. Rigshofmesteren traf afgørelser vedrørende revisionsarbejdet

i Rentekammeret og sluttede kontrakter med leverandørerne om varer til hoffet og flåden, han udstedte assignationer på kontante beløb eller naturalier på de lokale embeder, og derved disponerede han over naturaliernes fordeling enten til centralt brug navnlig for flåden eller til bortassignation. Under rigshofmesteren stod 2 adelige *rentemestere*, der var ansvarlige for Rentekammerets daglige virksomhed. Under rentemestrene igen virkede ca. 30 *renteskrivere*, hvoraf nogle både var betroet særlige dele af Rentekammerets regnskabsføring og tillige deltog i revisionsarbejdet, mens andre udelukkende var beskæftiget med revisionen af de underliggende eller sideordnede embeders regnskaber. Rentekammeret havde 2 hovedfunktioner. Det skulle for det første modtage rigets ordinære indkomster, d. v. s. navnlig lensindkomsterne og tolden, og af dem afholde de ordinære udgifter, d. v. s. udgifter navnlig til hoffet, flåden og centraladministrationen. For det andet skulle Rentekammeret revidere alle rigets regnskaber fra alle underordnede og sideordnede organer. Den centrale finansforvaltnings anden afdeling var *Generalkrigszahlkommissariatet*, der havde til opgave at modtage de ekstraordinære indkomster, som var beregnet til militære formål, og som bevilgedes af rigsrådet. Den tredje afdeling var *Landkommissariatene* i de 4 hovedprovinser. Visse skatter bevilgedes ikke af rigsrådet, men af *stænderforsamlinger*. Stænderskatterne nåede hverken til Rentekammeret eller til Generalkrigszahlkommissariatet, men forvaltedes af provinsernes adelige *landkommissærer*. Også stænderskatterne var bestemt til militære formål. Den fjerde og sidste afdeling af den centrale finansforvaltning var *Kongens eget Kammer*, der navnlig modtog sine midler fra Øresundstolden og fra amterne i hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Kongens eget Kammer havde ingen egentlig stab, dets regnskabsføring, som var mangelfuld, forestodes af kongen selv, og hans regnskaber blev som de eneste ikke revideret af Rentekammeret. Kongens eget Kammeres oprindelige funktion var at være kasse for indkøb til kongens eget forbrug, men i 1640'erne var dets hovedopgave at virke som et dispositionsfond, der kunne supplere Rentekammerets eller Generalkrigszahlkommissariatets midler.

Der var naturligvis en sammenhæng mellem de 4 afdelinger. For det første benyttede de alle de lokale forvaltningsorganer. Såvel Rentekammeret som Generalkrigszahlkommissariatet og Landkommissariatene modtog deres midler gennem len og amter eller af tolderne. Kongens eget Kammer benyttede amterne i hertugdømmerne og tolderne ved

Øresund. For det andet fandt der en vis samordning sted. Kongen virkede gennem rigshofmesteren ind på Rentekammeret, mens rigsrådet ligeledes gennem rigshofmesteren og ved at revidere dets centrale regnskab, *rentemesterregnskabet*, havde indseende med Rentekammeret. Rigsrådet bevilgede de skatter, som modtoges af generalkrigszahlkommis-særen, men denne anvendte dem til militære formål efter kongens ordre eller efter ordre af rigsmarsken, der var medlem af rigsrådet. Kongens forhold til Landkommissariatene var på samme måde: Bevillingsretten og forvaltningsmåden lå uden for kongens rækkevidde, men han havde dispositionsretten. Rigsrådet havde i princippet ingen beføjelser over eller indsigt med midlerne i Kongens eget Kammer, men da de af det bevilgede skatter ikke slog til, blev kongen tvunget til at anvende Kammerets midler til formål, som var rigsformål. Samspillet mellem de 4 afdelinger af den centrale finansforvaltning skete derfor i spillet mellem konge og rigsråd.

Dansk og europæisk finansforvaltning

De i det foregående kort beskrevne finansielle systemer fra 17. århundredes midte var enten videre udviklinger af ældre systemer eller nyskabte lige indenfor århundredet eller kort før dets begyndelse. De virkede i en periode, hvor stigende udgifter til hof og administration, hær og flåde krævede større midler. Disse midler kunne skabes enten ved forøgelse af allerede eksisterende arter af indkomster eller ved at nye blev taget i brug. De traditionelle indkomster udsprang navnlig af krongodset. De var for en betydelig dels vedkommende i naturalier, og de kunne vanskeligt øges. De nye indkomster bestod i direkte og indirekte skatter, de var i mønt, og de kunne øges. Den særlige opgave, der påhvilede de fleste af finansforvaltningerne omkring midten af 17. århundrede, bestod derfor i en omlægning af indkomsterne fra de traditionelle krongods-bundne til nye i form af skatter, tillige i en omlægning fra indkomster i naturalier til indkomster i kontanter.

Forsøger man at typedele de 7 finanssystemer efter institutioner, tegner der sig et klart billede omkring et geografisk mønster. For sig selv stod det franske og det engelske system, begge med særegne institutioner. Sachsen, Brandenburg, Holstein-Gottorp og Danmark hørte lige så klart hjemme i en gruppe for sig, fungerende som de var med et

Rentekammer, et Kongens eget Kammer og et af disse 2 uafhængigt system til modtagelse af skatterne. I tilknytning til denne gruppe fandtes den svenske finansforvaltning, der lededes af en institution lig Rentekammeret og som ligeledes var udviklet af et kancelli. Foretages typedelingen i stedet for efter institutioner efter afhængighed af kron-godsbundne indkomster, må det franske system sættes for sig. Frankrig havde ikke haft en reformation med efterfølgende inddragning af kirkegodset, i Frankrig havde derfor spørgsmålet om, hvorledes krongodset kunne kapitaliseres, løst sig selv på et tidligt tidspunkt. Muligvis lå der i dette en af forudsætningerne for, at der netop i Frankrig kunne skabes et nyt finanssystem. De 6 øvrige lande var alle protestantiske og stod endnu over for problemet. Ved en typedeling eller tilblivelsesproces må det franske system igen sættes for sig, nyskabt som det var kort før 17. århundredes begyndelse og uden megen forbindelse med det forudgående system. Det svenske system må ses som stående nært det franske; også det svenske var blevet til ved radikale nyskabelser, uden at meget var blevet bibeholdt af det hidtidige forvaltningssystem. De øvrige systemer må karakteriseres som skabte i en tidligere periode, men på forskellig vis og i forskellig grad reparerede og forbedrede. For det engelske system bestod forbedringerne i bortsalget af krongodset, der løste en del af problemet om omlægning til skatte-indkomst, og videre i bortforpagtningen af de store toldindkomster. I Sachsen bibeholdtes Rentekammeret, men der skabtes en ny organisationsform for det og en mulighed for centralisation af indkomsterne fra amterne. I Sachsen dannedes endvidere en kollegial overstyrelse for statsfinanserne. Det brandenburgske system søgtes forbedret i 1651, men på grund af statens specielle geografisk-politiske sammensætning førte disse reformforsøg ikke til større resultater bortset fra en forbedring af regnskabssystemet. Også det danske system søgtes ved flere lejligheder forbedret, men her førte forsøgene ikke til noget påviseligt resultat. Endelig synes Holstein-Gottorps finansadministrative system, skabt som det var engang omkring midten af 16. århundrede, at have passet fortrinligt til den lille stats behov også ved midten af 17. århundrede.

Der kunne videre ses på forholdet mellem forvaltningen af indkomster af traditionel art, d. v. s. jordbundne indkomster og told, og forvaltningen af skatteindkomsterne. I Frankrig, England og Sverige bestyrede det centrale organ også skatteindkomsterne. I Brandenburg, Sachsen, Holstein-Gottorp og Danmark var skatteindkomsterne i større

eller mindre grad underlagt forvaltningen af de instanser, som bevilgede dem. Her er imidlertid det ene af de 2 forhold, der klart adskilte det danske system også fra systemerne i de 3 tyske stater. I Danmark bevilgedes skatterne af stænderne og af rigsrådet. Stænderskattesystemet i Danmark adskilte sig ikke fra de tilsvarende i Brandenburg, Sachsen og Holstein-Gottorp, men de danske stænderskatter betød meget lidt i forhold til de af rigsrådet bevilgede skatter. »Il y a comme une liaison nécessaire entre la forme financière et la forme politique«⁴⁵). Det danske finansielle system i 1640'erne bestemtes af det politiske system. Mens fyrsterne i de 3 tyske stater tilsyneladende ikke havde større vanskeligheder ved at dominere i de af dem og stænderne bestyrede organer til forvaltning af skatterne eller overhovedet i at få de nødvendige skatter bevilget, så var dansk finansforvaltning delt mellem 2 politiske instanser af samme styrke, rigsrådet og kongen. Dette kom klarest til udtryk i hoveddelingen mellem forvaltningen af de ordinære og de ekstraordinære indkomster, men delingen gjorde sig også gældende inden for forvaltningen af de ordinære indkomster. Christian IV's mislykkede forsøg på blot en moderat ændring af lensforvaltningen viste tydeligt, at reformer ikke kunne gennemføres, så længe der konstitutionelt forudsattes en stadig balance mellem rigsrådet og kongen. De ordinære indkomsters andel i det samlede hele blev imidlertid stadig mindre. Den finansielle balance mellem konge og bevilgende organ ville derfor som f. eks. i Frankrig og England ikke have kunnet oprettholdes, hvis ikke særlige forhold havde gjort sig gældende i Danmark. Resultatet kunne uden disse særlige forhold være blevet, enten at kongen havde erhvervet skatteudskrivningsretten, som i Frankrig, eller også, at rigsrådet havde beholdt den og tillige havde overtaget retten til styring af hele finanssystemet, sådan som parlamentet gjorde det i England efter en borgerkrig.

Når balancen imidlertid opretholdtes i Danmark endnu ved 17. århundredes midte, var en medvirkende årsag, at kongen takket være Øresundstolden og indtægterne fra hertugdømmerne formåede det, som Charles I i England forgæves søgte at gennemføre ved hjælp af ship-money og tonnage and poundage, nemlig at have en betydelig indkomst i nogen grad uafhængig af det skattebevilgende organs bestemmelser.

45. R. Mousnier: *L'Évolution des finances publiques en France et en Angleterre pendant les guerres de la ligue d'Augsbourg et de la succession d'Espagne*, *Revue Historique CCV*, 1951, s. 19.

Her er det andet forhold, der satte det danske system i en gruppe for sig i forhold til de 6 ovenfor nævnte. Der fandtes et Kongens eget Kammer i flere af de 6 stater, men disse kamre forvaltede kun ubetydelige beløb, hvorimod det danske kammer forvaltede meget store summer. Det danske finansforvaltende system i 1640'erne var antikveret. Dets grundskavank må dog have været dets opdeling mellem forskellige politiske instanser. Dette, der forhindrede overblik, planlægning og samordning, kunne kun ændres efter en forfatningsændring. Da for det første Øresundstolden gik ned efter 1645, og da for det andet reformer af finansforvaltningen var nødvendige, hvis staten skulle vedblive at bestå, så måtte en forfatningsændring også gennemføres.

Tabel I. *Indtægter i rd. af lenene på Sjælland 1641-8.*

Len	År	1641-2	1642-3	1643-4	1644-5	1645-6	1646-7	1647-8
Abrahamstrup								
Prov.		200	—	600	1.700	—	1.000	2.100
Ass.		—	—	1.600	200	—	—	—
Rtk.		300	2.300	100	—	—	—	—
I alt		500	2.300	2.300	1.900	0	1.000	2.100
Antvorskov								
Prov.		15.400	25.000	13.600	15.500	9.100	7.300	6.200
Ass.		800	700	1.000	—	—	—	500
Rtk.		500	—	—	—	—	—	—
I alt		16.700	25.700	14.600	15.500	9.100	7.300	6.700
Dragsholm								
Prov.		2.400	1.400	2.100	5.100	1.500	1.300	2.300
Ass.		—	4.900	3.500	—	3.800	3.600	500
Rtk.		500	—	—	—	—	—	3.000
I alt		2.900	6.300	5.600	5.100	5.300	4.900	5.800
Frederiksborg								
Prov.		10.300	10.200	8.200	8.500	7.100	6.600	4.500
I alt		10.300	10.200	8.200	8.500	7.100	6.600	4.500
Holbæk								
Prov.		400	—	100	500	—	—	—
Ass.		—	—	—	—	—	Regnskab	600
Rtk.		—	—	—	—	300	mangler	—
I alt		400	0	100	500	300		600
Kalundborg								
Prov.		10.200	8.300	8.100	8.400	Regnskab	4.500	
Ass.		—	—	—	—	mangler	5.600	
I alt		10.200	8.300	8.100	8.400		10.100	
Korsør								
Prov.		5.800	7.100	5.000	1.900	2.600	1.200	1.100
I alt		5.800	7.100	5.000	1.900	2.600	1.200	1.100
Kronborg								
Prov.		6.500	Regn-	1.200	4.900	3.400	2.900	4.600
Ass.		—	skab	—	—	—	—	500
I alt		6.500	mangler	1.200	4.900	3.400	2.900	5.100

(fortsættes)

Tabel I (fortsat)

Len	År	1641-2	1642-3	1643-4	1644-5	1645-6	1646-7	1647-8
København								
Prov.	15.500	9.500	11.400	10.500	9.700	6.700	5.200	
Ass.	600	-	1.400	-	-	-	-	
I alt	16.100	9.500	12.800	10.500	9.700	6.700	5.200	
Ringsted								
Prov.	5.600	3.000	5.100	2.200	4.800	-	200	
Ass.	-	-	-	-	-	2.500	2.500	
I alt	5.600	3.000	5.100	2.200	4.800	2.500	2.700	
Roskilde								
Prov.	5.300	5.300	5.400	3.300	3.800	4.000	2.900	
Ass.	-	-	-	-	-	-	1.500	
I alt	5.300	5.300	5.400	3.300	3.800	4.000	4.400	
Tryggevælde								
Prov.	1.000	600	-	-	1.100	-	-	
Ass.	-	-	500	-	-	-	2.500	
Rtk.	300	300	300	300	-	-	-	
K.e.K. ¹⁾	400	700	300	400	300	500	-	
I alt	1.700	1.600	1.100	700	1.400	500	2.500	
Vordingborg								
Prov.	5.300	3.300	4.200	4.300	2.700	2.000	4.700	
Ass.	-	-	400	-	-	-	-	
K.e.K. ¹⁾	900	1.600	300	1.100	1.600	800	-	
I alt	6.200	4.900	4.900	5.400	4.300	2.800	4.700	
Hørsholm og Munkeliv²⁾								
Prov.	-	700	900	900	900	900	-	
Ibstrup								
Prov.	-	-	-	-	600	600	800	
Saltø								
Rtk.	200	200	200	200	200	-	-	
Svendstrup								
Prov.	-	-	-	-	-	-	300	
Rtk.	-	-	400	400	400	200	-	
I alt	-	-	400	400	400	200	300	
Søllemarkgård								
Prov.	-	-	-	-	500	700	-	

1. Til prinsen.

2. Munkeliv var norsk, men afregnedes som et af Corfits Ulfeldts len sammen med Hørsholm.

Tabel II. *Indtægter i rd. af lenene i Skåne, Halland og Blekinge 1641-8.*

Len	År 1641-2	1642-3	1643-4	1644-5	1645-6	1646-7	1647-8
Christianopel							
Prov.	—	1.200	400	—	1.100	Sammen med	
Rtk.	200	300	200	1.300	—	Sølvitsborg	
I alt	200	1.500	600	1.300	1.100		
Christiansstad							
Prov.	4.200	4.400	2.600	3.900	2.100	—	100
Ass.	—	—	1.400	—	—	—	—
Rtk.	1.600	—	—	—	—	—	—
I alt	5.800	4.400	4.000	3.900	2.100	0	100
Froste hr.							
Prov.	200	—	—	Regn-	—	—	200
Rtk.	500	400	200	skab	—	—	—
I alt	700	400	200	mangler	0	0	200
Halmstad							
Prov.	600	200	100	500	Regnskab mangler		
I alt	600	200	100	500			
Hammershus							
Prov.	3.700	2.300	100	2.500	500	2.400	
Ass.	—	—	1.200	—	—	—	
Rtk.	—	—	700	—	—	4.800	
I alt	3.700	2.300	2.000	2.500	500	7.200	
Helsingborg							
Prov.	1.800	1.300	300	Regn-	1.000	300	300
Ass.	—	—	—	skab	—	800	—
Rtk.	100	100	—	mangler	—	—	—
I alt	1.900	1.400	300		1.000	1.100	300
Laholm							
Prov.	200	100	100	Regnskab mangler			
Rtk.	100	100	100				
I alt	300	200	200				
Landskrone							
Prov.	1.000	1.100	1.000	Regnskab	—	100	700
Rtk.	1.300	—	400	mangler	—	—	—
I alt	2.300	1.100	1.400		0	100	700

(fortsættes)

Tabel II (fortsat)

Len	År	1641-2	1642-3	1643-4	1644-5	1645-6	1646-7	1647-8
Malmø								
Prov.		7.600	5.300	5.900	300	300	1.400	1.900
Ass.		700	700	-	-	-	-	-
Rtk.		1.100	200	600	-	-	-	-
I alt		9.400	6.200	6.500	300	300	1.400	1.900
Sølvitsborg								
Prov.	Regn-	1.300	Regn-	1.300	-	-	1.300	
Ass.	skab	-	skab	-	-	-	2.000	
Rtk.	mangler	400	mangler	900	-	2.500	-	
I alt		1.700		2.200	0	2.500 ¹⁾	3.300 ¹⁾	
Varberg								
Prov.		8.200	9.200	6.100	1.700	Regnskab mangler		
Rtk.		400	-	-	-			
I alt		8.600	9.200	6.100	1.700			
Visborg								
Prov.		3.500	3.100	3.200	2.200	1.500	Regnskab mangler	

1. Med Christianopel.

Tabel III. *Indtægter i rd. af lenene på Fyn 1641-8.*

Len	År 1641-2	1642-3	1643-4	1644-5	1645-6	1646-7	1647-8
Dalum							
Prov.	-	-	-	-	-	Regnskab mangler	
Ass.	-	-	1.300	800	-		
Rtk.	4.700	800	-	300	500		
I alt	4.700	800	1.300	1.100	500		
Hagenskov							
Prov.	200	2.300	100	800	700		
Ass.	700	700	700	-	-		
Rtk.	1.200	100	500	500	-	1.800	
I alt	2.100	3.100	1.300	1.300	700	1.800	
Hindsgavl							
Prov.			-	200	200	-	100
Ass.	Lenet frit		-	-	-	-	400
Rtk.			600	700	400	700	300
I alt	0	0	600	900	600	700	800
Nyborg							
Prov.	3.600	4.200	3.500	4.900	2.800	1.100	800
Ass.	-	-	-	-	-	3.900	-
Rtk.	-	-	-	-	-	100	3.400
I alt	3.600	4.200	3.500	4.900	2.800	5.100	4.200
Odense							
Prov.	900	2.300	3.400	-	1.100	-	100
Ass.	-	1.300	-	500	500	-	-
Rtk.	-	-	-	-	-	-	600
I alt	900	3.600	3.400	500	1.600	0	700
Rugård							
Prov.	500	500	500	700	200	Regnskab mangler	
Ass.	400	400	400	-	400		
Rtk.	500	200	-	100	300		
I alt	1.400	1.100	900	800	900		
Tranekær							
Prov.	700	-	-	900	-	-	-
Ass.	500	-	-	-	3.400	3.200	3.300
Rtk.	1.600	-	-	-	-	-	-
I alt	2.800	0	0	900	3.400	3.200	3.300

Tabel IV. *Indtægter i rd. af lenene i Jylland 1641-8.*

Len	År	1641-2	1642-3	1643-4	1644-5	1645-6	1646-7	1647-8
Bøvling								
Prov.		100	200	—	—	100	—	600
Ass.		900	800	—	—	2.800	—	2.000
Rtk.		900	1.200	—	—	—	2.700	—
I alt		1.900	2.200	0	0	2.900	2.700	2.600
Dronningborg								
Prov.		1.800	7.700	700	—	900	—	2.900
Ass.		7.000	—	6.600	—	1.000	7.300	3.800
Rtk.		100	200	—	—	—	—	—
I alt		8.900	7.900	7.300	0	1.900	7.300	6.700
Hald								
Prov.		100	100	100	—	—	—	100
Ass.		3.100	2.800	700	—	300	—	2.000
Rtk.		1.600	1.600	—	—	—	3.300	—
I alt		4.800	4.500	800	0	300	3.300	2.100
Kalø								
Prov.		3.800	2.200	300	—	—	2.400	Regn-
Ass.		2.500	2.000	—	—	—	—	skab
I alt		6.300	4.200	300	0	0	2.400	mangler
Kolding								
Prov.		5.300	4.000	1.600	—	—	—	—
Ass.		4.300	4.800	1.300	—	—	4.000	6.200
I alt		9.600	8.800	2.900	0	0	4.000	6.200
Lundenæs								
Prov.		200	200	300	—	—	—	—
Ass.		1.800	1.600	—	—	—	—	3.600
Rtk.		1.900	2.100	—	—	—	3.600	—
I alt		3.900	3.900	300	0	0	3.600	3.600
Mariager								
Prov.		900	500	Regn-	—	—	—	—
Ass.		—	—	skab	—	—	—	2.800
Rtk.		1.800	1.900	mangler	—	—	1.100	—
I alt		2.700	2.400		0	0	1.100	2.800

(fortsættes)

Tabel IV (fortsat)

Len	År 1641-2	1642-3	1643-4	1644-5	1645-6	1646-7	1647-8
Ribe og Møgeltønder							
Prov.	1.500	2.200	1.100	—	1.200	—	1.400
Ass.	2.900	2.300	1.600	—	—	5.500	1.200
Rtk.	1.300	600	—	—	—	—	2.000
I alt	5.700	5.100	2.700	0	1.200	5.500	4.600
Sejlstrup							
Prov.	1.000	1.000	1.000	—	900	—	1.900
Ass.	1.200	1.200	900	—	100	—	—
Rtk.	500	300	—	200	—	2.100	600
I alt	2.700	2.500	1.900	200	1.000	2.100	2.500
Silkeborg							
Prov.	2.600	1.200	1.200	—	200	Regn-	900
Ass.	2.100	1.800	1.200	—	—	skab	3.500
Rtk.	800	—	—	—	—	mangler	—
I alt	5.500	3.000	2.400	0	200		4.400
Skanderborg							
Prov.	11.200	8.900	2.800	—	2.600	7.000	12.200
Ass.	6.100	6.500	400	—	900	4.000	3.000
Rtk.	—	—	—	—	—	3.000	—
I alt	17.300	15.400	3.200	0	3.500	14.000	15.200
Skive							
Ass.	—	—	—	—	—	—	1.600
Rtk.	1.200	1.300	—	—	—	1.600	—
I alt	1.200	1.300	0	0	0	1.600	1.600
Stjernholm							
Prov.	800	500	Regn-	—	—	—	1.000
Ass.	900	800	skab	—	400	—	1.000
Rtk.	300	400	mangler	—	400	1.500	—
I alt	2.000	1.700		0	800	1.500	2.000
Ørum							
Prov.	—	—	—	—	500	500	—
Ass.	—	—	—	—	1.500	—	2.800
Rtk.	2.300	2.500	100	—	—	2.300	—
I alt	2.300	2.500	100	0	2.000	2.800	2.800

(fortsættes)

Tabel IV (fortsat)

Len	År	1641-2	1642-3	1643-4	1644-5	1645-6	1646-7	1647-8
Ålborg								
Prov.		3.800	3.100	500	700	900	5.000	700
Ass.		5.200	4.900	1.700	—	1.700	—	2.400
Rtk.		700	600	—	—	200	4.200	5.500
I alt		9.700	8.600	2.200	700	2.800	9.200	8.600
Århus								
Prov.		1.900	—	—	—	100	—	300
Ass.		1.100	2.200	400	—	—	—	3.100
Rtk.		—	2.100	600	—	—	2.900	—
I alt		3.000	4.300	1.000	0	100	2.900	3.400
Åstrup								
Prov.		—	—	Regn-	—	—	100	1.900
Ass.		300	300	skab	—	—	—	—
Rtk.		500	400	mangler	—	300	800	—
I alt		800	700		0	300	900	1.900
Dueholm								
Ass.		—	—	Regnskab	—	—	1.000	—
Rtk.		1.500	1.500	mangler	—	—	2.000	—
I alt		1.500	1.500		0	—	3.000	—
Lundegård								
Rtk.		100	100	Regnskab	0	0	700	900
				mangler				
Lønborg								
Ass.		—	—	Regnskab	—	—	1.200	1.000
Rtk.		1.000	1.000	mangler	0	0	—	1.000
I alt		1.000	1.000		0	0	1.200	2.000
Pandumgård								
Rtk.			Regnskab	—	—	300	—	0
			mangler					
Regstrup								
Rtk.			Regnskab	mangler		—	300	0
Vestervig								
Prov.		—	—	—	—	—	1.300	—
Rtk.		300	500	—	—	100	—	—
I alt		300	500	0	0	100	1.300	—

Tabel V. *Samlede indtægter i rd. af lenene på Sjælland 1641-8.*

	1641-2		1642-3		1643-4		1644-5	
	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
Prov.	83.900	95	74.400	87	65.900	87	67.700	96
Ass.	1.400	2	5.600	7	8.400	11	200	0
Rtk.	1.800	2	2.800	3	1.000	1	900	2
K.e.K.	1.300	1	2.300	3	600	1	1.500	2
I alt	88.400	100	85.100	100	75.900	100	70.300	100

Tabel VI. *Samlede indtægter i rd. af lenene i Skåne, Halland og Blekinge 1641-8.*

	1641-2		1642-3		1643-4		1644-5	
	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
Prov.	31.000	84	29.500	93	19.800	80	12.400	85
Ass.	700	2	700	2	2.600	11	0	0
Rtk.	5.300	14	1.500	5	2.200	9	2.200	15
I alt	37.000	100	31.700	100	24.600	100	14.600	100

Tabel VII. *Samlede indtægter i rd. af lenene på Fyn 1641-8.*

	1641-2		1642-3		1643-4		1644-5	
	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
Prov.	5.900	38	9.300	73	7.500	68	7.500	72
Ass.	1.600	10	2.400	19	2.400	22	1.300	13
Rtk.	8.000	52	1.100	8	1.100	10	1.600	15
I alt	15.500	100	12.800	100	11.000	100	10.400	100

Tabel VIII. *Samlede indtægter i rd. af lenene i Jylland 1641-8.*

	1641-2		1642-3		1643-4		1644-5	
	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
Prov.	35.000	38	31.800	39	9.600	38	700	78
Ass.	39.400	43	32.000	39	14.800	59	0	0
Rtk.	16.800	19	18.300	22	700	3	200	22
I alt	91.200	100	82.100	100	25.100	100	900	100

1645-6		1646-7		1647-8	
Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
47.800	88	37.200	78	37.600	72
3.800	7	8.900	19	11.400	22
900	2	200	0	3.000	6
1.900	3	1.300	3	0	0
54.400	100	47.600	100	52.000	100

1645-6		1646-7		1647-8	
Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
6.500	100	3.000	35	5.700	56
0	0	800	9	4.400	44
0	0	4.900	56	0	0
6.500	100	8.700	100	10.100	100

1645-6		1646-7		1647-8	
Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
5.000	48	1.100	11	1.000	11
4.300	40	7.100	72	3.700	37
1.200	12	1.700	17	5.200	52
10.500	100	9.900	100	9.900	100

1645-6		1646-7		1647-8	
Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
7.400	41	15.700	23	24.600	33
9.000	50	22.300	32	40.300	53
1.700	9	30.800	45	10.700	14
18.100	100	68.800	100	75.600	100

Tabel IX. *Samlede indtægter i rd. af lenene i Danmark, efter indtægternes art, 1641-8.*

	1641-2		1642-3		1643-4		1644-5	
	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
Prov.	155.800	67	145.000	69	102.800	75	88.300	91
Ass.	43.100	19	40.700	19	28.200	21	1.500	2
Rtk.	31.900	14	23.700	11	5.000	4	4.900	5
K.e.K.	1.300	0	2.300	1	600	0	1.500	2
I alt	232.100	100	211.700	100	136.600	100	96.200	100

Tabel X. *Samlede indtægter i rd. af lenene i Danmark, efter landsdele, 1641-8.*

	1641-2		1642-3		1643-4		1644-5	
	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
Sjælland	88.400	38	85.100	40	75.900	56	70.300	73
Skåne	37.000	16	31.700	15	24.600	18	14.600	15
Fyn	15.500	7	12.800	6	11.000	8	10.400	11
Jylland	91.200	39	82.100	38	25.100	18	900	1
I alt	232.100	100	211.700	100	136.600	100	96.200	100

Tabel XI. *Indtægter i rd. af lenene i Norge 1641-8.*

Len	År	1641-2	1642-3	1643-4	1644-5	1645-6	1646-7	1647-8
Aggershus								
Prov.		4.900	6.600	5.700	6.600	Af lenets	9.900	-
Ass.		-	-	-	-	egne ind-	-	-
Rtk.		2.100	200	-	-	komster til	-	-
						Prov. og Rtk.		
I alt		7.000	6.800	5.700	6.600	4.000	9.900	0
Bakke								
Ass.		-	-		700		Sammen med	
Rtk.		200	200		-		Reins kloster	
I alt		200	200		700			

(fortsættes)

1645-6		1646-7		1647-8	
Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
66.700	75	57.000	42	68.900	47
17.100	19	39.100	29	59.800	41
3.800	4	37.600	28	18.900	12
1.900	2	1.300	1	0	0
89.500	100	135.000	100	147.600	100

1645-6		1646-7		1647-8	
Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
54.400	61	47.600	35	52.000	35
6.500	7	8.700	7	10.100	7
10.500	12	9.900	7	9.900	7
18.100	20	68.800	51	75.600	51
89.500	100	135.000	100	147.600	100

Tabel XI (fortsat)

Len	År	1641-2	1642-3	1643-4	1644-5	1645-6	1646-7	1647-8
Bratsberg								
Prov.		-	-	1.700	-	700	900	700
Ass.		-	-	2.200	-	400	-	-
Rtk.		500	0	-	0	-	-	-
I alt		500	0	3.900	0	1.100	900	700
Bergen								
Prov.		4.100	6.000	7.900	7.100	2.300	Regn-	300
Ass.		1.900	-	-	-	1.400	skab	1.800
Rtk.		-	-	-	-	100	mangler	4.400
I alt		6.000	6.000	7.900	7.100	3.800		6.500

(fortsættes)

Tabel XI (fortsat)

Len	År	1641-2	1642-3	1643-4	1644-5	1645-6	1646-7	1647-8
Bohus								
Prov.		3.400	5.300	5.200	7.300	1.900	3.100	800
Ass.		-	-	-	900	-	300	-
Rtk.		1.800	1.200	-	-	-	3.600	7.100
I alt		5.200	6.500	5.200	8.200	1.900	7.000	7.900
Brunla								
Ass.		-	-	-	-	-	200	200
Rtk.		600	200	300	400	300	100	100
I alt		600	200	300	400	300	300	300
Eger								
Prov.		-	-	-	300	-	Regnskab mangler	
Rtk.		400	1.200	600	500	700		
I alt		400	1.200	600	800	700		
Hardanger og Halsnø								
Ass.		-	-	-	-	700	-	-
Rtk.		-	-	800	-	-	500	-
I alt		0	0	800	0	700	500	0
Helgeland								
Ass.		-	-	-	-	-	1.700	Regnskab mangler
Rtk.		800	900	900	900	1.300	-	
I alt		800	900	900	900	1.300	1.700	
Lister								
Prov.		Regnskab mangler				400	-	Regnskab mangler
Ass.						800	-	
I alt						1.200	0	
Nedenæs								
Prov.		400	1.500	Regnskab mangler		700	1.400	Regnskab mangler
Rtk.		400	-			800	100	
I alt		800	1.500			1.500	1.500	
Nordlandene								
Ass.		-	-	-	1.300	2.700	3.000	1.000
Rtk.		1.500	1.600	700	-	-	-	-
I alt		1.500	1.600	700	1.300	2.700	3.000	1.000

(fortsættes)

Tabel XI (fortsat)

Len	År	1641-2	1642-3	1643-4	1644-5	1645-6	1646-7	1647-8
Reins kloster								
Rtk.		Regnskab mangler			-	600	800	800
I alt					0	600	800	800
Stavanger								
Ass.		-	-	-	-	1.400	-	2.100
Rtk.		2.000	1.400	1.400	1.400	100	1.600	1.000
I alt		2.000	1.400	1.400	1.400	1.500	1.600	3.100
Tronhjem								
Prov.		4.700	7.200	15.000	5.600	6.800	6.300	-
Ass.		-	-	-	600	-	800	800
I alt		4.700	7.200	15.000	6.200	6.800	7.100	800
Tønsberg								
Ass.		-	-	-	-	-	800	800
Rtk.		300	800	600	-	700	-	-
I alt		300	800	600	0	700	800	800
Vardøhus								
Rtk.		100	100	200	0	0	0	100
I alt		100	100	200	0	0	0	100
Vemb, Tune etc.								
Rtk.		400	400	-	-	400	-	-
I alt		400	400	0	0	400	0	0
Verne kloster								
Rtk.		300	800	600	600	800	800	900
I alt		300	800	600	600	800	800	900
Vesterål og Lofot								
Ass.		-	-	-	1100	1100	-	-
Rtk.		-	900	900	-	-	-	-
I alt		0	900	900	1.100	1.100	0	0
Færøerne								
Ass.		-	-	2.600	1.900	-	-	2.500
I alt		0	0	2.600	1.900	0	0	2.500
Island								
Prov.		3.100	3.000	3.000	2.700	7.500	6.900	4.100
Ass.		200	100	-	-	-	1.800	6.000
Rtk.		400	-	-	400	2.400	-	-
I alt		3.700	3.100	3.000	3.100	9.900	8.700	10.100

Tabel XII. *Samlede indtægter i rd. af lenene i Norge 1641-8.*

	1641-2		1642-3		1643-4		1644-5	
	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
Prov.	20.600	60	29.600	75	38.500	76	29.600	74
Ass.	2.100	6	100	0	5.000	10	6.000	15
Rtk.	11.800	34	9.900	25	7.000	14	4.200	11
I alt	34.500	100	39.600	100	50.500	100	39.800	100

Tabel XIII. *Indtægter i rd. af amterne i Slesvig og Holsten 1641-8.*

Amt	År	1641-2	1642-3	1643-4	1644-5	1645-6	1646-7	1647-8
Flensborg								
Prov.		800	-	-	-	-	-	-
K.e.K.		2.800	4.000	2.200	1.200		600	3.000
I alt		3.600	4.000	2.200	1.200		600	3.000
Haderslev								
Ass.		-	-	4.000	-	-	-	1.000
Rtk.		500	-	-	-	-	-	-
K.e.K.		25.600	27.500	16.000	6.000		18.700	25.000
I alt		26.100	27.500	20.000	6.000		18.700	26.000
Hanerau								
Ass.		-	-	-	-	-	-	300
Rtk.		800	400	-	-	-	-	-
K.e.K.		2.500	2.500	2.500	-	-	-	2.100
I alt		3.300	2.900	2.500	0	0	-	2.400
Pinneberg ¹⁾								
Ass.		-	-	-	-	8.400	2.000	3.500
K.e.K.		25.400	23.500	11.800	-	8.900	17.500	18.200
I alt		25.400	23.500	11.800	0	17.300	19.500	21.700

1. Med Hatzburg og Herzhorn.

(fortsættes)

1645-6		1646-7		1647-8	
Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
23.900	58	28.500	64	5.900	17
8.700	21	8.600	19	15.200	42
8.600	21	7.500	17	14.400	41
41.200	100	44.600	100	35.500	100

Tabel XIII (fortsat)

Amt	År	1641-2	1642-3	1643-4	1644-5	1645-6	1646-7	1647-8
Rendsborg ²⁾								
K.e.K.		8.000	5.000	-	-	1.000	2.300	7.700
I alt		8.000	5.000	0	0	1.000	2.300	7.700
Segeberg								
K.e.K.		3.000	3.100	1.600	0	0	2.000	3.000
I alt		3.000	3.100	1.600	0	0	2.000	3.000
Steinburg								
Prov.		-	-	32.500	-	-	-	-
Ass.		-	-	1.300	-	-	-	-
Rtk.		1.900	1.000	-	500	-	700	-
K.e.K.		30.000	36.000	-	7.300	19.000	33.100	33.000
I alt		31.900	37.000	33.800	7.800	19.000	33.800	33.000
Svavsted								
K.e.K.		7.200	6.800	1.000 ³⁾	800 ³⁾	1.600 ³⁾	4.300	5.600
I alt		7.200	6.800	1.000	800	1.600	4.300	5.600
Sdr. Ditmarsk								
Ass.		-	-	-	-	-	-	1.900
K.e.K.		15.500	15.900	11.900	12.200	10.300	15.600 ⁴⁾	13.600
I alt		15.500	15.900	11.900	12.200	10.300	15.600	15.500

2. Med Sarlhausen.

3. Til hertug Frederik (III).

4. Heraf 2.000 rd. til hertug Frederik (III).

Tabel XIV. *Samlede indtægter i rd. af amterne i Slesvig og Holsten 1641-8.*

	1641-2		1642-3		1643-4		1644-5	
	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
Prov.	800	0	0	0	32.500	39	0	0
Ass.	0	0	0	0	5.300	6	0	0
Rtk.	3.200	3	1.400	1	0	0	500	2
K.e.K.	120.000	97	124.300	99	47.000	55	23.900	98
I alt	124.000	100	125.700	100	84.800	100	24.400	100

Tabel XV. *Samlede indtægter i rd. af len og amter i Danmark, Norge, Slesvig og Holsten 1641-8.*

	1641-2		1642-3		1643-4		1644-5	
	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
Sjælland	88.400	23	85.100	23	75.900	28	70.300	42
Skåne	37.000	9	31.700	8	24.600	9	14.600	9
Fyn	15.500	4	12.800	3	11.000	4	10.400	6
Jylland	91.200	23	82.100	22	25.100	9	9.000	5
Danmark	232.100	59	211.700	56	136.600	50	104.300	62
Norge	34.500	9	39.600	11	50.500	19	39.800	24
Slesvig og Holsten	124.000	32	125.700	33	84.800	31	24.400	14
I alt	390.600	100	377.000	100	271.900	100	168.500	100

Tabel XVI. *Unionsskatterne af lenene på Sjælland 1640-8.*

	24.6.40		11.11.40		7.3.41		29.9.41		21.2. og 24.6.42		11.11.42	
Antvorskov	2.700	1.300	1.200	1.200	2.200	2.100	2.000					
Dragsholm	1.700	800	800	800	1.600	1.600	1.700					
Frederiksborg	2.100	1.100	1.100	1.100	2.300	2.100	2.200					
Holbæk	1.000	600	600	600	1.200	1.200	1.200					
Kalundborg	2.000	1.000	1.000	1.000	1.700	1.700	1.800					
Korsør	1.700	900	900	900	1.700	1.600	1.700					
Kronborg	1.500	800	700	700	1.500	1.400	1.400					
København	2.400	1.200	1.100	1.100	2.400	2.300	2.300					
Ringsted	1.300	700	600	600	1.300	1.300	1.400					
Roskilde	2.400	1.200	1.200	1.200	2.700	2.500	2.700					
Sorø	1.000	500	500	500	1.000	900	900					
Stege	1.100	600	500	500	1.100	1.100	1.100					
Tryggevælde	2.100	1.000	1.000	1.000	2.100	2.000	2.000					
Vordingborg	2.600	1.300	1.300	1.300	2.600	2.500	2.500					
I alt	25.600	13.000	12.500	12.500	25.400	24.300	24.900					

1645-6		1646-7		1647-8	
Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
0	0	0	0	0	0
8.400	16	2.000	2	6.700	6
0	0	700	1	0	0
44.400	84	94.100	97	111.200	94
52.800	100	96.800	100	117.900	100

1645-6		1646-7		1647-8	
Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
54.400	30	47.600	17	52.000	17
6.500	3	8.700	3	10.100	4
10.500	6	9.900	4	9.900	3
18.100	10	68.800	25	75.600	25
89.500	49	135.000	49	147.600	49
41.200	22	44.600	16	35.500	12
52.800	29	96.800	35	117.900	39
183.500	100	276.400	100	301.000	100

24.6.43	11.11.43	21.4.44	7.4.45	11.11. og 25.12.45	29.9. og 11.11.46	29.9. og 11.11.47	29.9. og 11.11.48
800	1.800	1.600	1.400	2.500	2.200	2.600	1.600
800	1.600	1.300	1.100	2.900	1.500	1.900	1.200
1.000	2.000	1.900	1.500	1.800	1.700	2.000	1.200
600	1.000	1.100	1.000	1.400	1.500	1.800	1.000
900	1.800	1.700	1.600	2.300	2.200	2.500	1.800
800	1.500	1.500	1.500	2.200	2.200	2.400	1.300
600	1.200	1.200	1.200	1.700	1.600	1.900	1.200
1.100	2.300	2.100	2.300	3.200	3.100	3.600	2.000
600	1.200	1.200	1.400	1.700	1.800	2.100	1.200
1.400	2.500	2.400	2.800	3.000	3.300	3.800	2.300
400	800	800	700	800	800	900	700
600	1.100	1.200	1.100	1.700	1.700	2.000	1.100
1.000	2.000	2.000	2.100	2.600	3.100	3.000	1.800
1.100	2.200	2.100	2.000	2.700	2.300	2.900	1.900
11.700	23.000	22.100	21.700	30.500	29.000	33.400	20.300

Tabel XVII. *Unionsskatterne af lenene i Skåne, Halland og Blekinge 1640-8.*

	24.6.40	11.11.40	7.3.41	29.9.41	21.2. og 24.6.42	11.11.42
Christianopel	700	300	300	600	600	700
Christiansstad	5.400	2.700	2.700	5.100	4.500	3.800
Froste hr.	900	500	500	1.200	1.200	800
Halmstad	1.000	500	500	1.000	1.000	900
Hammershus	2.600	1.200	1.200	2.300	2.500	2.600
Helsingborg	2.900	1.500	1.600	3.000	2.700	2.900
Laholm	700	300	300	800	900	800
Landskrona	3.100	1.500	1.500	2.700	2.700	3.000
Malmø	6.600	3.400	3.300	6.900	6.700	6.800
Sølvitsborg	2.300	1.200	1.200	2.300	2.300	2.400
Varberg	3.400	1.700	1.700	3.400	3.200	3.300
Visborg	3.300	1.600	1.500	3.000	3.000	2.900
I alt	32.900	16.400	16.300	32.300	31.300	30.900

Tabel XVIII. *Unionsskatterne af lenene på Fyn 1640-8.*

	24.6.40	11.11.40	7.3.41	29.9.41	21.2. og 24.6.42	11.11.42
Hagenskov	1.700	800	700	1.600	1.600	1.600
Hindsgavl	1.600	800	800	1.500	1.500	1.500
Nyborg	3.700	1.900	1.900	3.700	3.600	3.500
Odense	2.700	1.300	1.300	2.600	2.600	2.500
Rugård	1.000	500	500	1.000	1.000	1.000
Tranekær	1.400	700	700	1.400	1.400	1.500
I alt	12.100	6.000	5.900	11.800	11.700	11.600

Tabel XIX. *Unionsskatterne af lenene på Lolland-Falster 1640-8.*

	24.6.40	11.11.40	7.3.41	29.9.41	21.2. og 24.6.42	11.11.42
Halsted	3.100	1.600	1.600	3.100	3.100	3.100
Nykøbing	2.700	1.400	1.200	2.300	2.500	2.600
Ålholm	2.400	1.200	1.200	2.300	2.100	2.300
I alt	8.200	4.200	4.000	7.700	7.700	8.000

24.6.43	11.11.43	21.4.44	7.4.45	29.9 og 11.11.46	29.9 og 11.11.47	29.9 og 11.11.48
300	700	700	-	500	1.200	700
2.500	4.000	0	-	1.200	4.700	2.900
600	1.200	0	-	600	1.900	900
500	900	900	-	-	-	-
1.100	2.000	1.900	1.900	1.400	2.400	2.000
1.600	1.000	0	-	2.000	2.000	1.700
400	900	0	-	-	-	-
1.500	2.900	0	-	1.100	2.600	1.500
3.400	6.600	0	-	2.700	8.400	5.100
1.300	2.600	2.200	-	1.600	3.900	2.000
1.600	3.300	3.300	-	-	-	-
1.400	2.600	2.000	-	-	-	-
16.200	28.700	11.000	1.900	11.100	27.100	16.800

24.6.43	11.11.43	21.4.44	7.4.45	11.11. og 25.12.45	29.9. og 11.11.46	29.9. og 11.11.47	29.9. og 11.11.48
800	1.500	1.500	-	2.200	2.200	2.500	1.300
800	1.400	1.300	-	1.700	1.800	2.100	1.200
1.600	3.200	3.100	-	2.700	3.100	3.600	2.100
1.300	2.500	2.500	-	3.400	3.400	5.200	2.700
500	1.000	1.000	-	1.300	1.500	1.900	1.000
700	1.300	1.400	1.400	1.900	1.900	2.000	1.000
5.700	10.900	10.800	1.400	13.200	13.900	17.300	9.300

24.6.43	11.11.43	21.4.44	7.4.45	11.11. og 25.12.45	29.9. og 11.11.46	29.9. og 11.11.47	29.9. og 11.11.48
1.500	3.000	2.900	2.700	3.700	3.600	4.400	2.500
1.400	2.500	2.200	1.400	1.100	900	800	1.100
1.200	2.300	2.000	1.600	1.700	1.500	1.700	1.900
4.100	7.800	7.100	5.700	6.500	6.000	6.900	5.500

Tabel XX. *Unionsskatterne af lenene i Jylland 1640-8.*

	24.6.40	11.11.40	7.3.41	29.9.41	21.2. og 24.6.42	11.11.42
Bøvling	1.700	800	800	1.700	1.700	1.700
Dronningborg	2.100	1.100	1.100	2.300	2.200	2.200
Hald	2.700	1.600	1.300	2.100	2.600	2.500
Kalø	2.100	1.100	1.100	2.200	2.300	2.500
Kolding	3.400	1.700	1.700	3.400	3.400	3.400
Lundenæs	2.300	1.400	1.400	2.800	2.800	2.800
Mariager	500	200	200	500	400	400
Riberhus	3.700	1.900	1.900	3.700	3.700	3.700
Sejlstrup	500	300	300	500	500	500
Silkeborg	1.300	600	600	1.200	1.300	1.300
Skanderborg	4.000	2.000	2.000	3.900	3.800	3.800
Skive	1.400	700	700	1.400	1.300	1.300
Stjernholm	1.400	700	700	1.400	1.400	1.400
Vestervig	100	100	100	100	100	100
Ørum	2.000	1.000	1.000	2.000	1.900	1.900
Ålborg	5.300	2.600	2.600	5.300	5.200	5.200
Århus	1.400	700	700	1.400	1.300	1.300
Åstrup	1.000	500	500	1.000	1.000	1.300
I alt	36.900	19.000	18.700	36.900	36.900	37.300

Tabel XXI. *Unionsskatterne af købstæderne i Danmark 1640-4.*

	24.6.40	11.11.40	7.3.41	29.9.41	21.2. og 24.6.42	11.11.42
Sjælland	7.700	3.900	3.900	7.800	7.800	7.800
Lolland-Falster	1.300	700	700	1.300	1.300	1.300
Skåne	3.000	1.900	1.900	3.800	3.800	3.800
Fyn	3.600	1.800	1.800	3.600	3.600	3.600
Jylland	4.500	4.300	4.300	8.400	7.400	3.600
I alt	20.100	12.600	12.600	24.900	23.900	20.100

Tabel XXII. *Unionsskatterne af gejstligheden i Danmark 1640-8.*

	24.6.40	11.11.40	7.3.41	29.9.41	21.2. og 24.6.42	11.11.42
Sjælland ¹⁾	2.800	1.500	1.500	3.000	2.800	3.000
Skåne ²⁾	3.500	1.800	1.800	3.500	3.500	3.400
Fyn	1.800	900	900	1.800	1.800	1.700
Jylland	5.800	2.900	2.900	5.800	5.800	5.800
I alt	13.900	7.100	7.100	14.100	13.900	13.900

1. Med Lolland-Falster.

2. Med Gotland stift til og med 21.4.1644.

24.6.43	11.11.43	29.9. og 11.11.46	29.9. og 11.11.47	29.9. og 11.11.48
1.000	0	1.800	2.900	1.600
1.100	1.600	700	1.400	1.500
1.200	0	1.700	2.300	1.600
1.200	1.600	1.700	2.300	1.500
1.600	3.200	2.800	5.400	3.200
1.500	700	2.600	4.300	2.500
200	100	100	200	200
1.800	2.000	3.600	6.200	3.400
300	0	500	900	400
600	0	600	1.100	800
1.900	3.300	2.800	3.600	2.200
600	1.100	1.000	1.000	600
700	0	1.000	1.400	1.000
100	100	100	100	100
900	1.700	1.600	2.300	1.700
2.600	800	3.600	5.300	3.800
700	1.300	700	1.100	1.100
400	600	900	1.300	1.000
18.400	18.100	27.800	43.100	28.200

24.6.43	11.11.43	21.4.44
4.000	7.800	7.800
700	1.300	1.300
1.900	3.400	300
1.800	3.600	3.600
900	300	-
9.300	16.400	13.000

24.6.43	11.11.43	21.4.44	7.4.45	11.11. og 25.12.45	29.9. og 11.11.46	29.9. og 11.11.47	29.9. og 11.11.48
1.500	2.800	2.800	2.800	3.500	3.600	4.400	2.600
1.800	3.400	400	-	-	2.000	2.600	2.900
800	1.700	1.700	-	2.300	2.200	1.500	1.200
1.800	2.300	0	-	-	5.100	7.300	5.500
5.900	10.200	4.900	2.800	5.800	12.900	15.800	12.200

Tabel XXIII. *Unionsskatterne i Danmark 1640-8.*

	24.6.40		11.11.40		7.3.41	
	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
Sjælland						
len	25.600	17,1	13.000	16,6	12.500	16,2
købstæder	7.700	5,1	3.900	5,0	3.900	5,1
gejstlighed	2.800	1,9	1.500	1,9	1.500	1,9
Sjælland i alt	36.100	24,1	18.400	23,5	17.900	23,2
Lolland-Falster						
len	8.200	5,5	4.200	5,4	4.000	5,2
købstæder	1.300	0,9	700	0,9	700	0,9
Lolland-Falster i alt	9.500	6,4	4.900	6,3	4.700	6,1
Skåne						
len	32.900	22,0	16.400	20,9	16.300	21,1
købstæder	3.000	2,0	1.900	2,4	1.900	2,5
gejstlighed	3.500	2,3	1.800	2,3	1.800	2,3
Skåne i alt	39.400	26,3	20.100	25,6	20.000	25,9
Fyn						
len	12.100	8,1	6.000	7,6	5.900	7,7
købstæder	3.600	2,4	1.800	2,4	1.800	2,3
gejstlighed	1.800	1,2	900	1,2	900	1,2
Fyn i alt	17.500	11,7	8.700	11,2	8.600	11,2
Jylland						
len	36.900	24,6	19.000	24,2	18.700	24,3
købstæder	4.500	3,0	4.300	5,5	4.300	5,6
gejstlighed	5.800	3,9	2.900	3,7	2.900	3,7
Jylland i alt	47.200	31,5	26.200	33,4	25.900	33,6
Danmark i alt	149.700	100,0	78.300	100,0	77.100	100,0
I alt						
len	115.700	77,3	58.600	74,9	57.400	74,5
købstæder	20.100	13,4	12.600	16,1	12.600	16,3
gejstlighed	13.900	9,3	7.100	9,0	7.100	9,2
Danmark i alt	149.700	100,0	78.300	100,0	77.100	100,0

29.9.41		21.2. og 29.6.42		11.11.42		4.6.43	
Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
25.400	16,6	24.300	16,2	24.900	17,0	11.700	16,4
7.800	5,1	7.800	5,2	7.800	5,3	4.000	5,6
3.000	1,9	2.800	1,9	3.000	2,0	1.500	2,1
36.200	23,6	34.900	23,3	35.700	24,3	17.200	24,1
7.700	5,0	7.700	5,4	8.000	5,4	4.100	5,8
1.300	0,8	1.300	0,9	1.300	0,9	700	1,0
9.000	5,8	9.000	6,3	9.300	6,3	4.800	6,8
32.300	21,3	31.300	20,9	30.900	21,1	16.200	22,7
3.800	2,5	3.800	2,4	3.800	2,6	1.900	2,7
3.500	2,3	3.500	2,3	3.400	2,3	1.800	2,5
39.600	26,1	38.600	25,6	38.100	26,0	19.900	27,9
11.800	7,7	11.700	7,8	11.600	7,9	5.700	8,0
3.600	2,3	3.600	2,4	3.600	2,5	1.800	2,5
1.800	1,2	1.800	1,2	1.700	1,2	800	1,1
17.200	11,2	17.100	11,4	16.900	11,6	8.300	11,6
36.900	24,1	36.900	24,6	37.300	25,4	18.400	25,8
8.400	5,5	7.400	4,9	3.600	2,5	900	1,3
5.800	3,7	5.800	3,9	5.800	3,9	1.800	2,5
51.100	33,3	50.100	33,4	46.700	31,8	21.100	29,6
153.100	100,0	149.700	100,0	146.700	100,0	71.300	100,0
114.100	74,7	111.900	74,9	112.700	76,8	56.100	78,7
24.900	16,2	23.900	15,8	20.100	13,8	9.300	13,1
14.100	9,1	13.900	9,3	13.900	9,4	5.900	8,2
153.100	100,0	149.700	100,0	146.700	100,0	71.300	100,0

(fortsættes)

Tabel XXIII (fortsat)

	11.11.43		21.4.44		7.4.45	
	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
Sjælland						
len	23.000	20,0	22.100	32,1	21.700	64,8
købstæder	7.800	6,7	7.800	11,3	—	
gejstlighed	2.800	2,4	2.800	4,0	2.800	8,3
Sjælland i alt	33.600	29,1	32.700	47,4	24.500	73,1
Lolland-Falster						
len	7.800	6,7	7.100	10,3	5.700	17,0
købstæder	1.300	1,1	1.300	1,9	—	
Lolland-Falster i alt	9.100	7,8	8.400	12,2	5.700	17,0
Skåne						
len	28.700	25,0	11.000	16,0	1.900	5,7
købstæder	3.400	3,0	300	0,4	—	
gejstlighed	3.400	3,0	400	0,6	—	
Skåne i alt	35.500	31,0	11.700	17,0	1.900	5,7
Fyn						
len	10.900	9,5	10.800	15,7	1.400	4,2
købstæder	3.600	3,1	3.600	5,2	—	
gejstlighed	1.700	1,5	1.700	2,5	—	
Fyn i alt	16.200	14,1	16.100	23,4	1.400	4,2
Jylland						
len	18.100	15,7	—	—	—	
købstæder	300	0,3	—	—	—	
gejstlighed	2.300	2,0	—	—	—	
Jylland i alt	20.700	18,0	—	—	—	
Danmark i alt	115.100	100,0	68.900	100,0	33.500	100,0
I alt						
len	88.500	76,9	51.000	74,1	30.700	91,7
købstæder	16.400	14,2	13.000	18,8	—	
gejstlighed	10.200	8,9	4.900	7,1	2.800	8,3
Danmark i alt	115.100	100,0	68.900	100,0	33.500	100,0

11.11. og 25.12.45		29.9. og 11.11.46		29.9. og 11.11.47		29.9. og 11.11.48	
Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.	Beløb	Pct.
30.500	55,5	29.000	28,8	33.400	23,3	20.300	22,0
-		-		-		-	
3.500	6,4	3.600	3,6	4.400	3,1	2.600	2,8
34.000	61,9	32.600	32,4	37.800	26,4	22.900	24,8
5.500	10,0	6.000	5,9	6.900	4,8	5.500	6,0
-		-		-		-	
5.500	10,0	6.000	5,9	6.900	4,8	5.500	6,0
-		11.100	11,0	27.100	18,9	16.800	18,2
-		-		-		-	
-		2.000	2,0	2.600	1,8	2.900	3,1
-		13.100	13,0	29.700	20,7	19.700	21,3
13.200	24,0	13.900	13,8	17.300	12,0	9.300	10,1
-		-		-		-	
2.300	4,1	2.200	2,2	1.500	1,0	1.200	1,3
15.500	28,1	16.100	16,0	18.800	13,0	10.500	11,4
-		27.800	27,6	43.100	30,0	28.200	30,5
-		-		-		-	
-		5.100	5,1	7.300	5,1	5.500	6,0
-		32.900	32,7	50.400	35,1	33.700	36,5
55.000	100,0	100.700	100,0	143.600	100,0	92.300	100,0
49.200	89,5	87.800	87,1	127.800	89,0	80.100	86,8
-		-		-		-	
5.800	10,5	12.900	12,9	15.800	11,0	12.200	13,2
55.000	100,0	100.700	100,0	143.600	100,0	92.300	100,0

Tabel XXIV. *Unionsskatter og kontributioner af lenene i Norge 1640-8.*

Forfaldsdag Størrelse Len	29.9.40 Enk.	11.11.40 Enk.	7.3.41 Enk.	29.9. og	21.2.42	24.6.42
				25.12.41 Dob.	Enk.	Enk.
Beløb						
Aggershus	8.300	8.200	8.000	16.400	8.000	8.400
Bergenshus	8.000	9.000	8.700	16.700	7.500	7.500
Bohus	3.300	3.300	3.200	6.100	2.900	2.900
Bratsberg	1.700	1.600	1.500	4.300	1.700	2.200
Brunla	700	700	600	1.400	700	700
Eger	300	200	200	600	200	300
Helgeland	800	700	700	600	400	400
Ide og Marker	400	400	400	700	300	400
Marie k. og R.	500	400	400	800	400	400
Nedenæs og Lister	2.300	2.200	2.200	4.500	2.200	2.200
Numedal og Sand.	200	200	200	500	200	300
Onsø og Nonne kl.	200	200	200	300	200	200
Stavanger	2.000	1.900	1.600	4.400	2.200	2.200
Trondhjem	9.900	9.200	9.000	17.700	8.500	8.500
Tønsberg	1.700	1.600	1.700	3.500	1.600	1.900
Vardøhus	200	200	200	100	0	0
Vemb, Tune etc.	700	700	700	1.200	600	600
Verne kloster	600	500	500	1.000	500	600
Vesterål og L.	600	600	600	600	300	300
I alt	42.400	41.800	40.600	81.400	38.400	40.000

Tabel XXV. *Unionsskatterne af købstæder og gejstligheden i Norge 1640-8.*

Forfaldsdag Størrelse	29.9.40 Dob.	11.11.40 Enk.	7.3.41 Enk.	29.9. og	21.2. og	11.11.42
				25.12.41 Dob.	24.6.42 Dob.	Dob.
Købstæder	5.800	2.900	1.400	2.900	2.900	2.900
Gejstlighed	2.700	1.300	1.300	2.700	2.800	2.800
I alt	8.500	4.200	2.700	5.600	5.700	5.700

11.11.42 Dob.	24.6.43 Enk.	11.11.43 Dob.	21.4.44 Dob.	1644 12 rd.	1645 12 rd.	1646 6 rd.	1647 6 rd.	1648 6 rd.
16.700	8.500	16.000	15.300	62.800	61.600	31.300	35.000	28.800
14.900	7.900	14.300	13.800	37.500	35.200	20.300	28.600	20.500
5.800	2.900	5.700	4.500	24.800	22.700	8.800	13.200	8.800
3.600	2.700	2.700	3.000	13.900	13.800	7.500	8.000	8.000
1.400	700	1.200	1.200	5.100	5.000	2.300	2.000	2.000
500	300	500	600	2.300	2.300	1.300	1.300	400
800	800	900	1.000	10.800	10.700	3.500	3.900	4.000
800	400	1.000	700	2.800	2.600	1.400	1.600	1.400
800	400	800	700	3.300	3.300	1.800	1.800	1.200
4.400	2.300	4.400	4.300	16.700	16.600	5.400	6.000	5.600
500	300	500	500	2.100	2.100	1.000	1.100	1.000
300	100	300	300	1.200	1.100	600	600	600
2.100	2.100	1.100	2.100	12.100	11.000	5.400	5.600	5.400
17.400	10.800	19.500	14.000	62.000	57.700	30.000	27.300	26.900
3.700	1.800	3.600	3.500	13.500	13.500	6.300	6.500	6.500
200	200	200	200	600	500	600	500	500
1.200	600	1.200	1.000	4.800	4.500	2.100	2.400	1.700
1.000	500	1.000	1.000	3.100	3.100	1.500	1.600	1.600
600	600	600	600	4.900	4.100	2.000	2.000	2.000
76.700	43.900	75.500	68.300	284.300	271.400	133.100	149.000	126.900

24.6.43 Enk.	11.11.43 Dob.	21.4.44 Dob.	1645 12 rd.	1646 12 rd.	1647 6 rd.	1648 6 rd.
1.400	2.900	2.300	2.700	2.400	1.800	4.300
1.400	2.800	2.800	900	1.000	1.000	1.300
2.800	5.700	5.100	3.600	3.400	2.800	5.600

Tabel XXVI. *Renteritaksterne i Danmark 1633–1661.*

Ang. renteritaksterne se Svend Aakjær: Maal, Vægt og Takster, *Nordisk Kultur XXX*, 1936, s. 253; Hans Knudsen: Renteritakster: *Aarbog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter XV*, 1927, s. 214–9; Arent Berntsen: *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed*, 4. bog s. 645–9: Landgildevarers takst i Danmark: *DK B 186 Oluf Dås optegnelsesbog f. 24–7; Takstebog i »Marinearkivet før 1655« og Rtk. 211.6 Originale kongelige resolutioner, 10.2. 1661.*

Kornvarer

1 td. hvede 2 rd.
1 td. rug eller mel 5 ort
1 td. byg eller malt 5 ort
1 td. havre $\frac{1}{2}$ rd.
1 td. havregryn $2\frac{1}{2}$ rd.
1 td. byggryn $2\frac{1}{2}$ rd.
1 td. boghvede 1 rd.
1 td. boghvedegryn $2\frac{1}{2}$ rd.
1 td. ærter $1\frac{1}{2}$ rd. 1 ort
1 td. brød 1 rd.
1 td. hvedemel $2\frac{1}{2}$ rd.
1 td. bønner 1 rd.
1 skæppe sennop $1\frac{1}{2}$ ort
1 skæppe humle $\frac{1}{2}$ ort
1 skipp. humle 1 rd.
1 trave skaftehavre 16 sk.

Fedevarer

1 td. smør 14 rd.
1 td. honning 10 rd.
1 td. eller 1 skipp. ost 6 rd.
1 ost 6 sk.
1 fåreost 4 sk.
1 td. usmeltet gåseister 8 rd.
1 td. smeltet svineister 10 rd.
1 td. usmeltet svineister 6 rd.
1 td. køkkenfedt 4 rd.
1 skipp. talg 20 rd.
1 lisp. talg 1 rd.
1 lisp. lys 1 rd.

Flæsk og kød i kroppe og vægt

1 skipp. flæsk 10 rd.
1 side flæsk $\frac{1}{2}$ rd.
1 fersk svinekrop $1\frac{1}{2}$ rd.
1 svineryg eller hofte 8 sk.
1 dalbag eller ribbensspær 4 sk.
1 skipp. kød 5 rd.
1 okse eller nøddekrop 4 rd.

1 krop kalvekød 1 ort
1 fårekrop $\frac{1}{2}$ rd.
1 lammekrop $1\frac{1}{2}$ ort
1 grisekrop $\frac{1}{2}$ ort
1 gåsekrop $\frac{1}{2}$ ort
1 td. nøddekallun 2 rd.
1 td. fårekallun 2 rd.

Levende kvæg

1 okse eller slagte nød 6 rd.
1 malkeko 6 rd.
1 slagte- eller landgildeko 4 rd.
1 fed ko 5 rd.
1 stud 4 rd.
1 foderokshold 2 rd.
1 fodernødshold 1 rd.
1 bolgalt 3 rd., 4 rd. i Fyn
1 galt at fede 2 rd.
1 fedt svin 2 rd.
1 sommer, skov eller oldensvin 1 rd.
1 ung kalv $1\frac{1}{2}$ ort
1 får $\frac{1}{2}$ rd.
1 lam $1\frac{1}{2}$ ort
1 gås $\frac{1}{2}$ ort
1 par høns 8 sk.
1 ol æg 16 sk.

Salt fisk

1 td. ål 6 rd.
1 td. laks 8 rd.
1 td. ørred 4 rd.
1 td. helt 3 rd.
1 td. høstsild 4 rd.
1 td. Nibe eller vårsild 3 rd.
1 ol saltet eller fersk sild 1 ort
1 td. torsk 3 rd.
1 td. makrel 3 rd.
1 td. gråsej 2 rd.
1 td. kuller eller runde hvilling $2\frac{1}{2}$ rd.
100 bunkefisk 6 rd.

100 klippefisk 8 rd.
100 lagede flynder 1 ½ rd.

Tør fisk

1 td. skruefisk 8 rd.
1 td. strømning 1 ½ rd.
1 skipp. bergefisk 10 rd.
1 skipp. gråsej 4 rd.
1 snes tørre mølleskylds ål 12 sk.
1 pd. ferske ål ½ rd.
1 spegelaks 3 ort
1 tør ørred 8 sk.
1 pd. fersk ål ½ rd.
1 helt 4 sk.
1 td. tørre gedder 3 ort
1 td. tørre sund og mave 1 rd.
1 snes brasen eller gedder ½ rd.
1 strå sprø ½ ort
1 ol tør sild 4 sk.
1 vorde torsk ½ ort
100 tørre torsk 7 ½ rd.
1 vorde kabiljau 1 rd.
1 vorde røkter 1 rd.
1 vorde langer 5 ort
1000 tørre flynder 2 ½ rd.
100 tørre flynder 3 ort
100 tørre kuller 1 ½ ort
100 spidfisk 3 ort
1000 hvilling 3 ½ rd.
100 hvilling 1 ½ ort
1 snes skuller eller hvilling 4 sk.
1 snes hugne skuller 1 ort
1000 tørre eller lagede kuller 4 rd.
100 lagede flynder ½ ort

Øl og eddike

1 td. Rostocker øl 2 rd.
1 td. herre øl 1 ½ rd.
1 td. svende øl 1 rd.
1 td. spise øl 1 ort 16 sk.
1 td. øl eddike 1 ½ rd.

Salt og jern

1 td. eller 8 skæpper lyneborger salt 2 rd.
1 td. baj eller spansk salt 1 ½ rd.
1 td. fransk salt 3 ort
1 td. Læsø salt ½ rd.
1 td. sort salt ½ ort
1 pd. udraget jern 16 sk.

1 jernklod ½ ort
1 lisp. osmund jern 1 ort
1 stykke osmund jern 3 sk.
100 lægtesøm 1 ort

Hamp, uld, hør og garn

1 pd. hamp 3 sk.
1 mark hamp 3 sk.
1 lisp. uld 1 ort
1 hørbrud 2 sk.
1 ten garn 1 sk.
1 pd. lysegarn 2 sk.
1 mark lysegarn 1 sk.
100 lysvæger 2 sk.
1 sildegarn ½ rd.
1 mark hår 2 sk.

Tjære, kul, tørv, kalk, aske, møg

1 td. gullandsk tjære 2 ½ rd.
1 td. norsk tjære 2 rd.
1 læs kul ½ ort
1 td. kul 4 sk.
1 læs tørv 8 sk.
1 læs lyng 6 sk.
1 læst kalk 1 ½ rd.
1 td. lim eller kalksten ½ ort
1 læs kalksten ½ ort
1 ørtug lim eller saltsten ½ ort
1 læst aske 1 ½ rd.
1 læs møg 2 sk.

Rødbeder, rødde, roer, løg

1 td. rødde 1 rd.
1 td. rødde 1 rd.
1 td. roer ½ rd. 16 sk.
1 td. løg 1 ½ rd.

Trævarer

1 tylt huggede borde 1 ½ rd.
1 gullandsk bjælke ½ rd.
1 gullandsk sparre ½ ort
100 egestave 16 sk.
100 båndstave 2 mark
100 humlestænger 1 ort
1 snes lægter ½ ort
1 par hjul ½ rd.
1 skovvogn 1 rd.
1 tom tønde 10 sk.
1 td. bøgefade 1 rd.

1 læs ved 10 sk.
1 læs egestave 7 ort
1 favn ved $\frac{1}{2}$ rd.

Hø, halm og græs

1 læs hø 1 ort
1 læs tag- eller langhalm 8 sk.
1 læs græs $\frac{1}{2}$ ort

Adskillige varer

1 kornsæk 1 ort
100 handsker $3\frac{1}{2}$ rd.
1 par handsker 3 sk.
100 skind 16 rd.
1 hud 1 rd.
1 alen hofklæde 5 mark
1 dagsværk $\frac{1}{2}$ rd.

Citeret utrykt materiale

Rigsarkivet, København

Kongehuset og Rigets Arkiv :

Christian IV's egenhændige breve.

Forskelligt vedrørende rigsråd og stænder 1641–8, papir, tidligere Rigens råds breve, 8., 10., 14., 15., 16., 21., 23. okt., 22. novb. 1647.

Christen Skeels landebog for Sjælland 1638–48.

Oluf Dås landebog for Sjælland 1638–57.

Jørgen Kruses landebog for Jylland 1645–51.

Sjællandske landkommissærers arkiv 1638–48.

Fynske og andre landkommissærers arkiv 1638–48.

Danske Kancelli:

Kancelliet:

Danske Kancellis indkomne breve: 13. (24.) okt. 1641.

A 91. Indlæg til anordning af 2. marts 1708.

B 31 d. Tegnelser over alle lande 1556–8.

B 54. Sjællandske registre 1646, 1647.

B 57. Sjællandske tegnelse 1646, 1647, 1648 og 1652.

B 112. Akter ang. besigtelser på lenene i Skåne, Bleking og Jylland i henhold til kgl. missiver af 7. og 8. oktober 1645.

B 145. Restancelister for Danmark, hertugdømmerne og Norge, indsendte fra Rentekammeret 1640–7.

B 146. Uindførte koncepter til restancebreve 1640–2.

Rentekammeret:

B 178. Kopibøger over kongelige missiver til rentemestrene 1622–46 og 1656–60.

B 179. Indkomne missiver til rentemestrene med bilag 1640–8.

B 180. Indkomne ordrer og breve 1640–8.

B 181. Forleningsbøger 1597–1660.

B 183. Bestallingsbøger 1–3 1618–60.

B 186. Oluf Dås optegnelsesbog 1635–50.

B 189. Kontraktbøger a–b 1633–47.

- B 200.* Tegnebog over Kongelig Majestæts tjenere som besoldes fra Rentekammeret 1640–51.
- B 201.* Tegnebog over månedlige udgifter til besolding med mere på Rentekammeret 1640–51.
- B 202.* Overslag over rigens indtægt og udgift 1600–56.
- B 215 I 2.* Summarisk ekstrakt og overslag på rigens indtægt og udgift 1642.
- B 215 I 3.* Ekstrakt over Danmarks og Norges rigers intrade efter Kongelig Majestæts nådigste befaling gjort og fattet anno 1642.
- B 215 I 4.* Specificerede overslag på udgiftskonti 1–35 til rentemesterregnskabet anno 1645.
- B 215 I 5.* Special fortegnelse hos rigens overslag anno 1646 (koncepter til overslag over indtægt og udgift).
- B 215 I 6.* Overslag på rigens udgift med summarisk ligning af indtægt og udgift (1647?).
- B 215 I 8.* Overslag på rigens indtægt og udgift 1651.
- B 215 I 9.* Overslag på overskud af lenene i Danmark jan. 1652.
- B 215 II 6. a.* Overslag over genanterne på lenene i Danmark 13. april 1642.
- B 215 III 8.* Indtægt og udgift til militien af unionsskatterne og kommissariatolden 1643–9.
- B 215 V a 3.* Hofstats årlige besolding 1645.
- B 215 V a 4.* Besoldingsreglement 1645.
- B 217.* Kvittancebøger 1640–50.
- B 223.* Afregninger. Christoffer Iversens endelige afregning.
- B 223 I 2 a.* Fortegnelse på dem, som har penge at fordre på Rentekammeret (1641?).
- B 223 I 2 b.* Hvad købmænd og andre har angivet at have oppebåret 1. sep. 1641.
- B 223 I 2 c.* Ungefær angivelse på hvis købmænd og kræmmere har at fordre 10. marts 1642.
- B 224.* Revisions-tegnebog i Rentekammeret 1615–21.
- B 225.* Revisions-tegnebøger 1640–50.
- B 226.* Registratur over regnskaber, der fordeles blandt renteskriverne til revision; med mandtal på renteskriverne 1646 og 1648.
- B 241.* Gamle restanceregistre 1598–1651.
- B 242.* Alfabet over Rentekammerets restancer 1665.
- B 243.* Fortegnelse over regnskaber, som revideres i Rentekammeret 1646 og ca. 1660.
- B 250.* Kommissionsakter angående revisionen af adskillige afregninger i henhold til kgl. missive af 25. juli 1651.

Rentemesterregnskaberne og dertil knyttede regnskaber:

- Rentemesterregnskaberne 1546, 1559, 1563–4, 1567, 1568–9, 1569, 1622–3, 1640–9.
- Koncepter til rentemesterregnskaberne 1640–6.

Ordre til rentemesterregnskabet 1642-60.

Bilag til rentemesterregnskabet, A-M.

Overslag på indtægt og udgift i Kongelig Majestæts Rentekammer 1642-7.

Månedregister på udbetalinger af Rentekammeret 1635-56.

Reviderede civile regnskaber; Registrant 108 b:

50. Henrik Müllers regnskab for indtægt og udgift af kontributionstold oppebåret til Skt. Annæ bygning og af lastepenge oppebårne til de nye bådsmandsvåninger 1641-6.

51. Ekstrakt over sisemestres og byfogeders regnskaber i Nørrejylland over, hvad der er deputeret til St. Annæ kirkes bygning.

Klædekammerregnskabet 1641-9.

Hofmønsterskriverens regnskab 1640-9.

Regnskab for kontribution 1646-7.

Lensregnskaber:

Lenene på Sjælland, i Skåne, Halland, Blekinge, Bornholm, Gotland, Øsel, på Fyn og i Jylland 1641-8.

Amtsregnskaber i hertugdømmerne:

Flensborg 1641-8.

Haderslev 1641-8.

Andre civile regnskaber revideret i Rentekammeret:

Kieleromslagsregnskaberne.

Øresundstoldregnskaberne.

Regnskab aflagt af visitøren i Bæltet 1642-4.

Rentekammeret 1660-1848:

Rtk. 11.1. Ekstraktregisterbog over brevkammeret, nr. 1.

Rtk. 11.3-6. Registraturer over danske regnskaber, protokoller og dokumenter I-IV.

Rtk. 11.45. Kommissionsforretning ang. revision og kassation af arkivalier ved brevkammeret 1720-5.

Rtk. 11.52-53. Designationer m. v. vedrørende arkivafleveringerne til Norge 1814-22.

Rtk. 211.1. Deliberationsprotokol 1661.

Rtk. 211.33. Bilag til kopibog over kongelige missiver til rigsskatmesteren og Kammerkollegiet 1660.

Rtk. 212.2. Ekspeditionsprotokol 1660.

Rtk. 216.182-288. Afregninger. III 86,3 Henrik Müller, VIII 31,1, I Jacob Madsens enke.

Rtk. 216.296. Ekstrakttegnebog 1627–48, 1655–80.

Rtk. 2211.78. Kongelige resolutioner og reskripter 1721.

Rtk. 2211.199. Bilag til danske relations- og resolutionsprotokoller.

Tyske Kancelli Indenlandske Afdeling:

2–22. Inländische Registratur 1640–1, 1648–9.

Marinearkivet før 1655:

Takstebog 1633–47.

Registerprisegodsskriverens regnskaber.

Militære regnskaber

M. R. III c 3 b.

1) Unionsskat Philippi Jacobi 1641–2.

2) Unionsskat Philippi Jacobi 1642–3.

3) Johannes Boysens regnskab 1641–4.

M. R. III c 3 c.

1) Unionsskat Philippi Jacobi 1643–4.

2) Johannes Boysens regnskab 1643 og 1644.

4) Henning Valkendorfs regnskab Skt. Hans 1643–28. febr. 1645.

M. R. III c 2.

Overslag på unionsskatterne i Danmark og Norge julen 1637–Mikkelsdag 1641.

M. R. III c 3.

Unionsskat-regnskaber 25. dec. 1637–feb. 1645.

M. R. III c. 3 a.

Unionsskat-regnskaber 1637–40.

M. R. III c 4 b.

Generalkrigskommissær Knud Ulfeldts regnskaber 1639–47.

M. R. III c 4 c.

Skånske krigskommissærers regnskaber 1629–43.

M. R. III c 5.

Landkommissær i Sjælland Frederik Reedtz' regnskab 1636–48.

M. R. III c 6.

Fynske landkommissærers regnskaber 1642–8.

M. R. III c 7 a.

Jyske landkommissær Tønne Friis' regnskab for landfolket i Jylland 1636–44.

M. R. IV d 1.

Danske skatteregnskaber (med større samlede udgiftsposter) 1645–57.

M. R. IV d 2.

Sjællandske kommissarie-regnskab 1647–59.

M. R. IV d 2 b.

Skånske landkommissariat-regnskaber 1647–58.

M. R. IV d 3.

Fynske kommissarie-regnskaber 1647, 1649-51.

M. R. IV d 4.

Lollandske kommissarie-regnskab 1645-60.

M. R. IV d 1 d.

Skånske krigskommissærers regnskaber 1645-7.

M. R. IV d 5.

Jyske kommissarie-regnskaber 1645-56.

M. R. XI.

Glückstadts bygningspengeregnskab 1638-41.

Registraturer:

Thorkelins registratur over Danske Samlinger.

Registratur 78. Danske Samlinger I.

Rigsarkivets læsesals eksemplar af Vejledende Arkivregistraturer I med tilføjer af V. A. Secher.

Registrant 105.

Registrant 118.

Det kongelige Bibliotek, København

Ny kgl. Saml. 372 d f. Kort over København.

Add. 839, 4 . J. A. Fridericia: Håndskrifter til det 17. århundredes historie.

C. F. Allens samlinger. Afdeling I, nr. 23.

Rigsarkivet, Oslo

Lensregnskaberne 1641-8

Rentekammeret. Krigskommissariatsregnskaber:

Krigskommissær søndenfjelds Sten Villumsen Rosenvinge. Pengeregnskab. Regnskab over officerssskat, kommissarietold og udgift 1641-2.

Generalkrigskommissær i Norge Niels Lange 1644-6:

1 a. Ekstrakt over indtægt og udgift 1644-5.

1 b. Indtægten ved den store landkontribution, hæfter indsendt fra lenene 1644-5.

Generalkrigskommissærer Niels Lange, Jacob Ulfeldt og Peder Vibe 1646-9:

Kommissarieregnskab over indtægt og udgift 1646-7.

Kommissarieregnskab over indtægt og udgift 1647-9.

Nationalarkivet, Reykjavik

Íslandske lensregnskaber 1641-8.

Riksarkivet, Stockholm

Riksregistratur 1654, maj-juni.

Landesarchiv Schleswig-Holstein, Slesvig

Amtsregnskaber 1641-8:

Pinneberg	Hatzburg
Rendsburg	Herzborn
Segeberg	Neuendorff
Steinburg	Sarlhausen
Sønderditmarsken	Svavsted.
Hanerau	

Fortegnelse over citeret litteratur og trykte kilder

- Svend Aakjær: Maal, Vægt og Taxter i Danmark, *Nordisk Kultur XXX*, 1936.
- Emilie Andersen: *Malmekøbmanden Ditlev Enbeck og hans regnskabsbog*, 1954.
- L. Andresen: *Beiträge zur Geschichte der Gottorfer Hof- und Staatsverwaltung 1544-1659*, 1928.
- Erik Arup: Anmeldelse af W. Christensen: Dansk Statsforvaltning, *Historisk Tidsskrift 7. række IV*, 1902-04.
- Erik Arup: *Danmarkshistorie, III*, 1955.
- Erik Arup: *Studier i Engelsk og Tysk Handels Historie*, 1907.
- T. H. Aschehoug: *Statsforfatningen i Norge og Danmark indtil 1814*, 1866.
- G. E. Aylmer: *The King's Servants. The Civil Service of Charles I 1625-42*, 1961.
- Thomas B. Bang: Lensregnskaberne og deres Benyttelse som historisk Kilde, *Fortid og Nutid I*, 1914-6.
- Arent Berntsen: *Danmarckis og Norgis Fructbar Herlighed*, 1656.
- Bibliotheca Langebekiana sive Catalogus Librorum, - Jacobus Langebek*, 1777.
- L. V. Birck: *Rigets Jordegods og Regalerne*, 1918.
- L. V. Birck: *Rigets offentlige Formaal og Indtægter i Middelalderen og under Adelsvælden*, 1922.
- L. V. Birck: *Told og Accise*, 1920.
- S. Birket Smith: *Dr. med. Otto Sperlings Selvbiografi*, 1885.
- S. Birket Smith: *Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie I-II*, 1879-81.
- Otto Blom: *Kristian den Fjerdes Artilleri, hans Tøihuse og Vaabenforraad*, 1877.
- Kurt Breysig: *Geschichte der brandenburgischen Finanzen in der Zeit von 1640 bis 1697*, 1895.
- C. F. Bricka: *Indberetninger fra Charles de Dancay*, 1901.
- C. F. Bricka: Kong Christian IV's Kalenderoptegnelser fra Aarene 1617, 1629 og 1639, *Danske Samlinger V*, 1869-70.
- C. F. Bricka: Udtog af Kong Christian IV's hidtil uudgivne Skrivkalendere, *Danske Samlinger 2. rk. III*, 1873-4.
- C. F. Bricka og J. A. Fridericia: *Kong Christian den Fjerdes Egenhændige Breve I-VII*, 1887-91, og Johanne Skovgaard: *Samme bd. VIII*, 1947.
- Chr. Bruun: Kort Overslag over Rigens Indtægt og Udgift 1642, *Danske Samlinger VI*, 1870-1.
- David Buisseret: *Sully and the Growth of Centralized Government in France 1598-1610*, 1968.

- C. O. Bøggild-Andersen: Anmeldelse af Kong Christian den Fjerdes Egenhændige Breve VIII ved Johanne Skovgaard, *Historisk Tidsskrift* 11. rk. II, 1947-9.
- C. O. Bøggild-Andersen: Anmeldelse af Ludwig Andresen und Walter Stephan: Beiträge zur Geschichte der Gottorffer Hof- und Staatsverwaltung 1544-1659, *Historisk Tidsskrift* 10. rk. III, 1934-6.
- C. O. Bøggild-Andersen: *Hannibal Sehested, I*, 1946.
- C. O. Bøggild-Andersen: Peder Pedersen, *Dansk Biografisk Leksikon* (red. Poul Engelstoft) XVIII.
- C. O. Bøggild-Andersen: Corfits Ulfeldt, *Dansk Biografisk Leksikon* (red. Poul Engelstoft) XXIV.
- Klaus Richard Böhme: *Bremisch-Verdische Staatsfinanzen 1645-1676. Die Schwedische Krone als deutsche Landesherrin*, 1967.
- Catalogi Bibliothecæ Thottianæ, Tomus Septimus*, 1795.
- Aksel E. Christensen: *Dutch Trade to the Baltic about 1600*, *Studies in the Sound Toll Register and Dutch Shipping Records*, 1941.
- William Christensen: *Dansk Statsforvaltning i det 15. Arhundrede*, 1903.
- Carl S. Christensen: *Bidrag til Dansk Statshusholdnings Historie under de første Enevoldskonger, I*, 1908.
- Carl S. Christiansen: Om Ordningen af Lens- eller Amts Regnskaberne i den kongelige Del af Hertugdømmerne Slesvig og Holsten, *Primula. Værkstykker og Fortryk for Rigsarkivets 1. Afdeling*, 1969.
- Poul Colding: *Studier i Danmarks politiske Historie i Slutningen af Christian III's og Begyndelsen af Frederik II's Tid*, 1939.
- Merete Dahlerup: Riksräkenskaper, *Kulturhistorisk leksikon for Nordisk Middelalder XIV*, 1969.
- Merete Dahlerup: Regnskabsår, *Kulturhistorisk leksikon for Nordisk Middelalder XIV*, 1969.
- Sune Dalgård: Reformationen på Øresunds toldbod 1641, *Festskrift til Astrid Friis*, 1963.
- Danmarks Adels Aarbog 1907* (Oldeland), 1941 (Vind).
- Ole Degn: To Ribekøbmænd og deres selvbiografier for årene 1580-1644, *Erhvervshistorisk Årbog* 1966.
- Julian Dent: An Aspect of the Crisis of the Seventeenth Century: The Collapse of the Financial Administration of the French Monarchy (1653-61), *The Economic History Review, Second Series*, XX No. 2, 1967.
- F. C. Dietz: *English Public Finance 1485-1641, II*, 1964.
- F. C. Dietz: The Receipts and Issues of the Exchequer during the Reigns of James I and Charles I, *Smith College Studies in History*, XIII No. 4, 1928.
- Nils Edén: Den svenska centralregeringens utveckling (1602-1634) *Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala VIII*, 2, 1902.
- Nils Edén: *Kammarkollegiets historia. Från Gustav Vasa till Karl XII:s död (1539-1718)*, 1941.
- P. Edvardsen Friis: Optegnelser af Jørgen Vind, *Danske Magazin* 1. rk. III, 1747.

- Svend Ellehøj: Anmeldelse af Johan Jørgensen: Rentemester Henrik Müller, *Historisk Tidsskrift*, 12. række IV, 1970.
- Svend Ellehøj: *Danmarkshistorie. Christian 4.s tidsalder 1596-1660*, 1964.
- Jens Engberg: Det 17. århundredes generelle politiske krise og striden mellem det danske rigsråd og landkommissærerne 1647-9, *Fortid og Nutid XXIV*, 1970.
- Kr. Erslev: *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid*, I-III, 1883-90.
- Kr. Erslev: *Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596-1660*, 1885.
- Kr. Erslev: *Konge og Lensmænd i det sextende Aarhundrede*, 1879.
- Kr. Erslev og W. Møllerup: *Danske Kancelliregistranter 1535-1550*, 1881-2.
- Kr. Erslev og W. Møllerup: *Kong Frederik den Førstes danske Registranter*, 1878-9.
- Knud Fabricius: Administrationen under Adelsvældens sidste Tid, *Den danske Centraladministration*, 1921.
- Albert Fabritius: Det københavnske bystyres slægtsforbindelser i ældre tid, *Historiske Meddelelser om København*, 4. række II, 1949-52.
- Rolf Fladby: Länsräkenskaper, *Kulturhistorisk leksikon för Nordisk Middelalder XI*, 1966.
- J. A. Fridericia: *Adelsvældens sidste Dage*, 1894.
- J. A. Fridericia: Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17. Aarhundrede, *Historisk Tidsskrift* 6. række II, 1889-90.
- J. A. Fridericia: Studier over Kjøbenhavns Befolkningsforhold i det 17. Aarhundrede, særlig omkring Aaret 1660, *Historisk Tidsskrift* 6. række II, 1889-90.
- J. A. Fridericia: Til Belysning af Toldindtægterne under Frederik III, *Danske Magazin* 5. rk. II, 1890.
- Astrid Friis: Kansler Johan Friis' første Aar, *Scandia VI og VII*, 1933 og 1934.
- Astrid Friis: Rigsraadet og Statsfinanserne, *Historisk Tidsskrift* 10. række VI, 1942-4.
- Astrid Friis: Rosenobeltolden eller Skibstolden i Sundet i tiden omkring 1550. *Festskrift til Erik Arup*, 1946.
- Hans H. Fussing: Jørgen Vind, *Dansk Biografisk Leksikon (red. Poul Engelseft)* XXVI.
- Hans H. Fussing: *Stiernholm Len 1603-1661*, 1951.
- Georg Galster: *Danske middelalderlige Regnskaber*, 1. række, 1. bind, 1953.
- Georg Galster: *Reynold Junges Møntmesterregnskab, 1534-1540*, 1934.
- Henny Glarbo: Danske og norske studerende i Padua, *Personalhistorisk Tidsskrift* 9. række I, 1928.
- Axel Grandell: *Äldre redovisningsformer i Finland*, 1944.
- Johan Grundtvig: *Belysning til Striden om Peder Oxe*, 1877.
- Johan Grundtvig: Bidrag til Rentekammer-Archivets Historie 1660-1860, *Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1871*.
- Johan Grundtvig: Christian IV's Hof- og Regeringspersonale 1596-1648, *Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1872*.
- Johan Grundtvig: De danske Lensmænds Genanter i 1642, *Meddelelser fra Rentekammerarchivet*, 1872.

- Johan Grundtvig: *Frederik den Andens Statshusholdning, oplyst af utrykte Kilder*, 1876.
- Johan Grundtvig: *Peder Oxes Finantsstyrelse, et Forsvar mod Dr. Troels Lund*, 1876.
- Johan Grundtvig: Rigens Indtægt og Udgift 1608, *Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1872*.
- Fr. Hammerich: Bidrag til Belysning af den danske Stats Folkemængde, Næringsveie og Finantser i Midten af det syttende Aarhundrede, *Historisk Tidsskrift 3. rk. III*, 1860-3.
- Fr. Hammerich: Fire københavnske Rigsdage, *Historisk Tidsskrift 2. rk. V*, 1854.
- G. Hanotaux: *Histoire de cardinal de Richelieu, IV, La politique interieure du cardinal*, 1935.
- C. Rise Hansen: *Aktstykker og oplysninger til rigsrådets og stændermødernes historie i Frederik III's tid, I*, 1959.
- H. W. Harbou: Overkrigssekretær Jens Harboe og Generalieutenant Andreas Harboe, *Personalhistorisk Tidsskrift 2. række V*, 1890.
- Arthur G. Hassø: *Rigshofmester Kristoffer Valkendorf*, 1933.
- Eli F. Heckscher: *Sveriges økonomiske historia från Gustav Vasa I, 2*, 1936.
- A. Heise: Unionstidens Slutning, *Danmarks Riges Historie III*.
- Holger Hjelholt: Den dansk-tyske arkivudveksling i april-maj 1936, *Fortid og Nutid XII*, 1937-8.
- Harald Holck: Om slægterne Dyssel, Spormand og Leiel, *Personalhistorisk Tidsskrift 13. række VI*, 1958.
- Jens Holmgaard: Rentekammeret I, *Vejledende Arkivregistraturer XII*, 1964.
- Andreas Holmsen: Hannibal Sehesteds ordinans av 20. mai 1644, *Norsk Historisk Tidsskrift bind 38*.
- Andreas Holmsen: Noen skatter fra dansketida, *Heimen VIII*, 1949-51.
- Andreas Holmsen: *Norges historie, I, Fra de eldste tider til 1660*, 1949.
- Johan Hvidtfeldt: Forvaltningspolitik under Christian den Anden, *Scandia XII*, 1939.
- G. Jacobson: Abraham Cabiljau, *Svenskt Biografiskt Lexikon VII*.
- P. V. Jacobsen: *Fremstilling af det danske Skattevæsen under Kongerne Christian III. og Frederik II.*, 1833.
- P. V. Jacobsen: Om de kongelige Nathold, Borgeleier og Giæsteri i Danmark, under Christian III og Frederik II, *Historisk Tidsskrift II*, 1841.
- A. Ipsen: *Die alten Landtage der Herzogthümer Schleswig-Holstein von 1588-1675*, 1852.
- O. A. Johnsen: *Aktstykker til de norske stændermødernes historie 1548-1661, I*, 1929.
- O. A. Johnsen: *Hannibal Sehesteds statholderskab 1642-1651*, 1909.
- A. D. Jørgensen: *Udsigt over Centraladministrationens, Domstolenes og de offentlige Samlingers Bygningshistorie fra 1660 til Nutiden*, 1882.
- A. D. Jørgensen: *Udsigt over de Danske Rigsarkivers Historie*, 1884.
- Johan Jørgensen: Anmeldelse af Danmarks historie, *Historisk Tidsskrift 12. række III*, 1968.

- Johan Jørgensen: *Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte*, 1957.
- Johan Jørgensen: Gravminder og begravelser i Nicolai kirke, *Danmarks kirker, København I*, 1945–58, 1966.
- Johan Jørgensen: *Rentemester Henrik Müller*, 1966.
- Johan Jørgensen: Øverste sekretær Erik Krags virksomhed i Danske Kancelli indtil 1657, *Arkiv I*, 1966.
- Poul Johannes Jørgensen: *Dansk Retshistorie*, 1939.
- Kancelliets Brevbøger* vedrørende Danmarks indre forhold 1551–1645, ved C. F. Bricka, L. Laursen, E. Marquard, Gunnar Olsen og Johan Jørgensen, 1885–1968.
- J. Kinch: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse. 2. del. Fra Reformationen indtil Enevoldsmagtens Indførelse (1536–1660)*, 1884.
- Jacob van Klaveren: Fiskalismus – Merkantilismus – Korruption. Drei Aspekte der Finanz- und Wirtschaftspolitik während des Ancien Régime, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 47, 1960.
- Edward Kleberg: *De danska ständermötena intill Kristian IV:s död*, 1917.
- Hans Knudsen: Renteritakster, *Aar bog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter XV*, 1927.
- Kong Christian IV. Almanach for Aarene 1607 og 1608 (*J. H. Schlegel*) *Sammlung zur Dänischen Geschichte, Münzkenntniss, Oekonomie, und Sprache II*, 3 1775.
- Kong Christian IV. Hof-Stats aarlige Besolding, som den af Rentekammeret blev betalt omtrent 1642, *Danske Magazin V*, 1751.
- Bjørn Kornerup: Danske Kancelli, *Vejledende Arkivregistraturer I*, 1943.
- Bjørn Kornerup: Peder Spormand, *Dansk Biografisk Leksikon (red. Poul Engeltoft) XXII*.
- Kort Overslag paa alt Rigens Indtægt og Udgift, som er gjort og tilsammendragen d. 24. Dec. Anno 1602, (*J. H. Schlegel*) *Sammlung zur Dänischen Geschichte, Münzkenntniss, Oekonomie, und Sprache I*, 1, 1771.
- Kersten Krüger: *Die Einnahmen und Ausgaben der dänischen Rentmeister 1588–1628. Ein Beitrag zur frühneuzeitlichen Finanzgeschichte*, 1970.
- Svend Larsen: *Studier over det fynske Rådsaristokrati i det 17. Århundrede, I*, 1965.
- L. Laursen: *Danmark-Norges Traktater 1523–1750, IV*, 1917.
- H. D. Lind: *Kong Kristian den Fjerde og hans Mænd paa Bremerholm*, 1889.
- H. D. Lind: Underslæb paa Bremerholm under Korfits Ulfeldts Finansstyrelse. *Historisk Tidsskrift* 6, række V, 1894–5.
- Leif Ljungberg: *Lyder van Fredens kämnärsräkenskaper för Malmö 1517–1520*, 1960.
- Troels Lund: *Afsluttende Bemærkninger om Peder Oxes Finantsbestyrelse*, 1876.
- Troels Lund: *Om Peder Oxes Finantsbestyrelse, et Svar til Hr. Contoirchef Joh. Grundtvig*, 1876.
- Ernst Löbe: Die oberste Finanzkontrolle des Königreichs Sachsen in ihrer organischen Entwicklung von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart, *Finanz-Archiv, Zeitschrift für das gesamte Finanzwesen, II*, 1885.

- M. Mackeprang: De danske købstæders skattevæsen indtil begyndelsen af det 17. århundrede, *Historisk Tidsskrift* 7. række III, 1900-02.
- M. Mackeprang: *Købstadsstyrelsen i Danmark fra Kristian IV's Tid til det 18. Aarhundredes Midte (1619-1745)*, 1900.
- Emil Madsen: Bidrag til Københavns Historie, særlig i Kristian IV's Tid. I, Københavns Slot og Slotsholmene, *Historiske Meddelelser om København VI*, 1917-8.
- Håkon Bennike Madsen: Den rige hjælpe den fattige. En undersøgelse af skattemandtallet fra Næsbyhovedlen 1511, *Historisk Tidsskrift* 11. række VI.
- Emil Marquard: *Kongelige Kammerregnskaber fra Frederik III.s og Christian V.s Tid*, 1918.
- Th. Mayer: Geschichte der Finanzwirtschaft vom Mittelalter bis zum Ende des 18. Jahrhunderts, *Handbuch der Finanzwissenschaft, herausgegeben von Wilhelm Gerloff und Fritz Neumark, I*, 1952.
- Meddelelser angaaende Det kongelige Gehejmearkiv for 1883-85*, 1886.
- C. Molbech: Corfits Ulfeldts Midler og Rigdom, *Historisk Tidsskrift* 1. række III, 1842.
- C. Molbech: En original Forsvars-Skrivelse af Corfits Ulfeldt, med 4 egenhændige Breve, Ulfeldt vedkommende, af Kong Christian IV, *Nordisk Tidsskrift for Historie, Literatur og Konst, II*, 1828.
- C. Molbech: Om Corfits Ulfeldt som Landsforræder og om hans politiske Charakter og Handlinger, *Historisk tidsskrift* 1. række III, 1842.
- C. Molbech: *Kong Christian den Fierdes egenhændige Breve, Befalinger og Statskrivelser til Rigsraadet, I*, 1848.
- C. Molbech: Uddrag af Kong Christian IV. Skriv-Calendere, samlede og ordnede efter særskilte Materier, *Historisk Tidsskrift* 2. rk. IV, 1852.
- R. Mousnier: L'Évolution des finances publiques en France et en Angleterre pendant les guerres de la ligue d'Augsbourg et de la succession d'Espagne, *Revue Historique CCV*, 1951.
- O. Nielsen: *Kjøbenhavns Diplomatarium IV*, 1879.
- Norske Rigs-Registanter tildeels i Uddrag, VII 1635-40*, 1880; *VIII 1641-48*, 1884.
- Birgitta Odén: *Rikets uppbörd och utgift. Statsfinanser och finansförvaltning under senare 1500-talet*, 1955.
- Gunnar Olsen: Danmarks kornavl og kornhandelspolitik, *Historisk Tidsskrift* 10. rk. VI, 1942-4.
- John W. Oldam: Hvornår trængte det dobbelte bogholderi igennem i dansk erhvervsliv, *Erhvervshistorisk Årbog* 1964.
- Overslag over hele Rigets Indtægt og Udgift 1630, *Budstikken* 5, Christiania 1824.
- B. Penndorff: *Geschichte der Buchhaltung in Deutschland*, 1913.
- Erich Pontoppidan: *Origines Hafnienses*, 1760.
- Menna Prestwich: *Cranfield. Politics and Profits under the Early Stuarts*, 1966.
- H. Ratjen: *Verzeichniss der Handschriften der Kieler Universitätsbibliothek welche die Herzogthümer Schleswig und Holstein betreffen*, III, 1865.
- K. C. Rockstroh: *Udviklingen af den nationale hær i Danmark, I*, 1909.

- Rosenborg, *De danske kongers kronologiske samling, vejledning*, 1958.
- H. Rössler und G. Franz: *Sachwörterbuch zur deutschen Geschichte*, 1958, artiklen Reichssteuern.
- William Scharling: *Pengenes synkende Værdi belyst ved danske Aktstykker*, 1869.
- Johannes Schultze: *Die Mark Brandenburg, IV. Von der Reformation bis zum Westfälischen Frieden*, 1964.
- V. A. Secher: *Corpus Constitutionum Daniæ, Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks lovgivning vedkommende. 1558–1660, I–VI*, 1887–1918.
- V. A. Secher: *Danske Kancelli, Vejledende Arkivregistraturer I*, 1886.
- Thyra Sehested: *Hannibal Sehested, II*, 1886.
- Christen Skeel: *Dagbog ført i Rigsraadet, 1649–59, Danske Magazin, 3. rk. IV*, 1854.
- Nic. Slange: *Den stormægtigste Konges Christian den Fierdes, Konges til Danmark etc. Historie*, 1749.
- W. C. E. Sponeck: *Om Toldvæsen i Almindelighed og Det danske Toldvæsen i Særdeleshed*, 1840.
- Sverre Steen: *Det norske folks liv og historie gennem tidene, IV*.
- Jan Steenberg: *Holmens kirke, Danmarks kirker, København II*.
- Lawrence Stone: *The Fruits of Office. The Case of Robert Cecil, First Earl of Salisbury. Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England in Honour of R. H. Tawney, ed. by F. J. Fischer*, 1961.
- A. Thiset: *Sten Beck, Dansk Biografisk Lexikon (red. C. F. Bricka) II*, 1888.
- Udtag af den Svenske Resident Magni Durells Relation om Danmark, *Samlinger til den Danske Historie II*, 3, 1784.
- Corfits Ulfeldt: *Høytregende Aeris Forsuar*.
- E. Waschinski: *Zur Finanzpolitik der Herzöge von Holstein-Gottorp, Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, 73, 1949.
- C. F. Wegener: *Danske Kongers Haandfæstninger og andre lignende Acter, Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv 1855–59, 1856–60*.
- Heinz Wiese og Johann Bölts: *Rinderhandel und Rinderhaltung im nordwest-europäischen Küstengebiet vom 15. zum 19. Jahrhundert*, 1966.
- J. Wilche: *Møntvæsenet under Christian IV og Frederik III i Tidsrummet 1625–1670*, 1924.
- Rich. Willerslev: *Dansk studchandel fra 1560 til 1660. Jyske Samlinger. Ny række II*, 1952–54.
- Les voyages de monsieur Des Hayes, baron de Courmesuin, en Dannemarc. Enrichis d'annotations. Par le sieur P. M. L.*, 1664.
- Nils Västhagen: *Inkomst och utgiftsbegreppen i förvaltningsbokföring och af-färsbokföring*, 1950.
- Perez Zagorin: *The Court and the Country*, 1969.
- D. G. Zwergius: *Det Siellandske Clerisie*, 1754.

Summary

The purpose of this book is to give a description of some important aspects of Danish financial administration and financial history in the 1640's, i. e. the central administration in the *Rentekammer*, its relations to the local financial administration in the *len* (counties), and the administration of the taxes. Furthermore, an estimate is made of the crownland-revenues, the customs and the taxes, as well as of the financial importance of each province and of the financial strength of the whole Monarchy of Denmark-Norway and the duchies of Slesvig and Holstein.

The *Rentekammer* had two chief functions: 1) to receive the ordinary revenues of the State and out of them to pay the ordinary expenses, and 2) to audit the accounts submitted by all other central and local offices. The head of the administration of the *Rentekammer* was the *Rigshofmester* (Lord Treasurer), who was also the president of the *Rigsråd* (the Council, consisting of noblemen, elected for life). In the 1640's Christian IV's son-in-law, Corfits Ulfeldt held that post. He was responsible for the correctness of the receipts and expenditure of the *Rentekammer*. Besides that his main functions in connection with the *Rentekammer*-administration were to make decisions in all disputes between the *Rentekammer* and the local administration, to negotiate with the contractors of goods for the Navy and the Court and to assign them their payments, in cash or in kind. Corfits Ulfeldt had several disputes with the King who accused him of corruption. Because of the political situation when Christian IV wanted his son to be elected Heir Apparent in 1647 the King had to give Corfits Ulfeldt a general receipt for his conduct in office, but in the next reign a commission was put up to investigate the administration of the *Rigshofmester*, who fled the country in 1651. The commission gave no explicit statement that Corfits Ulfeldt had defrauded the State. However, their report left no doubt that he had embezzled the *Rentekam-*

mer-administration of a large amount of money, presumably about one million rigsdaler.

Under the *Rigshofmester* worked two *rentemestre*. The *rentemestre* were noblemen with the normal education given to Danish administrators, i. e. a thorough training at home and at one of the schools for noblemen's sons, several years at universities abroad and then a few years service in the *Danske Kancelli*. In accordance with an instruction of 1625 the *rentemestre* had to divide their work to the effect that one of them was responsible of the accounting in the *Rentekammer* while the other was in charge of the auditing of the accounts submitted by the other central and local offices. The instruction of 1625 was, however, not strictly followed and in practise parts of the work assigned to the *rentemestre* themselves were carried out by the *renteskrivere* (clerks), of whom there were about 30 in the *Rentekammer*. The *renteskrivere* were commoners with a training as clerks and accountants; they came to the *Rentekammer* having served as secretaries for noblemen or in the local administration. The head-*renteskrivere* received wages of about 2–300 rigsdaler a year, but had possibilities of considerable excess profits. In 1640 the head-*renteskriver* was convinced of frauds to the amount of 80.000 rigsdaler.

The *Rentekammer* kept three different kinds of accounts over receipts and expenditure, i. e. 1) the yearly *rentemesterregnskab* showing receipts and expenditure, 2) the yearly extracts showing the receipts and expenditure in main categories and with summing-ups and balances, and 3) the *månedsekstrakter* (monthly extracts) showing receipts, expenditure and balance for each month. Neither of these accounts show the total receipts and expenditure of the State, but only those that passed the cash desk of the *Rentekammer*, i. e. the ordinary "ancient" incomes consisting of revenues of the crownlands and customs, and of these, only those that were paid in cash. Furthermore the *Rentekammer* only received the income from the two kingdoms, not from the duchies. In its accounts the *Rentekammer* did not register those revenues of the crownlands that were in kind although they were at the *Rigshofmester's* disposal for the *Proviandhus* in Copenhagen (for the Navy and the Court) or for paying the contractors. The *Rentekammer* did, however, receive small sums of money from other sources since the officers having their accounts audited in the *Rentekammer* had to hand over balances at the time of auditing. The expenditure

of the *Rentekammer* was mainly for wages and supplies for the Court, the central administration and the Navy. In the years 1641–42 and 1642–43 the *Rentekammer* received abt. 500.000 rigsdaler. Of this abt. 50 % derived from the customs, 10–20 % from the crownlands, while the main part of the rest was transferred from another central office of the financial administration, *Kongens eget Kammer* (The King's Own Chamber). During the war 1643–45 the income decreased to abt. 200.000 rigsdaler and in 1645–46 it fell to a minimum of 90.000 rigsdaler. Of the expenditure in the years 1641–42 and 1642–43 abt. 50 % was spent on supplies while abt. 15 % was spent on wages for the Navy and 15 % on the Court and Administration. The expenses for the Army were not considered ordinary and do not normally figure among the expenditure of the *Rentekammer* (The tables 6–9 show the receipts of the *Rentekammer* 1641–48, the tables 10–12 the expenditure).

The way of accounting in the *Rentekammer* in the 1640's did not differ in any significant way from that established at its foundation about 100 years before, although more books were kept as supplement to the *rentemesterregnskaber* and in order to control the auditing of the accounts of the local offices. Figures were in Roman numerals, each entry in the *rentemesterregnskab* gave in detail all circumstances of the payment, with the figures well hidden in the text, the entries were not summed up in the accounts themselves, and it was impossible to get any estimation of the annual ordinary receipts and expenditure of the State in any of the accounts. The system of auditing was thorough and complicated, but as the *Rentekammer* had to depend mainly on data given by the officials having their accounts audited it was not efficient. More advanced forms of accountancy as, for instance, the double-entry form were known, but attempts to have them introduced in the *Rentekammer* were unsuccessful until after the revolution of 1660.

In 1642 by order of the King the *Rentekammer* made an estimate of the total of the ordinary incomes and expenditure, in cash as well as in kind, of the State. The tables 14 and 15 show the main items of this 1642-*overslag*. Here it is estimated that abt. 270.000 rigsdaler or 52 % of the total ordinary yearly income of 520.000 rigsdaler derived from the crownlands and abt. 160.000 rigsdaler or abt. 30 % from the customs. Of the expenditure exceeding the income by abt. 100.000

rigsdaler, one half was used for the Court and Administration and the other half for the Navy. Another *overslag* of 1646 estimated the total ordinary expenditure at 938.000 rigsdaler (table 21). The *Rigsråd* disputed this and maintained that the King had the receipts put too low and the expenditure too high. As Christian IV would not give up the distinction between the means of the Crown belonging to the *Rentekammer* and the *Rigsråd* not their right to vote the taxes, no true estimate of the financial situation of the kingdoms could be made.

Denmark proper was divided into 50 administrative units, *len*, Norway into 11 and the royal parts of Slesvig and Holstein into 6. In each *len* a *lensmand* of noble birth administered the crownlands and where the lands did not belong to the Crown but to the nobility he represented the central administration. (In Denmark about one half of the farmers were copyholders "belonging" to the Crown, the other half "belonged" to the nobility). The *lensmænd* were appointed by the King and normally served as *lensmænd* to their death, being promoted from the smaller *len* in the outposts to the bigger *len* in Denmark. The incomes of the *len* were in part uncertain (*uvisse*), e. g. fines imposed at the courts of the *len* the main part of the incomes, however, were certain (*visse*) and derived from the yearly manorial dues paid by the farmers on the crownlands. Because of the character of the accounts of the *Rentekammer* one has to use the accounts of the *len* when calculating the amounts of revenue deriving from them. The way in which the *lensmænd* held their posts determined the form of their accounts. Some few *lensmænd* had the incomes of a *len* given them as payment for service in office. Twentyseven *lensmænd* kept the balances of the *len* and paid a certain yearly *afgift* (duty) partly in cash to the *Rentekammer* and partly in kind to the *Proviandhus* or to a contractor with assignments on the *len*. The rest of the *lensmænd* paid the balances and retained a certain *genant* (i. e. a stipulated remuneration). The accounts of the *afgiftslen* only give the figures from the *afgift* while those of the *genantilen* give the total sums of income and expenditure. In both cases the amount at the disposal of the central financial administration is given in cash as well as in kind. In order to calculate the total sum of cash and kind one has to reduce both to one common unit of measurement. This is here done converting the many different products of the *len* into rigsdaler in accordance with the prices of a pricebook used by the *Rentekammer* (reproduced as table XXVI).

The prices of this list were fixed in 1633 and were too low in the 1640's, but as the prices of the most important products, i. e. rye, barley, oats and butter, are known (see table 25) it is possible to see how much the real prices surpassed those of the price list and then to raise the prices of the other products accordingly (percentages given in table 26). It is not possible in this way to reach a result showing the total revenue of the *len*, only the amount at the disposal of the central financial administration can be ascertained. It is estimated, however, that this has been as much as 50 % of the total. In the tables I–VIII are shown the incomes of the *len* in Zealand, Scania, Funen and Jutland in the years 1641–48 at the disposal of the *Rentekammer* in cash, in kind or for assignments. The tables IX–X show the incomes of all the *len* in Denmark proper, the tables XI–XII the incomes of the *len* in Norway and table XIV those in Slesvig and Holstein. Table XV shows the revenue of the *len* in all the monarchy. Table 28 demonstrates the decrease in the revenue of the Danish *len* during and after the war of 1643–45. The main results are that in the years of peace 1641–42 and 1642–43 abt. 60 % of the total *lens*-revenue of abt. 380.000 rigsdaler derived from Denmark proper, abt. 30 % came from the duchies and 10 % from Norway. In the same two years abt. 39 % of the *lens*-revenue from Denmark proper came from Zealand, 15 % from Scania, 7 % from Funen and 39 % from Jutland. Of the total from Denmark abt. 68 % were in kind, 13 % in cash and 19 %, either in cash or in kind, were used for assignments. The total income of abt. 380.000 rigsdaler in the two years 1641–42 and 1642–43 decreased to abt. 160.000 in 1644–45 and was still in 1647–48 only abt. 300.000 rigsdaler.

The taxes were regarded as an extraordinary income and were exclusively used for wages, arms and munition for the troops. As Denmark by now had a standing army, taxes were, however, only extraordinary in name. Two different sorts of taxes existed side by side, i. e. the *landeskatter* (landtaxes) voted by the *Rigsråd*, and the *stænder-skatter* voted by the *stænder* (Estates). The landtaxes were imposed on the farmers with a basic amount of one rigsdaler, but the amount to be paid depended on the size of the tax, whether it was single, double or more, i. e. one, two or more times one rigsdaler. The collection started when the King sent out his demand notes to the *lensmænd*. The taxpayers were then gathered in groups of ten who had to pay ten times the demanded amount, the principle being that the rich had

to help the poor. Table 32 shows the amounts paid on Zealand 1588–1647 by a group of ten farmers. The rise is notable, from 10 rigsdaler in the 5-years period 1588–92 to 165 in 1643–47. When calculating the amounts raised by landtaxes several groups of accounts may be considered. The clerks of the *lensmænd* kept censuses showing the name of each taxpayer and the amount paid. The *lensmænd* passed the taxes on to the provincial *generalkommissærer* who sent them to an officer with the title of *generalkrigszahlkommissær*, who was responsible for the payment of the troops. While the censuses are too vast a material to be effectively used, the different accounts of the Danish *general- and generalkrigszahlkommissærer* are partly lost and partly unserviceable because of the casual character of the entries. The *Rentekammer* kept several accounts of the profits of the landtaxes, but most of them have been made with the purpose of showing the correctness of the amount paid, not, however, the size of the amount. Consequently, one has to use the *kvittancebøger* of the *Rentekammer*, i. e. books containing copies of the receipts given the *lensmænd* for the payment of the taxes. For Norway the accounts of the *generalkommissærer* under the command of the Norwegian *statholder* have been used. The tables XVI–XXI show the profits of the landtaxes of the country people of Zealand, Scania, Funen and Jutland 1640–48, table XXI of the towns and table XXII of the clergy in Denmark. Table XXIII gives the results for the whole of Denmark proper and the tables XXIV and XXV for Norway. The tables 40 and 41 are indexes, based on the year 1640, of the profits of the taxes, and table 42 shows the total amounts received from Denmark and Norway. The main results are that the landtaxes of Denmark in 1640, 1641 and 1642 brought in between 200.000 and 300.000 rigsdaler while those of Norway gave half as much. During the war of 1643–45 the taxes of Denmark decreased to less than 100.000 rigsdaler while those of Norway, because of a very hard taxation, increased to abt. 400.000 rigsdaler. After the war the Danish taxes gave abt. 100.000 rigsdaler less than before the war while the Norwegian gave about the same as they did in 1640–42.

The taxes voted by the Estates (nobility, clergy and representatives of the towns) were administered independently of the administration of the landtaxes. An institution of *landkommissærer* had been set up in 1638, modelled on a German institution. In each province the commissioners, appointed by the King among the nobility, were to receive

and administer the taxes voted by the Estates. In 1645 the landcommissioners gained the right to be elected by the nobility of their own provinces. The *Rigsråd* and the King would however, not give way to the demand from the commissioners, that these were to administer the landtaxes as well. But the landcommissioners managed to get their claim satisfied in 1647. After the coronation of the new King in 1648 some of the leading landcommissioners were appointed member of the *Rigsråd*, and after that the landcommissioners again had to part with the administration of the *landeskatter*. Most of the accounts of the landcommissioners are lost, but it is possible to reconstruct them so that the total profits of the Estate-taxes in Denmark can be estimated yearly to have been abt. 20.–30.000 rigsdaler.

In Denmark and Norway a number of special aids were raised for supplying the troops in the various provinces with food and munition. These aids are estimated in Denmark yearly to have brought in 16.–20.000 rigsdaler while they in Norway 1644–45 gave abt. 115.000 rigsdaler, in 1645–46 and 1646–47 abt. 55.000 rigsdaler and in 1647–48 abt. 25.000 rigsdaler. In the duchies of Slesvig and Holstein taxes were voted by the Estates and administered by landcommissioners. All accounts are lost, and the profits are here not taken into consideration, as the taxes were used in Holstein for the troops under the dual command of the King and the Duke of Holstein-Gottorp.

The records and accounts of the *Kongens eget Kammer* (King's Own Chamber) are supposed to have been destroyed in a fire in 1794. It is not likely, however, that a larger number of records and accounts should ever have existed and now been lost. Firstly, the Chamber did not have a staff until 1632, and it only consisted of one person whose main function was to be the King's secretary. Secondly, when referring to transactions between the *Rentekammer* and the Chamber, in his attempts to state how "his" means were used for the benefit of the Crown, Christian IV relied solely on the accounts of the *Rentekammer*. Thirdly, for 13 years of the King's reign a sort of accounts from the Chamber still exist, viz. the King's personal notebooks or diaries. In these Christian IV has entered the receipts and expenditure of the Chamber, very small sums as, for instance, gifts to the poor among very large sums like when 10.000's of rigsdaler were received from the Sound Tolls. The King's book-keeping in the diaries was faulty, and only exceptionally summing-ups were made; if real books had been

kept by the secretary the King would not have found it necessary to make his own book-keeping. At Christmas 1618 the King himself took stock of the money he had in his treasury at the castle of Frederiksborg; he found it to be abt. 233.000 rigsdaler, which was entered in the diary. When staying at the other residential castles of Copenhagen, Antvorskov, Kolding, Skanderborg and Glückstadt the King had the Chamber with him. At Copenhagen the Chamber's money was either deposited in the vaults or it was brought to the King's bedchamber. The Chamber thus was an institution with no real staff, no real accounts and no fixed place of office.

Since the King's diaries from the 1640's have disappeared, the only way to estimate the income of the Chamber is to find entries of payments to the Chamber in the accounts of the other offices. Smaller amounts were received by the Chamber, for instance, from the mints at Copenhagen and Christiania or from the silver mine in Norway. The main part of its income, however, derived from the Sound Tolls, the customs on the Elbe at Glückstadt and the len in the duchies. In 1641-42 the total amount of the Chamber's income was abt. 700.000 rigsdaler, in 1642-43 abt. 600.000 rigsdaler. More than half of this came from the Sound Tolls while the duchies gave abt. 135.000 rigsdaler. In 1645-46 the total income decreased to abt. 100.000 rigsdaler and in 1646-47 it was only abt. 240.000 rigsdaler; in 1647-48 the Sound Tolls and the duchies gave the same amount, but this year 100.000 rigsdaler from Norway brought the total up to abt. 340.000 rigsdaler (see table 67). It is very difficult to estimate the expenditure of the Chamber. The *Rentekammer* and the official in charge of paying the wages to the personnel of the Court received abt. 170.000 rigsdaler in 1641-42 and annually abt. 70.000 rigsdaler in 1642-45. During the war abt. 275.000 rigsdaler seems to have been paid to the *general-krigszahlkommisær* for the troops. Great sums were used for interest and repayment on the King's loans, most of the revenue of the len in the duchies was spent in this way. The main part of the means of the Chamber, however, seems to have been used for the benefit of the Navy. In his many preserved holograph letters the King ceaselessly complains that the cost of the Navy completely ruined him.

The traditional functions of the Chamber were to give the King a possibility of having certain small sums at his disposal for his personal purposes with no interference from the *Rentekammer*. In the last years

of the reign of Christian IV the King used the Chamber politically for keeping the huge amounts from the Sound Tolls and the duchies out of the hands of the *Rigsråd*. As the ordinary and extraordinary incomes of the State did not suffice, however, the Chamber became a liquid reserve fund for supplying the offices responsible for the up-keeping of the Army and the Navy.

The total income of Denmark and Norway with Slesvig and Holstein is estimated annually to have been about 1 ³/₄ million rigsdaler in 1641-42, 1642-43 and 1643-44. During and after the war this decreased to less than one million rigsdaler, only again to raise to an amount of a little more than one million in 1647-48. In the years of peace abt. 66 % of the income came from Denmark proper, abt. 25 % from Norway and the rest from the duchies. During the war the relative importance of the amounts from Denmark and Norway was interchanged; Norway now contributed more than Denmark. Also the relative importance of the different groups of income was interchanged. Before the war the yearly profit of the Sound Tolls was abt. 500.000 rigsdaler while customs, taxes and *lens*-revenues each gave abt. 400.000 rigsdaler. After the war the Sound Tolls gave only abt. 15 % of the total, customs abt. 25 %, taxes abt. 33 % and *lens*revenues abt. 28 %. This meant that the importance of the means of the King, i. e. the profit of the Sound Tolls, had diminished, the importance of those of the *Rigsråd*, i. e. taxes, increased.

In the final chapter a comparison is made between the Danish financial system in the 1640's and the contemporary systems of France, England, Sachsen, Brandenburg, Holstein-Gottorp and Sweden. The financial administrations of the mid-seventeenth century had to cope with increasing expenses for Court, Administration, Army and Navy. It was necessary either to raise the outcome of already existing sources of income or to create new ones. The traditional incomes mainly derived from the crownlands, they were often in kind, and it was difficult to have them increased. The new incomes mainly had the form of direct or indirect taxation, they were paid in cash and could be increased. The main task of the financial administrations was thus to alter the traditional system so that crownland revenues in kind were replaced by taxes in cash.

When classifying the Danish and the six above-mentioned financial administrations after types of institutions a geographic pattern is easily

discerned. The French and the English systems form one group with their own specific institutions, while Sachsen, Brandenburg, Holstein-Gottorp and Denmark belong to another group characterized by their institutions of a *Rentekammer*, a King's Chamber and an independent administration of taxes. Related to this group was the Swedish system having an administration grown out of a *Rentekammer*. When dividing the financial administrations according to the share of their income derived from the crownlands the French system clearly differs from the six other systems. France did not undergo a Reformation with dissolution of monasteries and seizure of their property and consequently the question of how to capitalize the crownlands had solved itself at an early date. The other six countries were all Protestant and were still facing this problem. Divided after genesis, again the French administration differs from the other administrations, the French system being totally innovated at the end of the sixteenth century with very little connection to the previous system. In this respect the Swedish financial administration was similar to the French, as also in Sweden a new system had been established with discarding much of the old administration. The five remaining systems were created in an earlier period, but were in different ways and to different degrees repaired and improved. As to the English system several obsolete offices were abolished or united with the Exchequer, and by massive sales of the crownlands and by a system of farming out the customs it became possible to reduce the costs of administration. In Sachsen the old *Rentekammer* was retained though reorganized to the effect that the revenues from the crownlands were used under the direction of the central administration. Furthermore, in Sachsen, in the form of a collegiate council, a central direction of all the financial affairs of the State was established. An attempt was made to reform the administrative system in Brandenburg in 1651, but because of the politico-geographical structure of this State the attempts only led to an improvement of the accounting system. Also Denmark tried, on various occasions, to reform the financial administration, however, with no obvious results. The Holstein-Gottorp financial system, introduced in the mid-sixteenth century, seemed suitable to satisfy the needs of this small State.

The three attempts made above to classify the seven financial systems do not justify a distinction between the Danish system and the six other systems. However, when regarding the ways in which the administration

of the ordinary incomes was related to that of the extraordinary incomes a distinction is clearly seen. In France, England and Sweden crownland revenues, customs and taxes were administered in common by one institution. In Brandenburg, Sachsen, Holstein-Gottorp and Denmark the administration of taxes belonged to the political bodies that voted them. In the three German states taxes were voted by the Estates, in Denmark both the Estates and the Rigsråd had the right to vote taxes. The Danish system of tax-voting by the Estates does not differ significantly from similar systems in the three German states, nor does the dualism in the Danish taxation imply any important distinction between the Danish financial system and the German systems since the profits of taxes voted by the Danish Estates were small and of no real importance to the State. The crucial point is, however, that the princes of the three German states seemingly had no difficulties in controlling the administration of taxes or at all in having the necessary taxes voted, whereas the Danish central financial administration was divided between two political powers of equal strength, the King and the Rigsråd. This dualism manifested itself very clearly in the sharp division of the ordinary and the extraordinary incomes and expenditures. But the system of power balance also implied a situation where nothing was changed, so that all attempts to reform the administration of the ordinary incomes were bound to fail. However, as the ordinary incomes were not reformed and thus not increased, and as the expenditure of the State was continually rising, a change seemed inevitable.

The logical consequence seemed to be that the King (as in France) or the Rigsråd (as Parliament in England) took over the responsibility for a united administration of all public means. When this did not happen it was due to the fact that it was possible for the King to augment the ordinary incomes of the *Rentekammer* with those of the Chamber. And here comes the second point at which the Danish financial administration in the 1640's differed significantly from the financial administrations of France, England, Sweden and the three German states. Some of these states had a King's Chamber, but only to administer petty amounts while the Danish Chamber received the huge sums of the Sound Tolls. Thus for some decades Christian IV managed what his nephew in England failed to do, namely to create an income sufficient to bridge the gap between the ordinary incomes and the expenses, and yet independent of the tax-voting assembly. The Danish financial

administration in the 1640's was outmoded. This, however, was a mere symptom of its fundamental defect, being divided up between different political powers which made impossible all financial coordination and planning. Thus the financial administration could only be changed after a change of the constitution. As the profits of the Sound Tolls diminished after the end of the war in 1645, and as reforms of the financial administration were necessary, so also a change of the constitution was inevitable.

Person- og stednavneregister

- Adolf, hertug, 284
Aggershus 93-7, 139, 146, 160, 201, 251
Amsterdam 146
Andersdatter, Karen 59
Andersen, Jens 38
Andersen, Thomas 38
Andresen, Ludwig 26
Antvorskov 50, 152-3, 165, 182, 185, 221, 269
Arenfeld, Axel 201
Arensborg 156
Arup, Erik 24
Aschehoug, Th. 22
Assens 195, 257
August, hertug, 281-82
- Bagerset 132
Bakke kloster 40
Bang, Thomas B. 28
Barnsbøl, Iver Jensen 38
Bavelse 146
Beck, Joachim 31, 35, 40, 205
Beck, Sivert 40
Beck, Sten 38-40, 43-4, 64, 68, 79, 98, 127
Beck, Søren Rasmussen 38
Beldringe 182
Bergen 195
Bergen stift 62
Bergenhushus 93, 178-9
Berlin 283
Berns, Albert Baltser 140, 143, 147, 180, 265
Berntsen, Arent 175
Bilde, Anders 77, 128, 156, 225, 232, 237-8, 243
Bilde, Eske 34
Bing, Peder 38, 49, 50, 88
- Birck, L. V. 23
Biskop, Henrik 143
Blekinge 58, 186, 196, 216-7, 226, 228
Bogense 195
Bohus len 146
Boldhusgade 32
Bornholm 146, 196, 215
Bosøkløster 146
Boysen, Hans 53, 180, 205-6, 209, 213
Braem, Goddert 143, 147-8
Braem, Johan Gothardsen 52, 143, 147-8
Brahe, Jørgen 224, 230, 237, 241
Brahe, Karen 241
Brandenburg 275, 283, 289-91
Bratsberg 156
Bremen-Verden 240
Bremerholm 27, 60, 143
Bricka, C. F. 45
Brunla 94
Bruun, Oluf 45
Bryghuset 98, 118, 132, 172, 174
Bøggild-Andersen, C. O. 26, 167, 171
Bøhmen 145
Børnehuset 48, 60, 71, 98, 120, 126, 128
Bøvling 156, 166
- Cabiljau, Abraham 77
Carl Gustav 145
Carstensen, Jørgen 38, 99
Cecil, Robert (Earl of Salisbury) 149-50
Charles I 278-80, 291
Charles II 146
Christensen, Aksel E. 25
Christensen, Jens 38, 51, 88, 176

- Christensen, Knud 63-4
 Christensen, Laurids 143
 Christensen, William 23
 Christian III 20, 26, 31, 284
 Christiana 27, 195, 239, 270
 Christian (V), prins 44, 97, 155, 163, 170, 183, 228
 Christiana 27, 195, 239, 270
 Christianopel len 156, 158, 167, 216 246
 Christiansen, Carl 23-4
 Christiansborg 266, 268
 Christianshavn 69
 Christianspris 59, 242, 272
 Christiansstad 195, 228, 246
 Christiansstad len 156, 167, 185
 Christina, dronning, 139, 145
 Christine, dronning, 74
 Christoffersen, Iver 38
 Colbert, Jean-Baptiste 277
 Cranfield, Lionel (Earl of Middlesex) 149-50

 Dalgård, Sune 25
 Dalum 48, 61-2, 181
 Dancay, Charles de 35
 Danstrup, John 24
 Delehaven 118, 174
 Diriksen, Christoffer 51
 Dragsholm len 40, 101, 103, 122, 159, 167, 179, 201
 Dronningborg 156, 169, 185
 Due, Manderup 228
 Dureel, Magnus 130, 133, 235
 Då, Claus 102-3, 131, 201
 Då, Oluf 41, 80, 129, 141, 161, 165, 204, 223, 228-9, 236, 238, 250-1

 Eggertsen, Hans 143
 Elben 98, 105, 252, 263, 266, 269, 273
 Ellehøj, Svend 24, 42
 Ellensborg 50, 146
 Enbeck, Ditlev 76
 England 65, 275, 278, 290-1
 Eriksen, Ditlev 38
 Ernstsens, Ernst 39, 92-3
 Erslev, Kr. 23, 115, 156
 Ettersen, Johan 52

 Fabricius, Knud 20, 24
 Falster 58, 155, 157, 196-7, 202-3
 Falsterbo 195
 Flensborg amt 160
 Fouquet, Nicolas 149, 277
 Frankrig 39, 137, 149, 275-6, 287, 290-1
 Frederik I 30-1, 75, 115, 233, 284
 Frederik II 17, 25-6, 35, 55, 70, 75, 189, 191, 281
 Frederik III 23, 27, 37, 139, 141-3, 146, 170-1, 180, 200, 233-5, 266
 Frederik III, hertug, 240
 Frederiksborg 118, 152-3, 156, 158, 165, 182, 185, 187, 221, 269
 Frederiksstad 195
 Fridericia, J. A. 23, 25, 45, 122
 Friis, Anders 33-4, 85
 Friis, Astrid 20, 25, 55, 166
 Friis, Christen 103, 131, 161
 Friis, Hans 76
 Friis, Johan 34
 Friis, Niels 102-3, 223
 Friis, P. Edvardsen 45
 Friis, Sigfred 38, 51, 53, 121, 143
 Friis, Tønne 201, 204-5, 223
 Froste herred 156, 224, 228
 Frue kirke 234
 Fuchs, Adolph 146
 Fussing, Hans H. 21-2, 80, 99, 104, 119, 160, 166, 173, 175-6, 193-4
 Fyn 58, 61, 94, 105-6, 155-8, 181, 184-6, 188, 196-7, 201-3, 208-9, 214-21, 224-6, 230, 237, 243-4, 248-9, 256-60, 262
 Færøerne 58

 Gabel, Christoffer 142, 180
 Garman, Johan 95-6
 Gehejmearkivet 89
 Gersdorff, Joakim 141-2, 228, 236
 Gertsen, Zacharias 38
 Giedde, Ove 128, 148, 163-4
 Gjerdrup 45
 Gjessinggård 228
 Gjethuset 118, 133, 136, 174
 Gjøre, Falk 228, 234, 236, 241-2
 Glob, Anders 30-1
 Glückstadt 26-7, 45, 60, 97, 251
 Gotland 58, 123, 185, 196, 216

- Gottorp 46, 191, 198
 Gram, Hans 45, 129
 Grisbeck, Niels Hansen 76
 Grubbe, Eiler 31
 Grubbe, Erik 104
 Grundtvig, Johan 17-21, 35, 56, 88,
 90, 266-7
 Grønland 53, 191
 Gundestrup 79
 Gyldenløve, Hans Ulrik 153
 Gyldenstjerne, Axel 131
 Gyldenstjerne, Mogens 35

 Haderslev len 84, 160
 Hagenskov 99, 156, 166, 224
 Hald 156, 166, 223
 Halland 58, 123, 216, 243
 Halmstad len 156, 246
 Hals 94
 Halsted kloster 155, 228
 Hamborg 84, 252
 Hammer, Christen 52
 Hammer, Laurids 143
 Hammer, Oluf 52
 Hammerich, Fr. 16-7, 20
 Hammermøllen ved Kronborg 98,
 118
 Hammershus 156, 158, 166
 Hanherred og Mors provstier 40
 Hans, konge, 233
 Hansen, Herman 38, 49
 Hansen, Jens 38, 52
 Hansen, Jørgen (Ålborg) 38, 49
 Hansen, Peder (København) 38, 49,
 51-2, 64, 73, 267
 Hansen, Peder (Skelskør) 49-50
 Harbo, Christoffer 52, 54
 Hardenberg, Eiler 34
 Harrested 45
 Hasse, Mathias 52
 Heckscher, Eli F. 285
 Heinemark, Jonas 53
 Helene kirke 156
 Hellekande, Rasmus Jensen 137, 143,
 147, 180
 Helsingborg 195
 Helsingborg len 43, 133
 Helsingør 52, 99, 133-4, 195, 256
 Henry VII 280
 Henry VIII 280

 Herlufsholm 39, 50
 Herrisvad kloser 40, 146
 Hertugdømmerne 14, 21, 42, 49, 105
 -6, 129, 155-6, 174, 187, 239, 257
 -8, 262-3, 266, 269, 273
 Hindsgavl 156, 166
 Holbæk len 156, 166, 181, 195
 Holland 137, 141
 Holmen 36, 48, 53, 86, 90, 98-9,
 116, 119, 120, 126-8, 132-3, 137-8,
 142-4, 174, 271
 Holmens kirke 54
 Holmgård, Jens 30
 Holstebro 195
 Holstein-Gottorp 275, 284-5, 289-91
 Holsten 49, 58, 90, 97, 124, 155,
 205, 239-40, 288
 Horsens 39, 49, 92, 145
 Huitfeldt, Henrik 201, 224
 Husum 49
 Hvid, Christian 31
 Høg, Mogens 143, 234, 236
 Hørsholm len 139

 Ibstrup 270
 Ide 94, 99
 Ingedal 94
 Island 58, 62, 155, 178
 Islandske kompagni 234
 Iversen, Christoffer 52-4, 67, 148

 Jacobsen, Knud Ulfeldt 224
 Jacobsen, P. V. 25-6
 James I 278-9
 Jena 39
 Jensen, Jens 143
 Juel, Erik 143, 223, 228
 Juul, Malte 228
 Jylland 31, 62, 92, 94, 104-6, 146,
 155-8, 181, 184-6, 201-3, 208-9,
 214-7, 220, 225-7, 230, 234, 237,
 242-4, 248-50, 256-7, 259-60, 262
 Jørgensen, A. D. 32-3, 56, 61, 88-90
 Jørgensen, Johan 25, 27, 30, 144
 Jørgensen, Laurits 51
 Jørgensen, Poul Johannes 20, 22, 24

 Kalundborg len 156, 167, 181-2, 185

- Kalø 156, 169, 181, 185, 236
 Kancellibygningen 89
 Karen, Søren Rasmussens 51
 Kerteminde 195
 Kiel 56, 93-4, 239-40, 268, 272, 285
 Klædekammeret 60, 118, 178
 Koch, Hal 24
 Koch, Nikkel 143
 Kohl, Andreas 52
 Kolding 92-3, 104, 195, 228, 257
 269
 Kolding len 92-3, 104, 118, 153,
 156, 158, 167, 185, 187
 Kongelige Bibliotek, Det 56, 89
 Kongsbak 246
 Kornerup, Bjørn 30
 Korsør len 156, 165, 185
 Krabbe, Gregers 70, 84, 104, 201,
 205, 230, 237
 Krabbe, Niels 228, 236
 Krag, Erik 36
 Krag, Niels 204, 223, 236
 Krag, Otto 137, 153
 Krempe 180
 Kronborg 50, 99, 117-8, 152-3,
 156, 158, 165, 181-2, 185-6
 Krudtmøllen 118
 Kruse, Jørgen 223
 Kruse, Vibeke 65, 70, 136
 Krüger, Kersten 20-1, 30, 115
 Kuhla, Arent von der 61-2, 153
 Kurmark 283
 København 26-7, 34, 41, 49-51, 58,
 66-8, 70, 86, 92-4, 96, 100, 104,
 117, 129, 130-5, 137, 141, 146,
 156, 164, 167, 175, 180, 195, 226,
 230, 235, 246, 256, 270, 273
 Københavns len 156, 165, 182, 185,
 224
 Københavns slot 32, 51, 59-60, 68,
 92, 110, 269
 Køge 134, 195
 Körbitz, Christoph von 44
 Kås, Mogens 201
- Laholm 156, 158, 246
 Lancaster 280
 Landskrone 195
 Landskrone len 156, 201, 224
 Lange, Niels 94-5, 193, 201, 250
- Lange, Peder 223, 228
 Langebek, Jacob 45
 Langeland 58, 185, 196, 215
 Lauridsen, Laurids 38
 Lauritsen, Anders 38, 51, 99
 Lekkinge 182
 Lellinge 146
 Lemvig 195
 Leonore Christine 145-6
 Lind, H. D. 27, 144
 Lindenov, Christoffer 137
 Lindenov, Hans 156
 Lofoten 40
 Lolland 58, 155, 157, 196-7, 202-3,
 228, 243
 Lolland-Falster 214-7, 220-1, 224-5,
 244, 248-9, 256
 London 86
 Lund 54, 195
 Lund, Troels 17, 19, 21, 54
 Lundenæs 156, 166
 Lübeck 50
- Mackeprang, M. 26
 Madsen, Anders 38
 Madsen, Jakob 48, 69, 70, 134, 143,
 147, 265
 Madsen, Otto 38
 Malmø 52, 75-6, 134, 146, 195, 225
 Malmøhus 156, 179, 185, 201-3
 Mander, Karel van 53
 Mariager kloster 156, 166
 Marker 94, 99
 Marselis, Gabriel 94, 140, 143, 145-8,
 265
 Marselis, Leonhart 140
 Marselis, Selio 140
 Marstrand 195
 Marsvin, Ellen 50
 Mary, dronning, 280
 Mazarin, Jules 149-50, 277
 Merseburg 282
 Middelfart 195
 Mikkelsen, Jakob 52
 Mikkelsen, Morten 68, 81
 Molbeck, Christian 145-6, 151
 Mortensen, Mads 51, 143
 Munk, Kirstine 70, 137, 139, 171
 Munkeliv 146, 160
 Müller, Henrik 23, 25, 52, 68-9, 86,

- 92, 137, 140, 142-4, 148, 165-7,
 180, 247
 Møen len 131, 146
 Møgeltønder 156, 191
 Mønten i København 98
 Mønten i Norge 98

 Nakskov 134, 300
 Naumburg 282
 Nedenæs len 81
 Nederlandene 66
 Neumark 283
 Nicolai Kirke 52
 Nielsen, Niels 38
 Nielsen, Peder 38, 229
 Nordkap 105
 Nordtyskland 49, 78
 Norge 14, 22, 40, 42, 54, 58, 93-4
 96, 105-7, 119, 124-5, 129, 133,
 135, 141-2, 145-6, 150, 154-5, 161,
 165-8, 174, 188-9, 192-3, 195-6,
 199, 201, 206, 208-9, 212, 217, 219,
 239, 245, 248, 250-1, 253, 258,
 262-3
 Normand, Ernst 48, 153
 Numedal 94
 Numsen, Hans 49-50, 52-3, 144
 Nyboder 246
 Nyborg 195, 252
 Nyborg len 156, 201
 Nykøbing len 155
 Nykøbing Falster 195
 Næsbyhoved len 191
 Næstved 195
 Nørrejylland 58

 Odén, Birgitta 115
 Odense 50, 195, 222-3, 230, 232,
 236, 242
 Odensegård 50, 156, 178, 201, 207
 Oldeland, Melchior 38, 40, 42, 59,
 64, 68, 79, 141
 Olufsen, Hans 52
 Olufsen, Magnus 43
 On sø 94
 Oranien, prinsen af 39
 Oslo stift 62
 Oxe, Eskil 31-3
 Oxe, Peder 17-9, 32, 35
 Oxenstierna, Axel 149-50

 Padua 39
 Pandumgård 228
 Paris 39
 Pedersen, Hans (Spormand) 50, 52,
 143
 Pedersen, Jørgen 31, 33-4, 39, 49
 Pedersen, Niels 49
 Pedersen, Peder 49, 53
 Pinneberg 97, 180
 Pogwisch, Frands 201
 Proviandhuset 36, 60, 68, 90, 98,
 104, 118, 132-3, 136, 142-3, 171,
 174, 178-9, 180, 184, 220
 Prytz, Anthony 38

 Ramel, Henrik 224, 233-6
 Randers 93, 134, 195
 Rantzau, Breide 130-1
 Rantzau, Christian 164
 Rantzau, Frants 103, 129-131
 Rantzau, Henrik 228
 Rasmussen, Jens 52
 Rasmussen, Rasmus 36
 Ravn, Jørgen 68-9
 Regelsen, Jørgen 38
 Regensburg 239
 Rejns kloster 40
 Rendsborg 99, 160
 Ribe 31, 49, 76, 84, 93, 195, 257
 Ribe stift 223
 Riber, Jørgen Hansen 38, 49
 Riber, Peder Svendsen 52
 Riberhus len 69-70, 84, 104, 156,
 180, 185, 201
 Richelieu 276-7
 Rigsarkivet 89
 Ringkøbing 93, 195
 Ringsted len 156, 167, 221
 Rode, Steffen 52, 78, 179
 Rodebant, Markvard 143
 Rosenborg 57, 118, 140
 Rosenkrantz, Erik 228
 Rosenkrantz, Gunde 141, 143, 224,
 228, 236, 238
 Rosenkrantz, Holger 31, 77, 92
 Rosenkrantz, Jørgen 141
 Rosenkrantz, Palle 81
 Roskilde 51, 134, 195
 Roskildegård 156, 167, 185, 201
 Rostock 39

- Rotkirk, Wentzæl 70, 153
 Ruge, Peter 63-4
 Rugård 48, 156, 166, 181
 Rønneby 134
- Sachs, Åge 24
 Sachsen 275, 281, 289-91
 Saltø 146
 Samuelsdatter, Kirsten 51
 Sandsvær 94
 Scharling, William 27
 Schweiz 39
 Secher, V. A. 29, 31, 33, 36, 45, 90
 Seefeld, Jørgen 143, 223
 Segeberg 160
 Sehested, Christian Thomesen 70, 73
 -4, 128, 136, 138-9, 141, 152, 165,
 170, 227, 230, 233-5
 Sehested, Hannibal 85, 93-6, 128,
 134, 136, 142, 145-6, 148, 150, 159,
 163-5, 167-9, 171, 192-3, 195, 201,
 213, 222, 239
 Sehested, Mogens 204
 Sejlstrup len 102, 156, 223
 Seuerenn, Fortert 49
 Sibylla Magdalena 59
 Silkeborg len 156, 167, 181
 Sjælland 58, 61-2, 94, 105-6, 132,
 146, 155-8, 181, 183-6, 188, 196-7,
 201-3, 208-9, 214-7, 220-1, 224
 230, 237, 242-4, 247-9, 256-60, 262
 Skagen 195
 Skanderborg len 118, 156, 158,
 167, 185, 187, 209, 269
 Skeel, Albert 20, 201
 Skeel, Christen 223-5, 228, 234-6,
 238, 265-6
 Skelskør 195
 Skien 195
 Skindergade 146
 Skinnerup 48
 Skive len 156, 166
 Skt. Hans 146, 160
 Skåne 40, 58, 105-6, 117, 119, 146,
 155-8, 181, 183-6, 188, 201-3,
 214-7, 220, 224, 226, 228, 230, 233,
 237, 242-5, 248-9, 256-7, 259-60,
 262
 Slagelse 195
 Slange, Niels 129-30
- Slesvig 58, 105, 124, 155, 288
 Slotsholmen 32, 89
 Smedien 118
 Sorø 39-40
 Spanien 147
 Sperling, Otto 136, 142
 Sponneck, W. C. E. 24
 Stavanger 195
 Stavanger len 93
 Stavanger stift 62
 Steenwinckel, Hans 37
 Steinburg-Sydditmarsken 160, 187
 Stege 49
 Stephan, Walter 26
 Stjernholm 21-2, 99, 104, 119, 156,
 160, 166, 173, 175, 194, 201, 209,
 223, 236
 Storebælt 222, 252
 Stralsund 145
 Suhm, Valentin 143
 Sully, Maximilien 149-50, 276-7
 Svendborg 195
 Sverige 59, 77-8, 115, 145, 149, 275,
 285, 290
 Sydslesvig 90
 Sæbygård 156
 Sølvitsborg len 43, 146, 156, 167,
 181, 216
 Sønderjylland 49
 Sørensen, Anders 38, 52, 101-2
 Sørensen, Jens 38, 88, 98
 Sørensen, Niels 50
- Thomassen, Thomas 38, 88, 99
 Thomsen, Hans 38
 Thott, Tage 162, 201, 225, 230, 237
 Tisted 195
 Tranekær len 156, 159, 164
 Trolle, Niels 128, 143, 201, 224, 230,
 237
 Trondhjem 195
 Trondhjem len 93, 187
 Trondhjem stift 62
 Tryggvælde 156, 166
 Tugthuset i København 117
 Tyskland 90, 223
 Tøjhuset 36, 48, 60, 90, 98, 117-8,
 132-3, 136, 142
 Tønsberg 83-4
 Tønsberg len 83, 205

- Uggerslevgård 79
 Ulfeldt, Christian 160
 Ulfeldt, Christoffer 43
 Ulfeldt, Corfitz 27, 53, 61-2, 65-6,
 68-70, 73-4, 96, 101-4, 114, 127,
 129-30, 132-4, 136, 138-43, 145-6,
 149, 151, 153, 160, 162-3, 168-9,
 171, 177-8, 183, 225, 227, 235, 247
 Ulfeldt, Jacob 250
 Ulfeldt, Knud 83, 133, 201, 205-9,
 225, 232, 241-2
 Ulfeldt, Laurits 228, 236, 238, 241-2
 Uppsala 139
 Urne, Christoffer 93, 201, 230
 Urne, Frederik 269
 Urup, Axel 59
- Valkendorf, Erik 267
 Valkendorf, Henning 201, 205
 Valkendorf, Kristoffer 31, 130
 Vandås 79
 Varberg len 156, 185, 213, 246
 Varde 195
 Vardøhus 94
 Ved Stranden 229
 Vejle 195
 Vemb skibsrede 85
 Vends herred 156
 Vernø 94
 Vesterålen 40
 Vestmannøerne 58
 Vibe, Inger Margrethe 52
 Vibe, Mikkel 52
 Vibe, Peder 59, 141, 250
 Viborg 195, 237
 Viborg Skt. Hans kloster 204
 Viborg stift 223
 Viffert, Axel Thønnesen 267
 Vind, Iver 84, 163
- Vind, Jørgen 39-40, 43-5, 79, 102,
 162
 Vind, Mogens 45
 Vind, Niels 59
 Visborg 156
 Vordingborg len 156, 167, 185
- Wesling, Hans 38, 49
 Wilcke, J. 27
 Willerslev, Rich. 25, 80
 Wittenberg 39
- Ystad 134, 195
- Ørbeck, Jens Sørensen 39, 92
 Øresund 16, 18, 21, 25, 33, 49, 55-
 6, 88, 91, 98-9, 108, 115-8, 129,
 132, 134-5, 148, 207, 233, 247, 251
 -2, 256, 263-4, 266, 269-70, 272-3,
 288-9
 Øresundsregionen 132
 Ørum 156, 166
 Øsel 58, 123, 156, 165
 Øster Flakkebjerg herred 45
- Ågesen, Niels 180
 Åkjær, Svend 176
 Ålborg 93, 134, 195
 Ålborghus len 185
 Ålborg stift 223
 Ålholm 155
 Århus 31, 92-3, 134, 195
 Århusgård len 104, 156, 168
 Århus stift 223
 Åstrup 156, 166

Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie

1. *Hans H. Fussing*: Bybefolkningen 1600–1660. 125 sider. Udsolgt.
2. *Viggo Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. I. 1957. 287 sider. Udsolgt.
3. *Erik Rasmussen*: Statslånskrisen 1919. 1952. 2. opl. 1970. 125 sider. Kr. 28,75 (23,00).
4. *P. G. Lindhardt og Jørgen Swane*: To højkirkemænd. Brevvexling mellem biskopperne H. Stein og J. Swane. 1958. 504 sider. Udsolgt.
5. *Aksel Lassen*: Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark. 1958. 169 sider og 18 plancher. Udsolgt.
6. *Troels Fink*: Spillet om dansk neutralitet 1905–09. L. C. F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik. 1959. 2. opl. 1970. 343 sider og 4 plancher. Udsolgt.
7. *Kristian Hvidt*: Venstre og forsvarssagen 1870–1901. 1960. 2. opl. 1971. 220 sider, illustreret. Kr. 46,00 (41,40).
8. *Vagn Dybdahl og Birgit Nüchel Thomsen* (udg.): M. P. Bruuns dagbog 1856–74. 1961. XXXXI + 312 sider, illustreret. Kr. 19,90 (14,70).
9. *Troels Fink*: Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894–1905. 1961. 2. opl. 1969. 254 sider, illustreret. Udsolgt.
10. *V. Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. II. 1962. 388 sider, illustreret. Udsolgt.
11. *Gunnar Sandfeld*: Thalia i provinsen. Dansk provinsteater 1870–1920 med særligt henblik på Jylland. 1962. 401 sider, illustreret. Udsolgt.
12. *Aa. Rasch*: Niels Ryberg 1725–1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. 1964. 432 sider, illustreret. Kr. 32,70 (25,30).
13. *Aksel Lassen*: Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960. 1965. 565 sider. Udsolgt.
14. For jysk og for dansk historie. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 1866–1966. 1966. 147 sider, illustreret. Kr. 20,75 (16,10).
15. *Ib Gejl* (udg.): J. C. H. Fischers politiske dagbøger 1852–56, 1872–75. 1966. XVI + 284 sider. Kr. 34,50 (26,70).
16. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. I. Marine- og høftjeneste 1877–1914. 1966. 384 sider, illustreret. Udsolgt.
17. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. II. Guvernør – minister – flådechef: 1914–27. 1967. 372 sider, illustreret. Kr. 39,10 (33,15).
18. *Aksel Lassen*: Vælgere på vandring. Nordiske valg 1947–66. 1967. 210 sider. Kr. 39,10 (32,20).
19. *Ib Gejl* (udg.): For venner som kan tale og tie. Folketingsmand Anders Tanges breve til købmand Rasmus Winckler 1873–83. 1968. XVI + 235 sider, Kr. 41,40 (34,50).
20. *F. H. Kjælsen*: Rokokogreven Pierre d'Esneval og Christian VI's etiopiske projekt. 1968. 170 sider, illustreret. Kr. 34,50 (30,40).

21. *Hans Chr. Johansen*: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd. I: Reformer 1784–88. 1968. 379 sider. Kr. 46,00 (41,40).
22. *Aage Rasch*: Staten og kunstnerne. Bevillinger og meninger under enevælde og folkestyre. 1968. 219 sider, illustreret. Kr. 41,40 (34,50).
23. *Tage Kaarsted*: Påskekrisen 1920. 1968. 426 sider, illustreret. Udsolgt. 2. opl. 1969, hæftet. Kr. 43,70 (36,80)
24. *Vald. Andersen*: Den jyske hedekolonisation. 1970. 246 sider, illustreret. Udsolgt.
25. *Ole Degn* (udg.): Livet i Ribe 1560–1700 i samtidiges optegnelser. 1971. 253 sider, illustreret. Udsolgt.
26. *Leo Tandrup* (udg.): Svensk agent ved Sundet. Toldkommissær og agent i Helsingør Anders Svenssons depecher til Gustav II Adolf og Axel Oxenstierna 1621–1626. 1971. 694 sider, illustreret. Kr. 85,50 (69,00).
27. *Kristian Hvidt*: Flugten til Amerika eller drivkraften i masseudvandringen fra Danmark 1868–1914. 1972. 557 sider, illustreret. Kr. 97,00 (71,00).
28. *Jens Engberg*: Dansk finanshistorie i 1640'erne. 1972. 356 sider. Kr. 48,30 (41,40).

Endvidere har selskabet bl. a. udgivet:

- Sophie Brahes* regnskabsbog 1627–40. Ved *Henning Paulsen*. 1955. 256 sider. Kr. 12,90 (9,20).
- Troels Fink*: Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864. 1958. 2. opl. 1967. 81 sider. Kr. 12,65.
- Tage Kaarsted*: Hvad skal det nytte? De radikale og forsvaret 1894–1914. 1958. 3. opl. 1969. 102 sider. Kr. 18,40 (14,20).
- C. O. Bøggild-Andersen*: Hannibal Sehested II. 1970. 604 sider. Kr. 80,50 (62,10).
- Vagn Dybdahl*: Historisk kommentar til nationaløkonomi. 1971. 173 sider. Kr. 26,05 (20,70).
- C. O. Bøggild-Andersen*: Statsomvæltningen 1660. 1936. 2. opl. 1971. 464 sider. Kr. 96,25 (70,15).